

ISSN 2312-8933

**Інститут держави і права імені В. М. Корецького
Національної академії наук України**
Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego
Narodowej Akademii Nauk Ukrainy

Польська академія наук і мистецтв
Polska Akademia Umiejętności

Польське наукове товариство у Житомирі
Polskie Towarzystwo Naukowe w Żytomierzu

STUDIA POLITOLOGICA UCRAINO-POLONA

Щорічний журнал з політичних наук
Rocznik nauk politycznych

Випуск сьомий
Tom siódmy

За редакцією Володимира Горбатенка та Ірени Ставови-Кавки
Pod redakcją Wołodymyra Horbatenki i Ireny Stawowy-Kawki

Житомир–Київ–Краків
Żytomierz–Kijów–Kraków
2017

УДК 32(477)+32(438)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України
Протокол № 8 від 22.06.2017 року*

Журнал індексується в міжнародній базі даних
The Central European Journal of Social Sciences and Humanities
<http://cejsh.icm.edu.pl>

CEJSH

Czasopismo jest indeksowane w międzynarodowej bazie danych
The Central European Journal of Social Sciences and Humanities
<http://cejsh.icm.edu.pl>

Журнал індексується в міжнародній базі даних **Index Copernicus International** - ICI Journals Master List 2015 з
індексом ICV 47,24
<http://jml.indexcopernicus.com/>

Czasopismo jest notowane w **Index Copernicus International** - ICI Journals Master List 2015 z ICV 47,24

Журнал занесено в базу даних «**Польська наукова бібліографія**»
<https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/50239>
Czasopismo jest notowane w bazie danych „**Polska Bibliografia Naukowa**”

Журнал індексується в базі даних **POL-index**
<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/search/basic?type=journal&query=Studia+Politologica+Ucraino-Polona>
Czasopismo jest indeksowane w bazie danych **POL-index**

Видання «Studia Politologica Ucraino-Polona» включено до **списку В** наукових часописів Міністерства науки і вищої освіти Республіки Польща з визначеним числом 2 пункти.

Rocznik „Studia Politologica Ucraino-Polona” znajduje się na **liście В** czasopism naukowych Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego z przyznaną liczbą dwóch punktów.

Тексти, що публікуються в журналі «Studia Politologica Ucraino-Polona», рецензуються двома незалежними зовнішніми рецензентами.

Teksty przekazywane do opublikowania w roczniku „Studiach Politologica Ucraino-Polona” są recenzowane anonimowo przez dwóch recenzentów zewnętrznych.

У-45 **Studia Politologica Ucraino-Polona. Випуск 7.** – Житомир-Київ-Краків : ФОП
Євенок О. О., 2017. – с. 293

УДК 32(477)+32(438)

© Польське наукове товариство у Житомирі, 2017
© Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2017
© Польська академія наук і мистецтв, 2017

ISSN 2312-8933

Рецензенти

Петро Байор, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Адам Бобрик, габілітований доктор, професор Природничо-гуманістичного університету в Седльцях
Микола Бучин, доктор політичних наук, доцент, Національний університет «Львівська політехніка»
Дмитро Гаврилюк, кандидат політичних наук, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (м. Київ)
Микола Гетьманчук, доктор історичних наук, професор, Львівський державний університет внутрішніх справ
Вікторія Горбунова, доктор психологічних наук, професор, Український католицький університет (м. Львів)
Василь Гулай, доктор політичних наук, професор, Національний університет «Львівська політехніка»
Леонід Ільчук, кандидат політичних наук, доцент, Науково-дослідний Інститут праці і зайнятості населення Міністерства соціальної політики України і НАН України
Домініка Карвот-Зелінська, доктор, Економічний університет у Кракові
Андрій Кастори, габілітований доктор, професор, Польська академія наук і мистецтв у Кракові
Олена Кіндратець, доктор політичних наук, професор, Запорізький національний університет
Мірелла Коженювська-Вішневська, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Малгожата Кулаковська, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Галина Куц, доктор політичних наук, професор, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
Юлія Нечипоренко, кандидат політичних наук, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення
Кишиштоф Новак, габілітований доктор, професор, Шльонський університет у Катовицях
Єнджей Пашкевич, габілітований доктор, професор Університету Адама Міцкевича у Познані
Магдалена Питляк, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Павло Пліхта, доктор, Ягеллонський університет у Кракові
Магдалена Рексьть, доктор, Лодзьський університет
Валентин Северинюк, доктор політичних наук, професор, Класичний приватний університет (м. Запоріжжя)
Кишиштоф Сидоркевич, доктор, Вармінсько-Мазурський університет в Ольштині
Лідія Чорна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

Recenzenci

Dr hab. Adam Bobryk, prof. Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach
Prof. dr Michał Buczyn, Uniwersytet Narodowy „Politechnika Lwowska”
Lidia Czorna, kandydat nauk psychologicznych, starszy współpracownik naukowy, Instytut Psychologii Społecznej i Politycznej Narodowej Akademii Nauk Pedagogicznych
Prof. dr Wiktoria Gorbunowa, Ukraiński Uniwersytet Katolicki we Lwowie
Dmytro Hawryluk, kandydat nauk politycznych, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Michała Dragomanowa w Kijowie
Prof. dr Wasyl Hetmanczuk, Uniwersytet Państwowy Spraw Wewnętrznych we Lwowie
Prof. dr Wasyl Hulaj, Uniwersytet Narodowy „Politechnika Lwowska”
Leonid Ilczuk, kandydat nauk politycznych, docent, Naukowo-Badawczy Instytut Pracy i Zatrudnienia Ludności Ministerstwa Polityki Socjalnej Ukrainy i Narodowej Akademii Nauk Ukrainy
Dr Dominika Karwoth-Zielińska, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie
Prof. dr hab. Andrzej Kastory, Polska Akademia Umiejętności
Prof. dr Helena Kindratec, Zaporoski Uniwersytet Narodowy
Dr Mirella Korzeniewska-Wiszniewska, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Prof. dr Halina Kuc, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Hryhoryja Skoworody w Charkowie
Dr Małgorzata Kulakowska, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Julia Neczyporenko, kandydat nauk politycznych, Narodowa Rada Ukrainy ds. Telewizji i Radia
Dr hab. Krzysztof Nowak, Uniwersytet Śląski w Katowicach
Dr Magdalena Reksć, Uniwersytet Łódzki
Dr hab. Jędrzej Paszkiewicz, prof. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Dr Paweł Plichta, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Dr Magdalena Pytlak, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Prof. dr Walenty Seweryniuk, Klasyczny Uniwersytet Prywatny w Zaporoziu
Dr Krzysztof Sidorkiewicz, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Редакційна колегія

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ) – голова від української сторони.

Ірена Ставови-Кавка, габлітований доктор, професор, Ягеллонський університет (Краків) – голова від польської сторони.

Агнешка Кастори, габлітований доктор, Ягеллонський університет (Краків) – заступник голови редакційної колегії і відповідальний секретар від польської сторони.

Сергій Рудницький, доктор політичних наук, доцент, Польське наукове товариство в Житомирі – заступник голови редакційної колегії і відповідальний секретар від української сторони.

Рафал Возніца, доктор, Ягеллонський університет (Краків) – технічний секретар від польської сторони.

Наукова рада

Ольга Бабкіна, доктор політичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ).

Роман Бекер, габлітований доктор, професор, Університет імені Миколи Коперника у Торуні.

Олександр Бойко, доктор політичних наук, професор, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя.

Володимир Бонусяк, габлітований доктор, професор, Жешівський університет.

Войцех Кауге, габлітований доктор, професор, Силезький університет (Катовіце).

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (Київ).

Ян Махнік, габлітований доктор, професор, Польська академія наук і мистецтв (Краків).

Анджей Новак, габлітований доктор, професор, Ягеллонський університет (Краків).

Ян Прокоп, габлітований доктор, професор, Польська академія наук і мистецтв (Краків).

Петро Саух, доктор філософських наук, професор, Національна академія педагогічних наук України.

Володимир Смолянук, доктор політичних наук, професор, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана.

Володимир Цвих, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Юрій Шемшученко, доктор юридичних наук, академік НАН України, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України (Київ).

Богдан Шляхта, габлітований доктор, професор, Ягеллонський університет (Краків).

Редакційна рада

Ірина Баладинська, кандидат педагогічних наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка.

Валерій Бортніков, доктор політичних наук, професор, Східноукраїнський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк).

Віктор Ватиль, доктор політичних наук, професор, Гродненський державний університет імені Янки Купали.

Галина Зеленько, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України (Київ).

Анджей А. Зємба, габлітований доктор, Ягеллонський університет (Краків).

Анатолій Коваленко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України (Київ).

Валерій Корнієнко, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет.

Ірена Котович-Борови, габлітований доктор, Вища школа сільського господарства (Варшава).

Анатолій Круглашов, доктор політичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

Оксана Кукуруз, кандидат політичних наук, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

Гжегож Мазур, габлітований доктор, професор, Інститут політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету (Краків).

Юрай Марушак, доктор філософії, Інститут політичних наук Словацької Академії Наук (Братислава).

Войцех Єжи Матерський, габлітований доктор, професор, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава).

Тетяна Перглер, доктор філософії, доцент, Перша сло`вянська гімназія і мовна школа у Празі.

Микола Примуш, доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса.

Володимир Осадчий, габлітований доктор, професор, Люблінський католицький університет.

Олексій Сковіков, кандидат політичних наук, доцент, Московський гуманітарний університет.

Томаш Стрикс, габлітований доктор, доцент, Інститут політичних досліджень Польської академії наук (Варшава).

Олена Яцунська, доктор філософії, Бібліотека Конгресу США (Вашингтон).

Kolegium redakcyjne

prof. dr nauk politycznych Wołodymyr Horbatenko, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie – przewodniczący ze strony ukraińskiej.

prof. dr hab. Irena Stawowy-Kawka, Uniwersytet Jagielloński – przewodniczący ze strony polskiej.

dr hab. Agnieszka Kastory, Uniwersytet Jagielloński – zastępca przewodniczącego i sekretarz odpowiedzialny ze strony polskiej.

doc. dr nauk politycznych Sergiusz Rudnicki, Polskie Towarzystwo Naukowe w Żytomierzu – zastępca przewodniczącego kolegium redakcyjnego i sekretarz odpowiedzialny ze strony ukraińskiej.

dr Rafała Woźnica, Uniwersytet Jagielloński – redaktor techniczny ze strony polskiej.

Rada Naukowa

prof. dr nauk politycznych Olha Babkina, Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny im. Mychajły Drahomanowa w Kijowie.

prof. dr nauk politycznych Aleksander Bojko, Uniwersytet Państwowy w Nieżynie imienia Mykoły Gogola.

prof. dr hab. Włodzimierz Bonusiak, Uniwersytet Rzeszowski.

prof. dr hab. Roman Bäcker, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu.

prof. dr nauk politycznych Wołodymyr Cwych, Kijowski Narodowy Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki.

prof. dr hab. Wojciech Kaute, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach.

prof. dr nauk politycznych Iryna Kresina, Narodowa Akademia Nauk Prawnych Ukrainy, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie.

prof. dr hab. Jan Machnik, Polska Akademia Umiejętności.

prof. dr hab. Andrzej Nowak, Uniwersytet Jagielloński.

prof. dr hab. Jan Prokop, Polska Akademia Umiejętności.

prof. dr nauk filozoficznych Petro Sauch, Narodowa Akademia Nauk Pedagogicznych Ukrainy.

prof. dr nauk politycznych Włodzimierz Smolaniuk, Kijowski Narodowy Uniwersytet Ekonomiczny imienia Wadyma Hetmana.

prof. dr nauk prawnych Jurij Szemszuczenko, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie.

prof. dr hab. Bogdan Szlachta, Uniwersytet Jagielloński.

Rada Redakcyjna

doc. kandydat nauk pedagogicznych Irena Baładyńska, Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu.

dr Helena Jacuńska, Biblioteka Kongresu Stanów Zjednoczonych (Waszyngton).

prof. dr nauk politycznych Walerij Bortnikow, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki w Łucku.

dr hab. Irena Kotowicz-Borowy, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.

prof. dr nauk politycznych Anatolij Krugłaszow, Uniwersytet Narodowy imienia Jurija Fedkowicza w Czerniowcach.

prof. dr nauk politycznych Walery Kornijenko, Narodowy Uniwersytet Techniczny w Winnicy.

prof. dr nauk politycznych Anatol Kowalenko, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie.

Oksana Kukuruz, kandydat nauk politycznych, Instytut Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie.

prof. dr hab. Wojciech Jerzy Materski, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

dr Juraj Marušiak, Instytut Nauk Politycznych Słowackiej Akademii Nauk w Bratysławie.

prof. dr hab. Grzegorz Mazur, Uniwersytet Jagielloński.

prof. dr hab. Włodzimierz Osadczy, Katolicki Uniwersytet Lubelski.

doc. dr Tatjana Pergler, Pierwsze gimnazjum słowiańskie i szkoła językowa w Pradze.

prof. dr nauk politycznych Mykoła Prymusz, Doniecki Uniwersytet Narodowy imienia Wasyla Stusa.

doc. kandydat nauk politycznych Aleksej Skowikow, Moskiewski Uniwersytet Humanistyczny.

doc. dr hab. Tomasz Stryjek, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

prof. dr nauk politycznych Wiktor Watyl, Uniwersytet Państwowy imienia Janki Kupały w Grodnie

prof. dr nauk politycznych Halina Zeleńko, Instytut Badań Politycznych, Etnicznych i Narodowych imienia Iwana Kurasa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy.

dr hab. Andrzej A. Zięba, Uniwersytet Jagielloński.

Зміст Spis treści

Gratulacje profesorowi Wołodymyrowi Horbatence z okazji sześćdziesiątej rocznicy urodzin	9
Привітання професору Володимиру Горбатенку з нагоди шістдесятиріччя від дня народження	
I. Демографічні зміни і проблеми національних меншин у Центрально-Східній Європі і на Балканах	10
I. Zmiany demograficzne i problemy mniejszości narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej i na Bałkanach	
Ольга Маруховська-Картунова Філософсько-релігійний та політологічний виміри витоків наук про мир і врегулювання етнополітичних конфліктів	10
Olga Maruchowska-Kartunowa Wymiar filozoficzno-religijny i politologiczny początków nauk o pokoju i uregulowaniu konfliktów etnopolitycznych	
Володимир Горбатенко Надмірна міграція і порушення політичної стабільності на європейському континенті	20
Wołodymyr Horbatenko Nadmierna migracja i zachwianie się stabilności politycznej na kontynencie europejskim	
Irena Stawowy-Kawka Мniejszość węgierska w Rumunii w okresie transformacji polityczno-ustrojowej po 1989 roku	29
Ірена Ставови-Кавка Угорська національна меншина в Румунії в період суспільно-політичної трансформації після 1989 р.	
Daniel Wilk Polityka rządu wobec organizacji pozarządowych w latach 2008–2016 a kryzys polityczny w Macedonii	48
Даніель Вілк Політика уряду в стосунку до неурядових організацій в 2008-2016 рр. і політична криза в Македонії	
Justyna Krupa Samoidentyfikacja oraz kulturowa i polityczna tożsamość Serbów vukovarskich po 1995 roku	59
Юстина Крупа Самоідентифікація і культурна та політична тотожність вуковарських сербів після 1995 р.	
Katarzyna Fijolek Obraz Turka jako muzułmańskiego fanatyka i najeźdźcy. Elementy dehumanizacji stereotypu	70
Катерина Фійолек Образ турка як мусульманського фанатика і загарбника. Елементи дегуманізації стереотипу	
Agnieszka Małgorzata Kastory Utworzenie polskiego okręgu autonomicznego na Litwie w debatach Senatu Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1989–1991	82
Агнешка Маргарита Кастори Створення польського автономного району в дебатах Сенату Республіки Польща в 1989-1991 рр.	
Mateusz Nowak Charakterystyka przestępczości wśród cudzoziemców pochodzenia wietnamskiego w Polsce w świetle statystyki policyjnej, sądowej i penitencjarnej po 1989 roku	98
Матеуш Новак Характеристика злочинності серед іноземців в'єтнамського походження у Польщі у світлі поліцейської, судової і пенітенціарної статистики після 1989 року	
Tetiana Poiarkova Russian-ukrainian war as the strategy of Ukrainian statehood destruction	114
Тетяна Пояркова Російсько-українська війна як стратегія знищення української державності	
Віра Явір Реінтеграція тимчасово окупованих територій Донбасу: передумови та перспективи ...	
Wira Jawir Reintegracja tymczasowo okupowanych terenów Donbasu: warunki wstępne i perspektywy.....	121

Kseniia Havrylovska, Oksana Shmyhliuk Subjective legitimation of legal norms as the factor of ethnic self-consciousness development	129
Ксенія Гавриловська, Оксана Шмиглюк Суб'єктивна легітимізація правових норм як чинник розвитку етнічної самосвідомості	
Віктор Кириченко Зміни стереотипів міжетнічного сприйняття українців північно-західного регіону в період з 2002 по 2015 рік	137
Wiktor Kyryczenko Zmiany stereotypów percepcji innych narodowości poprzez Ukraińców zachodniego regionu od 2002 do 2015 roku	
Сергій Рудницький Політична репрезентація поляків в Україні на локальному рівні (за результатами досліджень 2015-2016 рр. на Житомирщині)	145
Sergiusz Rudnicki Polityczna reprezentacja Polaków na Ukrainie na szczeblu lokalnym (na podstawie badań z lat 2015-2016 na Żytomierszczyźnie)	
II. Społeczeństwo obywatelskie i polityka publiczna	
II. Громадянське суспільство і публічна політика	
Валерій Бортників Форми політичного протесту та самоорганізації громадян на Волині в умовах Революції Гідності	154
Walery Bortnikow Formy protestu politycznego i samoorganizacji ludności na Wołyniu w warunkach Rewolucji Godności	
Світлана Бульбенюк Взаємодія державної влади та громадянського суспільства в Україні в умовах системних викликів сучасності (кратологічно-управлінський і антропологічний дискурси).....	163
Switłana Bulbeniuk Współdziałanie władzy państwowej i społeczeństwa obywatelskiego na Ukrainie w warunkach systemowych wyzwań współczesności (dyskurs kratologiczno-zarządczy i antropologiczny)	
Ольга Пахолок Участь вітчизняних і міжнародних громадських організацій та місій на парламентських виборах в Україні у 2002-2014 рр.	172
Olga Pacholok Udział krajowych oraz międzynarodowych organizacji pozarządowych i misji w wyborach parlamentarnych na Ukrainie w latach 2002-2014	
Олена Чальцева Концепт «публічна політика» у міждисциплінарному науковому дискурсі	182
Helena Czalcewa Konserpcja „polityki publicznej” w międzydiscyplinarnym dyskursie naukowym	
Світлана Денисюк, Валерій Корнієнко Практичні виклики та реальні потенції е-демократії: український варіант	194
Switłana Denysiuk, Walery Kornijenko Praktyczne wyzwania i realne możliwości e-demokracji: ukraiński wariant	
Максим Розумний Democracy building in Ukraine: key contradictions	201
Максим Розумний Побудова демократії в Україні: основні протиріччя	
Tetiana Reva Political views of the representatives of the dissident human rights movement (M. Rudenko, P. Hryhorenko and I. Pliushch)	213
Тетяна Рева Політичні погляди представників дисидентського правозахисного руху (М. Руденко, П. Григоренко та І. Плющ)	
III. Instytucje i procesy polityczne	
III. Політичні інститути та процеси	
Андрій Рудик Запровадження контрольної функції парламенту як складова політичної модернізації колишніх монархій Азії та Африки	221
Andrzej Rudyk Wprowadzenie funkcji kontrolnej parlamentu jako składnik modernizacji politycznej byłych monarchii Azji i Afryki	

Віталій Кольцов Етимологічна та змістовна варіативність і системність класичного / вузького визначення політичної опозиції	230
Witalij Kolcow Etymologiczna i treściowa wariacyjność i systemowość klasycznej/wąskiej definicji opozycji politycznej	
Валентина Смірнова Відсутність політичної волі до демократичних перетворень як чинник поглиблення деструктивних процесів	238
Walentyna Smirnowa Brak woli politycznej do przekształceń demokratycznych jako czynnik pogłębienia się procesów destruktywnych	
IV. Kultura polityczna i historia polityczna	245
IV. Політична культура та політична історія	
Василь Пахолок Роль державних нагород у процесі формування вітчизняної політичної свідомості та культури	245
Wasył Pacholok Rola nagród państwowych w procesie kształtowania się krajowej kultury i świadomości politycznej	
Алла Бортнікова Суспільно-політичні умови запровадження магдебурзького права в містах (Волині XV–60-ті pp. XVI ст.)	254
Alla Bortnikowa Warunki społeczno-polityczne wprowadzenia prawa magdeburskiego w miastach Wołunia w XV–latach 60. XVI wieku	
Ольга Білобровець Східні Креси в польській суспільно-політичній думці (1914-1925 pp.)	261
Olga Bilobrowiec Kresy Wschodnie w polskiej myśli społeczno-politycznej w latach 1914- 1925	
V. Recenzje	271
V. Рецензії	
Олексій Кресін «Історія Малоросії» Миколи Маркевича: історична праця та політичний трактат	
Oleksij Kresin „Historia Małorosji” Mikołaja Markiewicza: praca historyczna i traktat polityczny	271
Відомості про авторів	287
Dane o autorach	289

**ПРИВІТАННЯ ПРОФЕСОРУ ВОЛОДИМИРУ ГОРБАТЕНКУ З НАГОДИ
ШІСТДЕСЯТИРІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ**

**GRATULACJE PROFESOROWI WOŁODYMYROWI HORBATENCE Z OKAZJI
SZEŚĆDZIESIĄTEJ ROCZNICY URODZIN**

Profesor Wołodymyr Horbatenko na posiedzeniu kolegium redakcyjnego
(trzeci z lewej strony)

Kolegium redakcyjne rocznika „Studia Politologica Ucraino-Polona” składa serdeczne gratulacje profesorowi, doktorowi nauk politycznych **Wołodymyrowi Horbatence** z okazji sześćdziesiątej rocznicy urodzin, życząc Jubilatowi dalszych sukcesów w pracy naukowej i dydaktycznej.

Profesor, doktor nauk politycznych Wołodymyr Horbatenko jest absolwentem Wydziału Historyczno-Pedagogicznego Kijowskiego Państwowego Instytutu Pedagogicznego im. Maksyma Gorkiego, obecnie noszącego nazwę Narodowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Michała Dragomanowa w Kijowie. W latach 1990-2000 związał z nim swoją karierę naukową i zawodową, początkowo jako asystent, następnie starszy wykładowca, docent,

doktorant, profesor, wreszcie dyrektor Katedry Politologii i Socjologii (obecnie Katedra Nauk Politycznych).

W latach 2000–2002 profesor Horbatenko był konsultantem naukowym Sędziego Sądu Konstytucyjnego Ukrainy, od 2002 r. kieruje Centrum Encyklopedycznych Badań Prawniczych Instytutu Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. W latach 2006–2016 pełnił funkcję zastępcy dyrektora tego Instytutu, a w 2016 r. został wiodącym współpracownikiem naukowym jego Wydziału Prawnych Problemów Politologii.

W 1995 r. został sekretarzem, a w 2004 r. przewodniczącym Rady Naukowej do nadawania stopnia naukowego doktora habilitowanego Instytutu Państwa i Prawa im. Wołodymyra Koreckiego, który jako pierwszy w 1992 r. uzyskał uprawnienia do nadawania stopni naukowych w dziedzinie politologii. Podczas jego kadencji obroniono dwieście dysertacji.

Od 2006 roku profesor Horbatenko pracuje na stanowisku profesora w Katedrze Nauk Politycznych Narodowego Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki w Kijowie.

Wołodymyr Horbatenko wniósł znaczący wkład w rozwój ukraińskiej politologii, współtworząc koncepcje programowe i metodologiczne tej nowej dla Ukrainy dziedziny naukowej. Jest współautorem lub redaktorem stale używanych przez studentów podręczników. Należą do nich: *Wstęp do politologii: wyprawa do historii myśli prawnej i politycznej*, 1998 (współautor), *Politologia. Podręcznik dla studentów*, 1998, 2001, 2008 (główny redaktor), *Historia dla obywatela: pomoce metodyczne dla nauczyciela*, 2003 (współautor), *Politologia stosowana. Podręcznik*, 2008 (główny redaktor), *Historia poglądów na państwo i prawo. Podręcznik*, 2010 (współautor).

Profesor Horbatenko jest autorem następujących monografii: *Strategia modernizacji społeczeństwa: Ukraina i świat na przełomie tysiącleci* (1999) oraz *Prognoza polityczna. Teoria, metodologia, praktyka* (2006), a także współautorem opracowań: *Podstawy państwowej polityki etnicznej* (1997), *Demokracja – zarządzanie – biurokracja w kontekście modernizacji społeczeństwa ukraińskiego* (2001), *Europejska integracja Ukrainy. Problemy polityczno-prawne* (2005), *Innowacyjny rozwój Ukrainy: aspekty prawno-polityczne* (2006), *Sposoby przewycięzania zjawisk kryzysowych w systemie administracji państwowej: doświadczenie światowe i Ukraina* (2010), *Przeciwdziałanie dyskryminacji na Ukrainie w kontekście integracji europejskiej* (2015), *Polityczno-prawne aspekty transformacji systemu partyjnego Ukrainy* (2016).

Profesor przyczynił się do opracowania słowników i encyklopedii z zakresu politologii i prawa. Należą do nich: *Politologiczny słownik encyklopedyczny*, I wydanie w 1979 r. (redakcja naukowa i opracowanie 17 haseł); II wydanie w 2004 r. (redakcja naukowa, opracowanie 37 haseł); sześciotomowa *Encyklopedia prawnicza 1998–2004* (sekretarz odpowiedzialny, redakcja naukowa, autorstwo ponad 300 haseł); dziesięciotomowa *Antologia ukraińskiej myśli prawniczej, 2002–2005*, (członek kolegium redakcyjnego i autor notek biograficznych); *Wielki encyklopedyczny słownik prawniczy*, I wydanie 2007 (zastępca przewodniczącego kolegium redakcyjnego, autor 28 haseł); II wydanie 2012 (zastępca przewodniczącego kolegium redakcyjnego, autor 29 haseł).

Wołodymyr Horbatenko jest poza tym autorem ponad trzystu publikacji naukowych, w tym opinii wydawanych dla administracji państwowej. Wchodzi także w skład kolegiów redakcyjnych czasopism naukowych. Są to m.in.: „Nowy paradygmat”, „Wiadomości politologiczne”, „Państwo prawa”, „Państwo i prawo”, „Problemy filozofii prawa”, „Studia Politologica Ucraino-Polona”.

Profesor poświęcił też kilka publikacji literaturze pięknej: *Obsesja latania. Ten zagadkowy Jorge Luis Borges* (2012), *Ukraina: widok z nieba* (2013), *Wszystko odbywa się po raz pierwszy* (2016).

W ramach pracy dydaktycznej prowadzi wykłady z zakresu politologii, administracji państwowej i samorządowej, analizy i prognozy politycznej, modernizacji i transformacji politycznej oraz politycznych problemów zarządzania procesami socjalnymi. W zakresie nauk o polityce wypromował dziewięciu doktorów habilitowanych i dwudziestu trzech doktorów, a w zakresie prawa dwóch doktorów.

Profesor Wołodymyr Horbatenko jest od 2004 r. członkiem Ukraińskiej Akademii Nauk Politycznych oraz Akademii Nauk Wyższej Szkoły Ukrainy. W 2002 r. uzyskał Nagrodę im. Jarosława Mądrego Akademii Nauk Prawniczych Ukrainy, w 2004 r. Nagrodę Państwową Ukrainy w Dziedzinie Nauki i Techniki, w 2008 r. Nagrodę im. Wasylenka Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, a w 2009 r. order Księcia Jarosława Mądrego V stopnia.

Kolegium Redakcyjne rocznika „Studia Politologica Ucraino-Polona”

I. Демографічні зміни і проблеми національних меншин
у Центрально-Східній Європі і на Балканах

I. Zmiany demograficzne i problemy mniejszości narodowych
w Europie Środkowo-Wschodniej i na Bałkanach

Ольга Маруховська-Картунова

Університет економіки та права «КРОК» (м. Київ)

**ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНИЙ ТА ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВИМІРИ ВИТОКІВ НАУК ПРО
МИР І ВРЕГУЛЮВАННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ**

Olha Maruhovska-Kartunova. Philosophical, Religious and Political Dimensions of the Origins of the Sciences on Peace and Resolving Ethnopolitical Conflicts.

The article is devoted to the analysis of the origin of sciences on peace, war, and ethnopolitical conflicts in philosophical, religious and political dimensions. Views and ideas of Ancient Eastern philosophers marked the beginning of future sciences on analysis of the origin of sciences on peace, war, and ethnopolitical conflicts. Subsequently, Ancient Greek and Roman philosophers took up these ideas. Beginning and development of these sciences started in the Middle Ages and in the Renaissance.

The Middle Ages witnessed the birth of a number of projects related to achieving and maintaining permanent peace. These projects were based on religious principles. Some of them are of scientific interest to this day. Thus, the treatise of George of Poděbrady was republished several times in English, German, Czech and other languages and had an influence on the development of ideas on war, armed conflict, and peace. Erasmus of Rotterdam, the brightest representative of the Renaissance, became well-known due to his exposure of the true causes of wars and armed conflicts.

The fundamental work of the prominent Dutch lawyer and political thinker at the turn of the Renaissance and the Modern Era Hugo Grotius made a significant contribution to the study of the issues identified in the article, predominantly from the political and legal viewpoint. A notable contribution to the further development of the sciences on peace, war, and armed ethnopolitical conflicts was made by the eminent English philosopher and lawyer Jeremy Bentham.

An outstanding German philosopher Immanuel Kant made a huge contribution to the formation of a new field of knowledge on peace and ethnopolitical conflicts. From a political perspective, it's worth to mention the contribution of the distinguished Austrian-German thinker and politician Friedrich von Gentz to the development of sciences on peace, war, and armed conflicts.

The science of peace is called "eirenology" (from Greek "eirēnē" – peace). However, this relatively unknown and incomprehensible term due to various reasons has been popular among most foreign researchers, not to mention domestic researchers who are engaged in the study of this problem.

In Western corresponding academic literature in 1960–1970 this term was known as "Peace Studies". Nevertheless, since the mid-1980s issues related to it had been investigated mainly within the framework of a new field of scientific knowledge called "Peace and Conflict Studies". In the West today, it is quite known and influential scientific trend. This is demonstrated by the training at many Universities of bachelors, masters and even PhDs in this field and publishing scientific journal "Peace and Conflict Studies".

However, in the author's view, this field should be divided into 2 separate ones, namely a) science of peace and b) science of conflicts. The author of the article offers to introduce a new concept "mirology" into the corresponding Ukrainian political and conflict literature, which should be interpreted as the science of peace as the eternal and highest all-human value.

Speaking of science aimed at studying conflicts in ethnopolitical sphere of social life. in the West it is known as "Ethnic Conflict Studies". But given that the global ethnopolitical conflicts explosion has occurred at the turn of the millennia, in our opinion, a new branch of scientific knowledge of these conflicts deserves a more correct and adequate name - "Ethnopolitical Conflict Studies".

Key words: sciences about peace, war, and ethnopolitical conflicts, eirenology, ethnopolitical conflicts, peace and conflict studies, ethnopolitical conflict studies.

Актуальність теми даної статті обумовлена багатьма чинниками, навіть простий перелік яких зайняв би надто багато місця. Замість цього вважаємо за доцільне розділити основні з них на чотири великі блоки: 1) загострення міжнародних відносин та посилення

гонки озброєнь; 2) численні регіональні й локальні війни та збройні конфлікти, кількість, інтенсивність і катастрофічність наслідків яких дедалі зростає; 3) зростання етнополітичної турбулентності на регіональному, державному, континентальному та глобальному рівнях; 4) невизначеність статусу, недосконалість та незавершеність процесу формування наук про мир, війну та збройні конфлікти, абсолютну більшість яких становлять етнополітичні конфлікти або конфлікти з превалюючою етнополітичною складовою.

Як засвідчує історія, зародження, становлення та інституціоналізація більшості наук – це тривалий, складний і досить суперечливий процес, який може тривати десятки чи навіть сотні років. Адже йдеться про необхідність розробки конкретного специфічного понятійно-категоріального апарату; винайдення і вдосконалення спеціального дослідницького інструментарію, зокрема ефективних методів, підходів і принципів; визначення й уточнення об'єкту і особливо предметного поля нової науки чи нової галузі наукового знання, отримання визнання у науковому співтоваристві та суспільстві тощо. Ось чому так важко встановити «день чи рік народження» тієї чи іншої науки або галузі наукового знання чи з'ясувати її «батьків-засновників» та визначити їх конкретний внесок у цю справу.

Значною мірою все це стосується і таких життєво важливих наук, як науки про мир, війну та етнополітичні конфлікти, актуальність та теоретичне і практичне значення яких дедалі зростає. І хоча ступінь наукової розробки цієї проблематики є досить високим, тим не менш, деякі її аспекти, зокрема ті, що винесені у назву даної статті, залишаються недостатньо дослідженими або потребують нових підходів і переосмислення.

Виходячи з цього, метою даної статті є аналіз витоків наук про мир, війну та етнополітичні конфлікти, зокрема у їх філософсько-релігійному та політологічному вимірах. Відповідно, її завдання наступні: а) уточнити час і обставини зародження і становлення зазначених наук; б) з'ясувати внесок різних мислителів в цей процес; с) конкретизувати сутність їх відповідних релігійно-філософських та політико-правових ідей і концепцій та ін.

Приступаючи до викладу основного матеріалу, нагадаємо, що першими «цеглинками» у підмурок майбутніх наук про мир, війну та етнополітичні конфлікти стали відповідні міркування та ідеї мислителів Стародавнього Сходу. Дещо пізніше ці міркування та ідеї підхопили і почали вдосконалювати мислителі Стародавньої Греції та Риму. З цього приводу голландський мислитель Гуго Гроцій зазначав: «Цицерон справедливо звеличував цю науку, що стосується союзів, договорів, угод народів і государів з іноземними народами і що охоплює усе право війни і миру в цілому. І Еврипід віддає перевагу цій науці над пізнанням речей божеських і людських...» [1, с. 44]. Водночас Г. Гроцій досить критично ставився до теоретичної спадщини давньогрецьких мислителів. Зокрема, він стверджував, що до нього «ніхто ще не потрактував цього предмета в усьому його обсязі». Тим більше, що «від стародавніх філософів нічого не збереглося в цьому роді; ні від греків, з яких один тільки Аристотель склав книгу під назвою «Про право війни», ні від учителів раннього християнства... не збереглося нічого, окрім їх назви». Щодо мислителів пізніших часів, то «усі вони по цьому такому змістовному предмету сказали дуже мало» [1, с. 53-54].

Стисло говорячи, відповідні ідеї стародавніх мислителів та й мислителів пізніших часів, при всій їх (ідей) важливості, стали лише підмурком наук про мир, війну та збройні конфлікти. Тому можна припускати, що процес зародження та становлення цих наук (саме як наук!) розпочався десь в епоху Середньовіччя та Відродження.

Епоха Середньовіччя стала свідком появи низки проектів досягнення і збереження вічного миру, які базувалися на релігійних засадах. Це була реакція на народження в Європі нових національних держав та перманентні жорстокі війни між ними. І хоча

частина цих проектів носила утопічний характер, вони, тим не менш, справили помітний вплив на розвиток науки про війну і мир, а подекуди і на зародження етнополітичної конфліктології.

Першим проектом, побудованим переважно на релігійних принципах, можна вважати працю французького правознавця П'єра Дюбуа (1255-1321) «Про припинення війн і суперечок у королівстві Франції» (1300). В ній чи не вперше пролунав палкий, але досить обґрунтований заклик до правителів тогочасних дрібних європейських держав покласти край численним і нескінченним міжособистим війнам. Подальший розвиток цих ідей відбувся вже в його праці «Про повернення Святої Землі», що побачила світ у 1305 р. [2]. У ній вже йшлося, по-перше, про встановлення миру між християнськими правителями виключно на релігійних засадах; по-друге, про ідею об'єднання тогочасних ворогуючих європейських держав у єдиний потужний і міцний союз під назвою «Християнська Республіка»; по-третє, про створення постійно діючого третейського суду, у функції якого входило б розв'язання конфліктів між членами цього союзу; а, по-четверте, про переорієнтацію войовничих і загарбницьких інстинктів їх правителів з міжособистої боротьби на організацію військових експедицій на Святу Землю, тобто «хрестові походи».

Другий проект під назвою «Трактат про встановлення миру у світі християнському» був підготовлений у 1461 р. королем Богемії Їржі Подебрадом (1420-1471). В ньому йшлося про заснування союзу, до якого мали б увійти як рівноправні й суверенні члени всі тогочасні європейські християнські держави. Сам трактат складався з 23 статей, які були просякнуті ідеєю досягнення і збереження миру саме на релігійних засадах.. Про це найбільш яскраво свідчила його 9 стаття «Cultus pacis», що означає повагу миру, турботу про мир та прагнення до миру. Окрім того, одним з основних завдань проекту мало б стати досягнення справедливості та врегулювання конфліктів між його членами та їх народами «виключно мирними засобами». Не важко помітити, що проект досягнення миру Їржі Подебрада мав чимало спільного із вище розглянутим проектом П'єра Дюбуа. Варто також зазначити, що текст самого трактату перевідавався кілька разів англійською, німецькою, чеською та іншими мовами. Окрім того, цей проект привернув увагу і деяких західних [3], російських [4, 5], українських [6] та інших дослідників. Все це є свідченням того, що ідеї Їржі Подебрада не лише справили вплив на розвиток ідей про війну, збройні конфлікти та мир, а й досі не втратили своєї актуальності та певного наукового інтересу.

Найбільш яскравий представник епохи Відродження, Еразм Роттердамський (1464-1536), відомий завдяки своїм мужнім викриттям справжніх причин виникнення війн і збройних конфліктів, засудженням та гнівним тавруванням їх нещастя і злочинів, а з іншого боку - палкими закликами до миру, філософськими міркуваннями про його цінності та переваги, конкретними порадами щодо запобігання війн, цивілізованого їх завершення, а головне – рекомендаціями щодо досягнення і збереження миру. Ці ідеї та поради він виклав у своїх працях «Війна мила тим, хто її не зазнав» (1500) та «Скарга Миру, звідусіль вигнаного і усюди поверженого» (1517).

Серед багатьох його тверджень щодо причин війн і збройних конфліктів на особливу увагу заслуговує таке: «Коли для війни немає зовсім жодних причин, ... інколи вигадують приводи для незгод, плутаючи назви країн і провінцій для того, щоб розпалювати взаємну ненависть. Панство підтримує і роздмухує помилки безрозсудних людей і зловживає ними для своєї приватної вигоди і користі. Навіть деякі священики беруть участь в подібному обмані. Англійці дивляться на французів як на ворогів лише за те, що вони французи. Англійці ненавидять шотландців лише за те, що вони шотландці. Німці ворогують з французами, іспанці – і з тими і з іншими. Яка

протиприродність в усьому цьому!» [7]. Ці думки настільки красномовні, що не потребують жодних коментарів.

Проте основні зусилля Е. Роттердамського були спрямовані на висвітлення філософської самоцінності й переваг миру та пошуки шляхів і методів його збереження. Зокрема, він зазначав, що «мир, прославлений людьми і богами... – джерело, батько, годувальник, примножувач і захисник всього самого кращого, що коли-небудь існувало в небі і на землі», без миру «ніколи і ніде не буває нічого процвітаючого, нічого надійного, нічого чистого і святого...» [7]. Заслуговує на згадку і його крилатий, повний глибокого філософського змісту, вислів про те, що: «Немає такого поганого миру, який був би гірший за найвдалішу війну!». Все більшого значення набуває і його заклик: «Нехай усі люди об'єднаються проти війни. Нехай усі люди піднімуть проти неї свої голоси. Нехай усі люди проповідують, прославляють і звеличують мир публічно і приватно» [7].

На жаль, ані правлячі класи, ані народи так і не спромоглися прислухатися й діяти відповідно до застережень та порад Е. Роттердамського, зокрема до його заключного заклик: «Потрібно ж колись прийти до розуму після того, як перенесено стільки тягарів і бід війни... Нехай забуття і пробачення зла... стане угодне християнам, і нехай вони після цього із загальної згоди спрямують усі свої зусилля на турботу про мир» [7].

Е. Роттердамський виявився одним з найбільш нищівних критиків війни і водночас найпалкішим прихильником миру. Його філософські ідеї і поради щодо запобігання війн та збереження миру, сформульовані рівно п'ятсот років тому в праці «Скарга миру», не лише не втратили своєї актуальності, а й, на жаль, набувають все більшої значимості. Все це дає підстави для висновку про те, що Е. Роттердамський розробив ідеї, які без перебільшення, сприяли зародженню і становленню науки про мир.

Помітний внесок у розвиток досліджуваних ідей вніс французький мислитель Емерік Крюсе (1590-1648) своїм трактатом «Новий Кіней, або Міркування про стан, що надає можливості й засоби для встановлення загального миру та свободи торгівлі у всьому світі...», опублікованому 1623 р. у Парижі. Привертає увагу те, що Е. Крюсе, слідом за Е. Роттердамським, але вже з філософсько-релігійних позицій, стверджував, що однією з причин війн можуть бути «...недружелюбність і ...антипатія, яка існує між різними народами як результат їх давніх розбратів або відмінності їх релігій» [8, с. 82]. При цьому він ставив таке риторичне запитання і сам на нього відповідав: «Чому я, будучи французом, повинен бажати зла англійцеві, іспанцеві або індійцеві? Я не бажаю цього, коли я думаю про те, що вони такі ж люди, як і я, що я схильний, як і вони, помилкам і гріху, що усі народи пов'язані єдиними природними узами, і, отже, вони непорушні» [8, с. 83]. Таким чином, є підстави зараховувати Е. Крюсе, разом з Е. Роттердамським, до засновників саме етнополітичної конфліктології, а його ідеї вважати помітним внеском у зародження цієї галузі наукового знання. Але тут варто додати, що війни та криваві етнополітичні конфлікти виникають не тільки і не стільки в наслідок існуючих, скільки в наслідок штучно роздмуханих «антипатій» між різними народами.

Один із основних методів запобігання війни і досягнення миру Е. Крюсе визначив так: «...Загальний мир запобіжить цьому злу, якщо ми зможемо його добитися, заборонивши публічні ворожі дії...» [8, с. 99]. А домогтися цієї заборони, на його погляд, можна лише за наявності відповідної політичної волі у правлячих класів. «Я вірю, – слушно зауважував він, – що немає нічого більш легкого, ніж досягнення загального миру, якщо християнські государі захочуть його здійснити» [8, с. 63]. Вартує згадки і схожий на своєрідний заповіт заключний висновок Е. Крюсе: «...Ми прагнемо до миру, але ми шукаємо не тимчасового миру, миру не на три дні; ми шукаємо миру, який був би бажаним, здійснювався б на рівноправних підставах і був би постійним; миру, який дає

кожному те, що йому належить, – привілеї громадянам, гостинність іноземцям і всім, незалежно від їх національної приналежності, свободу подорожей і торгівлі» (курсив наш – О.М.-К.) [8, с. 111].

Вагомим внеском у дослідження означених у статті проблем із переважно політико-правових позицій стала фундаментальна праця видатного голландського юриста та політичного мислителя рубежу епохи Відродження та Нового часу Гуго Гроція (1583-1645) «Про право війни і миру», яка перше була видрукувана 1625 р. Варто погодитися з твердженням видавців її російськомовного варіанту про те, що: «Геніальне творіння знаменитого голландця зберегло своє значення до теперішнього часу. Книга набагато пережила свого автора і увійшла до скарбниці світової юридичної літератури» [9, с. 4].

Головною заслугою Г. Гроція, зокрема в контексті етнополітичної конфліктології, можна вважати: 1) аналіз проблем війни і миру не лише з релігійно-філософської, а й з політико-правової точок зору; 2) досить чіткий поділ війн на справедливі та несправедливі; 3) у цілому вдалі пошуки шляхів, методів і засобів їх запобігання та досягнення і збереження миру; 4) розробка відповідних конкретних практичних рекомендацій та ін.

Схоже, що Г. Гроцій одним з перших вийшов за рамки поширених на той час оцінок війни, як епіфеномена, тобто однозначно негативного явища та беззастережного його засудження як такого. Він, зокрема, висунув і обґрунтував концепцію, яка трактувала війну вже не як епіфеномен, а як досить складний, амбівалентний феномен. Більше того, він, по суті справи, розробив нову підгалузь права, яку назвав «право війни і миру» і довів, що війна не суперечить цьому праву. Подібне трактування війни можна вважати вагомим внеском також і у зародження етнополітичної конфліктології, адже етнополітичний конфлікт так само тривалий час вважався епіфеноменом, тобто однозначно негативним явищем. На підвищену увагу заслуговує також твердження Г. Гроція про те, що: а) будь яка суперечка може стати, або бути використана як привід для війни та б) війни можуть мати як деструктивний, так і конструктивний потенціал.

Ще одним свідченням значущості його теоретичної спадщини є й те, що він, об'єктивно проаналізувавши безліч не лише наукових, а й релігійних документів, зокрема Біблію, і сформулював 11 (одинадцять!) «переконливих доказів» на користь можливості чи припустимості ведення війни та 7 (сім!) доказів на користь заборони, не потрібності, не припустимості ведення війн [1, с. 92-103]. Та однією з найважливіших заслуг Г. Гроція, можна вважати те, що він одним з перших дослідників цієї проблематики аргументовано довів необхідність поділу війн на справедливі та несправедливі, розробивши при цьому чіткі критерії їх розмежування [1, с. 83]. Як конкретні шляхи і засоби уникнення збройних конфліктів та війн він рекомендував: 1) організацію мирних конференцій; 2) проведення мирних переговорів; 3) звернення до третейського суду та ін.

Наведені і не наведені тут думки Г. Гроція щодо сутності й переваг миру, його міркування і рекомендації щодо шляхів, методів та засобів досягнення й збереження миру дають підстави для зарахування цього видатного вченого до когорти засновників і популяризаторів науки про мир.

Помітний внесок у подальший розвиток наук про мир, війну та збройні етнополітичні конфлікти зробив відомий англійський філософ і правознавець Ієремія Бентам (1748-1832), зокрема своїм трактатом «План загального і вічного миру» (1853). У контексті даної проблематики звернемо увагу на те, що І. Бентам гостро засуджував національну, етнічну та релігійну упередженість, зверхність і нетерпимість, та закликав до їх подолання. Зокрема, у своєму трактаті він наголошував: «О мої співвітчизники, зніміть з ваших очей пелену забобонів, очистіть серця від чорних плям надмірної

підозрілості, неправдивих амбіцій, своєкорисливості та зарозумілості! Напевно, це боляче, але ж і нагорода буде воістину славною. Трудність велика, але ж і пошана буде відповідна їй. Але якщо й після цього виникнуть війни? Нехай так, але проміжний виграш все одно буде чималим» [10, с. 189].

У своїй праці він позиціонував себе палким і амбітним поборником «вічного миру». Підтвердження тому – слова, якими починається його «План загального і вічного миру»: «Мета цього нарису – запропонувати усім, хто живе план всезагального і вічного миру. Охопити впливом своїх ідей усю земну кулю – ось до чого прагне автор; знаряддя його здійснення, причому єдине, до якого він вдається, – преса, а усе людство – терен для його задуму» [10, с. 173]. Важливим є і те, що І. Бентам один з перших зрозумів і чітко висвітлив вплив тогочасних ЗМІ, зокрема газет, на перебіг конфліктів та формування ставлення населення до війн, як водночас і роль ЗМІ у боротьбі за мир та мирне розв'язання конфліктів. Варто навести його твердження: «Незважаючи на те що думка газет далеко не повністю відбиває думку народу, настанова, яку вони дають з цих питань, виявляється єдиною, яку народ сприймає» [10, с. 196]. Отже, І. Бентам був одним з перших, хто використав інформаційно-комунікативний підхід для аналізу проблем миру, війни та етнополітичних конфліктів.

Величезний внесок у становлення науки про мир та зародження нової галузі знань про етнополітичні конфлікти вніс видатний німецький філософ Іммануїл Кант (1724-1804). У своєму всесвітньо відомому трактаті «До вічного миру» (1795) він продемонстрував своє неоднозначне ставлення до місця і ролі війн та збройних конфліктів в історії людської цивілізації, зокрема, І. Кант, слідом за Г. Гроцієм, вважав антагонізми та конфлікти не перешкодою чи загрозою для суспільства і держави, а передумовою й джерелом їх розвитку. Останнє відіграло суттєву роль у зародженні загальної конфліктології, а пізніше і етнополітичної конфліктології. З іншого боку, І. Кант гостро засуджував несправедливі або «винищувальні» війни, слушно стверджуючи, що така війна «привела б до вічного миру лише на велетенському кладовищі людства» [11, с. 92]. Та головне – він чітко сформулював філософські та політичні принципи, прийняття й дотримання яких могло б сприяти встановленню та збереженню «вічного миру», причому як в середині держави, так і між державами. Ці принципи він виклав у шести статтях, відомих як т.зв. «прелімінарії», тобто передумови запобігання ескалації конфліктів та виникнення війн, а також у кількох т.зв. «прикінцевих статтях». Всі ці статті вже більше двох століть перебувають у центрі уваги багатьох дослідників даної проблематики. Аналізові та тлумаченню їх основних положень присвячено багато спеціальних публікацій у всьому світі, як у зарубіжній [12, 13, 14, 15], російській [16, 17], так і в українській [18, 19] науковій літературі. Виходячи з цього, вважаємо не обов'язковим наводити тут їх зміст та вдаватися до коментарів.

Розглянемо краще кілька тих положень, які мають безпосереднє відношення до проблематики даної статті і становлять значний науковий інтерес. По-перше, на особливу увагу в контексті етнополітичної конфліктології заслуговують думки І. Канта щодо впливу поліетнічності населення більшості країн і людства у цілому на проблеми війни і миру. Маючи на увазі етнічні відмінності різних народів, зокрема мовні та релігійні, він абсолютно коректно стверджував: «Ця відмінність хоча і тягне за собою схильність до взаємної ненависті й привід для війни, проте із зростанням культури та при поступовому наближенні людей до більшої згоди в принципах веде до взаєморозуміння й миру, який здійснюється і забезпечується не послабленням усіх сил, як це має місце при деспотизмі (на кладовищі свободи), але їх рівновагою, їх найактивнішим змаганням» [11, с. 113-114]. Отже, І. Кант чи не вперше серед мислителів чітко сформулював кілька надзвичайно актуальних, важливих і цінних положень про те, що: а) за певних умов етнічні відмінності можуть бути конфліктогенним фактором; б) але ці відмінності аж

ніж не є причиною ескалації етнополітичних конфліктів чи виникнення війн; в) послаблення «схильності до взаємної ненависті» між різними етнонаціональними спільнотами слід шукати на шляхах піднесення культури міжетнічного спілкування; г) усунення «приводу для війни» між державами та встановлення миру між ними можна і слід домагатися за допомогою досягнення «більшої згоди в принципах» та забезпечення «рівноваги» на міжнародній арені.

По-друге, особливо великі надії щодо досягнення вічного миру він пов'язував із розробкою і дотриманням відповідних норм національного та міжнародного права. Про це свідчить його наголос на тому, що «усій політиці слід преклонити коліна перед правом», що може забезпечити «єдиний правовий стан держав, сумісний з їх свободою» та сприяти «усуненню війни» [11, с. 127, 132].

По-третє, показовим є те, що виконання цього життєво важливого завдання І. Кант покладав у першу чергу на самі народи, а також на юристів і особливо на філософів. Зокрема, він стверджував, що «держави, що озброїлися для війни, повинні взяти до уваги максими філософів про умови можливості загального миру». І сподівався, що «держава дозволить філософам вільно і публічно висловлюватися про загальні максими ведення війни і встановлення миру...» (Курсив І. Канта – О. М.-К.) [11, с. 114-115]. Отже, тут І. Кант мав на увазі свободу слова та обов'язок можновладців враховувати чи бодай прислухатися до міркувань і рекомендацій філософів.

По-четверте, доречним буде навести цілком слушну думку японського вченого Хироо Накамури про те, що І. Кант – це «...перший і єдиний мислитель, який зміг підвести питання про філософське обґрунтування вічного миру до логічного завершення. Саме Кант дав дискусіям архімедівську точку опори, яка показала можливість вічного миру філософам, які могли б консультивати моральних політиків» [15, с. 10].

Теоретична спадщина І. Канта стала вагомим внеском у розвиток науки про мир і війну та у зародження етнополітичної конфліктології, а також справила і досі справляє помітний вплив на всі наступні покоління дослідників цієї проблематики.

Варто згадати, особливо з політологічної точки зору, про внесок у розвиток наук про мир, війну та збройні конфлікти і відомого австрійсько-німецького мислителя та політичного діяча Фрідріха фон Генца (1764-1832), який у своїй праці «Про вічний мир» (1800 р.), заявив про те, що війна має бути «навіки вигнана із суспільства», а мир – це «найвище політичне благо у світі» [20, с. 318]. Чи не найбільшою заслугою Ф. Генца можна вважати запропоновані ним три засоби запобігання війн і збройних конфліктів та чотири шляхи досягнення миру [20, с. 319-322, 326-327, 336]. Однак, враховуючи той факт, що ці засоби і шляхи ґрунтовно висвітлені у відповідній науковій літературі, а також з огляду на обмежений обсягу даної статті, вважаємо не обов'язковим їх детальний розгляд.

У контексті сучасної політології варто наголосити, що Ф. Генц одним з перших звернув увагу на роль державної політики, яку він вважав наукою, у запобіганні збройних конфліктів і війн та у досягненні й збереженні вічного миру. Її «велике завдання, – наголошував він, – постійно спрямовувати і впорядковувати стосунки між державами так, щоб вони по можливості наближалися до стану законного облаштування громадянського суспільства; вона повинна усувати приводи для війни, поки ще залишається хоч один засіб для мирного врегулювання конфлікту; а якщо війна неминуча, то з самих наслідків війни вивести кращий порядок речей і більше гарантований, наскільки це можливо, мирний стан» [20, с. 336]. Мабуть вперше серед тогочасних мислителів Ф. Генц чітко сформулював і політичну ідею про необхідність формування громадянського суспільства, встановлення якого, на його переконання, мало б покласти край не лише збройним конфліктам у середині самих держав, а й війнам між

ними. Зокрема, він стверджував: «...той же шлях, який веде до вдосконалення зв'язку в громадянському суспільстві і, отже, до миру усередині держав, веде до миру і в суспільних стосунках між націями» [20, с. 344].

Але особливу увагу привертає та висока оцінка й ті великі сподівання, які Ф. Генц пов'язував з майбутньою наукою про мир, війни та збройні, зокрема етнополітичні конфлікти. *«Якби існувала наука, – підкреслював він, – яка навчала б засобам встановлення вічного миру, вона була б найвищою з усіх відомих людству наук.* Оскільки ж такої науки не існує, слід з повагою відноситися до тієї, яка у своєму досконалому вираженні закладає основу найбільш тривалого миру» (курсив наш – О.М.-К.) [20, с. 336]. Тому теоретичну спадщину Ф. Генца можна вважати помітним внеском у становлення наук про політику, мир і війну та у зародження етнополітичної конфліктології.

Таким чином, можна зробити наступні висновки: мислителі епох Відродження і Нового часу, спираючись на погляди та ідеї представників Стародавнього Світу та Середньовіччя, зробили вагомий внесок у становлення наук про мир і війну, а також у зародження науки про конфлікти, зокрема етнополітичні. Разом з тим, слід зауважити, що в ті далекі часи, а подекуди і сьогодні, наука про мир називалася «іренологія» (від грецького «eirēnē») – мир, англ. – «eirenology»). Однак ця маловідома і незрозуміла назва в силу різних причин так і не прижилася в лексиконі більшості зарубіжних дослідників, не говорячи вже про вітчизняних науковців, які займаються дослідженням даної проблематики. У західній відповідній науковій літературі в 1960-1970-х рр. вона була відомою під назвою «Peace Studies», що можна перекласти як «Студії/Дослідження миру». Проте з середини 1980-х рр. пов'язані з нею проблеми починають досліджуватися вже переважно в рамках нової галузі наукового знання, яка отримала назву «Peace and Conflict Studies», тобто «Студії/ Дослідження миру і конфлікту». На Заході сьогодні це вже досить відомий і впливовий науковий напрям. Підтвердження тому – підготовка у багатьох університетах бакалаврів, магістрів і навіть докторів наук (PhD.) з цієї подвійної спеціальності, випуск наукового журналу «Peace and Conflict Studies» та ін. Однак, на наш погляд, такий підхід є недостатньо коректним, а головне – малоефективним. Здається, більш корисним було б все таки розділити цей напрям на два окремі, а саме: а) науку про мир та б) науку про конфлікти. При цьому, першу, тобто науку про мир, назвати «мирологія». Звичайно, її можна було б назвати і «мирознавство» (Peace Knowledge), але знання, як відомо, це ще не наука. Можна також було б, наслідуючи практику західних вчених, дати їй назву «дослідження миру» (Peace Studies), але це теж ще не наука, а лише процес набуття знань про мир. До того ж, в обох випадках йдеться про теоретичні аспекти миру, а не про одночасне набуття знань про мир і втілення цих знань у практичну діяльність щодо його досягнення і збереження.

Заради наукової об'єктивності зазначимо, що нещодавно російська дослідниця І.А. Умнова запропонувала назвати науку про мир «мирологією». Ця назва, зазначала вона, «пропонується для позначення особливої науки, що комплексно вивчає питання миру як антиподу війни і збройних конфліктів. Термін «мирологія» адекватніший для такого предмета дослідження, при його озвучуванні він миттєво асоціюється з наукою про мир на відміну від іренології, значення якої відоме тільки вузьким фахівцям, а сам предмет дослідження дуже широкий і важко ідентифікується» [21, с. 83]. На жаль, свою працю І.А. Умнова зосередила на дослідженні права миру, а не проблем розвитку мирології як науки... Як би там не було, але автор даної статті пропонує ввести у відповідну українську політологічну та конфліктологічну літературу нові для неї термін та поняття, зокрема «мирологія», які слід розуміти і тлумачити як науку про мир як одвічну і найвищу вселюдську цінність.

Теж саме стосується і науки, покликаної вивчати конфлікти в етнополітичній сфері суспільного життя. Процес її народження, як вже зазначалося, розпочався ще в епоху Відродження і відбувався паралельно з розвитком наук про мир і війну. Адже вже тоді зазначені науки охоплювали проблеми миру і війни не лише між державами, а й між народами чи етносами, у томі числі й між етносами однієї і тієї держави, зокрема між пануючими/домінуючими та підлеглими/субординованими. А це вже етнополітичні конфлікти або навіть етнічні громадянські війни. На Заході ця наука сьогодні більше відома під назвою «етнічна конфліктологія» (Ethnic Conflict Studies). Однак враховуючи, що на рубежі тисячоліть відбувся глобальний вибух саме етнополітичних конфліктів, на наш погляд, нова галузь наукового знання про ці конфлікти вповні заслуговує на більш коректну і адекватну назву – «етнополітична конфліктологія» (Ethnopolitical Conflict Studies). Цю назву автор даної статті увів у науковий обіг ще майже 20 років тому [22, с. 188-193] і користується нею досі. Адже в поліетнічному суспільстві більшість конфліктів є етнополітичними або можуть бути легко трансформовані в такі, якщо не за змістом, то за формою.

Сьогодні автор даної статті характеризує етнополітичну конфліктологію як нову галузь наукового знання, яка є: 1) трансдисциплінарною, оскільки синергетично поєднує методологічні, теоретичні та практичні напрацювання таких наук, як: конфліктологія, політологія, етнологія, етнополітологія та ціла низка інших т.зв. «етнічних наук»; 2) поліпарадигмальною, оскільки базується на багатьох існуючих сьогодні етнічних та етнополітичних парадигмах; 3) транснаціональною та мультикультурною – оскільки вбирає в себе і критично-креативно використовує відповідні напрацювання наукових шкіл різних країн і народів; 4) багаторівневою, адже досліджує конфлікти між представниками різних етнонаціональних спільнот на індивідуальному, груповому, регіональному, державному, міжнародному та глобальному рівнях; 5) холістичною – з урахуванням того, що охоплює усю сферу етнополітичних відносин, зокрема конфлікти між етнополітичними спільнотами та державою, між домінуючою/пануючою етнонацією та субординованими/підлеглими етнонаціональними меншинами, між самими етнонаціональними меншинами та ін.

1. *Гроций Г.* О праве войны и мира / Гуго Гроций. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
2. *Dubois P.* The Recovery of the Holy Land / Pierre Dubois, fl. 1300 ; translated with an introduction and notes by Walther Immanuel Brandt, 1893. – New York : Columbia University Press, 1956. – 251 p.
3. *Heymann F. G.* George of Bohemia. King of Heretics / F. G. Heymann – Princeton : Princeton University Press, 2015. – 692 p.
4. *Ульянова Н.* 500-летие Трактата Иржи Подебрада об организации мира и безопасности / Н. Н. Ульянова // Советское государство и право. – 1965. – № 1. – С. 108-112.
5. *Орлов А.* Идея естественного права в «Трактате об установлении мира в мире христианском» (1464-й год) / А. А. Орлов // Вестник МГГУ им. М. А. Шолохова. Серия «История и политология». – 2010. – № 1. – С. 34-44.
6. *Корецкий В.* Проект Юрия Подебрада об организации мира и безопасности / В. М. Корецкий // Известия АН СССР. Отделение экономики и права. – 1946. – № 5. – С. 5-12.
7. *Роттердамский Э.* Жалоба мира (1517) [Электронный ресурс] / Эразм Роттердамский – М., 1991. – Режим доступа : <http://www.lib.ru/FILOSOF/ERAZM/mir.txt>.
8. *Крюсе Э.* Новый Киней, или рассуждение о состоянии, предоставляющем возможности и средства для установления всеобщего мира и свободы торговли во всем мире... (1623) / Эмерик Крюсе // Трактаты о вечном мире / Сост. И. С. Андреева, А. В. Гулыга. – СПб. : Алетейя, 2003. – С. 60-114.
9. *Крылов С.* От научного редактора / С. Б. Крылов // Гроций Г. О праве войны и мира / Гуго Гроций. – М. : Ладомир, 1994. – С. 3-5.

10. *Бентам И.* План всеобщего и вечного мира (1786-1789) / Иеремия Бентам // Трактаты о вечном мире / Сост. И.С. Андреева, А.В. Гулыга. – СПб. : Алетейя, 2003. – С. 173-204.
11. *Кант И.* К вечному миру (1795) / Иммануил Кант // Избранное : В 3 т. – Калининград : Калинингр. кн. изд-во, 1998. – Т. 2. – С. 87-134.
12. *Lynch C.* Kant, the Republican Peace, and Moral Guidance in International Law / Cecelia Lynch // Ethics and International Affairs. – 1994. – Vol. 8. – № 1. – P. 39-58.
13. *Mertens T.* The War and International Order in Kant's Legal Thought / Thomas Mertens // Ratio Juris. – 1995. – Vol. 8. – № 3. – P. 296-314.
14. *Orend B.* War and International Justice : A Kantian Perspective / Brian Orend – Waterloo : Wilfrid Laurier University Press, 2000. – 312 p.
15. *Накамура Х.* Путь Канта к вечному миру в XXI веке / Хироо Накамура // Кантовский сборник. – 2013. – Вып. 4. – С. 7-14.
16. *Гулыга А.* «К вечному миру» И. Канта / А. В. Гулыга. – М. : Моск. раб., 1989. – 80 с.
17. *Орехов А.* «Вечный мир» или «вечная война»? (И. Кант versus К. Клаузевиц) / А.М. Орехов // Пространство и Время. – 2014. – Вып. № 3 (17). – С. 62-66.
18. *Осипова Н.* Соціально-правовий аспект європейського підходу до миру і злагоди між народами (До 290-річчя від дня народження І. Канта) / Н. П. Осипова // Вісник Нац. Університету «Юридична академія імені Ярослава Мудрого». – 2014. – № 3 (22). – С. 82-90.
19. *Остапенко О.* Кант : війна і мир. Важкий шлях до вічного миру / О. І. Остапенко, В.І. Ряшко // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2015. – № 813. – С. 209-214.
20. *Генц Ф.* О вечном мире (1800) / Фридрих Генц // Трактаты о вечном мире / Сост. И.С. Андреева, А. В. Гулыга. – СПб. : Алетейя, 2003. – С. 316-350.
21. *Умнова И.* Право мира : Философское и юридическое измерения : монография / И.А. Умнова – М. : ИНИОН, 2011. – 180 с.
22. *Маруховська О.* Етнополітична конфліктологія : зародження, визначення та основні закономірності нової дисципліни / О. О. Маруховська // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1998. – № 1-2. – С. 188-193.

Володимир Горбатенко

Інститут держави і права імені В. М. Корещького НАН України

НАДМІРНА МІГРАЦІЯ І ПОРУШЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ

Volodymyr Gorbatenko. Excessive migration and violation of political stability in Europe.

Migration of population is an integral part of demographic processes. For their comprehensive study of great importance to determine the socio-demographic characteristics of migrants and medium and long-term forecasting of trends and intensity of migration. This approach is extremely important because, according to UN projections, world population already in 2025 will be 8 billion people, and in 2045 it may reach 9 billion. Under the current population policy should be a decisive influence on the development of family birth children, career choices, employment, population dynamics, structure and population settlement. Around this important issue today should unite national, regional and worldwide policy in the regulation of population.

Under the above conditions is extremely dangerous over-current mass migration from Asia and Africa to the European continent. This realization only now, after a series of terrorist attacks in the developed countries of the European Union comes to the minds of European leaders. Earlier in their approaches to migration policy dominated economic thinking, which prevented them and listen to the opinions of scientists, historians, sociologists, political scientists, demographers. At first glance, the logic in their actions was quite motivated, since about 90% of all international migrants is labor migration, which largely contributes to the prosperity of the host country. And this has prompted Western countries to open borders for migrants. But the problems caused by excessive migration incommensurable with economic success.

Excessive flow of migrants has led to the growth of ethnic tensions in Europe. First and foremost, on the formation of the territory of the European powers closed areas inhabited by certain ethnic groups. The economic effect of the influx of immigrants already in the medium term appears illusory disappear as incentives for innovation. Cheap labor needs conservation cheap, simplified means of production of certain products, slow process of internal integration of the population. Under pressure from excessive migration eroded European idea of open borders. Establishment of an international migration regime impede intense competition of international migration policy, protection of national labor markets, inequality of opportunities of European states, upholding the priority rights of its citizens on universal human rights. Cigarette migrants as second class people in their environment generates aggression, which is successfully used by representatives of the so-called Islamic State and other terrorist groups. On the other hand directed against migrants growing sentiment and xenophobia among the local population. This leads to confrontation and even open conflict.

The most acute problems of migration policy of the EU is the failure of certain positions of the individual Member States. This applies in particular to refugee admission procedures. Among the reasons for the spread of illegal migration is flawed system deportation of refugees in the EU. According to the experts, only a third actually executed decisions to refuse asylum. In terms of migration invasion offset joint agreement on the protection of external borders, as some countries (especially the Balkans, through which there is transit migration flows - Greece, Hungary, Serbia) begin to violate regulations and Brussels to protect its borders all available national means.

Global scale migration challenges requires the development of coordinated global strategies of the European Union and individual states, particularly those with limited tools of influence on international migration. This is especially true in Central and Eastern Europe, which is still quite time to prepare their own migration program until the main migration pressure falls on the west European countries with high social standards. Ukraine under these conditions should make greater use of opportunities for cooperation with the EU in the field of migration. In particular, it is necessary to violate European partners question development and implementation of EU support joint projects to facilitate the return of Ukrainian labor migrants and education at home; take into account developments in the development of EU legal instruments in the field of migration, to assess the submitted draft laws for compliance with the basic principles of the EU migration policy; initiate the development of circular migration patterns between Ukraine and the EU jointly develop mechanisms for its implementation.

Key words: demographic changes, excessive migration, migration policies, xenophobia, illegal migration, deportation of refugees.

Попередні зауваження

До сьогоднішніх проблем планетарного масштабу з повною відповідальністю можемо віднести проблему демографічного росту, яка останнім часом значно загострилася. Динаміка є наступною: в часи народження Христа на планеті було близько 100 млн людей, у середині минулого століття – 2 млрд, а вже нині – 7 млрд. Зі слів генерального директора Міжнародної організації з міграції (МОМ), «зараз в русі знаходяться більше людей, ніж коли-небудь в історії – це приблизно 1 млрд всього світового населення, з яких чверть мільярда – міжнародні мігранти, а 750 млн – внутрішні мігранти, які пересуваються в межах власних країн» [1]. Причому останнім часом домінуючою стала вимушена (безповоротна) міграція у вигляді біженців під впливом дестабілізації у великих регіонах, насамперед на Близькому Сході й у Північній Африці. Йдеться про дестабілізацію таких країн, як Ірак, Сирія, Афганістан, Туніс, Ліван, Єгипет, Лівія, заради контролю над ресурсами, комунікаціями, трафіком людей, зброї, наркотиків. Подібною є ситуація і з внутрішньо переміщеними особами, яких лише в Україні на сьогодні у зв'язку з анексією Криму та окупацією Донбасу налічується близько півтора мільйона.

Німецький професор, соціолог, економіст і демограф, Гуннар Хайнсон – фахівець у галузі нового напрямку в демографії, так званої демографічної війни – на початку нинішнього століття у 2003 році в своїй книзі «Сини і світове панування: роль терору в підйомі й падінні націй» («Sohne und Weltmacht Terror im Aufstieg und Fall der Nationen») висловив передбачення щодо грядущого «великого переселення народів». Він, зокрема, заявив, що 950 мільйонів африканців і арабів поховають Європу до середини XXI століття. У цьому контексті вчений зазначив, що на Близькому Сході і в Центральній та Південній Африці, на відміну від старіючої Європи, 20% населення – молодь від 15 до 24 років. І вся ця молодь становитиме основу майбутньої міграції в Європу [2].

З висновком німецького професора важко не погодитись, оскільки, як бачимо, саме молодь становить основу так званої Ісламської держави, яка нині кинула виклик Європі. І, як відомо, для молоді є характерною готовність до сприйняття ідеології, яка звільняє її від будь-якої відповідальності. І це є певною історичною закономірністю. Саме молоді люди з Португалії та Іспанії, де спостерігався «демографічний вибух», склали основу конкістадорів, започаткували великі колоніальні завоювання, знищивши при цьому цілі народи. Подібна демографічна ситуація була в Росії кінця XIX століття, де молоді люди утворили оплот марксизму-ленінізму (терорист Олександр Ульянов був страчений у 21-річному віці, Володимир Ульянов-Ленін став революціонером у 17 років). До цього слід додати молодіжні банди хунвейбінів (школярі і студенти) та цзаофанів (молоді робітники), на яких спирався Мао Цзедун у роки «культурної революції». За спостереженнями Г. Хайнсона, населення в мусульманському світі упродовж усього п'яти поколінь (з 1900 по 2000 роки) виросло від 150 до 1200 млн чоловік, тобто на 800% [2].

Отже демографічна проблема і проблема міграції в сучасних умовах тісно поєдналися і під тиском політичних проблем, пов'язаних з динамічною трансформацією політичних режимів та дезорганізацією суспільно-політичного й соціально-економічного розвитку в Азії і Африці, утворили серйозні проблеми для країн Європейського Союзу та європейського континенту в цілому. Йдеться про виникнення явища надмірної міграції, яку можна визначити як різновид міграційних процесів, що зумовлює негативні зміни демографічного складу певного регіону чи окремої країни, падіння загального інтелектуального рівня суспільства, вносить дисбаланс у ринок робочої сили та знижує стимули для модернізації виробництва, змінює соціокультурну ситуацію та створює сприятливий ґрунт для виникнення конфліктів на етнонаціональній основі.

Соціальні наслідки надмірної міграції

За вищезазначених умов надзвичайно небезпечною є нинішня надмірна масова міграція населення з Азії і Африки на європейський континент. Цей факт лише тепер, після низки терористичних актів у розвинених країнах Європейського Союзу, починають усвідомлювати європейські лідери. Раніше ж у їхніх підходах до міграційної політики переважало економічне мислення, яке й завадило їм прислухатися до висновків науковців: істориків, соціологів, політологів, демографів. На перший погляд, логіка в їхніх діях була цілком вмотивованою, оскільки близько 90% всіх міжнародних мігрантів становить трудова міграція, яка значною

мірою сприяє процвітанню приймаючої країни. І саме це спонукало західні країни до відкриття кордонів для мігрантів. Але проблеми, які виникли внаслідок надмірної міграції неспівмірні з економічним успіхом.

До середини століття населення Африки збільшиться вдвічі (з 1,2 до 2,4 мільярда). І, за прогнозами демографів, вже до 2040 року половина населення Землі у віці до 25 років буде складатися з африканців. За висновками Інституту Геллапа, до 2050 року аж 950 млн чоловік прагнутимуть поселитися в Європі. При цьому характерною ознакою міграційної хвилі, що розростається на наших очах, є наступна: молоді мусульмани, які постійно прибувають в Європу, переважно не мають ні освіти, ні перспектив, ні видимих життєвих орієнтирів. Як наслідок, вони не вписуються в структуру високоосвічених європейських націй. Відповідно «у мусульман, які відчують себе в країні проживання паріями, розвивається свого роду співчуття до усіх “мусульманських жертв у світі”». У їхньому середовищі «зміцнюється переконаність, що їхня виключеність і «переслідування» їхніх братів мають те ж коріння: неприйняття ісламу Західним світом» [3].

Надмірний потік мігрантів зумовив зростання міжнаціональної напруженості на європейському континенті. Йдеться насамперед про формування на території європейських держав замкнених зон, населених окремими етнічними групами. Сьогодні у великих європейських містах існують цілі етнічні квартали. Наприклад, населення передмістя Кройцберг у Берліні утворюють на третину іммігранти, що породжує дискримінацію місцевого німецького населення, яке проживає в турецьких чи інших подібних кварталах. У певних районах Лондона на сьогодні частка іммігрантів перевищує 70%. А в британському місті Лестері на сьогодні біле населення вже становить меншість (близько 47%). До того ж і у внутрішньому Лондоні частка іммігрантів сягає 30%. Якщо в 1961 році у Великій Британії було лише 7 мечетей, то в 2011 році їх уже 1 500 (з них 200 у Лондоні). В Бухаресті, не дивлячись на порівняно незначну кількість мусульман, на турецькі гроші побудована найбільша мечеть у Європі.

Економічний ефект від напливу іммігрантів уже в середньостроковій перспективі виявляється ілюзорним, оскільки зникають стимули для впровадження інновацій. Дешева робоча сила потребує збереження дешевих, спрощених засобів виробництва певної продукції, уповільнення процесів внутрішньої інтеграції населення. У цьому контексті О. Малиновська слушно зазначає: «Капітал імпортує робітників, щоб збільшити доходи, зменшити заробітну плату, створити резервну армію праці. Отже, міграція консервує і поглиблює нерівність, гальмує модернізацію країн-донорів» [4, с. 78]. За цих умов іммігранти воліють селитися компактно і відповідно в них зникають стимули для досконалого вивчення мови, законодавства, культури країни проживання. Натомість висококваліфіковані фахівці – представники Франції, Голландії, Німеччини – масово емігрують зі своїх країн до Канади, Австралії, Нової Зеландії, аби не утримувати за свій рахунок іммігрантів. Поряд з цим зростають непередбачувані видатки на вирішення міграційної кризи. На 2017 рік на вирішення проблем, пов'язаних з міграцією, Євросоюз запланував виділити 10 млрд євро, а це збільшує навантаження й на місцеві бюджети.

Під тиском надмірної міграції розвивається європейська ідея відкритих кордонів. 15 жовтня 2016 року у французькому місті Кале розпочалося будівництво стіни висотою в чотири метри і довжиною в один кілометр, яка стане продовженням вже існуючої дротяної огорожі. Під загрозою квотний принцип розподілу мігрантів, схвалений у Брюсселі. Ширяться протести проти цього рішення у Латвії, Польщі, Словаччині, Хорватії, Сербії, Угорщині. Причому остання обіцяє арештовувати мігрантів і виводить на кордони війська. Туреччина шантажує Європу відмовою приймати мігрантів, якщо та не надасть країні безвізового режиму. Створення міжнародного міграційного режиму утруднюють гостра конкуренція суб'єктів міжнародної міграційної політики, захист національних ринків праці, нерівність можливостей європейських держав, відстоювання пріоритету прав своїх громадян над універсальними правами людини.

Ставлення до мігрантів як до людей другого сорту породжує в їхньому середовищі агресію, яку з успіхом використовують представники так званої Ісламської держави та інших терористичних угруповань. З іншого боку зростають антимигрантські настрої і ксенофобія серед місцевого населення. Це призводить до протистояння і навіть відкритих конфліктів. Після терористичних актів у Парижі, Ніцці та інших європейських містах ісламофобія в Європі загострилася. Так, у Німеччині набуває популярності опозиційна політична сила «Європейські

патріоти проти ісламізації Заходу». Учасники руху організують багатотисячні мітинги, де висловлюють конкретні політичні цілі: «необхідність запровадження принципу перерозподілу потоку біженців по всіх державах-членах ЄС, фінансування міграційних служб із бюджету Євросоюзу, а не з національних бюджетів, неприпустимість існування паралельної мусульманської влади в районах компактного мешкання іммігрантів тощо» [5]. Сам факт виникнення подібних політичних сил породжує небезпечну тенденцію до жорсткого соціокультурного та міжрелігійного протистояння, яке загрожує виходом за рамки нормативно-правового поля.

Чисельність мігрантів визначально впливає на національну культуру і змінює роль національної держави у європейських країнах. Міграція, особливо нелегальна, руйнує суверенітет. Насамперед йдеться про п'ять європейських країн, де на сьогодні проживає найбільше іноземців, – Німеччину, Францію, Велику Британію, Італію та Іспанію. Це починають розуміти окремі інтелектуали. Зокрема, німецький політолог, голова Бундесбанку Тіло Сарацин у 2010 році написав книгу «Німеччина самоліквідується», після чого його відправили у відставку. Автор описує наслідки, що виникли в Німеччині через зниження народжуваності, зростання неосвіченості населення та імміграції з мусульманських країн. На його думку, справжню небезпеку для країни становить частина населення (переважно іммігранти), яке живе за рахунок соціальної допомоги. По-перше, це породжує соціальний паразитизм. По-друге, динаміка народження дітей є дуже низькою в працюючих і освічених людей і високою в тих, що живуть на соціальні виплати. Як наслідок, середній освітній рівень знижується, а діти із бідних сімей погано вчаться. Окресливши плачевні для своєї країни перспективи, вчений зазначає, що він хотів би, аби його нащадки через 50 – 100 років все ще жили в Німеччині, де мовою спілкування була б німецька, а люди відчували себе німцями. І, відкидаючи передбачувані звинувачення в німецькому націоналізмі, Т. Сарацин додає: «Я впевнений, що й наші східні сусіди в Польщі через 50 чи 100 років також хочуть залишатися Польщею, так само як і французи, датчани, голландці, чехи, які бажають того ж для своїх народів і країн» [6, с. 342]. Книга Т. Сарацина є свідченням того, що мультикультуралізм та толерантність в Європі не витримали випробування. Натомість міграція породжує у європейських країнах націоналізм, інколи у його крайніх проявах.

Спостерігається криза європейської ідентичності, основними проявами якої (як реакції на надмірну міграцію) є розгубленість, страх, заклики до спокою та єдності, невизнання помилок у здійсненні зовнішньої і внутрішньої політики, коливання між необхідністю збереження свободи і забезпечення людей від терористичних актів. Одним із небагатьох політиків, хто висловив необхідність змінити ставлення до ситуації з мігрантами, є прем'єр-міністр Болгарії Бойко Борисов, який після терористичних актів у Бельгії відверто заявив: «Нечесно й несправедливо, коли люди, про яких ми турбуємось, наносять удар у саме серце Європи. У тому, що відбулося, ми вбачаємо абсолютний провал зовнішньої політики цілої групи європейських держав» [7].

Вищезазначене засвідчує, що криза ідентичності в Європі, пов'язана зі зміною складу населення, в переважній більшості країн затьмарює собою попередні очікування економічного ефекту від притоку працездатних мігрантів і вже в доступній для огляду середньостроковій перспективі потягне за собою нові проблеми й наслідки політичного, правового і соціокультурного характеру.

Основні проблеми і напрями модернізації міграційної політики Європейського Союзу

Міграційна політика є однією з найбільш суперечливих і політизованих, оскільки міграційні процеси в сучасних умовах є серйозним дестабілізуючим чинником. За ступенем соціальної деструкції проблему міграції можна поставити на одне з чільних місць у ряду глобальних проблем сучасності, зважаючи на охарактеризоване нами вище катастрофічне поширення явища нелегальної міграції. У цьому контексті, характеризуючи міграційну політику Європейського Союзу, Х. Бехруз зазначає: «Європейський Союз постійно приділяв і приділяє велику увагу вирішенню проблем нелегальної міграції шляхом вироблення адекватної і ефективної міграційної політики, що включає в себе комплексні політичні, соціально-економічні, гуманітарні, а також правові заходи. Однак необхідно констатувати і той факт, що дана політика не справляється з новою ситуацією, що склалася в міграційній сфері, котра є, по

суті, новим складним викликом перед Союзом у цілому, від вирішення якого залежить не лише доля Шенгенської зони, а й перспективи розвитку всього ЄС» [8, с. 10–11].

Зокрема, відбувається цинічне ігнорування європейських законів нелегальними мігрантами. Однак, Європа, керуючись гуманістичними принципами, стандартами, пов'язаними із захистом прав людини, продовжує їх приймати. Тим самим відбувається свого роду легітимація порушення закону. А значить, неважко передбачити, що подібна міграційна політика, в якій домінуючим є розрив між законом і реальністю, й надалі заохочуватиме сотні тисяч нових нелегалів.

Однією з найгостріших проблем міграційної політики ЄС є недотримання певних її позицій окремими країнами-членами. Це стосується, зокрема, процедури прийому біженців. З метою вирішення проблеми неконтрольованої міграції Європарламент схвалив запровадження квот на прийом біженців (відповідно до розвитку ВВП та кількості населення певної країни). Однак через спротив окремих країн ці квоти не були затверджені, а добровільний розподіл мігрантів лише поглиблює існуючі суперечності. Не дивлячись на узгоджене рішення щодо визнання статусу біженця, отриманого в одній з країн ЄС, усіма іншими країнами-членами, на практиці ця вимога не працює. Кожна з 28 країн продовжує вести свій список безпечних країн походження і найближчим часом згоди з цього питання скоріше за все досягти не вдасться.

Серед причин поширення нелегальної міграції є недосконала система депортації біженців у ЄС. За висновками фахівців, фактично виконується лише третина рішень про відмову в наданні притулку. Натомість у деяких країнах ЄС існують нелегальні табори біженців (м. Кале, Франція; острів Кос, Греція та ін.), де вони приречені на злиденне існування. У зв'язку з цим у Агентстві ЄС з охорони зовнішніх кордонів Frontex розпочав роботу оперативний підрозділ з повернення мігрантів, які не мають права на отримання притулку. Цей підрозділ покликаний надавати допомогу в здійсненні процедури депортації країнам, що найбільше потерпають від біженців. У структурі цієї служби заплановано задіяти потенціал 1000 постійних працівників і мобільний підрозділ прикордонників з 1500 осіб.

В умовах міграційної навали нівелюються спільні домовленості щодо захисту зовнішніх кордонів, оскільки окремі країни (особливо балканські, через які відбувається транзит міграційних потоків – Греція, Угорщина, Сербія) починають порушувати приписи Брюсселю й захищають власні кордони всіма доступними національними засобами. І це в умовах, коли Європейською комісією лише у 2008 – 2014 рр. було виділено на зміцнення кордонів ЄС 2 млрд євро. Отже, консолідованих зусиль і енергії окремих держав виявляється замало, у зв'язку з чим все актуальнішою постає проблема аналізу ризиків проблемних ділянок кордонів ЄС, створення загальноєвропейської міграційної поліції для їх спільного патрулювання. Необхідність інфільтрації бойовиків терористичних угруповань потребує серйозного, динамічного реформування законодавства у сфері прикордонного контролю й охорони кордонів.

Глобальний масштаб викликів у сфері міграції вимагає розробки і узгоджених глобальних стратегій Європейського Союзу й окремих держав, насамперед тих, які мають обмежені інструменти впливу на міжнародні міграційні процеси. Особливо це стосується країн Центральної і Східної Європи, в яких поки що є час на підготовку власних міграційних програм, доки основний тиск міграції припадає на західноєвропейські країни з високими соціальними стандартами. Зазначені країни (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина та інші) ще мають можливість врахувати помилки західних колег і скласти ефективні стратегічні програми, спрямовані на розсіяння, асиміляцію і забезпечення робочими місцями мігрантів.

Одним з невідкладних завдань міграційної політики ЄС є створення освітніх програм для вивчення мігрантами мови і культурних особливостей країн, що надають їм притулок. Перспективним для ЄС в умовах, що склалися, може стати перехід від політики мультикультуралізму до м'якої асиміляції мігрантів неєвропейського походження. Перспективною в зазначеному аспекті є популяризація інтернаціоналізму, толерантності, діалогу цивілізацій, в межах яких немає місця для релігійної, расової та іншої дискримінації чи ворожнечі.

Отже, міграційна політика Європейського Союзу в умовах розростання міграційних потоків поступово змінюється, однак глобальні виклики, пов'язані з нелегальною міграцією та

різним рівнем розвитку європейських країн, значною мірою перекреслюють консолідовані зусилля.

Завдання України у сфері міграційної політики

Європейський Союз з його міграційною політикою становить значний інтерес для України як важливий партнер з обміну населенням і як досвідчений політичний гравець, що вирішує складні проблеми, пов'язані з численними міграційними потоками. Окрім того, інтеграція України до ЄС передбачає досягнення відповідності європейським стандартам у сфері міграційного законодавства та менеджменту [9, с. 3]. Перехідним країнам сповна доводиться реагувати на виклики глобального міграційного режиму, що пов'язано зі зростаючою поляризацією світу між бідними та багатими країнами, яка здійснює небувалий міграційний тиск одних країн на інші; з кризою управління міграцією з боку національних держав, що знаходить прояв у масовому поширенні нелегальної міграції; з суперечностями між концепцією прав людини і національними інтересами держав [10, с. 302].

Нині в Україні досить сильними є міграційні тенденції та настрої, особливо серед молоді. Україна є одним із найбільших донорів та реципієнтів трудових мігрантів. За даними дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у вересні 2016 року, 30% опитаних українців скоріше хотіли б поїхати за кордон на постійне місце проживання, 40% - хотіли б працювати за кордоном. Основні причини для бажання виїзду за кордон на постійне місце проживання – отримання кращих умов життя (53%), бажання забезпечити краще майбутнє для дітей (41%), відсутність достойної роботи в Україні (32%). При цьому, для респондентів, які мають дітей до 16 років, бажання забезпечити краще майбутнє для дітей є основним мотивом (52%) виїзду за кордон на постійне місце проживання [11].

За висновком однієї з найбільших релігійних неурядових організацій світу «Карітас», «Україна перетворюється у вільні коридори міграційних потоків, які функціонують та змінюються за внутрішніми правилами» [12]. Допоки існуватиме така ситуація? Один із фахівців у даній сфері з цього приводу зазначає: «До того часу, поки в Україну не підуть інвестиції, сподіватися на повернення мігрантів додому, як і сподіватися, що люди не хотітимуть виїхати на заробітки, не слід. Тож за відсутності інтеграційних процесів на європейських економічно-цивілізаційних та правових засадах Україна все більше виявлятиме тенденцію до зростання міграційних ризиків» [12].

Відповідно, Україні слід ширше використовувати можливості співпраці з ЄС у міграційній сфері. Зокрема, варто порушувати перед європейськими партнерами питання розробки та впровадження за підтримки ЄС спільних проєктів щодо сприяння поверненню українських трудових та освітніх мігрантів на батьківщину; враховувати напрацювання ЄС при розробці законодавчих документів у міграційній сфері, здійснювати оцінку поданих законопроектів на відповідність базовим принципам міграційної політики ЄС; ініціювати розвиток циркулярної моделі міграції між Україною та країнами ЄС, спільно розробляти механізми її запровадження, оскільки така політика «найбільше відповідає інтересам і країни походження, і призначення, і самих мігрантів» [4, с. 84].

Скориставшись з досвіду європейських країн, необхідно розширити можливості працевлаштування іноземних випускників українських навчальних закладів за отриманою під час навчання спеціальністю, а також часткової зайнятості в період навчання. Враховуючи норми європейського законодавства, варто також звернути увагу на забезпечення належних стандартів прийому біженців, задоволення специфічних потреб особливо вразливих груп вимушених мігрантів, зокрема дітей без супроводу, жінок, жертв тортур. В руслі загальноєвропейської політичної тенденції треба звернути особливу увагу на необхідність розробки та впровадження дієвих заходів з інтеграції мігрантів в українське суспільство, реінтеграції громадян, які повертаються на батьківщину. Серед політичних пріоритетів на першому місці має стояти забезпечення легального та впорядкованого міграційного процесу та захисту прав мігрантів, зокрема, через реалізацію Плану заходів щодо інтеграції біженців до 2020 року.

У відомствах, відповідальних за реалізацію міграційної політики України, доцільно активізувати роботу з вивчення, врахування, оцінки результативності імплементації до українського законодавства *acquis communautaire* в сфері міграції із залученням фахівців з країн

Європи. Оскільки в Україні міграційні питання належать до компетенції низки державних органів, слід створити міжвідомчу робочу групу для координації такої діяльності. При підготовці політичних рішень у сфері міграції можна започаткувати європейську практику широких громадських обговорень, активного залучення до них неурядових організацій та експертного середовища.

У контексті міграції в Україні є серйозні можливості для двостороннього економічного співробітництва з Польщею. Однією з перспектив може стати утворення спільних з цією країною підприємств на території України, що дозволить нашій країні зберегти потенціал, а Польщі забезпечити економічну стабільність й добросусідські відносини на східному кордоні. Принаймні, у цивілізаційному, культурному, релігійному, мовному аспектах українське населення, з огляду на розвиток політичного партнерства і перспективи довгострокового економічного співробітництва, є значно ближчим для поляків, ніж населення мусульманських країн.

У консульських представництвах України в державах ЄС, де перебуває значна кількість працівників-мігрантів, доцільно запровадити посаду дипломата, до компетенції якого належатиме вивчення ситуації, в якій перебувають мігранти, надання їм допомоги, а також відслідковування динаміки міграційних переміщень, підготовки та імплементації законодавства в сфері міграції, реакції громадськості на відповідні питання. В середовищі фахівців із соціально-гуманітарних дисциплін необхідно активізувати наукові дослідження в сфері міграції, зокрема, порівняльний аналіз розвитку міграційної політики України та європейських країн.

Міграційне законодавство України нараховує понад 60 нормативно-правових актів, норми яких почасти є суперечливими як між собою, так і по відношенню до відповідного законодавства держав-членів ЄС. У зв'язку з цим, на думку В. Барського, розвиток міграційного законодавства України «повинен бути спрямований на вирішення двох головних завдань: 1) управління міграційними процесами (обсягом і спрямованістю міграційних потоків); 2) соціально-економічну адаптацію та культурно-поведінкову інтеграцію мігрантів на території України» [13, с. 67].

Таким чином, Україна у своєму прагненні до європейської інтеграції повинна значні зусилля прикласти до вирішення цілого комплексу проблем, пов'язаних з модернізацією національної міграційної політики, насамперед стосовно її відповідності вимогам і стандартам Європейського Союзу.

Висновки

Міграційний рух населення є невід'ємною складовою демографічних процесів. Для їх комплексного дослідження велике значення має визначення соціально-демографічних характеристик мігрантів, а також середньострокове і довгострокове прогнозування напрямів та інтенсивності розвитку міграції. Такий підхід є надзвичайно важливим, оскільки, за прогнозами ООН, чисельність населення світу вже у 2025 р. становитиме 8 млрд осіб, а в 2045 р. вона може досягти 9 млрд. Відповідно сучасна демографічна політика повинна визначально впливати на розвиток сім'ї, народження дітей, вибір професії, сферу зайнятості, динаміку чисельності, структуру і розселення населення. Навколо цієї важливої проблеми вже сьогодні мають об'єднатися національна, регіональна і загальносвітова політика у сфері регулювання народонаселення.

Соціально-економічні втрати від надмірної міграції вже на середньострокову перспективу перевищуватимуть економічний ефект як для приймаючих країн, так і для країн походження мігрантів. Так, у приймаючих країнах все більше виникатимуть міжнаціональна напруженість, втрата національної ідентичності, ігнорування чинного законодавства, протестні настрої, етнічна локалізація, порушення прав людини з боку роботодавців та ін. У країнах еміграції, внаслідок надмірного відтоку населення, виникатимуть незворотні втрати демографічного потенціалу, що, як показує практика, здатні дестабілізувати цілі регіони. Національна економіка країн походження мігрантів втрачатиме наймобільнішу частину трудових ресурсів. Та й самі мігранти, як правило, несуть серйозні матеріальні збитки, пов'язані з переїздом, а нелегальні мігранти навіть ризикують своїм життям, довіряючись сумнівним перевізникам. Поряд з цим, мігранти

знають моральної та соціально-психологічної шкоди, пов'язаної з відірваністю від сімей, необхідністю пристосування до чужих мови, культури, звичаїв, порядків.

Замість приваблення дешевої робочої сили на Європейський континент Європейський Союз має стимулювати створення спільного виробництва й відповідних економіко-культурних анклавів на території країн, з яких спостерігається найбільший приплив іммігрантів. Для цього насамперед потрібно відкинути власний егоїзм і задуматись про стратегію довгострокового планетарного розвитку, враховуючи той факт, що відтік працездатного населення породжує в багатьох країнах незворотні втрати демографічного потенціалу й дестабілізує цілі регіони, що зрештою обернеться великою проблемою для самої Європи. Для мінімізації наслідків надмірної міграції та міграційної кризи останніх років перспективними можна вважати заходи Європейського Союзу щодо уніфікації системи надання притулку біженцям; виділення додаткових ресурсів для країн, які найбільше страждають від надмірної міграції; налагодження співпраці з країнами походження міграції; подолання явища нелегальної міграції шляхом розширення можливостей для легальної міграції; зміцнення охорони зовнішніх кордонів і підвищення ефективності боротьби з тероризмом.

З огляду на нову політичну ситуацію в сучасному світі та перспективи європейської інтеграції українського суспільства, при перегляді Концепції державної міграційної політики України, доопрацювання якої видається нагально необхідним, слід врахувати наступні проблеми: відповідність європейським стандартам у сфері міграційного законодавства та менеджменту, насамперед у частині, що стосується запобігання нелегальній міграції і дотримання прав людини; розробити на державному рівні програму повернення мігрантів на Батьківщину, основу якої становитимуть залучення інвестицій в Україну та стимулювання бізнесу до створення робочих місць для потенційних мігрантів; поступово імплементувати в українське законодавство міграційні норми Європейського Союзу із залученням до цієї діяльності фахівців юридичного профілю, політичних експертів і представників громадськості; максимально використати можливості для розширення національного виробництва, стимулювання бізнесу до збільшення робочих місць, утворення спільних підприємств на основі двостороннього економічного співробітництва, що дозволить зупинити відтік активного населення за межі країни; започаткувати на базі інститутів НАН України і вищих навчальних закладів систематичні наукові дослідження у сфері міграційної політики; через мас-медіа, соціальну рекламу, систему освіти доносити до населення об'єктивну інформацію про міграційну кризу в Європі, висвітлювати її причини і наслідки, формувати в суспільстві толерантне ставлення до мігрантів.

1. Можна побудувати стіни, але мігранти їх просто обійдуть – гендиректор МОМ [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://apostrophe.ua/ua/article/society/2016-10-11/mojno-postroit-stenyi-no-migranti-ih-prosto-oboydut---gendirektor-mom-/7674>

2. Хайнсон Г. «Сыновья и мировое господство. Террор при росте и падении наций» [Електронний ресурс] / Г. Хайнсон. – Режим доступу :

<http://www.budyon.org/gunnar-heinsohn-sohne-und-weltmacht-terror-im-aufstieg-und-fall-der-nationen/>

3. Іслам : Шлях до світла чи дорога в сутінки середньовіччя? [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://bintel.com.ua/uk/article/islam3/>

4. Малиновська О. Міжнародна міграція в контексті модернізації суспільства / О.А. Малиновська // Демографія та соціальна економіка. – 2012. – № 1. – С. 77-86.

5. Писанська Н. ПЕГІДА, або негостинна Німеччина [Електронний ресурс] / Н. Писанська. – Режим доступу :

<http://www.golos.com.ua/article/260223>

6. Саррацин Т. Германия: самоликвидация / Тило Саррацин ; [пер. с нем.]. – М. : Рид Групп, 2012. – 400 с.

7. Здравый смысл и рисование мелками: как реагировали на теракты в Брюсселе [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://politrussia.com/world/terakt-v-bryussele-537/>

8. *Бехруз Х.* Правовое регулирование миграционной политики ЕС в современных реалиях [Електронний ресурс] / Х. Бехруз // Міграційна політика ЄС: стан, виклики та перспективи : наук.-практич. симпозіум, присвяч. 15-річчю міжнар. дня мігранта та 25-річчю Міжнар. конвенції про захист прав усіх трудящих-мігрантів та їх сімей (м. Одеса, 18 груд. 2015 р.) / Націон. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса : Фенікс, 2015. – 105 с. – Режим доступу: <http://iele.bazick.com/projectdevelopment/odessa-tempus-center; eurolaw.org.ua>. – Назва з екрану. – С. 5-11.
9. *Малиновська О.* Міграційна політика Європейського Союзу: виклики та уроки для України / О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2014. – 48 с.
10. *Бахчеванова Н.* Міжнародна міграція робочої сили в умовах глобалізації / Н.В. Бахчеванова // Фін.-кредит. діяльн.: пробл. теорії та практики. – 2011. – Вип. 2. – С. 300-308.
11. Міграційні настрої населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/migracionnye_nastroeniya_naseleniya_ukrainy.html
12. *Миколюк О.* Готовність до міграції : Чим відрізняється становище найманих українських працівників у ЄС та Росії? / О. Миколюк // День. – 2009. – 01 липня.
13. *Барський В. Р.* Напрями вдосконалення державної міграційної політики України в умовах європейської інтеграції [Електронний ресурс] / В. Р. Барський // Міграційна політика ЄС : стан, виклики та перспективи : наук.-практич. симпозіум, присвяч. 15-річчю міжнар. дня мігранта та 25-річчю Міжнар. конвенції про захист прав усіх трудящих-мігрантів та їх сімей (м. Одеса, 18 груд. 2015 р.) / Націон. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса : Фенікс, 2015. – 105 с. – Режим доступу: <http://iele.bazick.com/projectdevelopment/odessa-tempus-center; eurolaw.org.ua>. – Назва з екрану. – С. 67-70.

MNIEJSZOŚĆ WĘGIERSKA W RUMUNII W OKRESIE TRANSFORMACJI POLITYCZNO-USTROJOWEJ PO 1989 ROKU

Irena Stawowy-Kawka. The Hungarian Minority in Romania During the Systemic and Political Transformation Process after 1989.

After 1989, the Hungarian minority in Romania could receive basic rights, the execution of which — without mayor conflict — is followed by the subsequent governments. This was the result of an over two decades long process. In the first period, between 1989 and 1996, Romanian nationalism did not allow for substantial changes in the approach to the Hungarian minority. Only after the Hungarian-Romanian Treaty on Understanding, Cooperation, and Good Neighbourship, the two countries started their cooperation, which gradually reduced the tension on the international level and allowed for the creation of a legal system guaranteeing basic right of the Hungarian minority in Romania. Surely, the actions and skilfully created programme of the largest Hungarian political party in Romania, the Democratic Alliance of Hungarians in Romania (Romanian: Uniunea Democrată Maghiară din România, UDMR, Hungarian: Romániai Magyar Demokrata Szövetség, RMDSZ), a regional party, that was able to secure a place on the political scene as a co-ruling party or lend its support to the government in order to achieve its goals through participation in politics on the central level, contributed to the creation of a well-functioning legal system in 1996–2011. The UDMR tries to use its participation in the elections to the European Parliament, in which it has two representatives, to implement its own policy, i.e. the elaboration appropriate programs of regional cooperation in the name of the idea of a "Europe of the regions". Accession to the EU, adopting the Council of Europe's Framework Convention for the Protection of National Minorities and the European Charter for Regional or Minority Languages served as a basis for adopting a range of acts sought by the UDMR.

In 2001, Victor Orbán's government established the Hungarian's Card, which led to ethnic tensions. Its amendment normalised the tense situation between Budapest and Bucharest. Currently, the aspiration to obtain political and territorial autonomy for Hungarians in Transylvania, which is contrary to the provision of the constitution of Romania — is increasing and causing conflicts, which antagonises the Romanians, who are afraid that such demands may result in losing a part of Transylvania, towards the Hungarian minority. Nationalist Hungarian parties in Parliament support these demands. The government does not reject them either. UDMR, officially emphasising the development of infrastructure in Transylvania and the education of the Hungarian minority, aims at decentralisation of power a self-governance in order to take over some competences of the central authorities.

Key words: Hungarian minority in Romania, UDMR, Székelys, László Tóké, minorities' rights in Romania.

Key words: Hungarian minority in Romania, UDMR, Székelys, László Tóké, minorities' rights in Romania.

Wprowadzenie

Rumunia jest krajem, w którym obok Rumunów żyją liczne mniejszości narodowe, etniczne i religijne. Należy do tych państw, które wciąż rozszerzają zakres praw przysługujących tym mniejszościom, tym bardziej że w czasie transformacji polityczno-ustrojowej jej władze zostały zobligowane, by prawodawstwo kraju dostosować do zachodnioeuropejskiego. Taki obraz naprawy prawa oraz realnej polityki państwa jest charakterystyczny od grudnia 1989 r. Negatywne skutki reżimu dyktatorskiego, nacjonalistycznego dawały o sobie znać jeszcze przez wiele lat. Podjęta naprawa sytuacji prawnej oraz realizacja założeń nowej polityki mniejszościowej jest dzisiaj oceniana pozytywnie, chociaż proces poszerzania praw dla mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych wciąż trwa. O ile w sferze legislacyjnej i instytucjonalnej Rumunia osiągnęła dobre rezultaty, o tyle jeśli chodzi o poprawę stosunków międzyetnicznych czy eliminację nacjonalistycznych zachowań, jest jeszcze wiele do zrobienia. Przedmiotem artykułu będzie pokazanie czynników, które skłoniły Rumunię do przeprowadzenia reform w myśl

poszanowania praw mniejszości węgierskiej, mimo nacjonalizmu zarówno wśród Rumunów, jak i Węgrów, tj. z jednej strony społeczności i kultury dominującej – rumuńskiej, z drugiej najliczniejszej i najaktywniejszej, wyrażającej głośno swe żądania – mniejszości węgierskiej.

Wprowadzone prawo, powołane instytucje, które pilnują, by stosowano skuteczne mechanizmy, zapobiegające powstawaniu animozji w relacjach międzyetnicznych, nie zawsze są wystarczające do zażegnania konfliktów, rezygnacji z żądań czy wygaszania niepokojów. Innymi słowy skuteczność prawno-instytucjonalna odbiega od przewidzianych realnych efektów poprawności w państwie multietnicznym. Jednak jak napisał Lucjan Boia: „Rumuni stopniowo ulegają europeizacji. Stają się coraz mniej «gościnni», ale równocześnie coraz mniej «wystraszeni» obcością” [24, s. 197]. Podstawę teoretyczną artykułu stanowi opracowanie Rogersa Brubakera pt. *Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie* [25]. Autor rozwija koncepcję współpracy, a zarazem kontroli trzech ważnych graczy politycznych, tj. „państwa zorientowanego narodowo”, w tym wypadku Rumunii, „mniejszości narodowej” – grupy Węgrów żyjących w Rumunii oraz „państwa ojczystego” – Węgier. „Ta współzależność wiążąca mniejszości narodowe, państwa o orientacji narodowej i zagraniczne ojczyzny w jednolitą sieć relacji wymaga oddzielnej analizy” [25, s. 75]. Powoduje, że relacje między nimi pokazywane są w sposób dynamiczny, gdyż nie powinny być one reifikowane i traktowane w sposób substancjalny. O mniejszości narodowej Brubaker wypowiedział się następująco: „Mniejszość narodowa nie jest po prostu «grupą», która jest dana poprzez fakty etnicznej demografii. Jest dynamicznym stanowiskiem politycznym lub, dokładniej rzecz ujmując, rodziną powiązanych, acz wzajemnie konkurujących stanowisk, a nie statycznym, demograficznym faktem” [25, s. 77]. Na skutek działania wspomnianych trzech podmiotów pozostających w zależności politycznej, uzyskuje się określony rezultat, jakim jest stan praw i swobód uzyskanych przez mniejszość narodową oraz możliwości korzystania z ich zdobyczy. Oczywiście na zewnątrz tego trójkąta istnieją też inne organizacje międzynarodowe czy państwa, które wpływają w swoisty sposób na losy mniejszości narodowej – w tym wypadku chodzi o prowadzoną przez Zachód politykę tolerancji wobec mniejszości narodowych i poszanowanie ich praw.

O statusie mniejszości węgierskiej w Rumunii po 1989 r. pisali m.in.: Gabriel Andreescu, Lucian Nastasă i Levente Salat, Dénes Kiss, Jean Nouzille [23; 35; 43; 31]. W Polsce powstało już kilka artykułów naukowych lub opracowań poświęconych tej grupie. Należą do nich prace: Janusza Solaka, Małgorzaty Willaume, Karoliny P. Marczuk, Konrada Jajeczніка, Macieja Nowakowskiego i Dominiki Kasprowicz [32; 30; 46; 40; 48; 42].

Ostatni spis ludności przeprowadzony w 2011 r. wykazał, że w Rumunii mieszka 1 237 746 Węgrów/Szeklerów, co stanowi 6,5% ogółu ludności, Romów – 619 007 (3,29%), Ukraińców – 36 884 (0,27%), Niemców/Saksończyków i Szwabów – 51 703 (0,19%), Turków – 28 226 (0,15%), Tatarów – 20 464 (0,11%), Rosjan/Lipowanów (staroobrzędowców) – 23 864 (0,12%) i innych – 96 040, niezarejestrowanych – 59 186. W obecnym artykule Węgrzy oraz grupa Szeklerów i Czangów żyjących w Rumunii traktowana jest łącznie.

Tabela 1. Liczba Węgrów/Szeklerów w Rumunii w poszczególnych latach

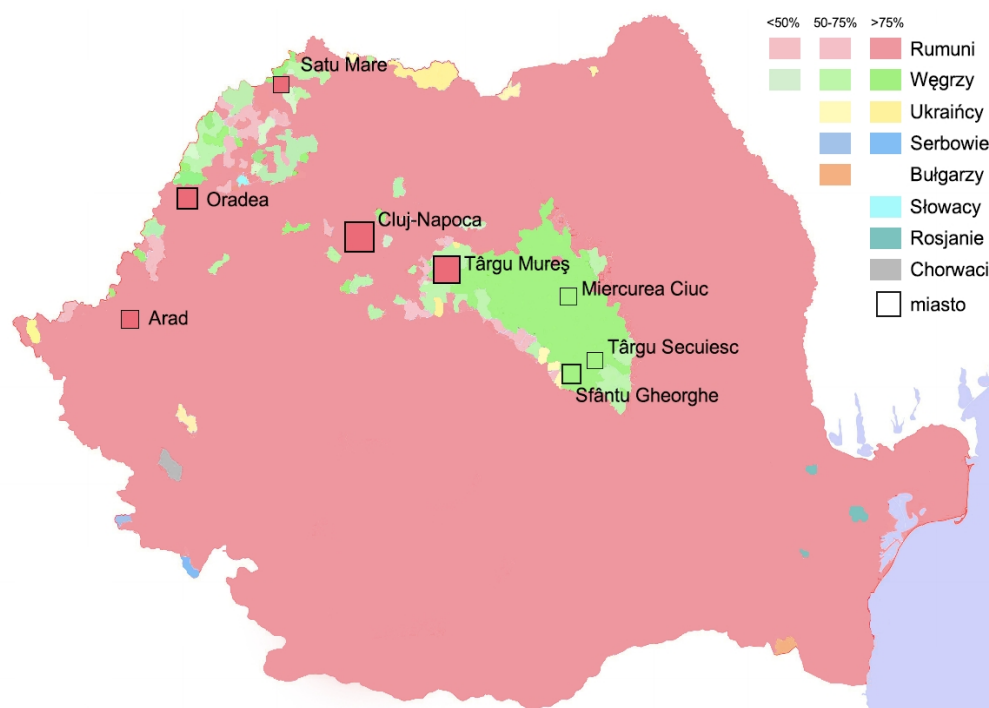
Rok	1930	1956	1966	1977	1992	2002	2011
Liczba	1425,5	1587,6	1619,6	1706,8	1620,2	1431,8	1237,7

Źródło: Populația la recensămintele din anii 1948, 1956, 1966, 1977, 1992, 2002 și 2011 – categorii de localități și județe, <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/> (dostęp: 20 II 2017) oraz *Recensământul general al Populației româniei din 29 decembrie 1930*, Bukareszt 1938, s. XXIV.

Charakterystyczną cechą jest rozmieszczenie mniejszości węgierskiej. Żyje ona w zwartych grupach w dwóch sąsiadujących powiatach (judetul – tłumaczone najczęściej jako powiat lub okręg) Harghita (węg. Hargita) oraz Covasna (Kovászna), tj. na terenie Transylwanii, gdzie w czasach komunistycznych utworzono Węgierski Okręg Autonomiczny, oraz w powiatach: Mureş (Maros megye), Braşov (Brassó), Alba (Fehér Megye), Sibiu (Nagyszeben), które ze względu na centralne położenie pomiędzy Karpatami i Wyżyną Siedmiogrodzką, separują Węgrów rumuńskich od ich rodaków z Węgier. Obszary te zwane są także Ziemią Szeklerów (Szekelyfold), gdyż 50–80% jej mieszkańców deklaruje przynależność do takiej grupy narodowościowej. Nadto do społeczności węgierskiej należą Czangowie – ludność licząca około 50 tys., żyjąca w dużej izolacji w górach – po wschodniej stronie łańcucha Karpat (przede wszystkim w rumuńskiej Mołdawii).

Węgrzy mieszkają również na innych obszarach Rumunii, m.in. w stolicy Bukareszcie oraz w pobliżu granicy z Węgrami w historycznych regionach: Kriszany (Crişana), Maramureszu (Maramureş) i Banatu (Banat).

Mapa nr 1. Skupiska mniejszości narodowych w Rumunii na podstawie spisu ludności z 2011 roku

Źródło: Harta etnică a României la nivel de comune, oraşe și municipii după datele recensământului din 2011, <http://historymaps.ro/?p=2274> (dostęp: 20 II 2017).

I

Represyjna polityka, którą prowadził Nicolae Ceauşescu, zwłaszcza w ostatniej dekadzie swoich rządów, kiedy to wykorzystywał nacjonalizm do wzmocnienia swojej pozycji, negatywnie odbiła się na położeniu mniejszości węgierskiej, zwłaszcza że dyktator za najlepszą metodę do osiągnięcia swych celów uznał proces homogenizacji. Dopiero po upadku reżimu Węgrzy zyskali lepsze warunki do swobodnego samodefiniowania się i tworzenia własnych struktur partyjnych i instytucjonalnych, dzięki którym mogli walczyć o swe prawa oraz stać na straży ich przestrzegania. Gwarantem praw społeczności węgierskiej i głównym narzędziem jej

walki o pełne uczestnictwo w życiu politycznym Rumunii stała się utworzona 25 grudnia 1989 r.¹ partia mniejszości węgierskiej pod nazwą Demokratyczny Związek Węgrów w Rumunii (rum. Uniunea Democrată Maghiară din România, UDMR, węg. Romániai Magyar Demokrata Szövetség, RMDSZ) na czele z Gézą Domokosem. Chociaż do Związku należeli zwolennicy różnych opcji politycznych (liberałowie, socjaldemokraci, chadecy, postkomuniści), na zewnątrz, dla dobra węgierskich interesów, zachowali jedność. Znaczące, że choć rewolucję 1989 r., której bohaterem był kalwiński pastor László Tőkés, rumuńscy Węgrzy rozpoczęli od wydarzeń w Timișoarze, w historycznym Banacie, to jeszcze przez kilka pierwszych lat po obaleniu dyktatora panował reżim określany jako „demokracja”, który nie pozwalał na szybkie zmiany demokratyczne, a tym samym nie gwarantował wolności mniejszościom [27, s. 361].

W składzie Rady Frontu Ocalenia Narodowego (rum. Frontul Democrat al Salvării Naționale – Rada FSN), która objęła władzę w Rumunii po upadku reżimu Ceaușescu, znalazło się miejsce dla László Tókésa i trzynastu innych przedstawicieli mniejszości węgierskiej. Również do władz Tymczasowej Rady Jedności Narodowej (Consiliul Provizoriu de Uniune Națională – CPUN) weszli przedstawiciele węgierscy [32, s. 27]. Powołana przez CPUN Komisja ds. mniejszości narodowych (*Comisia pentru Minoritățile Naționale*), w marcu 1990 r. opracowała raport o sytuacji poszczególnych mniejszości, mający tworzyć zręby strategii politycznej i administracyjnej wobec mniejszości narodowych i etnicznych w państwie [32, s. 79–80].

Jednak – jak już wspomniano – w początkowym okresie transformacji polityczno-ustrojowej warunki nie sprzyjały poprawie położenia mniejszości węgierskiej. Kolejne ekipy rządzące wykorzystywały nastroje nacjonalistyczne Rumunów do utrzymania władzy. Rezultaty takiej polityki widoczne były w mieście Târgu Mureș (węg. Marosvásárhely), gdzie w 1990 r. doszło do wydarzeń „Czarnego marca” [33, s. 104]. W czasie tych najgwałtowniejszych starć na tle etnicznym między Węgrami i Rumunami, z udziałem UDMR, władze posłużyły się straszakiem w postaci zagrożenia węgierskiego. Pełnego raportu w sprawie zajść w tym mieście nigdy nie opublikowano, dlatego dane dotyczące ofiar – zabitych i rannych – nie są precyzyjne. Nie podano też, jaka rola w tych wydarzeniach przypadła wojsku i policji. Koalicjantami rządzących socjaldemokratów Iona Iliescu² stały się powstające w następnych latach partie skrajnie nacjonalistyczne, jak Wielka Rumunia (Partidul România Mare – PRM) na czele z Corneliu Vadimem Tudorem³, a także nacjonałiści z Rumuńskiej Partii Jedności Narodowej (Partidul Unității Naționale din România – PUNR)⁴ i komuniści z Socjalistycznej Partii Pracy (Partidul Socialist al Muncii PSM). W literaturze naukowej koalicja ta zwana jest „czerwonym czworobokiem” [38, s. 70]. I chociaż nie przetrwała nawet roku, uznawana jest za symbol nacjonalizmu, znamiennego dla lat transformacji w Rumunii, bazującego na oskarżaniu swych przeciwników o brak patriotyzmu i zмовę z Węgrami [32, s. 81–82].

¹ W historii Rumunii data 25 XII 1989 r. symbolizuje upadek komunizmu, gdyż tego dnia rozstrzelano Ceaușescu i jego żonę.

² Ion Iliescu (ur. 3 III 1930 r. w Oltenița), działacz komunistyczny, członek CK RPK. W 1967 r. minister ds. młodzieży, usunięty, gdy popadł w niełaskę Nicolae Ceaușescu. Jako przedstawiciel opozycji przeciw Ceaușescu stanął na czele Frontu Ocalenia Narodowego i objął w grudniu 1989 r. tymczasowo stanowisko prezydenta Rumunii, które sprawował do listopada 1996 r. Ponownie prezydentem został 20 XII 2000 r. i pełnił je do 20 XII 2004 r. Przeprowadził transformację partii komunistycznej w Rumuńską Partię Socjaldemokratyczną.

³ Partia oficjalnie decyzją Sądu Najwyższego rozpoczęła pracę 20 VI 1991 r. Powstała ona na gruncie idei jedności wszystkich prowincji rumuńskich. W lecie 1990 r. Corneliu Vadim Tudor wraz z pisarzem Eugenem Barbu opublikował pierwszy numer pisma „Romania Mare”, na łamach którego prezentowano idee nacjonalistyczne, eurosceptyczne i konserwatywne.

⁴ Unia Rumuńskie Ognisko (Uniunea Vatra Românească), radykalne pozarządowe ugrupowanie antywęgierskie, ultraszowinistyczne.

Na drugim kongresie UDMR, w maju 1991 r., László Tőkés, cieszący się uznaniem wśród Węgrów, z dużą nadzieją propagował powrót do terytorialnej autonomii na wzór utworzonego w 1952 r. we wschodniej Transylwanii Węgierskiego Okręgu Autonomicznego⁵. W 1968 r., po szesnastu latach funkcjonowania, Okręg został zniesiony przez Nicolae Ceaușescu, który uważał, że najlepszym sposobem rozbijania jedności Węgrów jest nacjonalizm rumuński. Podobnie jak w 1968 r., tak po 1989 r. węgierskie poglądy autonomistyczne były przez populistów partii nacjonalistycznych przedstawiane jako zagrożenie dla państwa, a zwłaszcza dla jedności terytorialnej Rumunii.

Z punktu widzenia interesów węgierskich ważne było przeprowadzenie referendum i uchwalenie przez parlament w dniu 21 listopada 1991 r. konstytucji będącej podstawą do przestrzegania praw mniejszości w państwie. Jej artykuł 1. stanowił: „Rumunia jest suwerennym i niezależnym, jednolitym i niepodzielnym państwem narodowym”. Natomiast w myśl artykułu 13. pt. „Język urzędowy”, formułował zasadę, że: „Językiem urzędowym w Rumunii jest język rumuński” [4, rozdz. I, art. 4 i 6]. Artykuły te miały zniweczyć nadzieje Węgrów na utworzenie w państwie rumuńskim węgierskiego okręgu autonomicznego, w którym językiem urzędowym byłby język węgierski; podobnie jak następujące zapisy konstytucji: „Suwerenność narodowa należy do ludu rumuńskiego, który ją realizuje za pośrednictwem organów przedstawicielskich oraz poprzez referendum”, a także: „Podstawę państwa stanowi jedność ludu rumuńskiego” [4, artykuł 4. Jedność narodowa i równość obywatelska, ust. 1].

W ten sposób zabezpieczono prawa większości rumuńskiej i ograniczono jakąkolwiek dyskusję polityczną nad oficjalnym bilingwizmem czy autonomią.

Mniejszości narodowe w Rumunii otrzymały w ustawie zasadniczej prawo do odrębności narodowej przez zapis w art. 4. ust. 2: „Rumunia jest wspólną i niepodzielną ojczyzną wszystkich jej obywateli, niezależnie od ich rasy, narodowości, pochodzenia etnicznego, języka, religii, płci, poglądów, przynależności politycznej, majątku oraz pochodzenia społecznego”, z kolei w art. 6 pt. „Prawo do tożsamości” ust. 1. stanowił: „Państwo uznaje i gwarantuje osobom należącym do mniejszości narodowych prawo do utrzymywania, rozwijania i wyrażania ich tożsamości etnicznej, kulturowej, językowej i religijnej”, natomiast ust. 2. głosił: „Środki ochrony podejmowane przez państwo dla utrzymywania, rozwijania i wyrażania tożsamości osób należących do mniejszości narodowych powinny być zgodne z zasadami równości oraz braku dyskryminacji w stosunku do pozostałych obywateli rumuńskich” [4, rozdz. I, art. 4 i 6].

Konstytucja gwarantowała wolność religijną wszystkim obywatelom Rumunii, co stanowił art. 29. pt. „Wolność sumienia”. W ustawie zasadniczej, przyjętej ostatecznie 8 grudnia 1991 r. przez obywateli rumuńskich w referendum – jednak przy sprzeciwie Węgrów bojkotujących głosowanie [32, s. 27–28] – starano się zapisać dominującą pozycję Rumunów i języka rumuńskiego. Wprawdzie uwzględniano nadanie mniejszościom narodowym, etnicznym i religijnym pewnych swobód, jednak nienaruszających podstawowych rumuńskich interesów narodowych. Chodziło o jedność terytorialną i zabezpieczenie przed oficjalnym bilingwizmem [45, s. 76].

Na początku lat dziewięćdziesiątych Węgrzy szczególnie dotkliwie odczuwali rządy burmistrzów Cluj-Napoca – Gheorghe Funara oraz burmistrza Baia Mare w okręgu Maramureș – *Gheorghe Brânzei*, którzy sprawując urzędy z ramienia PUNR, nie pozwolili umieszczać napisów w języku węgierskim w miejscach publicznych, usuwali organizacje węgierskie z ich

⁵ Okręg obejmował niewielki obszar, na którym Węgrzy stanowili ponad 77% ludności. Poza jego granicami znalazło się około 2/3 Węgrów rumuńskich. Po nowelizacji konstytucji w 1960 r. jego nazwa zmieniła się na Węgierski Okręg Autonomiczny Mureș. Po zmianie terytorialnej w Okręgu tym zamieszkiwało 62% populacji węgierskiej.

siedzib, a w szkołach dwujęzycznych ograniczali nauczanie w języku węgierskim. W lecie 1992 r. premier Theodor Stolojan, w okręgach Harghita i Covasna odsunął od sprawowania urzędu prefektów węgierskich i ich współpracowników. W okręgu Covasna nowo mianowany prefekt był ściśle powiązany z nacjonalistyczną Uniunea Vatra Românească [20], co doprowadziło do demonstracji ludności węgierskiej. W ten sposób problem rumuńskiego nacjonalizmu przetrwał, pomimo upadku komunizmu.

Wpływ na sytuację Węgrów w Rumunii miały międzypaństwowe relacje rumuńsko-węgierskie. Do polepszenia wzajemnych stosunków bilateralnych doszło dopiero we wrześniu 1993 r., gdy minister spraw zagranicznych Węgier – Géza Jeszenszky i Rumunii – Teodor Viorel Meleşanu spotkali się w Bukareszcie. Do bardzo ważnych tematów, które wtedy poruszono, zaliczyć trzeba sprawy stabilności i nienaruszalności granicy rumuńsko-węgierskiej oraz statusu mniejszości narodowych w Rumunii. Strona węgierska uzależniła podpisanie traktatu granicznego od przyznania wcześniej mniejszości węgierskiej w Rumunii należnych jej praw, natomiast strona rumuńska domagała się w pierwszej kolejności traktatu, by potem udzielić gwarancji Węgom w Rumunii. Był to okres, w którym obie strony nie doszły wprawdzie do porozumienia, lecz dialog dwustronny nadal był prowadzony.

W styczniu 1993 r. podczas kongresu węgierskiej partii UDMR w Braşovie marginalizowano radykalne skrzydło partii, reprezentowane przez László Tókésa. Wówczas nastąpiła też zmiana przywództwa, a nowy lider, którym został Béli Markó, nie stawiał tak uporczywie żądań, aby przyznać Węgom autonomię, co zaowocowało spotkaniem z Meleşanu w sprawie sytuacji mniejszości węgierskiej w Siedmiogrodzie. Charakterystyczna była wypowiedź Iliescu z lutego 1993 r., iż autonomia oparta na kryteriach etnicznych byłaby sprzeczna z konstytucją [31, s. 236–237]. W ten sposób władze rumuńskie zaakcentowały, że choć prawa mniejszości węgierskiej w Rumunii będą poszerzone, nie zostanie wyrażona zgoda na jakąkolwiek autonomię. Bilateralne relacje zacieśniły się między obu państwami, gdy po zmianie szefa rządu na Węgrzech premier Gyula Horn oraz jego minister spraw zagranicznych László Kovács doszli do wniosku, że aby sprostać wymogom integracji Węgier ze strukturami europejskimi, muszą wynegocjować układy ze swoimi sąsiadami, zwłaszcza ze Słowacją i Rumunią, gdzie liczna mniejszość węgierska oczekiwała od Budapesztu wsparcia w realizacji praw mniejszościowych. Rezultatem kilkumiesięcznych pertraktacji było podpisanie w Timișoarze 16 sierpnia 1996 r. przez premiera Węgier – Horna i Rumunii – Nicolae Văcăroiu „Traktatu o zrozumieniu, współpracy i dobrym sąsiedztwie” [28, s. 235], który dawał podstawy do poprawy położenia mniejszości węgierskiej w Transylwanii. Jednocześnie art. 7. ust. 1. traktatu stanowił, iż: „Umawiające się Strony będą rozszerzać swoje stosunki i współpracę w ramach organizacji międzynarodowych, w tym regionalnych i subregionalnych. Będą się wzajemnie wspierać w ich wysiłkach na rzecz integracji z Unią Europejską (UE), NATO i Unii Zachodnioeuropejskiej” [5]. Dokument ten, uznany przez oba kraje za „traktat pojednania i partnerstwa”, miał ogromną wagę dla wzajemnych relacji rumuńsko-węgierskich w bieżącej polityce. Stworzył płaszczyznę dialogu między obu państwami. W późniejszym czasie kwestia tych relacji stale była podnoszona, ale zazwyczaj w polemikach środowisk akademickich, w których podkreślano ich mniej lub bardziej napięty charakter, co było zresztą wykorzystywane w aktualnej polityce obu państw.

II

Na poprawę położenia Węgrów w Rumunii ogromny wpływ miały starania Rumunii o przystąpienie do Rady Europy⁶ i wytyczony euroatlantycki kierunek jej polityki zagranicznej.

⁶ Rumunia przyjęta została do Rady Europy w 1993 r. i zobowiązała się do realizacji Zalecenia 1201 (1993) Rady Europy w sprawie ochrony mniejszości narodowych. Dokument ten został włączony do rumuńsko-węgierskiego Traktatu o zrozumieniu, współpracy i dobrym sąsiedztwie.

Ustawą nr 137 z dnia 6 kwietnia 1993 r. powołano do życia Radę ds. Mniejszości Narodowych [1]. Była ona organem doradczym premiera i rządu, do którego zadań należało m.in. ustanowienie i utrzymywanie kontaktów z przedstawicielami organizacji mniejszości narodowych, dyskusja nad proponowanymi ustawami dotyczącymi mniejszości lub działaniami administracyjnymi realizowanymi przez rząd wobec mniejszości, a także odbieranie wniosków i skarg kierowanych przez instytucje, organizacje lub pojedyncze osoby w kwestii dyskryminacji mniejszości narodowych, etnicznych lub religijnych. Rezultaty działań Rady, reformowanej w późniejszym czasie, należy ocenić pozytywnie.

Dnia 1 lutego 1995 r. Rumunia podpisała Ramową Konwencję o Ochronie Mniejszości, którą ratyfikowała 29 kwietnia 1995 r. Natomiast w 1997 r. przyjęła Europejską Kartę Języków Regionalnych lub Mniejszościowych z 1992 r., której celem była promocja języków regionalnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych w Europie. Aby wywiązać się ze zobowiązań podpisanych w latach dziewięćdziesiątych, władze podjęły szereg kroków prawnych, z których pierwszym było utworzenie w 1997 r. Departamentu ds. Ochrony Mniejszości Narodowych (Departamentul pentru Protecția Minorităților Naționale) [7]⁷ pod przewodnictwem ministra-delegata przy premierze. Z kolei w 2000 r. mocą uchwały rządowej powołano międzyresortowy Komitet ds. Mniejszości Narodowych, który koordynował politykę wszystkich resortów w dziedzinie mniejszości narodowych [13]. Komitet funkcjonował jako organ pomocniczy, doradczy Departamentu ds. Ochrony Mniejszości Narodowych, w skład którego wchodziło po jednym przedstawicielu poszczególnych ministerstw i instytucji⁸.

Interesów mniejszości węgierskiej w tych gremiach strzegła przede wszystkim UDMR. Mimo że w pierwszych dekadach transformacji polityczno-ustrojowej w Rumunii – w zależności od sytuacji politycznej – program tej partii ciągle modyfikowano, była ona niekwestionowanym liderem w wyrażaniu i egzekwowaniu interesów mniejszości węgierskiej. Jej podstawowymi osiągnięciami była mobilizacja polityczna Węgrów, głównie mieszkających w Transylwanii, tworzenie własnych instytucji, organizacji pozarządowych i fundacji, kontakty z zagranicą (głównie z Węgrami i państwami UE), a przede wszystkim efektywna walka o zagwarantowanie mniejszości węgierskiej w Rumunii należnych jej praw.

W pracy UDMR przełomowe znaczenie miał rok 1996, gdy po wyborach parlamentarnych partia zaczęła funkcjonować jako koalicjant i stała się partią współrządzającą. Mogła skuteczniej zająć się problemami mniejszości węgierskiej, co było priorytetem jej polityki, a doświadczenie, które zdobyła, sprawiało, że jej program stawał się coraz śmielszy. Prowadząc pragmatyczną politykę, UDMR za podstawowe zadania obrała sobie doprowadzenie do zatwierdzenia języka węgierskiego jako oficjalnego w administracji publicznej, przywrócenie bezpłatnego szkolnictwa węgierskiego szczebla podstawowego i średniego, wzmocnienie działalności Uniwersytetu Bolyani w Cluj-Napoca⁹ i restytucję majątków skonfiskowanych w czasach reżimu komunistycznego.

Aby osiągnąć swoje cele, UDRM współpracowała ze wszystkimi rządami w Rumunii. Nawet w roku 2000, gdy partia nie weszła do koalicji rządzącej, a jej lider Béli Markó pokazał

⁷ W latach 2001–2003 pod nazwą Departament Relacji Interetnicznych działał w ramach Ministerstwa Informacji Publicznej, kierowany był przez sekretarza stanu, a od czerwca 2003 r. podporządkowany został premierowi, zaś koordynowany jest przez ministra kierującego Sekretariatem Generalnym Rady Ministrów.

⁸ Były to następujące organy: Departament ds. Ochrony Mniejszości Narodowych, Ministerstwo Edukacji Narodowej – Generalna Dyrekcja Mniejszości Narodowych, Ministerstwo Kultury – Departament Mniejszości Narodowych, Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej, Ministerstwo Spraw Zagranicznych – Dyrekcja Praw Człowieka, Ministerstwo Sprawiedliwości, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Ministerstwo Zdrowia, Ministerstwo Obrony, Ministerstwo Rolnictwa i Żywności, Ministerstwo Robót Publicznych i Planowania, Departament ds. Stosunków z Parlamentem, Sekretariat Stanu ds. Kultury, Departament Samorządu Terytorialnego, Departament Integracji Europejskiej, Departament Ochrony Dzieci.

⁹ W 1959 r. Uniwersytet Bolyai został połączony z rumuńskim Uniwersytetem Babeș. Sytuacja ta trwa do dzisiaj.

możliwości negocjacyjne ugrupowania, kiedy to gwarantując poparcie socjalistycznego rządu, w specjalnym protokole podniósł najważniejsze dla Węgrów sprawy, o których rozpatrzenie zabiegał. Był to okres bardzo udany w działalności partyjnej. U podstaw reform zmierzających do poprawy położenia mniejszości leżała nowelizacja konstytucji w 2003 r., która przez art. 73., ust. 3 lit. r stanowiła, że zagadnienia związane ze statusem mniejszości narodowych przyjmowane będą głosami większości ogólnej liczby członków obu izb parlamentu. Ustawodawstwo mniejszościowe od tej pory regulowane było przez tzw. ustawy organiczne uchwalane odrębnym trybem [26, s. 20–22; 4]. W wyniku wspomnianych zmian w konstytucji w 2003 r. oraz wprowadzenia kluczowych dla mniejszości węgierskiej ustaw zorganizowano sieć szkół węgierskich, wśród których były także szkoły należące do związków wyznaniowych, zaczęto zwracać własność skonfiskowaną za czasów komunistycznych, w tym pola i łąki oraz poszerzano czas antenowy dla programów radiowych i telewizyjnych w języku węgierskim. Symboliczne znaczenie miała odbudowa i odsłonięcie w 2003 r. w Aradzie pomnika „wolności”, upamiętniającego powstanie węgierskie z 1848 r.

UDMR jest typową partią obrotową, wchodzącą w najrozmaitsze koalicje w zamiarze współrzędzenia i realizacji swego programu. W wyborach w 2004 r. zawarła sojusz z PSD (Partia Socjaldemokratyczna – Partidul Social Democrat), popierając Adriana Năstase na stanowisko prezydenta, ale gdy zwyciężył Traian Băsescu z PD (Partia Demokratyczna – Partidul Democrat), UDMR oraz PC (Partia Konserwatywna – Partidul Conservator) nie dochowała porozumienia z PSD i zawiązała umowę z Sojuszem Prawdy i Sprawiedliwości¹⁰. Do najważniejszych postulatów UDMR należało wówczas przyjęcie statutu mniejszości narodowych, decentralizacja władzy w Rumunii, rozwój gospodarczy obszarów zamieszkałych przez mniejszości, budowa drogi ekspresowej w Siedmiogrodzie oraz dalszy rozwój szkolnictwa.

W 2004 r. precyzyjnie zdefiniowano pojęcie mniejszości narodowej w Rumunii, na mocy prawa uznając osoby o innej niż rumuńska narodowości, których legalnie ukonstytuowana organizacja jest członkiem Rady Mniejszości Narodowych, a jej reprezentanci w wyniku wyborów parlamentarnych uzyskali mandat poselski w Izbie Deputowanych. W praktyce kryteria uznania grupy za mniejszość narodową są regulowane przez Ustawę wyborczą do Izby Deputowanych i Senatu (Ustawa nr 373/2004, art. 4.1.) oraz Ustawę wyborczą do władz lokalnych (Ustawa nr 67/2004, art. 7.1.). Obie mniejszość narodową definiują jako „tę grupę etniczną, która reprezentowana jest w Radzie Mniejszości Narodowych”. W skład Rady wchodzi obecnie dziewiętnaście organizacji, w tym m.in. UDMR. Każdej mniejszości przysługuje jedno miejsce w Izbie Deputowanych. Ponieważ UDRM startuje jako równorzędny podmiot polityczny w wyborach, zajmuje w parlamencie więcej miejsc i może ubiegać się o udział we władzach.

Tabela 2. Wyniki wyborów na kandydatów UDMR w wyborach parlamentarnych do Izby Deputowanych i Senatu w poszczególnych latach

Lata	Liczba głosujących do Izby Deputowanych	Procent głosujących do Izby Deputowanych	Liczba głosujących do Senatu	Procent głosujących do Senatu
1990	991 501	7, 23	1 004 353	7, 2

¹⁰ Sojusz Prawdy i Sprawiedliwości (Dreptate și Adevăr albo D.A.). Była to koalicja dwóch partii: Narodowej Partii Liberalnej i Partii Demokratycznej.

1992	811 290	7,46	831 469	7,58
1996	812 628	6,64	837 760	6,82
2000	736 863	6,8	751 310	6,82
2004	638 125	6,2	637 109	6,9
2008	425 008	6,17	440 449	6,39
2012	380 656	5,14	388 528	5,24
2016		6,18		6,24

Źródło: na podstawie danych z: A. Carteny, *The Hungarian Minority...*, s. 71 oraz rezultatów Komisji Wyborczej <http://www.libertatea.ro/stiri/rezultatele-alegerilor-parlamentare-2016-1680979> (dostęp: 20 II 2017).

Liczba zwolenników UDMR uległa zmianie ze względu na powstanie innych węgierskich partii i organizacji. W 2003 r. została założona Węgierska Partia Obywatelska PCM (Magyar Polgári), która w wyborach parlamentarnych w 2004 r. nie przekroczyła progu wyborczego, natomiast w wyborach lokalnych odniosła pewne sukcesy. Jej radykalny program, łącznie z domaganiem się autonomii polityczno-terytorialnej dla Węgrów, osłabiał działania polityczne UDMR. W październiku 2003 r. wyłoniła się Unia Szeklerów, prezentująca interesy tej grupy, również opowiadającej się za autonomią szeklerską. W grudniu tego samego roku powstała pod przewodnictwem László Tőkésa organizacja obywatelska – Krajowa Rada Węgierskiego Siedmiogrodu. W konsekwencji najważniejsze ugrupowanie węgierskie, jakim jest bez wątpienia UDMR, zostało osłabione, a Węgrzy/Szeklerzy, początkowo zjednoczeni, wybrali rozdrobnienie polityczne. Obecnie działają trzy partie węgierskie w Rumunii, są to: UDMR – największa z nich, Węgierska Partia Ludowa w Transylwanii (Partidul Popular Maghiar din Transilvania – PPMT)¹¹ oraz Węgierska Partia Obywatelska (Magyar Polgári Párt/Partidul Civic Maghiar – PCM). Radykalne nurty węgierskie, propagujące zmiany zapisów w konstytucji, obecnie nie mają szans na uwzględnienie swoich żądań. W wyborach 2016 r. podjęto próbę ponownego zjednoczenia Węgrów w Rumunii na czas wyborów, co dało pozytywne rezultaty (zob. Tabela 2).

UDMR ma bardzo silną reprezentację w samorządzie terytorialnym. Jak podaje Michael Ungheanu, po wyborach do władz lokalnych w 2008 r. 89 burmistrzów było Węgrami, natomiast 2195 radnych w gminach lub radach miejskich pochodziło z mniejszości węgierskiej [22, s. 4]. Natomiast w wyborach 5 czerwca 2016 r. UDMR obsadziła stanowiska 95 burmistrzów na 3186 w całym kraju oraz zyskała w radach gminnych 2284 radnych na 40 067 radnych w Rumunii. W radach okręgowych znalazło się 95 radnych (na ogólną liczbę 1434 radnych w okręgach). Członkowie PPMT mieli odpowiednio 207 radnych w gminach i 6 w okręgach, a PCM: 13 burmistrzów, 158 radnych w gminach i 6 w radach okręgowych [21].

Od 2007 r. mniejszość węgierska bierze udział w wyborach do Parlamentu Europejskiego, gdzie miała dwóch przedstawicieli. W 2009 r. zdobyła aż trzy mandaty, by w 2014 r. osiągnąć wynik 6,3%, co daje rumuńskim Węgom drugie miejsce w Parlamencie Europejskim [19]. UDMR uzyskuje członkostwo w Europejskiej Partii Ludowej.

¹¹ Partia László Tőkésa, który zasiada w Europarlamentie we frakcji Europejskiej Partii Ludowej.

III

Działania UDMR spowodowały przyjęcie szeregu ustaw regulujących status prawny mniejszości narodowych. Dotyczyły one możliwości posługiwania się językiem mniejszości w urzędach funkcjonujących na terenie tych jednostek administracyjnych, gdzie liczebność mniejszości przekracza 20%, co zostało wprowadzone rozporządzeniem nr 22 w trybie pilnym przez rząd Viktora Ciorbei w 1997 r. Przełomowa dla tych uregulowań była ustawa nr 188 z 1999 r. [6], zgodnie z którą zatrudnienie urzędników administracji publicznej miało być uzależnione od tego, czy znają język mniejszości¹². Po rozmowach i porozumieniu między socjalistycznym rządem Adriana Năstase a UDMR, zasada progu 20% została przyjęta przez parlament i w 2001 r., gdy przedstawiciele UDMR nie było w składzie rządu [32, s. 84]¹³, weszła w życie. Nowelizacja ustawy miała miejsce w 2006 r. [14, art. 17, 40, ust. 7, 90, ust. 2; 15, art. 17]¹⁴. W ten sposób formalnie zapewniono używanie języków mniejszości narodowych w lokalnej administracji publicznej, a także stosowanie dwujęzycznych tablic informacyjnych (nazw ulic, miast i wsi, szyldów z nazwami instytucji itp.) na terenach tych jednostek administracyjnych, gdzie ludność mniejszości przekracza 20%. Ponadto zagwarantowano używanie języka mniejszości na posiedzeniach samorządowych rad lokalnych, gdy liczba radnych mniejszości wynosi co najmniej 1/3 całości [32, s. 82–85]. Ważny był też zapis konstytucji art. 128, ust. 2 i 3, mówiący, że obywatele rumuńscy należący do mniejszości narodowych mają prawo komunikowania się na rozprawie sądowej w języku ojczystym (4 art. 128, ust. 2 i 3)¹⁵.

Zgodnie z ustawą o szkolnictwie nr 84 z 1995 r., dotyczącą edukacji w językach mniejszości, uczniowie szkół węgierskich mieli obowiązkowe lekcje języka i literatury rumuńskiej i historię oraz geografii w języku rumuńskim [32, s. 150].

Główne zasady odnośnie do nauczania w językach mniejszości reguluje konstytucja, której art. 32. ust. 3. stanowi: „Osoby należące do mniejszości narodowych mają zagwarantowane prawo do nauki języka ojczystego, jak również prawo do bycia nauczonymi w tym języku” [32, s. 150]. Zapisy konstytucji były urzeczywistnione przez postanowienia prawne, począwszy od wydanego pilnego rozporządzenia nr 36 z 1997 r., które zniosło niektóre przepisy szczególnie dotkliwie uderzające w prawa Węgrów po tym, jak UDMR weszła w koalicję z CDR (Rumuńska Konwencja Demokratyczna – Convenția Democrată Română).

Niemniej dopiero ustawa o szkolnictwie z 1 lipca 1999 r. art. 118 stanowiła: „osoby należące do mniejszości narodowych mają prawo studiować i uczyć się w języku ojczystym na wszystkich poziomach i we wszystkich rodzajach szkół, do których jest prowadzony nabór, zgodnie z obowiązującym prawem” [15]. Wprowadzała ona także określone przepisy szczegółowe, np. art. 119 dawał możliwość, w zależności od lokalnych potrzeb i na wniosek lokalnych grup mniejszościowych, tworzenia oddzielnych klas, sekcji czy szkół, w których nauczano by w językach mniejszości, niemniej jednak nie mogło to prowadzić do rezygnacji z nauczania w języku rumuńskim [15]. Z kolei zgodnie z art. 120 uczniowie należący do mniejszości mieli być zobowiązani do nauki języka rumuńskiego w szkole podstawowej i literatury rumuńskiej w gimnazjum. W tym celu do szkół podstawowych przygotowano specjalne podręczniki dla mniejszości. W tym też roku prawodawca przewidział nauczanie historii i geografii Rumunii na poziomie gimnazjalnym i licealnym w języku rumuńskim, za to

¹² Zapis ten odnosił się do tych jednostek administracji publicznej, w których liczebność danej mniejszości narodowej przekraczała 20%.

¹³ UDMR podpisała z nowym rządem umowę, która zobowiązywała do współpracy w zamian za poparcie dla reform dla mniejszości węgierskiej.

¹⁴ Zob. też zmieniającą i uzupełniającą ustawę o lokalnej administracji publicznej (15, art. 17).

¹⁵ Tekst uwzględnia zmiany i uzupełnienia wprowadzone Ustawą nr 429/2003 o zmianie Konstytucji Rumunii przyjętą w referendum narodowym, przeprowadzonym w dniach 18–19 X 2003 r. Ostatnia zmiana z dnia 23 X 2003 r.

w szkole podstawowej w języku mniejszości. Natomiast egzaminy końcowe z tych przedmiotów uczniowie zdawali w języku nauczania. Ustawa pozwalała na nauczanie historii i tradycji mniejszości w gimnazjach, ale po zaakceptowaniu programu przez Ministerstwo Edukacji Narodowej (Ministerul Educației Naționale)¹⁶. Dzieci wywodzące się z mniejszości narodowych, uczęszczające do szkół z językiem wykładowym rumuńskim, miały prawo do zajęć w ojczystym języku, poznania literatury, historii i tradycji swego kraju w wymiarze trzech do czterech godzin nauczania tygodniowo.

Według danych z roku szkolnego 2005/2006 edukacją w języku węgierskim objętych było 1403 klasy (grupy nauczania), liczba uczniów kształcących się w języku węgierskim wynosiła wówczas 179 415, a liczba nauczycieli 11 251 [18]. W 2010 r. UDMR przeforsowała możliwość nauczania geografii i historii w języku ojczystym. Ustawa o szkolnictwie narodowym z 10 stycznia 2011 r., art. 45, zwiększała przywileje uczniów mniejszości narodowych o darmowy transport do szkół oraz o prawo do korzystania z bezpłatnego internatu na terenie szkoły i wyżywienia. Także skład narodowościowy organów zarządzających szkołami, w których uczą się przedstawiciele mniejszości, miał być proporcjonalny do liczby uczniów danej mniejszości. Instytucje szkolne administrowane były przez władze lokalne. Do Ministerstwa Edukacji, Badań, Młodzieży i Sportu należało tłumaczenie podręczników na język ojczysty mniejszości i zatwierdzanie ich treści. Art. 46 ustawy stanowił, że programy i podręczniki do historii będą odzwierciedlały historię i tradycję mniejszości narodowych w Rumunii [17]. Ustawa o szkolnictwie wyższym przyzwalała na organizowanie na wniosek mniejszości narodowej, grupy studenckiej bądź sekcji kolegów z wykładowym językiem mniejszości narodowej i tworzenie wielokulturowych uczelni. Ponadto członkowie mniejszości mieli prawo do powoływania własnych, samodzielnie zarządzanych prywatnych szkół wyższych. W ustawie z 2011 r. w art. 363 legalizowano status Uniwersytetu Babeș-Bolyai w Cluj-Napoca, Uniwersytetu Medycyny i Farmacji w Târgu Mureș i Uniwersytetu Teatralnego w tym mieście jako uczelni wielokulturowych i wielojęzycznych [17].

Zmieniły się także przepisy o wydawaniu książek, prasy i stron internetowych w językach mniejszości. Niewątpliwie do powstania sieci mediów w języku węgierskim przyczyniło się utworzenie kierunku dziennikarstwa na Uniwersytecie Babeș-Bolyai w Cluj-Napoca oraz w prywatnej Wyższej Szkole Prasowej Endre Ady (węg. Ady Endre Sajtóköllégium) w mieście Oradea. Ważną rolę odgrywało także działanie Węgierskiego Stowarzyszenia Dziennikarzy w Rumunii.

Rozwój mediów węgierskich w Rumunii – portali i stron internetowych, radia, telewizji, prasy drukowanej i wydawnictw książkowych – nastąpił bardzo szybko. Niemniej o ile najprędzej rozrosły się węgierskojęzyczne programy w prywatnych stacjach radiowych i telewizyjnych, o tyle dostęp do mediów finansowanych przez państwo był powolniejszy. Ustawa prawo audiowizualne nr 504 z 11 lipca 2002 r., która zaczęła obowiązywać 22 listopada 2009 r., stanowiła w części 1, art. 3 punkt 1: „Pluralizm polityczny i społeczny, różnorodność kulturowa, językowa i religijna, informacja, edukacja i rozrywka publiczna są realizowane i zapewniane przez nadawanie i retransmisję usług programowych z poszanowaniem wolności i praw podstawowych osoby” [3]. Dzięki jej wprowadzeniu w życie doszło do znacznego rozkwitu programów w języku węgierskim w prywatnych stacjach radiowych i telewizyjnych na obszarach, gdzie odsetek mniejszości sięgał 20%.

W 2014 r. trzy programy rumuńskiej telewizji publicznej emitowały w języku węgierskim audycje wg następującego harmonogramu: w programie 1. nadawano w poniedziałek i wtorek

¹⁶ Struktura organizacyjna Ministerstwa ulegała zmianom. Dnia 15 I 2000 r. było to: Ministerstwo Edukacji, Badań, Młodzieży i Sportu (Ministerul Educației Naționale și Cercetării Științifice), a od 21 XII 2012 r. podzielono je na: Ministerstwo Młodzieży i Sportu oraz Ministerstwo Edukacji Narodowej (Ministerul Tineretului și Sportului și Ministerul Educației Naționale).

od godz. 15.30 przez 73 minuty, w czwartek od godz. 13.00 przez 48 minut, w programie 2. w czwartek o godz. 14.30 od 2 do 24 minut i w piątek od godz. 14.30 przez 24 minuty audycje kulturalne. Natomiast w programie 3. transmisje dotyczące mniejszości nadawane były przez 82 minuty transmitowane od poniedziałku do piątku od godz. 11.30. Co więcej, audycje w języku węgierskim nadają regionalne stacje telewizyjne, do których należą: TVR Timișoara i **TVR Targu Mures**. Przekaz telewizyjny w języku węgierskim odbywa się również przez węgierskie stacje publiczne, jak Duna i szereg węgierskich regionalnych stacji prywatnych [47; 50]. Od 2005 r. UDMR zabiega o nadawanie całodobowych audycji radiowych w języku węgierskim, co wymaga odpowiednich warunków technicznych. Od 1999 r. w Cluj-Napoca w Siedmiogrodzie został założony węgierskojęzyczny portal internetowy Transindex, którego ciągłą emisję rozpoczęto pod koniec lipca 2001 r.

Rozwój prasy węgierskiej zależy od finansowania poszczególnych tytułów, przy czym fundusze od państwa otrzymują zazwyczaj pisma niskonakładowe, ważne są środki otrzymywane z Węgier ze specjalnej jednostki prasowej Fundacji Ilyés oraz założonej przez UDMR Fundacji Communitas. Oprócz małego nakładu charakterystyczne dla gazet węgierskich jest ich lokalne znaczenie. Do czasopism o tematyce kulturalno-literackiej należą „Korunk” oraz „Helikon”, wydawane w Cluj-Napoca. Tam też wychodzą dzienniki „Kronika” i „Szabadság”. W Bukareszcie ukazuje się „Magyar Szó”. Swoją prasę mają takie miasta, jak: Satu Mare, Oradea, Sfântu Gheorghe, Târgu Mureș, Arad i inne mniejsze miejscowości zamieszkałe przez Węgrów [37, s. 45].

O aktywności kulturalnej Węgrów świadczy działalność siedmiu teatrów, opery w Cluj-Napoca, trzech teatrów lalkowych oraz profesjonalnych zespołów tanecznych i folklorystycznych [29, s. 45].

W historycznej tradycji Węgrów w Rumunii mocno ugruntowany jest Kościół katolicki i ewangelicko-reformowany (kalwiński) w przeciwieństwie do Kościoła prawosławnego, którego wyznawcami jest większość Rumunów. Status Kościołów reguluje przede wszystkim konstytucja, a zwłaszcza jej nowelizacja z 2003 r., a także ustawa nr 489 z 2006 r., mówiąca o braku religii państwowej i neutralności państwa „wobec jakiegokolwiek religii lub ideologii ateistycznej” [11, art. 9, ust. 1], która została zaaprobowana przez Kościoły mniejszości węgierskiej w Rumunii. Zaakceptowano także prywatny system kształcenia wyznaniowego, w ramach którego realizowane ma być minimum programowe w zakresie nauczania niezwiązanego z religią.

Ustawy dotyczące restytucji własności przyniosły pewną poprawę sytuacji gospodarczej Węgrów w Rumunii oraz ich Kościołów. Na podstawie ustawy nr 1 z 2000 r. prawowitym właścicielom zwrócono około 43% gruntów leśnych w Siedmiogrodzie. Kolejna ustawa nr 400 z 2002 r. [10], wraz z jej późniejszymi zmianami, regulowała zwrot kolejnych gruntów rolnych i leśnych byłym właścicielom. Dzięki naciskom UDMR rząd rumuński w drodze rozporządzenia uznał własność komunalną należącą do węgierskiej społeczności regionalnej. Natomiast ustawa nr 10 z 2001 r. i ustawa nr 247 z 2005 r. doprowadziły do odzyskania przez właścicieli większości utraconych w okresie komunistycznym dóbr. Także własność Kościołów normowała ustawa nr 501 z 2002 r. [12], co wykorzystywała UDMR, by odzyskać dobra węgierskich wspólnot religijnych. Natomiast ustawa nr 66 z 2004 r. [9] pozwoliła na zwrot bezprawnie skonfiskowanego mienia prywatnym spadkobiercom członków organizacji społecznych utworzonych w przeszłości przez mniejszości narodowe.

IV

Traktat rumuńsko-węgierski z 1996 r. nie doprowadził do pełnego ocieplenia relacji na linii Bukareszt–Budapeszt. Premier Victor Orbán, który objął władzę na Węgrzech w 1998 r., starał się poświęcić wiele uwagi Węgom zamieszkałym w Rumunii. Jednak w kraju tym,

pozostającym poza strukturami NATO i UE, z którymi szybciej zintegrowały się Węgry, nasileniu uległy tradycyjne antywęgierskie nastroje [32, s. 150–154]. Najwięcej kontrowersji budziła przygotowana przez rząd Orbána Ustawa o mniejszościach węgierskich żyjących za granicą, tzw. Karta Węgry z czerwca 2001 r., nadająca szczególne prawa mniejszości węgierskiej w Rumunii i innych krajach, oprócz Austrii pozostającej w strukturach UE [44]. Orbán starał się o udzielenie pomocy rodakom poza granicami kraju pod względem gospodarczym, politycznym i kulturalnym – zabiegał, by Budapeszt stał się centrum finansowym dla firm węgierskich funkcjonujących w sąsiednich państwach, a zarazem wspierał kulturalno-oświatowe i polityczne dążenia rodaków. Do osiągnięcia założonych celów powstała Rada Autonomiczna (Autonómia Tanács), która jednoczyła wszystkich Węgrów żyjących w Rumunii, troszcząc się o ich życie narodowe i dobra kultury węgierskiej¹⁷. Jak podaje Kopys: „Omawiana ustawa z 2001 r. stanowiła, że Węgrzy bez względu na kraj, w jakim żyją, wchodzi w skład jednolitego narodu węgierskiego [egységes magyar nemzet], [...] jednocześnie nadawała organizacjom mniejszościowym w Rumunii rangę politycznych przedsiębiorstw” [44, s. 178]. Dzięki Kartie Węgry mniejszość etniczna w Rumunii zyskiwała duże przywileje, dotyczące kształcenia się na uczelniach węgierskich oraz podejmowania pracy i korzystania z opieki zdrowotnej na Węgrzech, w dodatku przywiązywała ogromną wagę do rozwoju języka węgierskiego jako wyznacznika tożsamości narodowej [44, s. 153]. Ponieważ została przyjęta jednostronnie, bez konsultacji z Bukaresztem, spotkała się w Rumunii z potępieniem, a sprawę Karty przedstawiono na forum międzynarodowym. Rozstrzygnięciem sporu na linii Budapeszt–Bukareszt zajęła się Komisja Wenecka, która w swej opinii z 19 października 2001 r., dającej szansę na wyjście z impasu, chociaż nie potępiła Karty Węgry, uznała, że prawo odnoszące się do grupy ludzi żyjącej w innym kraju – w tym wypadku Rumunii, powinno uwzględniać wewnętrzne ustawodawstwo, a żadne państwo bez wcześniejszego uzgodnienia nie może uchylać ustaw dotyczących obywateli innego kraju. Nadto Karta Węgry dawała przywileje tylko jednej grupie etnicznej, co było sprzeczne z równością wszystkich obywateli w państwie. Węgry pod naciskiem UE usunęły niektóre sporne zapisy i rozszerzyły przywileje zapisane w Kartie na ogół obywateli Rumunii [32, s. 153]. Wówczas na Węgrzech do władzy doszli socjaldemokraci, którzy sztandarowe zapisy partii Fidesz (Węgierska Partia Obywatelska, Magyar Polgári Szövetség) „narod jako całość” w Kartie Węgry zmienili na „aby zagwarantować dobrobyt, tożsamość Węgrów żyjących poza granicami kraju” [44, s. 190]. W konsekwencji Karta Węgry nowelizowana była trzykrotnie, tak by spór wokół niej nie przeszkadzał w przygotowaniach Węgrów do wejścia do UE. W myśl jej zapisów pomoc z Budapesztu otrzymywać mieli wszyscy obywatele przez lokalne fundacje, bez zastosowania kryterium etnicznego. Te dzieci rumuńskie, które chciały uczyć się węgierskiego, mogły liczyć na pomoc węgierskiego rządu.

Ze względu na duże bezrobocie w Rumunii, które obejmowało także mniejszość węgierską, w latach 2000–2002 władze w Bukareszcie zawarły bilateralne porozumienia z Budapesztem, regulujące sprawy do tej pory nielegalnej migracji zarobkowej [36, s. 180].

Fundamentalne znaczenie dla rozwoju relacji węgiersko-rumuńskich miało podpisanie 29 listopada 2002 r. w Budapeszcie przez premierów obu państw Deklaracji o strategicznym partnerstwie w XXI wieku [2]. Zgodnie z tym dokumentem we wszystkich dziedzinach życia, tj. w sprawach polityki zagranicznej, wojskowych, gospodarczych, transportu, rozwoju regionalnego, energii, środowiska oraz coraz szerszego realizowania praw mniejszości węgierskiej w Rumunii i rumuńskiej na Węgrzech, oba państwa miały prowadzić politykę współpracy, dbając o dobrosąsiedzkie stosunki. W dużej mierze warunkowała to polityka UE i chęć jak najszybszego przystąpienia obu krajów do Wspólnoty.

¹⁷ Oficjalne ustanowienie Rady ds. Autonomii Kulturalnej, która tworzyłaby sieć powiązań wszystkich dóbr węgierskiego dziedzictwa kulturalnego w Rumunii, nastąpiło w latach 2012/2013.

Polemiki o mniejszość węgierską w Rumunii nasiliły się po jej przystąpieniu do UE w 2007 r., objawiając się w postaci coraz częstszych incydentów w regionach zamieszkałych przez Węgrów. Nadal w Bukareszcie zdecydowanie nie zgadzano się na autonomię dla Węgrów w Siedmiogrodzie. W lutym 2009 r. podczas wizyty na Węgrzech prezydent Rumunii Traian Băsescu, powołując się na konstytucję, po raz kolejny zdecydowanie wykluczył możliwość autonomii dla Węgrów w Siedmiogrodzie. Towarzyszący mu wówczas prezydent Węgier László Sólyom odpowiedział, że rząd węgierski popiera autonomię, ale szanuje jednocześnie konstytucję rumuńską. Jednak nie udało się uniknąć napięć, gdy władze w Bukareszcie odmówiły zgody na lądowanie w Târgu Mureș samolotu z prezydentem Sólyomem na pokładzie, który miał uczestniczyć w obchodach węgierskiego święta narodowego upamiętniającego wybuch powstania w 1848 r. Oficjalne czynniki rumuńskie odmowę tłumaczyły względami technicznymi. Prezydent przybył na uroczystości samochodem [49].

Charakterystyczna była reakcja władz w Bukareszcie na wprowadzenie przez Budapeszt w maju 2010 r. ustawy o obywatelstwie, umożliwiającej przyznawanie go Węgom mieszkającym za granicą. W przeciwieństwie do wcześniejszych sytuacji, kiedy tego typu inicjatywy natychmiast przyjmowane były z krytycyzmem, tym razem władze w Rumunii zachowały daleko idącą powściągliwość [41]. Tłumaczyć to można faktem, iż same od 2009 r. przyznają obywatelstwo mieszkańcom Mołdawii, oraz dobrymi relacjami między obu krajami współpracującymi w wielu dziedzinach w ramach programów unijnych [46]. Od stycznia 2009 r. obywatele rumuńscy mają nieograniczony dostęp do pracy na Węgrzech. Znamienne jest, że w tym okresie UDMR szukała dobrych relacji z oficjalnymi czynnikiemami, co spowodowało, że w latach 2009–2014 brała udział w tworzeniu różnych rządów, na czele których stali: Călin Popescu-Tăriceanu (2004–2008), Emil Boc (2008–2012)¹⁸. Dobrym relacjom między obu krajami sprzyjały częste kontakty prezydenta Rumunii Traiana Băsescu i premiera Węgier – Victora Orbána. Tradycją stały się coroczne spotkania obu polityków w Băile Tușnad podczas festiwalu kultury węgierskiej [39].

W marcu 2011 r. doszło do pogorszenia relacji na linii Bukareszt–Budapeszt, co zdaniem strony węgierskiej było spowodowane niewłaściwym traktowaniem mniejszości podczas obchodów węgierskiego święta narodowego. Opozycja Victora Ponty atakowała wówczas centroprawicowy rząd Emila Boca za ustępliwość wobec mniejszości węgierskiej w Rumunii, czego miała dowodzić zgoda na kształcenie w języku węgierskim na Uniwersytecie Medycznym w Târgu Mureș i bierność, gdy w Brukseli otwierano placówkę mniejszości węgierskiej w Rumunii, nazwaną „Biurem Kraju Szeklerów”. Gdy w lutym 2012 r., po złożeniu dymisji przez premiera Boca, misję powołania nowego rządu otrzymał od prezydenta Băsescu – Mihai Răzvan Ungureanu, węgierska partia UDMR uzależniła swe poparcie dla niego od zgody na prywatyzację gimnazjum. Jednak gabinet Ungureanu – mimo wejścia w koalicję UDRM – upadł po niespełna trzech miesiącach w wyniku uchwalenia przez parlament wotum nieufności [39]. Głośnym echem nie tylko w Rumunii, ale w całej Europie odbiła się wiadomość o wywłaszczeniu w miejscowości Sfântu Gheorghe (węg. Sepsiszentgyörgy) węgierskiego kalwińskiego gimnazjum o nazwie Kolegium im. Székelya Mikó. Gdy 30 kwietnia 2015 r. w Strasburgu Intergrupa ds. Tradycyjnych Mniejszości Narodowych i Językowych dyskutowała tym razem o sytuacji mniejszości węgierskiej w Rumunii, by pokazać problemy, z jakimi boryka się ta grupa, posłużono się przykładem Kolegium, którego majątek – zdaniem władz węgierskich – nie mógł być uznany za przysługujący szkole i przez nią rozporządzany, gdyż pochodził z datków społeczeństwa. Zasądzono także zwrot 270 tys. euro za dotychczasowe nieprawne użytkowanie obiektu [51, 53].

¹⁸ W późniejszym okresie także z Mihai Răzvan Ungureanu (2009–2012), na trzy miesiące, a nawet z Victorem Pontą w 2014 r., gdy rząd utracił większość w parlamencie (zabrakło mu 14 głosów na 575 deputowanych i senatorów).

Pierwszą decyzją nowego rządu premiera Victora Ponty urzędującego od 7 maja 2012 r. do 4 listopada 2015 r. było wycofanie poparcia dla nauczania w języku węgierskim na Uniwersytecie Medycznym w Târgu Mureș. Nowym przedmiotem sporu stała się zmiana ordynacji wyborczej¹⁹, w świetle której, zdaniem Węgrów, trudno było wprowadzić do parlamentu przedstawicieli mniejszości. Skądinąd największe kontrowersje budziło sprowadzenie do Siedmiogrodu prochów pisarza Józsefa Nyirő. Uroczystości, które prowadził przewodniczący parlamentu węgierskiego László Kövéra, zostały zablokowane przez władze rumuńskie, które wskazywały na prawicowe i antysemickie poglądy węgierskiego twórcy. Oficjalnie UDMR nie zabierała głosu w dyskusji o wspomnianej ceremonii [39].

Pretekstem do zaostrzenia stosunków na linii Budapeszt–Bukareszt stało się także referendum, w którym rząd Ponty starał się usunąć ze stanowiska prezydenta Băsescu. Zdaniem Ponty, który poniósł klęskę w referendum, winnymi jego porażki był Orbán – dbający o niską frekwencję wśród węgierskiej mniejszości – i węgierski kler [52].

W lutym 2013 r. ponownie wybuchł konflikt między Rumunią i Węgrami, tym razem o flagę, gdy polityk węgierski László Kövér polecił wywiesić na gmachu w Budapeszcie flagę Szeklerów, co zostało przez Rumunów uznane za prowokację. Stało się to po tym, jak w listopadzie poprzedniego roku nowy rumuński prefekt powiatu Covasna zdjął flagę szeklerską ze swego biura, chociaż władze rumuńskie orzekły, iż wywieszanie takich flag jest legalne. Zresztą w okresie rządów Ponty nasiliła się walka o autonomię Szeklerów, o czym najlepiej świadczy manifestacja w dniu 1 września 2012 r. w Sfântu Gheorghe, podczas której upomniano się o ich prawa, i wielotysięczne obchody Dnia Wolności Szeklerskiej 10 marca 2013 r. W zorganizowanym w tymże roku Wielkim Marszu Autonomii łańcuch Węgrów o długości 53 km utworzyło kilka tysięcy osób. Do wystąpień doszło w kolejnym Dniu Wolności Szeklerskiej, 10 marca 2014 r., kiedy to domagano się autonomii dla tej mniejszości. Ambasador Węgier w Rumunii Oskar Fuzes poparł formalnie szeklerskie dążenia do autonomii. W demonstracjach udział brały liczne delegacje z Węgier, w tym z narodowej partii Jobbik (Ruch na rzecz Lepszych Węgier – Jobbik Magyarorszáért Mozgalom) z jej liderem Gáborem Voná na czele. Wśród manifestujących powiewały flagi węgierskie i szeklerskie. W rezultacie w marcu 2014 r. władze w Bukareszcie zakazały wstępu na swoje terytorium osobom należącym do czterech skrajnych formacji na Węgrzech, m.in. do partii Jobbik.

W kolejnych wyborach na urząd prezydenta, które miały miejsce w 2014 r., spektakularnie przegranych przez Victora Pontę, zwycięstwo odniósł siedmiogrodzki Sas, Klaus Iohannis. Zarówno prezydentura przedstawiciela mniejszości, jak i umiarkowana polityka prowadzona przez UDMR – na czele której od 2011 r. stał przewodniczący Hunor Kelemen, zaowocowała zmniejszeniem napięcia i poprawą sytuacji w Siedmiogrodzie. W latach 2008–2016 UDMR ponownie znalazła się w opozycji. Partia podtrzymywała wówczas cele, które sobie wytyczyła, kładąc nacisk na rozwój infrastruktury w Siedmiogrodzie i edukacji węgierskiej mniejszości, a przede wszystkim na dążenie do decentralizacji władzy i samorządności, co miało skutkować przejęciem pewnych uprawnień władz centralnych [42, s. 52]. Jednocześnie deklarowano współpracę z innymi narodami zamieszkałymi w Siedmiogrodzie. Sztandarowy dla UDMR stał się projekt „Transylwania 2020”, który dotyczył rozwoju regionu z funduszy UE w oparciu o wieloletnie ramy finansowe realizowane w latach 2014–2020. W ramach projektów unijnych partia podjęła współpracę z Tyrolem Południowym.

W 2016 r. podczas kampanii wyborczej do parlamentu władze postanowiły zamknąć węgierską szkołę katolicką w Târgu Mureș, do której uczęszczało 405 uczniów. Decyzja – tłumaczona nieprawidłowościami przy zakładaniu placówki – na pewno nie przyczyniła się do poprawy stosunków między Rumunią i Węgrami. Natomiast podjęte w tym czasie działania premiera Węgier Victora Orbána i umiejętnie prowadzona przez UDMR kampania – pod

¹⁹ Zmiana systemu polegała na przyjęciu systemu większościowego w miejsce systemu proporcjonalnego.

hasłem zjednoczenia wyborczego wszystkich Węgrów w Rumunii – przyniosły rezultat w postaci dobrego wyniku Demokratycznego Związku Węgrów w Rumunii, który zyskał w obu izbach parlamentu ponad 6% głosów. Wybory w Rumunii wygrali wówczas socjaldemokraci, na których głosowało ponad 45% obywateli. W 2017 r. rząd utworzył Sorin Grindeanu, w koalicji z Sojuszem Liberalistów i Demokratów, natomiast UDMR podpisała z koalicją umowę o współpracy parlamentarnej za cenę większego wsparcia finansowego dla regionów zamieszkałych przez mniejszość węgierską. UDMR po raz kolejny okazała się partią umiarkowaną, pragmatyczną, starającą się łagodzić radykalne żądania Węgrów w Rumunii w imię załatwienia spraw natury gospodarczej i kulturalno-oświatowej, tj. tych, których uregulowanie gwarantuje Węgrom żyjącym w Rumunii rumuńska konstytucja, węgierskie prawodawstwo oraz UE.

Podsumowanie

Zadając sobie pytanie o przyszłość węgierskiej mniejszości w Rumunii, należy stwierdzić, że wypracowany system prawny chroniący mniejszości narodowe w tym kraju pozostaje na wysokim europejskim poziomie. Przestrzegane są podstawowe prawa mniejszości węgierskiej, zgodnie z podpisaną Ramową Konwencją o Ochronie Mniejszości Rady Europy oraz Europejskiej Karty Języków Regionalnych lub Mniejszościowych. Do konfliktów na tle etnicznym dochodzi stosunkowo rzadko. Jednak zdobyte po 1989 r. wolności nie zadowolają wszystkich Węgrów, wręcz wzrasta procent niezadowolonych, którzy uważają, że tylko szeroka autonomia polityczno-terytorialna w Siedmiogrodzie mogłaby ich satysfakcjonować. Takie postawy mniejszości węgierskiej w Rumunii, wspierane przez nacjonalistów z Budapesztu, a także węgierskie czynniki oficjalne, mogą prowadzić w przyszłości do konfliktów.

Zagrożeniem dla stabilności zdobytych przez Węgrów praw może być także wypowiedź premiera Victora Orbána z 2015 r. na temat konieczności wybudowania między Rumunią i Węgrami muru, który zahamowałby napływ nielegalnej migracji. Tymczasem taki mur powstrzymałby swobodny przepływ między obu państwami nie tylko towarów i usług, ale przede wszystkim ludzi, co gwarantuje układ z Schengen. Podczas szczytu UE na Malcie w 2017 r. *minister sprawiedliwości Węgier László Trócsányi podkreślał, iż konieczne jest uszczelnienie granic UE, gdyż w przeciwnym razie napływ imigrantów może spowodować powstanie murów między państwami członkowskimi*²⁰, co potwierdza, że w Budapeszcie nie odstąpiono od zamiaru wybudowania muru dzielącego oba państwa.

Dokumenty

1. Decyzja nr 137 Dz.U. nr 74, 12 kwietnia 1993 r. w sprawie organizacji i funkcjonowania Rady do spraw Mniejszości Narodowych (HOTARIREA nr. 137 din 6 aprilie 1993 privind organizarea si functionarea Consiliului pentru Minoritatile Nationale aparuta in MONITORUL OFICIAL nr. 74 din 12 aprilie 1993, www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act_text?id=13921 (dostęp: 20 II 2017).
2. Deklaracja o strategicznym partnerstwie w XXI wieku, strona MSZ Rumunii: <http://www.mae.ro/index.php?unde=doc&id=575&idlnk=1&cat=3> (dostęp: 20 II 2017).
3. European Platform of Regulatory Authorities, <http://www.epra.org/articles/media-legislation>, <http://referinte.transindex.ro/enciclopedie/articoletematice/articol.php?id=136> (dostęp: 20 II 2017).
4. Konstytucja Rumunii z dnia 21 listopada 1991 r., tłum. Andrzej Cosma, Warszawa 1996, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/rumunia.html> (dostęp: 20 II 2017).
5. Lege nr. 113/1996 pentru ratificarea Tratatului de înțelegere, cooperare și bună vecinătate dintre România și Republica Ungară, semnat la Timișoara la 16 septembrie 1996, <http://www.dri.gov.ro/lege->

²⁰ W czasie nieformalnego szczytu Unii Europejskiej na Malcie 3 II 2017 r., przywódcy 28 państw członkowskich porozumieili się co do programu powstrzymującego falę migracji z Afryki Północnej.

- nr-1131996-pentru-ratificarea-tratatului-de-intelegere-cooperare-si-buna-vecinatate-dintre-romania-si-republica-ungara-semnat-la-timisoara-la-16-septembrie-1996/ (dostep: 20 II 2017).
6. Monitorul Oficial al României Legii nr. 188/1999, http://www.ps2.ro/www/ps2/media/media_20100326121619_699.pdf (dostep: 20 II 2017).
7. Monitorul Oficial al României, Partea I, nr. 17 din 5 februarie 1997, Strona Związku Polaków w Rumunii, <http://dompolski.ro/pl/o-nas/o-nas/> (dostep: 20 II 2017).
8. Monitorul Oficial al României” cz. 1, nr 758 z 29 października 2003 r., www.cdep.ro (dostep: 20 II 2017).
9. Monitorul Oficial, Legea nr. 66/2004 pentru aprobarea Ordonanței de urgență a Guvernului nr. 83/1999 privind restituirea unor bunuri imobile care au aparținut comunităților cetățenilor aparținând minorităților naționale din România, 2.04.2004, <http://lege5.ro/Gratuit/gu3dsmrr/legea-nr-66-2004-pentru-aprobarea-ordonantei-de-urgenta-a-guvernului-nr-83-1999-privind-restituirea-unor-bunuri-imobile-care-au-apartinut-comunitatilor-cetatenilor-apartinand-minoritatilor-nationale-d&d=2017-04-02> (dostep: 20 II 2017).
10. Monitorul Oficial, Legea nr. 400/2002 pentru aprobarea Ordonanței de urgență a Guvernului nr. 102/2001 privind modificarea și completarea Legii nr. 1/2000 pentru reconstituirea dreptului de proprietate asupra terenurilor agricole și celor forestiere, solicitate potrivit prevederilor Legii fondului funciar nr. 18/1991 și ale Legii nr. 169/1997, precum și modificarea și completarea Legii nr. 18/1991, republicată, 9.07.2002, <http://www.lex.ro/Legea-400-2002-31869.aspx> (dostep: 20 II 2017).
11. Monitorul Oficial, Legea nr. 489/2006 privind libertatea religioasă și regimul general al cultelor, 11.01.2007, <https://www.crestinism-ortodox.ro/TEXTE/LegeaCultelor-Nr489-2006.pdf> (dostep: 20 II 2017).
12. Monitorul Oficial, Legea nr. 501/2002 pentru aprobarea Ordonanței de urgență a Guvernului nr. 94/2000 privind retrocedarea unor bunuri imobile care au aparținut cultelor religioase din România, 31.07.2002, <http://lege5.ro/Gratuit/gm4dqmbz/legea-nr-501-2002-pentru-aprobarea-ordonantei-de-urgenta-a-guvernului-nr-94-2000-privind-retrocedarea-unor-bunuri-imobile-care-au-apartinut-cultelor-religioase-din-romania&d=2017-03-22> (dostep: 20 II 2017).
13. Monitorul Oficial nr. 295 din 11 august 1998, nr. 320 din 10 iulie 2000, http://www.minelres.lv/NationalLegislation/Romania/Romania_MinorCommittee_Romanian.htm (dostep: 20 II 2017).
14. Monitorul Oficial nr. 204 din 23 aprilie 2001, <http://legislatie.resurse-pentru-democratie.org/legea/215-2001.php> (dostep: 20 II 2017).
15. Monitorul Oficial nr. 606 din 10 decembrie 1999, <http://legislatie.resurse-pentru-democratie.org/legea/84-1995.php> (dostep: 20 II 2017).
16. Monitorul Oficial nr. 621 din 18 iulie 2006, art. 17, <http://legislatie.resurse-pentru-democratie.org/legea/286-2006.php> (dostep: 20 II 2017).
17. Monitorul Oficial, Partea I nr. 18 din 10 ianuarie 2011, <http://lege5.ro/MonitorOficial/mongezdaojqgu/monitorul-oficial-partea-i-nr-18-10-01-2011> (dostep: 20 II 2017).
18. National Minorities in Romania, ebp-ici.ecml.at/Portals/21/.../NATIONAL.ppt (dostep: 20 II 2017).
19. Rezultate finale, bec2009pe.ro. oraz Situația voturilor valabil exprimate, bec2014.ro. (dostep: 20 II 2017).
20. Romania – Human Rights Watch, Report WR 94, 1994, Human Rights Development, <https://www.hrw.org/reports/1994/WR94/Helsinki-17.htm> (dostep: 20 II 2017).
21. “Situația mandatelor repartizate pe partide”. *Biroul Electoral Central*. “Situația voturilor obtinute de competitori pe partide”. *Biroul Electoral Central*, <http://www.2016bec.ro/rezultate-finale-10-06-2016/> (dostep: 20 II 2017).
22. *Ungheanu M.*, Situația juridică a drepturilor minorității maghiare în România, <https://www.cespe.ro/images/subtitlu1.pdf>, s. 4 (dostep: 20 II 2017). Dane dotyczą 2009 roku.

Monografie

23. *Andreescu G.*, Scmbări în harta etnică a României, Cluj-Napoca 2005, http://www.edrc.ro/docs/docs/etnomobilitate/Intregul_volum.pdf (dostep: 20 II 2017).

24. *Boia L.*, Rumuni: świadomość, mity, historia, przekład K. Jurczak, Kraków 2003, s. 197.
25. *Brubaker R.*, Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w Europie, przekład J. Łuczyński, Warszawa 1998. Oryginał: R. Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge 1996.
26. *Brodziński W.*, System konstytucyjny Rumunii, Warszawa 2006.
27. *Burakowski A.*, Dyktatura Nicolae Ceaușescu 1965–1989. Geniusz Karpat, Warszawa 2008.
28. *Góralczyk B.*, Węgierski pakiet, Warszawa 2000.
29. *Киселиновски С., Ставови-Кавка И.*, Малцинствата на Балканот (XX век), Скопје 2004.
30. *Koseski A., Willaume M.*, Nowe kraje Unii Europejskiej. Bułgaria, Rumunia, Warszawa 2007.
31. *Nouzille J.*, Transylwania. Obszar kontaktów i konfliktów, przekład J. Proksa, Bydgoszcz 1997.
32. *Solak J.*, Rumunia. Narodowe i ponadnarodowe aspekty integracji ze strukturami euroatlantyckimi, Toruń 2004.
33. *Stroschein S.*, Ethnic Struggle, Coexistence, and Democratization in Eastern Europe, London 2012.

Prace zbiorowe

34. *Dwie dekady zmian: Rumunia 1989–2009*, red. K.P. Marczuk, Warszawa 2009.
35. *Relații interetnice în România postcomunistă*, red. L. Nastasă i L. Salat, Cluj-Napoca 2000.

Artykuły

36. *Andruș C.*, Ewolucja zjawiska migracji we współczesnej Rumunii, w: *Dwie dekady zmian: Rumunia 1989–2009*, red. K.P. Marczuk, Warszawa 2009, s. 180.
37. *Bukalska P. et al.*, Droga do współzrządzenia – ewolucja aktywności politycznej mniejszości węgierskiej, w: *Konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej*, „Prace Ośrodka Studiów Wschodnich” nr 6, Warszawa 2002.
38. *Carteny A.*, The Hungarian minority in post-Communist Romania: Political Activity and Claims for Autonomy, Nationalismos e Separatismos, „Janus” 2015–2016, nr 2.8.
39. *Dąbrowski T.*, Erozja rumuńsko-węgierskiego partnerstwa, Prace OSW, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2012-05-30/erozja-rumuńsko-węgierskiego-partnerstwa> (dostęp: 20 II 2017).
40. *Jajecznik K.*, Fenomen Transylwanii – analiza etnopolityczna, w: *Państwa naddunajskie a Unia Europejska*, red. D. Popławski, <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/1967/K.%20Jajecznik%2c%20Fenomen%20Transylwanii.pl> (dostęp: 20 II 2017).
41. *Gniazdowski M., Groszkowski J.*, Słowacko-węgierski spór o podwójne obywatelstwo, Prace OSW, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2010-05-19/slowacko-wegierski-spor-o-podwojne-obywatelstwo> (dostęp: 20 II 2017).
42. *Kasprowicz D.*, „Europejskimi oczami, z transylwańską duszą” – etnoregionalizm Unii Demokratycznej Węgrów (UDMR) w Rumunii, „Studia Politologica” 2013, nr 11.
43. *Kiss D.*, Sistemul instituțional al minorităților etnice din România. Workshop Studies. Research of national minorities in Romania, [http://ispmn.gov.ro/uploads/ISPMN_34_X_t Working Papers 34/20-10](http://ispmn.gov.ro/uploads/ISPMN_34_X_t%20Working%20Papers%2034/20-10) (dostęp: 20 II 2017).
44. *Kopys T.*, Polityka obrony mniejszości narodowych i polityka zagraniczna Węgier. Casus Karty Węgry w stosunkach węgiersko-słowackich i węgiersko-rumuńskich, https://wnpid.amu.edu.pl/images/stories/ssp/ssp_2012_1/175-192.pdf (dostęp: 20 II 2017).
45. *Kosiek T.*, Porewolucyjne transformacje rumuńskiej polityki wobec mniejszości narodowych, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2015, R. 13, z. 1.
46. *Marczuk K.P.*, Rumunia w strukturach współpracy regionalnej, w: *Dwie dekady zmian: Rumunia 1989–2009*, red. K.P. Marczuk, Warszawa 2009.
47. *Melinda Z.*, Televiziune, <http://referinte.transindex.ro/enciclopedie/articoletematice/articol.php?id=136> (dostęp: 20 II 2017).

48. Nowakowski M., Sytuacja mniejszości węgierskiej w Rumunii, w: Konflikty etniczne w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej, Prace OSW, Warszawa 2002, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/prace_6_0.pdf (dostęp: 20 II 2017).

49. Szczerek Z., Inni Węgrzy, lipiec 2009, <http://www.psz.pl/127-unia-europejska/ziemowit-szczerek-inni-wegrzy> (dostęp: 20 II 2017).

50. Zbranca R., Utilizarea limbilor minoritare în mass-media, <http://www.edrc.ro/docs/docs/carta/Carta-Europeana-partea2.pdf> (dostęp: 20 II 2017).

Prasa

51. Debata Intergrupy ds. Tradycyjnych Mniejszości Narodowych i Językowych nt. mniejszości węgierskiej w Rumunii, <http://www.jazlowiecka.pl/1063/39/debata-intergrupy-ds-tradycyjnych-mniejszosci-narodowych-i-jezykowych-nt-mniejszosci-węgierskiej-w-rumunii.html> (dostęp: 20 II 2017).

52. Rumunia: Węgry i mniejszość węgierska celem krytyki premiera Ponty, „Bałkan”, 2 sierpnia 2012, <http://balkanistyka.org/rumunia-węgry-i-mniejszosc-węgierska-celem-krytyki-premiera-ponty/> (dostęp: 2 II 2017).

53. SutarSKI K., Bulwersujące wywłaszczenie węgierskiego gimnazjum w Siedmiogrodzie i autonomia, <http://nowa.gazetaobywatelska.info/materials/554b94f8eef861852eba9611> (dostęp: 20 II 2017).

Daniel Wilk

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

POLITYKA RZĄDU WOBEC ORGANIZACJI POZARZĄDOWYCH W LATACH 2008–2016 A KRYZYS POLITYCZNY W MACEDONII

Daniel Wilk. The Government's Policy Towards Non-Governmental Organisations in 2008-2016 and the Moldavian Political Crisis.

The plan to build a stable state in which two ethnic groups living in Macedonia could coexist was set forth in the framework agreement of 31 August 2001 referred to as the Ohrid Framework Agreement. Creating beneficial conditions for the activity of civil society organisations was one of the main points of the framework agreement.

After the VMRO-DPMNE party gained power in 2006 and the Prime Minister Nikola Gruevski took authoritarian direction, non-governmental organisations became one of the main entities intended for liquidation. VMRO-DPMNE limited their access to financing and media, demonised them, and imposed restrictions on their activists, considered traitors of the nation.

The Macedonian phone hacking scandal from 2015 revealed many irregularities, including attempts to eradicate non-governmental organisations and their activists. At the same time, it awakened the lethargic and scared civil society. The scale of the protests that started in May 2015 convinced the participants that they were able to revolutionise the Macedonian political arena and to take matters into their own hands.

New independent associations and organisations wishing to change the politics of the state were created. For the first time, the citizens united across ethnic divides.

Key words: civil society, non-governmental organisation, VMRO-DPMNE, colour revolution, Ohrid Framework Agreement.

Wprowadzenie

Porozumienie pokojowe z Ochrydu, podpisane 13 sierpnia 2001 r. przez rząd Republiki Macedonii, a także przedstawiciele mniejszości albańskiej zakończyło krótki konflikt zbrojny, który wybuchł na granicy Macedonii i Kosowa. Jednym z podstawowych warunków stabilizacji targanego konfliktem etnicznym państwa było stworzenie instytucjonalnych i społecznych warunków dla rozwoju społeczeństwa obywatelskiego. Zdaniem gremiów Unii Europejskiej (UE) aktywnie działające organizacje pozarządowe dzięki oddolnym inicjatywom stymulującym obywateli do uczestnictwa w życiu publicznym stanowią antidotum na kryzysy etniczne w heterogenicznych społeczeństwach. Nic więc dziwnego, iż Wspólnota europejska uzależniła akcesję Macedonii m.in. od prawidłowego rozwoju społeczeństwa obywatelskiego.

W latach 2001-2006, głównie dzięki mediacjom UE, stworzono ramy prawne, a także zaplecze instytucjonalne dla rozwoju organizacji pozarządowych. Rządząca w tym okresie partia Socjaldemokratyczny Związek Macedonii (SDSM) realizowała postanowienia umowy ramowej, która zdaniem ich politycznych przeciwników dawała zbyt duże uprawnienia mniejszości albańskiej. Politycy opozycyjnej w tych latach partii Wewnętrzna Macedońska Organizacja Rewolucyjna Organizacja – Demokratyczna Partia Macedońskiej Jedności Narodowej (WMRO–DPMNE) wyrażali opinię, iż porozumienie ochrydzkie nie zostało oparte na kompromisie pomiędzy dwoma zwaśnionymi stronami, lecz uwzględniało głównie interesy strony albańskiej.

Biorąc pod uwagę argumenty stawiane przez obie strony konfliktu, trudno oprzeć się wrażeniu, iż Albańczycy w umowie ramowej zamieścili niemal wszystkie cele rekomendowane w trakcie negocjacji pokojowych. Ten fakt sprawił, iż opinia publiczna w Macedonii nie mogła pogodzić się z rozszerzeniem uprawnień, jakie nabyła mniejszość albańska. Macedończycy byli jednak w stanie przemilczeć status mniejszości albańskiej w Macedonii, ponieważ zależało im na akcesji do UE i NATO. Integracja z UE dawała szansę na stabilizację w regionie i poprawę sytuacji ekonomicznej w kraju.

Greckie weto wyrażone w 2008 r. na szczycie NATO w Bukareszcie, spowodowane konfliktem o nazwę postjugosłowiańskiej republiki, wstrzymało akcesję Macedonii do struktur Paktu Północnoatlantyckiego. Podobne stanowisko Grecja przyjęła w sprawie członkostwa Macedonii w UE. Zablokowanie Macedonii zbiegło się z dojściem do władzy partii WMRO–DPMNE, która wykorzystwała antygreckie i antyunijne nastroje macedońskiego społeczeństwa, rozczarowanego sposobem, w jaki ich ojczyzna została potraktowana przez europejskich sojuszników.

Konserwatywny i nacjonalistyczny program wyborczy WMRO–DPMNE z 2008 r. znalazł poparcie Macedończyków, ponieważ większość społeczeństwa obawiała się zbyt dużych ustępstw na rzecz mniejszości albańskiej. Mimo wdrażania postanowień porozumienia pokojowego Albańczycy domagali się coraz większej autonomii. Macedońskie społeczeństwo z dużą nieufnością podeszło do europejskiej polityki wobec Macedonii. W opinii publicznej panowała obawa, iż UE może przychylić się do greckich żądań dotyczących zmiany nazwy państwa.

Premier Nikola Gruevski wykorzystał sytuację do skonsolidowania władzy i obrał kierunek budowy autorytarnego państwa. Ograniczenie wpływu społeczeństwa obywatelskiego stało się głównym celem polityki rządu. Lata 2008–2015 były okresem niekorzystnym dla działalności organizacji pozarządowych. Kryzys polityczny związany z aferą podsłuchową rozpoczęty w 2015 r. doprowadził do przedterminowych wyborów parlamentarnych i dał nadzieję na odrodzenie społeczeństwa obywatelskiego.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie mechanizmów i narzędzi politycznych, jakimi wobec organizacji społeczeństwa obywatelskiego posługiwała się koalicja WMRO – DPMN – Demokratyczna Unia na Rzecz Integracji (DUI), a także pokazanie, w jaki sposób społeczeństwo obywatelskie odrodziło się w 2015 r. Autor niniejszego artykułu stawia hipotezę, iż społeczeństwo obywatelskie w Republice Macedonii było ograniczane i zwalczane przez autorytarny reżim, a kryzys polityczny związany z aferą podsłuchową wpłynął na rozwój aktywności obywatelskiej.

W celu weryfikacji niniejszej hipotezy należy postawić następujące pytania badawcze:

- Jakimi mechanizmami wykorzystał Nikola Gruevski, aby przejąć kontrolę nad macedońskim społeczeństwem?
- Z jakimi głównymi problemami muszą zmagać się organizacje pozarządowe w Macedonii?
- Czy i w jaki sposób macedońskie społeczeństwo zareagowało na aferę podsłuchową?
- Czy wspólne akcje protestacyjne przyczyniły się do zbliżenia spolaryzowanego społeczeństwa?

Istotną kwestią jest wyjaśnienie terminu społeczeństwo obywatelskie. Dla potrzeb niniejszego artykułu autor pragnie posłużyć się definicją społeczeństwa obywatelskiego, która została wypracowana w tradycji liberalnej. Wybór jest uzasadniony ze względu na fakt, iż prawo UE w swych traktatach obejmuje sferę obywatelskiej aktywności, z tradycji liberalnej czerpie podstawę do definiowania, czym społeczeństwo obywatelskie jest i czym być powinno.

„Społeczeństwo obywatelskie to wiele form związków społecznych i stowarzyszeń, które z istoty swojej nie są polityczne, choć mogą się wyrażać poprzez politykę. Należy do nich zaliczyć rodziny, wspólnoty sąsiedzkie, różnego rodzaju dobrowolne organizacje, związki zawodowe, małe przedsiębiorstwa, wielkie korporacje i wspólnoty religijne” [37, s. 30].

Jeśli chodzi o społeczeństwo obywatelskie, obecnie w unijnym prawodawstwie funkcjonuje jego definicja zaproponowana w 1999 r. przez Komitet Ekonomiczny i Społeczny. W wydanej przez tę instytucję opinii „zorganizowane społeczeństwo obywatelskie” zostało określone jako: „zgromadzenie wszystkich struktur organizacyjnych, których członkowie służą interesowi ogólnemu, w ramach procesu demokratycznego opartego na dyskursie i

konsensusie, odgrywających równocześnie rolę mediatorów między władzami publicznymi i obywatelami” [30].

Mimo iż Republika Macedonii posiada jedynie status państwa kandydującego, sposób definiowania społeczeństwa obywatelskiego znajduje swoje źródło we wspólnotowym rozumieniu terminu społeczeństwo obywatelskie.

1. Polaryzacja społeczeństwa w Republice Macedonii – etniczna linia podziału

Macedonia, uzyskując niepodległość 8 września 1991 r., stała się państwem dwóch równoległych społeczeństw, które różni język, religia, wyznawane wartości oraz wizje państwa i społeczeństwa. Specyficzny podział systemu partyjnego na dwa osobne segmenty – macedoński i albański – utrudnia tworzenie spójnej polityki rozwojowej państwa [36, s. 103].

W latach 1991–2001 mniejszość albańska, stanowiąca około 23% ludności w ponad dwumilionowym kraju, prowadziła kampanię społeczno-polityczną, której celem było wyeliminowanie dyskryminacji etnicznej. Albańczycy domagali się równego statusu dla swojej religii, języka, dostępu do instytucji publicznych, edukacji i rynku pracy [27, s. 239; 26, s. 210–212].

W pierwszej dekadzie po transformacji wielokrotnie dochodziło do incydentów na tle etnicznym. Nad Macedonią wisiało widmo konfliktu o skali porównywalnej z wydarzeniami w Chorwacji czy Bośni i Hercegowinie. W 1992 r. grupa Albańczyków próbowała utworzyć tzw. Autonomiczną Republikę Ilirii (obejmującą region Tetova, Gostivaru, Kičeva i Debaru). Idea federalizacji kraju i utworzenia albańskiej autonomii na terenie Macedonii była stale obecna w dyskursie polityków reprezentujących interesy mniejszości albańskiej [26, s. 212].

Spór o koegzystencję dwóch grup etnicznych spowodował w 2001 r. krótki konflikt zbrojny, bezpośrednio związany z wojną w Kosowie. Macedoński rząd w lipcu 2001 r. podjął działania mające na celu ograniczenie napływu imigrantów z Kosowa. Decyzja macedońskich polityków spotkała się z ostrą reakcją działającej w północnych regionach kraju albańskiej Wyzwoleńczej Armii Narodowej. Spór zakończono głównie dzięki mediacjom prowadzonym pod auspicjami UE i NATO [26, s. 303–325].

Porozumienie ochrydzkie określiło wprowadzenie pokojowych reform na czterech podstawowych płaszczyznach: obrony pokoju, decentralizacji władzy i zasady używania symboli narodowych, regulacji stosunków pomiędzy Macedończykami a mniejszościami narodowymi, a także edukacji i statusu języka. Istotnym punktem umowy ramowej było zobowiązanie reprezentantów dwóch zwaśnionych grup etnicznych do stworzenia korzystnych warunków dla rozwoju społeczeństwa obywatelskiego [21].

Proces wdrażania umowy ramowej przebiegał zgodnie z wytyczonym planem w latach 2002–2006, analogicznie zbiegając się z latami rządów koalicji. W tym czasie główna partia opozycyjna WMRO–DPMNE i jej lider Nikola Gruevski oskarżyli władzę o zbyt duże ustępstwa na korzyść mniejszości albańskiej [35, s. 310].

Porozumienie pokojowe miało stworzyć fundamenty pod funkcjonowanie multietnicznego państwa. W rzeczywistości Macedonia pozostała krajem dwóch równoległych społeczeństw, posiadających odrębne instytucje, partie polityczne, media oraz system edukacji.

2. Polityka WMRO–DPMNE wobec sektora obywatelskiego w latach 2006–2015

Dzisiejszy obraz konserwatystów sprawujących władzę w Macedonii w żadnym przypadku nie przypomina partii WMRO–DPMNE, która w 2006 r. zdecydowanym krokiem zmierzała do przejęcia władzy. Po rozczarowujących latach rządów SDSM w macedońskiej opinii publicznej dominował obraz kraju skorumpowanego, rządzonego nieudolnie, a także idącego na zbyt duże ustępstwa wobec mniejszości albańskiej. Nikola Gruevski wraz ze swoimi najbliższymi współpracownikami dokonał właściwej analizy nastrojów panujących w kraju i w

2006 r. zaczął głosić konserwatywne i narodowe hasła. Jednocześnie zapewniał obywateli, iż głównym celem macedońskiej polityki powinno być dążenie do integracji z UE i członkostwo w Pakcie Północnoatlantyckim [6].

Pierwsze dwa lata rządów WMRO–DPMNE w koalicji z Demokratyczną Partią Albańczyków (DPA) zapowiadały szybką modernizację kraju. Macedonia stała się bałkańskim liderem procesu integracji z NATO i UE [20]. W latach 2006–2008 odnotowano znaczną poprawę sytuacji gospodarczej. Zwiększono liczbę zagranicznych inwestorów (tym samym spełniono jedną z głównych przedwyborczych obietnic głoszonych przez WMRO). Uproszczone system podatkowy i wprowadzono szereg udogodnień dla inwestorów. Nikola Gruevski stał się regionalnym liderem reform, a WMRO–DPMNE uznawana była za partię nowoczesną, otwartą i proeuropejską [14].

Na początku kwietnia 2008 r. odbył się 20. Szczyt NATO w Bukareszcie. Podczas rozmów na agendzie znalazła się m.in. kwestia rozszerzenia paktu o nowych członków. Ze względu na spór o nazwę państwa między Republiką Macedonii a Grecją ta druga postawiła weto, czym zablokowała akcesję Macedonii do NATO. Grecki sprzeciw podczas szczytu w Bukareszcie można uznać za decydujący czynnik zmiany taktyki sprawowania rządów przez Gruevskiego i WMRO w kolejnych latach. Pozostanie Macedonii poza strukturami dwóch najważniejszych dla jej polityki wspólnot oznaczało brak zapowiadanych w kampanii wyborczej z 2006 r. inwestorów zagranicznych. Akcesja do UE stanowiła motywację do rozwiązywania sporów pomiędzy dwiema grupami etnicznymi zamieszkującymi Macedonię. Z trudem budowany kompromis stanął pod znakiem zapytania.

Wygrywając przedterminowe wybory parlamentarne w 2008 r., WMRO–DPMNE uzyskała jeszcze lepszy wynik niż w poprzednich wyborach [31]. Do koalicji rządowej zaprosiła zwycięską w albańskim bloku partyjnym DUI. Gruevski porzucił proeuropejski kierunek rządzenia i postawił na budowę systemu autorytarnego opartego na ideologii nacjonalistycznej. W trakcie kampanii wyborczej oskarżył UE o niewywiązywanie się z umów i zobowiązań. W tym czasie opinia publiczna była rozczarowana. Macedończycy czuli się oszukani i porzuceni przez międzynarodową społeczność.

Premier Macedonii stopniowo i konsekwentnie usuwał z partii oponentów politycznych. Podjął serię krytykowanych przez międzynarodowe organizacje reform politycznych, mających na celu podporządkowanie swojej władzy niezależnego sądownictwa, a także ograniczył niezależność instytucji państwowych. Przeprowadził skuteczne działania mające na celu koncentrację rynku medialnego w Macedonii [34].

Lider WMRO–DPMNE obsadził wszelkie publiczne stanowiska osobami z kręgu własnej partii. Zachęcał obywateli do zrzeszania się w organizacjach pozarządowych blisko związanych z partią. Takie działanie było możliwe ze względu na słabo rozwinięty prywatny sektor gospodarki państwa w porównaniu z sektorem państwowym.

Wedle oficjalnych raportów publikowanych przez rząd, 18% Macedończyków znalazło zatrudnienie w tzw. budżetówce (średnia krajów OECD wynosi 21%). Oficjalne dane nie uwzględniają pracowników zatrudnionych na umowach cywilno-prawnych. Biorąc pod uwagę dane szacunkowe takich pracowników, w sektorze państwowym zatrudnionych jest aż 40% obywateli [2].

WMRO mobilizowała pracowników zatrudnionych w instytucjach państwowych do uczestnictwa we wszelkiego rodzaju wiecach i marszach poparcia dla rządzącej opcji politycznej. W kraju, w którym poziom bezrobocia szacuje się na około 30% obywateli w wieku ponad trzydzieści lat i więcej niż 53% osób w przedziale wiekowym 18–24, szantaż związany z możliwością utraty pracy i stałego źródła dochodu jest podstawowym elementem represji, stosowanym przez autorytarne rządy WMRO [2].

Macedończycy od wielu lat podchodzą z dużą rezerwą do wszelkiego rodzaju inicjatyw społecznych czy działań związanych z tzw. obywatelskim nieposłuszeństwem. Każda oddolna inicjatywa społeczna kojarzona jest z konkretną opcją polityczną i – zdaniem obywateli – stanowi element taktyki politycznej. 53% obywateli obawia się publicznego eksponowania swoich politycznych opinii. 64% Macedończyków uważa, że ich życie i działania mogą być obserwowane przez służby specjalne [4].

Działania WMRO w zakresie polityki etnicznej były bardzo niekorzystne dla mniejszości albańskiej. Realizacja postanowień porozumienia pokojowego z Ochrydu przestała być istotnym elementem polityki państwa. Postawa DUI, koalicjanta rządowego, który powinien zabiegać o interesy Albańczyków, przybrała pasywny charakter. Partia Alięgo Ahmetiego zadowolona z stanowiskami w rządzie i przestała wywierać realny wpływ na swojego koalicjanta [13].

W czasie rządów koalicji WMRO – DUI sytuacja Albańczyków nie uległa poprawie. Mniejszość albańska wciąż czuła się dyskryminowana, jeśli chodzi o dostęp do pracy zarówno w sektorze publicznym, jak i sektorze prywatnym [8].

Pomimo konstytucyjnej gwarancji wolności środków przekazu, zjawisko koncentracji mediów w rękach przedsiębiorców blisko powiązanych z kręgami politycznymi WMRO–DPMNE powodowało, iż dziennikarze zatrudnieni w macedońskich mediach znajdowali się pod silną polityczną presją. W obawie przed konsekwencjami publikacji materiałów niewygodnych dla władzy dziennikarze stosowali autocenzurę. To główny powód braku obecności w macedońskich mediach protestów antyrządowych czy organizacji pozarządowych. Macedońskie media atakowały uczestników demonstracji, w swoich materiałach prezentując ich negatywny obraz i stając w obronie koalicji rządzącej. Analogiczna sytuacja panowała w mediach albańskojęzycznych, nad którymi pieczę sprawowała DUI [12].

3. Kryzys polityczny w Macedonii

Pierwszymi poważnymi oznakami problemów WMRO–DPMNE były protesty studenckie w grudniu 2014 r. na Uniwersytecie Świętych Cyryla i Metodego w Skopiu. Studenci największej macedońskiej uczelni zorganizowali protest w odpowiedzi na projekt ustawy o szkolnictwie wyższym przygotowanym przez Ministra Edukacji Abdilaqima Ademiego (DUI). Nowa ustawa wprowadzała dodatkowy egzamin państwowy tuż przed obroną pracy dyplomowej. Projekt spotkał się z negatywnym przyjęciem, ponieważ ograniczał autonomię uczelni i był sprzeczny z 46. artykułem Konstytucji Republiki Macedonii [8].

W odpowiedzi na protest studencki WMRO–DPMNE zagroziła przygotowaniem rozwiązań legislacyjnych, które zakazywałyby tworzenia studenckich stowarzyszeń. Młodzież akademicka założyła Studenckie Plenum, pierwszą ogólnokrajową organizację chroniącą interesy studentów i walczącą o równy dostęp do edukacji. Pod wpływem nacisków ze strony ruchu studentów Gruevski ugiął się, ponosząc pierwszą poważną porażkę w starciu ze społeczeństwem obywatelskim [11].

Kryzys polityczny, który wstrząsnął opinią publiczną, rozpoczął się w lutym 2015 r. od opublikowania przez lidera opozycji Zorana Zaeva nagrań dokumentujących liczne nadużycia władzy, które miał popełnić premier i podlegli mu ministrowie. Zaev na zwoływanych od połowy lutego konferencjach prasowych prezentował fragmenty nagrań, które otrzymał od oficera wywiadu.

Z nagranych rozmów wynika, iż Nikola Gruevski zlecił służbom specjalnym podsłuchiwanie około 20 tys. osób (około 1% ogółu mieszkańców kraju). Profil inwigilowanych był niezwykle rozległy i dotyczył polityków, artystów, sportowców, urzędników, przedstawicieli wszystkich grup etnicznych zamieszkujących Macedonię. Premier

Macedonii nagrywał również polityków ze swojego bezpośredniego otoczenia oraz własne rozmowy z przedstawicielami rządu [5].

Głównymi bohaterami afery podsłuchowej prócz lidera WMRO–DPMNE zostali Minister Spraw Wewnętrznych Gordana Jankuloska oraz szef kontrwywiadu Sašo Mijalkov. Opublikowane fragmenty rozmów ukazały przestępstwa rządu, takie jak fałszerstwa wyborcze, nadużycia władzy, korupcja, konflikt interesów prywatnych z interesem państwa oraz wymuszenia, szantaż i wyłudzenia stosowane wobec przedstawicieli sektora prywatnego i wobec urzędników [5].

5 maja 2015 r. Zoran Zaev opublikował rozmowy telefoniczne przedstawicieli WMRO związane z okolicznościami śmierci dwudziestoletniego Martina Neskovskiego. 6 czerwca 2011 r. w Skopiu, podczas wiecu zorganizowanego z okazji zwycięstwa w wyborach parlamentarnych partii Gruevskiego, Neskovski został śmiertelnie pobity przez Igora Spasova, policjanta ze specjalnego oddziału. Śmierć Neskovskiego wywołała falę protestów, a policja wraz z członkami WMRO próbowała marginalizować sprawę zamordowanego Macedończyka [9].

Zdaniem policji Neskovski podczas wiecu był pod wpływem narkotyków i zachowywał w sposób agresywny [17]. Opublikowana przez Zaeva seria rozmów pomiędzy premierem Gruevskim a ministrem spraw wewnętrznych Gordaną Jankuloską, jej rzecznikiem Ivo Kotevskim oraz Sašo Mijalkovem, mających na celu zatuszowanie morderstwa, ukazały próbę zrzucenia odpowiedzialności za wydarzenia, jakie rozegrały się na wiecu, w pierwszej kolejności na ofiarę, ale także opozycję [19].

Seria nagrań ukazująca okoliczności śmierci młodego Macedończyka okazała się czynnikiem decydującym dla wybuchu największego od 1991 r. antyrządowego protestu. Społeczeństwo obywatelskie uwierzyło w możliwość wymiany elit politycznych sprawujących władzę w państwie. Kolejne dni maja 2015 r. w Skopiu mijały pod znakiem olbrzymich protestów. Codziennie ulicami stolicy podążało około 10 tys. obywateli domagających się dymisji premiera. Doszło do starć z policją. Przed budynkiem parlamentu powstało miasteczko namiotowe, w którym koczowali protestujący [10].

Najbardziej znaczącym symbolem protestów antyrządowych był ich wieloetniczny wymiar. Po raz pierwszy w historii niepodległej Macedonii można było ujrzeć idących w tym samym proteście Macedończyków i reprezentantów mniejszości albańskiej. Światowe media obiegły zdjęcia protestujących, niosących wspólnie albańskie i macedońskie flagi [33].

Główne stacje radiowe i telewizyjne nie relacjonowały wydarzeń, do jakich doszło w stolicy. Prasa ograniczyła się jedynie do krótkich informacji, nie poświęcając kryzysowi politycznemu miejsca adekwatnego do rangi wydarzenia. W obliczu braku zainteresowania ze strony mediów macedońskie społeczeństwo obywatelskie korzystało z najpopularniejszych serwisów społecznościowych, takich jak Facebook czy Twitter. Za ich pośrednictwem organizowano kolejne zgromadzenia i mobilizowano obywateli, by przyłączyli się do protestów.

W portalu społecznościowym Facebook utworzono wydarzenie, oznaczone hasztagiem #Protestiram, które następnie przerodziło się w ruch społeczny. Powstała szeroka platforma ponad podziałami, której celem było doprowadzenie do przedterminowych wyborów parlamentarnych [28].

Mimo iż spora grupa Albańczyków zachęcona specjalną kampanią zorganizowaną w Internecie przez SDSM przyłączyła się do protestów, większość uznała, iż promowana przez macedońskich polityków idea wspólnych interesów mogących jednoczyć obywateli jest niekorzystna dla mniejszości albańskiej, a dwie grupy etniczne żyjące w Macedonii dzieli zbyt duża różnica interesów i nie da się zbudować płaszczyzny do realizacji wspólnego celu. Albańczycy dali wyraz takiej postawie, organizując własne protesty antyrządowe. Głównym

organizatorem ruchu została opozycyjna albańska DPA. Na transparentach pojawiły się utarte i znane od lat hasła, wzywające do realizacji postanowień z 2001 r.: równego statusu narodowościowego w konstytucji Republiki Macedonii, uznania języka albańskiego za język urzędowy na równi z językiem macedońskim na terenie całego kraju oraz równego dostępu do rynku pracy [9].

W czasie protestów doszło do negocjacji między skompromitowaną władzą a opozycją. Głównym mediatorem w rozmowach został Komisarz UE ds. Europejskiej Polityki Sąsiedztwa i Negocjacji Akcesyjnych Johannes Hahn. Politycy wypracowali kompromisowy plan, którego głównym punktem było powołanie urzędu specjalnego prokuratora mającego przygotować akt oskarżenia wobec polityków, których przestępstwa zostały ujawnione. Poza tym strony ustaliły warunki dotyczące przygotowania przyspieszonych wyborów parlamentarnych, zapewnienia standardów demokracji i równego dostępu do mediów, wyjaśnienia nieprawidłowości przy kompletowaniu list osób głosujących w wyborach (problem tzw. martwych dusz) oraz utworzenia rządu tymczasowego pod kierownictwem nowego premiera i oddania kilku resortów w ręce opozycji [25].

Kiedy w maju protesty antyrządowe osiągnęły apogeum, krajem wstrząsnęła informacja o wydarzeniach, które rozegrały się w trzecim co do wielkości mieście w Macedonii. W weekend 9–10 maja 2015 r. macedońska policja przeprowadziła akcję przeciwko grupie zbrojnej złożonej z etnicznych Albańczyków, którzy zdaniem służb specjalnych przygotowywali zamachy terrorystyczne, mające na celu destabilizację kraju. Policja wkroczyła do dzielnicy w większości zamieszkałej przez Albańczyków, aby dokonać zatrzymania potencjalnych terrorystów. Doszło do zbrojnego starcia pomiędzy mieszkańcami osiedla a macedońską policją, w wyniku której zginęło siedmiu policjantów, a około czterdziestu zostało rannych, w starciu zginęło również czternastu Albańczyków. Zatrzymano trzydzieści osób podejrzewanych o udział w zajściu [7].

Odbiór społeczny akcji antyterrorystycznej przeprowadzonej przez policję okazał się bardzo niekorzystny dla polityków sprawujących władzę. Szybko pojawiły się oskarżenia, iż wydarzenia w Kumanowie miały odwrócić uwagę macedońskiej opinii publicznej od kryzysu politycznego. Macedończycy oskarżyli Nikołę Gruevskiego i WMRO–DPMNE o kolejną próbę obudzenia etnicznych resentymentów i skierowanie dwóch grup etnicznych przeciwko sobie [29].

W odpowiedzi na wydarzenia w Kumanowie 17 i 18 maja 2015 r. doszło do kulminacji protestów antyrządowych, do których przyłączyły się duże grupy Albańczyków protestujących przeciwko zatrzymaniom przedstawicieli mniejszości albańskiej [18]. Po raz pierwszy w historii niepodległej Macedonii mechanizm nastawiania przeciwko sobie dwóch największych grup etnicznych przyniósł skutki odwrotne do zamierzonych.

Kiedy opinia publiczna została poinformowana o osiągnięciu kompromisu i wypracowaniu wraz z UE planu naprawczego, mającego uspokoić sytuację, uliczne protesty stopniowo ustępowały. Na przełomie 2015 i 2016 r. kryzys polityczny w kraju na chwilę ustąpił miejsca w mediach i portalach społecznościowych kryzysowi migracyjnemu.

W kwietniu 2015 r. doszło do drugiego aktu macedońskiej politycznej tragedii. Prezydent Gjorge Ivanow podjął decyzję o zastosowaniu amnestii wobec osób zatrzymanych w postępowaniu o nadużycia władzy, jakie uwidoczniała afera taśmowa. Jedną decyzją prezydenta zniwelowano wysiłek niezależnego śledztwa prokuratorskiego prowadzonego przez Katicę Janewą. W Internecie pojawiły się plotki o próbach odwołania specjalnego prokuratora, podjętych przez WMRO [24].

Reakcja opinii publicznej na wspomniane wydarzenia była niemalże natychmiastowa. Tego samego dnia po podjęciu decyzji o amnestii dla oskarżonych na ulice Skopja wyszło blisko 20 tys. protestujących. Protest przybrał znacznie ostrzejszą formę niż w trakcie

okupowania wejścia do parlamentu z 2015 r. Sfrustrowani obywatele, głównie młodzi ludzie, obrzucili kolorową farbą budynki rządowe, a także pomniki i inne budowle związane z rządowym projektem Skopje 2014 [23].

Zamieszki z kwietnia i maja ze względu na charakterystyczny sposób prezentowania społecznego nieposłuszeństwa były znacznie intensywniejsze niż te z 2015 r., przeradzając się w akty wandalizmu. Ze względu na charakterystyczny sposób strajkowania protesty zostały nazwane „kolorową rewolucją”. Protestujący obrzucili bowiem budynki rządowe i pomniki zrealizowane w ramach programu Skopje 2014 balonami z kolorową farbą [22].

4. Wybory parlamentarne i kontrofensywa WMRO–DPMNE skierowana przeciwko organizacjom pozarządowym

11 grudnia 2016 r. odbyły się w Macedonii przekładane dwukrotnie wybory parlamentarne. W czasie kampanii wyborczej Gruevski oskarżał działające w kraju organizacje pozarządowe o angażowanie się w pracę na szkodę państwa. Sugerował, iż są one stymulowane obcym kapitałem i działają na zlecenie służb wywiadowczych obcych państw.

Wybory potwierdziły obawy obserwatorów, iż ewentualne rozstrzygnięcie zgodnie z sondażami wyborczymi nie rozwiąże problemu, a wręcz przedłuży trwający blisko dwa lata kryzys polityczny. Wybory nieznacznie wygrała WMRO–DPMNE, która uzyskała 38% głosów. W porównaniu z wyborami z 2014 r. WMRO straciła 10% poparcia. Drugie miejsce z wynikiem 36% głosów uzyskała SDSM. W porównaniu z poprzednimi wyborami socjaldemokraci zyskali 15% poparcia. W albańskim bloku zwyciężył dotychczasowy rządowy koalicjant DUI. Partia Alego Ahmetiego uzyskała nieco ponad 7% poparcia, tracąc aż 9% w porównaniu z poprzednimi wyborami. Drugie miejsce (blisko 5% poparcia) zajęła nowa partia: Ruch BESA. Przydział mandatów w parlamencie prezentował się w następujący sposób: 51 mandatów dla WMRO, 49 dla SDSM, 10 dla DUI, 5 dla Ruchu BESA. Wyniki te uwidoczniły istotną rolę albańskiej DUI, która mimo utraty blisko połowy zwolenników okazała się mieć decydujące znaczenie dla utworzenia ewentualnej koalicji rządowej [38].

Tuż po ogłoszeniu wyniku wyborów Nikola Gruevski, przekonany, iż wraz ze swoim dotychczasowym koalicjantem będzie mógł sprawować władzę, rozpoczął kontrofensywę skierowaną przeciwko organizacjom pozarządowym, niezależnym dziennikarzom i politykom opozycji. W wywiadzie telewizyjnym udzielonym w jednym z programów telewizji państwowej Gruevski oskarżył organizacje pozarządowe o działania wywiadowcze na zlecenie obcych państw. Lider WMRO oświadczył, iż wpływy kapitału George Sorosa i opłacanej przez niego Fundation Open Society Macedonia doprowadziły do zafałszowania wyniku wyborów [16].

Milenko Nedelkovski, prowadzący swój autorski program w macedońskiej telewizji i związany z Gruevskim dziennikarz, opublikował na swoim profilu facebookowym zdjęcia wraz z wyszczególnionymi danymi osobowymi, adresami i numerami telefonów osób działających w macedońskich organizacjach pozarządowych, nazywając ten zestaw listą zdrajców. W wymownym komentarzu, opatrzonym zdjęciem sztyletu, Nedelkovski nawoływał do „rozliczenia się” ze zdrajcami narodu.

Prócz gróźb skierowanych przeciwko organizacjom pozarządowym pojawiły się działania w postaci notorycznych kontroli skarbowych, sanitarnych i podatkowych w siedzibach organizacji, które w ostatnich dwóch latach wyrażały sprzeciw wobec polityki WMRO–DPMNE i były zaangażowane w monitorowanie procesu wyborczego. Aktywiści działający we wspomnianych organizacjach obawiają się o swoje bezpieczeństwo. Zmagają się z pogroźkami ze strony osób blisko powiązanych z kręgami WMRO [39].

Podsumowanie

Po wyborach parlamentarnych, które odbyły się w 2008 r., partia WMRO–DPMNE wykorzystwała rozczarowanie społeczeństwa europejską polityką wobec Macedonii. Zwycięskie ugrupowanie obrało kierunek rządów autorytarnych. By zrealizować swoją taktykę polityczną, koalicja WMRO – DUI skoncentrowała rynek medialny, a także podporządkowała własnym interesom organizacje pozarządowe. Nikola Gruevski wprowadził regulacje prawne, które spowodowały podział funduszy przeznaczonych na rozwój społeczeństwa obywatelskiego pomiędzy organizacje o charakterze quasi-partyjnym. Słabo rozwinięty sektor gospodarki sprawił, iż obywatele chcący liczyć na zarobki gwarantujące utrzymanie muszą znaleźć zatrudnienie w instytucjach powiązanych z sektorem państwowym.

Obywatele zmuszeni do pracy w instytucjach publicznych obawiają się aktywnego uczestnictwa w organizacjach pozarządowych w obawie przed utratą pracy. W macedońskiej opinii publicznej panuje również przeświadczenie, iż każda oddolna inicjatywa jest motywowana politycznie.

Organizacje społeczne niepokorne wobec władzy muszą liczyć się z brakiem finansowego wsparcia ze strony państwa, systematycznymi kontrolami przeprowadzanymi przez jej instytucje, brakiem obecności w mediach, a przede wszystkim zastraszeniem, ostracyzmem społecznym i wykluczeniem aktywistów z rynku pracy.

Momentem zwrotnym dla macedońskiej sceny politycznej, a także społeczeństwa obywatelskiego stały się masowe protesty wywołane aferą podsłuchową, ujawnioną w lutym 2015 r. Publikowane przez opozycję fragmenty nagrań nie tylko wywróciły macedońską scenę polityczną, ale obudziły społeczeństwo obywatelskie. Reprezentanci różnych grup etnicznych, wyznaniowych o odmiennym statusie społecznym zaczęli organizować się w stowarzyszenia i fundacje, których głównym celem stała się wymiana elit politycznych.

Protesty z maja 2015 r. zjednoczyły podzielone etnicznie i kulturowo macedońskie społeczeństwo. Po raz pierwszy od 1991 r. można było zobaczyć demonstrantów niosących wspólnie macedońskie i albańskie flagi. Próba manipulacji i skierowania dwóch największych grup etnicznych przeciwko sobie po wydarzeniach z maja 2015 r. w Kumanowie skończyła się niepowodzeniem.

Mimo iż koalicja WMRO – DPMNE – DUI straciła możliwość sprawowania władzy w Macedonii, miejscowe urzędy i instytucje dalej obsadzone były zaufanymi urzędnikami, związanymi z WMRO–DPMNE lub obawiającymi się utraty pracy, gdyby do władzy doszła opozycyjna partia. Na zlecenie rządzącej partii prowadzono działania mające na celu zwalczanie i utrudnianie działalności organizacjom pozarządowym aktywnym w czasie protestów wywołanych kryzysem politycznym. WMRO–DPMNE w mediach zapowiada kontrofensywę skierowaną przeciwko nieprzychylnym stowarzyszeniom i zachęca macedońskie społeczeństwo do rozliczenia z „wrogami ojczyzny”.

1. *Ceban E.*, Democratic awakening in Macedonia: Expecting the unexpected, *Journal of Global Politics and Current Diplomacy*, no 3, Issue 1/2015, http://journal.centruldedic.ro/wp-content/uploads/2016/03/2015_1.pdf (dostęp: 20 I 2017).

2. Commission Staff Working Document The Former Yugoslav Republic of Macedonia Report 2015 Accompanying the Document Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of Regions EU Enlargement Strategy, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2015/20151110_report_the_former_yugoslav_republi_c_of_macedonia.pdf (dostęp: 17 I 2017).

3. Dane Macedońskiego Urzędu Statystycznego, <http://www.stat.gov.mk/OblastOpsto.aspx?id=31> (dostęp: 10 I 2017).

4. *Georgievski B.*, Twitter and Facebook Demolish Macedonia's Wall of Silence, Balkan Insight, 15/05/2015, <http://www.balkaninsight.com/en/article/twitter-and-facebook-demolish-macedonia-s-wall-of-silence> (dostęp: 19 I 2017).
5. Interactive Overview of Macedonia's Largest Wire-tapping Scandal (Transcription of "Bombs"), <http://interactive.aljazeera.com/ajb/2015/makedonija-bombe/eng/index.html> (dostęp: 7 I 2017).
6. Macedonia awaits spring thaw on EU enlargement, <https://euobserver.com/foreign/22758> (dostęp: 12 I 2017).
7. Macedonia charges 30 with terrorism after Kumanovo clashes, BBC News, 11/05/2015, www.bbc.com/news/world-europe-32695909 (dostęp 25 VII 2017).
8. Macedonia Officials Attempted Murder Cover-Up, Opposition Claims, Balkan Insight, 15/05/2015, <http://www.balkaninsight.com/en/article/macedonia-officials-attempted-murder-cover-up-opposition-claims#sthash.di1ZN1x9.dpuf> (dostęp: 10 I 2017).
9. Macedonia protest: Albanians march in Skopje, BBC News, 14/06/2015, www.bbc.com/news/world-europe-33124942 (dostęp 25 VII 2017).
10. Macedonia Protesters Return to Streets After Clashes, Balkan Insight, 7/05/2015, <http://www.balkaninsight.com/en/article/macedonia-stage-another-protest-against-police-brutality#sthash.Q6KymdkB.dpuf> (dostęp: 10 I 2017).
11. Macedonia Students Vow More Exam Protests, Balkan Insight, 10/12/2015, <http://www.balkaninsight.com/en/article/macedonia-students-opt-for-more-protests> (dostęp: 20 I 2017).
12. Macedonia, Freedom House Report: Freedom of press, w: <https://freedomhouse.org/report/freedom-press/2016/macedonia> 9 (dostęp: 20 II 2017).
13. Macedonia: Defusing the Bombs, International Crisis Group Report, Skopje/Brussels, 9 July 2015, <https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/b75-macedonia-defusing-the-bombs.pdf> (dostęp: 17 I 2017).
14. Macedonia: The New Business Heaven in Europe?, w: <https://www.balkanicaucaso.org/eng/Areas/Macedonia/Macedonia-The-New-Business-Heaven-in-Europe-36588> (dostęp: 26 I 2017).
15. Macedonia's Media in Critical Condition, www.tol.org/client/article/22580-macedonias-media-in-critical-condition.html, (dostęp 25 VII 2017).
16. Macedonian Party Turns Screws on Soros-Funded NGOs, BIRN Analysis, 26/01/17, w: <http://www.balkaninsight.com/en/article/the-ruling-vmro-dpmne-party-s-new-campaign-against-soros-funded-ngos-accusing-them-of-being-foreign-mercenaries-is-taking-a-threatening-turn-01-26-2017> (dostęp: 26 I 2017).
17. Macedonians Protest Over Delays in Neskovski Probe, Balkan Insight, 30/09/2011, <http://www.balkaninsight.com/en/article/youth-anti-police-protests-in-macedonia> (dostęp: 10 I 2017).
18. Macedonians Stage Mass Protest for PM's Resignation, Balkan Insight, 17/05/2015, <http://www.balkaninsight.com/en/article/macedonia-braces-for-big-anti-government-protest#sthash.77Z8NrB2.dpuf> (dostęp: 10 I 2017).
19. Macedonia's Colourful Revolution, BBC World Service Radio- Assignment, 27/06/2016, <http://www.bbc.co.uk/programmes/p03ygzfl> (dostęp: 10 I 2017).
20. *Maleski D.*, Macedonia's Road to the European Union, <http://www.newbalkanpolitics.org.mk/item/MACEDONIA'S-ROAD-TO-THE-EUROPEAN-UNION#.WYI6BE995QI> (dostęp: 13 I 2017).
21. Ohrid Framework Agreement, https://peaceaccords.nd.edu/site_media/media/accords/Macedonia_framework_agreement.pdf (dostęp: 8 I 2017).
22. *O'Sullivan F.*, How Paint Became a Weapon in Macedonia's 'Colorful Revolution', 9/05/2016, <http://www.citylab.com/politics/2016/05/macedonia-colorful-revolution-paint/481833/> (dostęp: 15 I 2017).
23. Second Report on The Factual Condition for Realisation of The Skopje 2014 Project Through Municipality Center, Amnesty International Report 21/05/2013, http://www.transparency.mk/en/images/stories/publications/report_second_sk2014.pdf (dostęp: 12 I 2017).

24. Special Prosecution New faces new hope in Macedonia, DW Europe, 23/05/2016, <http://www.dw.com/en/special-prosecution-new-faces-new-hope-in-macedonia/a-19277508> (dostęp: 15 I 2017).
25. Statement following the meeting of Commissioner Hahn with the political leaders of the former Yugoslav Republic of Macedonia, <https://europeanwesternbalkans.com/2015/06/11/statement-following-the-meeting-of-commissioner-hahn-with-the-political-leaders-of-the-former-yugoslav-republic-of-macedonia> (dostęp: 20 I 2017).
26. *Stawowy-Kawka I.*, Albańczycy w Macedonii 1944–2001, Kraków 2014.
27. *Stawowy-Kawka I.*, Historia Macedonii, Wrocław–Warszawa–Kraków 2000.
28. Strona organizacji Protestiram: <http://protestiram.info> (dostęp: 10 I 2017).
29. *Szpala M.*, Kumanowo punktem zwrotnym w macedońskim kryzysie?, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-05-13/kumanowo-punktem-zwrotnym-w-macedońskim-kryzysie> (dostęp: 10 I 2017).
30. The Civil Society organised in European Level, Proceedings of the First Convention Brussels, 15 and 16 October 1999, http://www.eesc.europa.eu/resources/docs/actes_sco_en.pdf (dostęp: 10 I 2017).
31. The Former Yugoslav Republic of Macedonia Early Parliamentary Elections 1 June 2008 OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report, <https://www.oscepa.org/documents/all-documents/election-observation/election-observation-statements/former-yugoslav-republic-of-macedonia/statements-10/2054-2008-parliamentary-1/file> (dostęp: 10 I 2017).
32. The Minority Report: Jobless Ethnic Albanians “Let Down by the State” (dostęp: 10 I 2017)
33. Thousands protest against Macedonia Government, Newsweek, 17/05/2015, <http://europe.newsweek.com/thousands-protest-macedonia-327407?rm=eu> (dostęp: 10 I 2017).
34. *Trpevska S.*, Macedonia, http://www2.mirovni-institut.si/media_ownership/pdf/macedonia.pdf (dostęp: 14 I 2017).
35. Walkiewicz W., Jugosławia: państwa sukcesyjne, Warszawa 2009.
36. *Żukiewicz P.*, Deficyt polityki społecznej w warunkach kryzysu gospodarczego. Zarys problematyki na przykładzie państw Bałkanów Zachodnich, Poznań 2013.
37. *Żyro T.*, Wstęp do politologii, Warszawa 2004.
38. Parliamentary Elections Macedonia 2016 Results, <https://rezultati.sec.mk/Parliamentary/Results?cs=en-US&r=r&rd=r1&eu=All&m=All> (dostęp: 14 XII 2016).
39. ‘Harangues’ Against Macedonian NGOs Reveal Gruevski’s Short Memory, Balkan Insight, 9.01.2017, <http://www.balkaninsight.com/en/article/macedonia-s-harangue-against-ngos-has-selective-memory-01-05-2017> (dostęp: 9 I 2017).

Justyna Krupa

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

SAMOIDENTYFIKACJA ORAZ KULTUROWA I POLITYCZNA TOŻSAMOŚĆ SERBÓW VUKOVARSKICH PO 1995 ROKU

Justyna Krupa. Self-Identification and the Cultural and Political Identity of Vukovar Serbs since 1995.

The Vukovar-Srijem County was one of the most important conflict areas during the Croatian Homeland War in the years 1991-1995. The city of Vukovar was besieged and – as a consequence - mostly destroyed by shelling. The war time changed the ethnic structure in the county, nevertheless, about one third of the population of the Vukovar region is ethnically Serbian.

The analysis is focused on the changes in the identity of the Serbs in the region of Vukovar after the war. If one agrees with the assumption that Serbs as a nation were threatened by an identity crisis after the Yugoslav wars of the 90s, the Vukovar's Serbs were even more vulnerable to it. They lost their former state – the Socialist Federal Republic of Yugoslavia – and became a minority in the newly born state – the Republic of Croatia.

Serbs in Vukovar had to deal with the problem of the collective guilt ascribed to them by the Croat majority. At the same time, part of the Serbs from Vukovar region also perceived themselves as victims of the war time.

According to the local Croatian researchers, at present in Vukovar, most of the – especially young – people have strong ethnic and religious identities. For the Serbs in the region, the language and the Cyrillic script has special importance for their ethnic, cultural and political identity. The special role of the Cyrillic script in this context became clearly visible when a local conflict about the bilingual signs in public places broke out.

An important role in the process of shaping the identity of Vukovar Serbs is played by local organizations and institutions representing the view of the Serb minority in the region.

Key words: Serbs in Vukovar, Vukovar-Srijem County, Vukovar, identity and self-identification, the Serbs in Croatia.

Vukovar to miasto położone w Republice Chorwacji, w regionie Wschodniej Sławonii i Zachodniego Srijemu, przy granicy z Republiką Serbii. Jest stolicą żupanii vukovarsko-srijemskiej, na której to terenie znaczną część mieszkańców stanowi ludność serbska.

Po II wojnie światowej liczba mieszkańców serbskiego pochodzenia we Wschodniej Sławonii i Zachodnim Srijemie wzrosła, co było związane z migracją Serbów z innych części Chorwacji oraz z Bośni i Hercegowiny. W pewnej mierze zastąpili oni na tych terenach przesiedloną ludność pochodzenia niemieckiego [10, s.16]. Według danych ze spisu powszechnego z 1991 r., gminę Vukovar zamieszkiwało 84 189 osób, z czego 43,8% (czyli 36 910 mieszkańców) stanowili etniczni Chorwaci, 37,4% – Serbowie (31 445), a 7,3% deklaroowało się jako Jugosłowianie (6124). W samym mieście Vukovar mieszkało 44 639 osób, w tym 21 065 osób deklaruujących się jako Chorwaci, 14 425 Serbów i 4355 określających się jako Jugosłowianie [10, s.17]. Co istotne, Vukovar otoczony jest mniejszymi miejscowościami i wsiami, takimi jak Trpinja, Bobota, Pačetin, Bršadin, Borovo czy Negoslavci, w których również znaczny odsetek mieszkańców stanowili Serbowie [10, s. 18].

Na wstępie należy wyjaśnić, jak rozumiem termin „Serbowie vukovarscy”. Otóż zawarte w temacie artykułu określenie nie dotyczy jedynie mieszkańców samego miasta Vukovar, analizuję sytuację Serbów z obszaru całej żupanii vukovarsko-srijemskiej. Trudno bowiem badać położenie Serbów w mieście Vukovar w oderwaniu od sąsiadujących z miastem miejscowości. Omawiając niektóre zagadnienia, odwołuję się też do sytuacji panującej w całym regionie Wschodniej Sławonii i Zachodniego Srijemu.

Niniejsza analiza jest próbą rozstrzygnięcia, czy tożsamość Serbów z regionu Vukovaru – zarówno kulturowa, jak i społeczna oraz polityczna – różni się istotnie od tożsamości Serbów żyjących w innych częściach Republiki Chorwacji. Jeśli tak jest, oznaczałoby to, że tożsamość

i samoidentyfikacja vukovarskich Serbów jest w pewnym stopniu szczególna. Badałam przede wszystkim, w jakich obszarach przejawiają się te różnice.

Po drugie, przedmiotem analizy było również ustalenie, co odróżnia współczesnych Serbów z żupanii vukovarsko-srijemskiej od społeczności Serbów zamieszkujących te tereny przed wybuchem wojny z lat 1991–1995, uwzględniając problematykę tożsamości i samoidentyfikacji.

W tym celu podjęłam próbę odpowiedzi na pytanie, jakiego rodzaju wpływ na rozwój tożsamości vukovarskich Serbów po 1995 r. miała wojna z lat 1991–1995. Ponadto starałam się ustalić, przed jakimi wyzwaniem, w kontekście samoidentyfikacji, stoją obecnie Serbowie z tego regionu. Trudno też analizować tę problematykę bez poświęcenia uwagi kwestii stosunków między Chorwatami i Serbami mieszkającymi na tym obszarze.

Bazę źródłową niniejszego tekstu stanowią m.in. dokumenty i dane statystyczne dotyczące serbskiej ludności zamieszkującej Wschodnią Sławonię i Zachodni Srijem, zwłaszcza żupanję vukovarsko-srijemską. Są to w szczególności dane Państwowego Urzędu Statystycznego Republiki Chorwacji, akty prawne dotyczące mniejszości narodowych w Chorwacji oraz dokumenty dotyczące procesu tzw. pokojowej reintegracji obszaru chorwackiego Podunawia po zakończeniu działań wojennych w 1995 r. Uwzględniłam również wyniki analiz zawartych w opracowaniach chorwackich badaczy tej tematyki, w tym w pracach Dragutina Babicia i Filipa Škiljana, a także w publikacjach Dinki Čorkalo Biruški i Deana Ajdukovicia, którzy koncentrują się na problematyce podziałów społecznych na obszarze żupanii vukovarsko-srijemskiej. Nie można oczywiście nie uwzględnić stanu badań polskich specjalistów zajmujących się tematyką mniejszości narodowych w Chorwacji, głównie publikacji Mirelli Korzeniewskiej-Wiszniewskiej. W pewnym zakresie wykorzystałam również informacje zebrane na miejscu, w żupanii vukovarsko-srijemskiej, w szczególności w Vukovarze i miejscowości Borovo. Korzystałam również z prac badaczy zajmujących się socjologicznym i politologicznym ujęciem problematyki tożsamości, zwłaszcza z publikacji Ireny Borowik oraz Tadeusza Palecznego.

Tożsamość jest pojęciem o złożonym znaczeniu, a badacze tej problematyki przyjmują różne perspektywy dla swoich analiz. Chciałabym oprzeć się na ujęciu tożsamości w perspektywie socjologicznej, uwzględniającej społeczne warunki tworzenia się i zmiany tożsamości [14, s.14]. Charles H. Cooley, na którego powołuje się w polskiej literaturze przedmiotu Irena Borowik, pisał w kontekście tożsamości o pojęciu jaźni odzwierciedlonej, stanowiącej „swoiste lustro, w które społeczeństwo wyposaża jednostkę” [14, s. 19], w wyniku czego uczy się ona widzieć i oceniać siebie przez pryzmat postrzegania przez innych. Im bardziej społeczność, w której jednostka funkcjonuje, jest zróżnicowana pod względem kulturowym czy etnicznym, tym bardziej skomplikowane mogą być te relacje, a to „odbicie w lustrze” – niejednorodne.

Ponadto Irena Borowik zwraca uwagę, że „z socjologicznej perspektywy [...] tożsamość zawsze jest nabywana w określonym typie społeczeństwa i kultury, zawiera w sobie wzory obecne w tymże społeczeństwie i kulturze” [14, s.21]. W przypadku Serbów mieszkających w Chorwacji należy mieć na uwadze, że wojna z lat 1991–1995 odcisnęła swoje piętno na społeczeństwie tego kraju, w pewnym sensie je zmieniła i fakt ten musiał mieć wpływ na tworzenie się tożsamości poszczególnych jednostek i całych zbiorowości.

W mojej publikacji oprę się na dość powszechnym ujęciu tożsamości jako procesu, czegoś, co może podlegać zmianom i dookreślanu [14, s.21]. Magdalena Zdrodowska definiuje tożsamość właśnie jako „nieustannie negocjowaną sferę wyobrażeń o sobie i innych” [20, s. 146]. Z kolei tożsamość zbiorową definiować można za Zbigniewem Bokszańskim jako „poczucie wspólnoty i odrębności budowane na przekonaniu o kulturowej odmienności” [20, s. 146] od innej grupy, np. etnicznej czy narodowej. Tożsamość zbiorowa wiąże się również z

wyidealizowanymi wyobrażeniami o własnej zbiorowości oraz uproszczonymi wyobrażeniami dotyczącymi innych [16, s.11-12].

Należy mieć również na uwadze twierdzenie Anselma Straussa, który uważał, że dla badania tożsamości istotna jest „analiza procesów społecznych, z których tożsamość się wyłania” [14, s. 21]. Dlatego w mojej publikacji poświęcę dużo uwagi procesom społecznym i politycznym, jakie zachodziły w regionie Wschodniej Sławonii i Zachodniego Srijemu, a zwłaszcza w żupanii vukovarsko-srijemskiej od początku lat dziewięćdziesiątych.

W 1991 r. miasto Vukovar przez wiele tygodni było oblegane przez Jugosłowiańską Armię Ludową, w wyniku czego jego tkanka miejska, obejmująca strategiczne obiekty, a także dużą część budynków mieszkalnych, została w znacznej mierze zniszczona. W regionie Vukovaru dochodziło do zbrodni na cywilach, zarówno chorwackiej, jak i serbskiej narodowości. Żupaniami vukovarsko-srijemską w porównaniu z terenami innych żupanii była obszarem, na którym podczas wojny z lat 1991–1995 życie straciła największa liczba osób chorwackiej narodowości [12, s. 63]. Część ludności trafiła też do obozów jenieckich. W wyniku okupacji tych terenów przez siły Jugosłowiańskiej Armii Ludowej znaczna część ich chorwackich mieszkańców musiała opuścić swoje miejsca zamieszkania, do czasu zakończenia działań wojennych. Po ich ustaniu rozpoczął się proces tzw. pokojowej reintegracji tych terenów.

Trzeba przy tym podkreślić fakt istotny z perspektywy dalszych losów serbskiej społeczności na tych terenach. Mianowicie, Wschodnia Sławonia była terenem, który dłużej znajdował się pod nadzorem misji pokojowej ONZ niż inne zamieszkałe przez Serbów obszary terytorium dzisiejszej Chorwacji, które zostały przywrócone kontroli chorwackiej w 1995 r. na drodze operacji „Błysk” i „Burza” [17, s. 77]. Pod naciskiem wspólnoty międzynarodowej 12 listopada 1995 r. doszło w tym przypadku do podpisania tzw. Porozumienia Erdutskiego o stopniowej i pokojowej reintegracji obszaru Wschodniej Sławonii, Baranii i Zachodniego Srijemu [17, s. 78]. To pozwoliło m.in. uniknąć masowego exodusu serbskiej ludności z tego obszaru i poniekąd sprawiło, że dziś wspólnota serbska na tym obszarze jest bardziej prężna niż w innych regionach Chorwacji.

Dubravka Ugrešić, chorwacka pisarka i krytyk kultury, opisywała okres rozpadu Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii w tych słowach: „Wojna, rozpad jednych państw i powstanie innych, destrukcja jednych tożsamości i konstruowanie nowych, zmiany języków, obalanie jednych systemów wartości i systemów ideologicznych i tworzenie nowych” [11, s. 218]. Mając świadomość wszystkich tych uwarunkowań owego burzliwego okresu, trzeba uznać, że po rozpadzie Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii Serbowie w Chorwacji musieli zmierzyć się z wyzwaniem, jakim była konieczność rekonstrukcji swojej tożsamości w zupełnie nowych okolicznościach społecznych i politycznych. Przede wszystkim stali się obywatelami zupełnie nowego państwa – Republiki Chorwacji.

Część Serbów mieszkających obecnie na terytorium Chorwacji traktuje ten kraj jako dzieło, które współtworzyli oni sami i ich przodkowie. To jedna z przyczyn, dla których po rozpadzie Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii wielu Serbom było trudno pogodzić się z ich nowym statusem – mniejszości narodowej w nowo powstałym państwie, Republice Chorwacji. Trudno im autoidentyfikować się jako mniejszość narodowa.

Dodatkowo, sytuacja Serbów w regionie Vukovaru była niełatwa jeszcze z jednego względu. Po wojnie musieli radzić sobie z kwestią przypisywanej im przez część chorwackiej społeczności zbiorowej winy, jednocześnie samemu również postrzegając siebie jako ofiary wojennej zawieruchy. To skutkowało swego rodzaju podwójną traumą, mieszaniną poczucia winy i poczucia krzywdy, resentymetu.

Na uwagę zasługuje w tym kontekście stwierdzenie Vuka Draškovicia, który w okresie, gdy rozpoczynała się wojna, czyli w 1991 r., był liderem opozycyjnym w Serbii i przywódcą

Serbskiego Ruchu Odnowy. Poruszony dramatem, jaki rozgrywał się w regionie Vukovaru, ocenił on, że „to już nie jest i nigdy nie będzie Vukovar” [21, s. 90]. Odniósł się tym samym do tego, jak bardzo zmieni się tożsamość tego miejsca w wyniku wojennej tragedii. Drašković też postrzegał Serbów dwojako – jako sprawców zbrodni i jako jej ofiary. Dlatego dodał, że Vukovar „to jest Hiroszima, zarówno chorwackiego, jak i serbskiego szaleństwa” [21, s. 90].

Obecnie w mieście Vukovar, według spisu powszechnego z 2011 r., mieszkańców jest 27 683, z czego osób deklarujących narodowość chorwacką – 15 881, a osób określających się jako Serbowie – 9654 [3]. Warto też uściślić, że liczba mieszkańców całej żupanii vukovarsko-srijemskiej według ostatniego spisu wynosiła 179 531 osób, z czego 27 824 deklorowało się jako Serbowie [3]. Potwierdza to, że serbska ludność wciąż stanowi istotny odsetek ogółu ludności na tym obszarze.

Chorwacki socjolog i badacz chorwacko-serbskich stosunków etnicznych Dragutin Babić zwraca uwagę, że – mimo działań podejmowanych w ramach procesu pokojowej reintegracji – w regionie Wschodniej Sławonii i zachodniego Srijemu Chorwaci i Serbowie tworzą społeczność bardziej podzieloną niż w innych regionach kraju [9, s. 205] (trzeba jednak mieć na uwadze, że w innych częściach kraju Serbowie są też bardziej rozproszeni). Paradoksalnie, fakt, że Serbowie mieli na tym obszarze większą możliwość tworzenia własnych centrów społecznej aktywności, jak serbskie kluby piłkarskie, stowarzyszenia, czy nawet kawiarnie lub puby, do których zagląda głównie serbska część danej społeczności, niekoniecznie sprzyjał integracji między chorwacką a serbską ludnością.

Podział lokalnej społeczności na omawianym obszarze jest niewątpliwie konsekwencją wydarzeń ostatniej wojny. Przed rokiem 1991 Serbowie i Chorwaci w regionie tworzyli społeczność dużo bardziej zintegrowaną niż obecnie. Do lat dziewięćdziesiątych we Wschodniej Sławonii i Zachodnim Srijemiu zawierano np. relatywnie dużą liczbę mieszanych małżeństw [9, s. 229].

Badania prowadzone przez Babcicia wskazują, że również poziom wzajemnych uprzedzeń wzrósł po wojnie, a podział, związany z identyfikacją na linii „my a oni”, pogłębił się. Zwiększył się poziom stygmatyzacji za pomocą charakterystycznych obraźliwych określeń, nawiązujących do czasów historycznych, jak „czetnicy” i „ustasze” [9, s. 233].

Według Babcicia można wyróżnić pewne charakterystyczne elementy tożsamości narodowej lub etnicznej danej grupy, takie jak: wspólne historyczne terytorium, wspólne mity i mitologia, kolektywna pamięć, wspólna kultura masowa, czy też wspólne prawa i obowiązki [9, s. 37].

Z kolei inny chorwacki badacz – Filip Škiljan, odnosząc się do klasyfikacji autorstwa Milorada Pupovaca [18], rozróżnia dwa typy elementów tożsamości Serbów w Chorwacji – tradycyjne i nowoczesne. Jako te tradycyjne autor wymienia przede wszystkim – za Pupovcem – prawosławną religię i wyznanie oraz formę zapisu, jaką jest cyrylica. Z kolei elementy nowoczesne to przede wszystkim literatura i piśmiennictwo, obywatelskie, społeczne i polityczne wartości oraz przywiązanie do idei antyfaszystowskich [18]. W dalszej części artykułu będę starała się odnieść do większości z tych elementów.

Jeśli chodzi o znaczenie prawosławia jako elementu tożsamości dla Serbów w Chorwacji, to obecnie jest to element nawet istotniejszy niż przed 1991 r. Po części wiąże się to z faktem laicyzacji i ateizacji społeczeństwa w czasach Jugosławii.

Trzeba podkreślić, że prawo do pielęgnowania języka i wiary jest jednym z podstawowych, jakie formalnie mają zagwarantowane wszystkie mniejszości w Republice Chorwacji. Art. 7 Ustawy o prawach mniejszości narodowych (Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina) mówi, że Republika Chorwacji powinna zapewnić zaimplementowanie specjalnych praw i wolności mniejszości narodowych, zwłaszcza w odniesieniu do uzewnętrzniania swojej wiary i tworzenia wspólnot religijnych [2].

W Republice Chorwacji, według spisu powszechnego z 2011 r., liczba obywateli deklarujących się jako prawosławni wynosiła 190 143 osoby. Stanowili oni 4,44% ogółu mieszkańców. Co jednak warto podkreślić, spośród wszystkich żupanii Chorwacji tą, w której znajduje się największy procent ludności prawosławnej, jest właśnie żupanija vukovarsko-srijemska. Osób deklarujących się jako prawosławne w 2011 r. było tam 27 870, co stanowiło 15,5% ogółu mieszkańców tej żupanii [3]. W regionie Vukovaru przedstawiciele cerkwi prawosławnej biorą aktywny udział w życiu lokalnej serbskiej społeczności.

Nie ulega wątpliwości, że drugi z tych tradycyjnych elementów tożsamości, czyli język, jest w regionie Vukovaru elementem istotnym nie tylko w kontekście tożsamości kulturowej. Ma również swój wymiar polityczny. Język jako element tożsamości do pewnego stopnia stał się w Chorwacji po 1995 r. narzędziem wykorzystywanym w politycznych celach. Należy przypomnieć, że język serbsko-chorwacki był postrzegany jako język tzw. byłej Jugosławii, stąd przybrało na sile zjawisko określane jako „językowy separatyzm”. Było ono związane z faktem, że w tworzących się po rozpadzie SFRJ państwach narodowych jako oficjalne ogłaszano kolejno języki chorwacki, bośniacki i macedoński [15, s. 112]. Co więcej, w latach dziewięćdziesiątych w Republice Chorwacji starano się, by język chorwacki „oczyszczyć”, czyli pozbawić m.in. serbizmów, na tyle, na ile było to w ogóle możliwe [11, s. 525].

W takich okolicznościach budowano u wielu osób poczucie, że „prawowici” Chorwaci w założeniu powinni posługiwać się językiem chorwackim z alfabetem łacińskim jako formą zapisu. Cyrylicę zaczęto – znacznie częściej niż przed wojną z lat 1991–1995 – postrzegać jako element tożsamości serbskiej. Mimo że część Serbów mieszkających w Republice Serbii na co dzień cyrylicą się nie posługuje, podobnie jak duża część Serbów zamieszkujących Republikę Chorwacji.

Stąd kwestia znaczenia języka oraz formy zapisu – cyrylicą bądź alfabetem łacińskim – dla samoidentyfikacji Serbów i Chorwatów w omawianym regionie wiąże się ze zjawiskiem nazywanym przez *Ljubice Dorđević* „identyfikacją negatywną”. Badaczka ta wskazuje, że grupy etniczne czy narodowe na Bałkanach, w tym właśnie we Wschodniej Sławonii, często wykazują tendencję do tego, by budować swoją tożsamość nie tyle w oparciu o pytanie „kim jesteśmy”, ile raczej „kim nie jesteśmy”. Podkreśla, że „nowe językowe tożsamości zostały zbudowane na bazie różnic w stosunku do «tego drugiego»” [15, s. 110].

W ostatnich latach w żupanii vukovarsko-srijemskiej, a zwłaszcza w samym mieście Vukovar, język i forma zapisu jako element budowania tożsamości nabrały dodatkowej wagi. Głośnym echem w całym kraju odbił się tzw. „konflikt o cyrylicę”, jak w skrócie nazywano to zjawisko.

Zgodnie z art. 12 chorwackiej konstytucji oficjalnym językiem w tym kraju jest chorwacki z formą zapisu opartą na alfabecie łacińskim. Konstytucja dopuszcza wprowadzenie do oficjalnego użytku równoległe „innego języka oraz zapisu cyrylicą, tudzież inną formę zapisu” [1], ale pod pewnymi warunkami. Ważnym dokumentem w kontekście rozważań nad problemem praw mniejszości w Chorwacji, w tym prawa mniejszości do posługiwania się własnym językiem w mowie i piśmie, zarówno w sferze prywatnej, jak i publicznej, jest też wspomniana wcześniej Ustawa o prawach mniejszości narodowych (Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina). Dokument ten zawiera regulacje dotyczące używania przez osoby należące do mniejszości narodowych własnego języka i formy zapisu, istotne zwłaszcza dla mieszkańców wspomnianej żupanii.

Art. 10 tego dokumentu mówi, że mniejszości narodowe powinny mieć prawo do swobodnego posługiwania się swoim językiem i formą zapisu w prywatnej i publicznej sferze, co łączy się również z prawem do umieszczania inskrypcji, oznaczeń i innych informacji w języku danej mniejszości i odpowiedniej dla niej formy zapisu, oczywiście bez naruszania innych przepisów prawa [2].

Z kolei art. 12, § 1 dotyczy równych praw mniejszości narodowej i praw dominującej grupy narodowej w odniesieniu do oficjalnego posługiwania się językiem i formą zapisu typową dla danej mniejszości, pod jednym wszakże istotnym warunkiem – że na obszarze danej jednostki administracji terytorialnej liczba osób deklarujących przynależność do danej mniejszości narodowej przekracza jedną trzecią ogółu mieszkańców [2].

Jak już wcześniej zostało powiedziane, według spisu powszechnego z 2011 r. ponad 34% populacji Vukovaru zadeklarowała się jako Serbowie. A to oznacza, że wymienione prawem warunki, niezbędne do tego, by język serbski (oraz zapis cyrylicą) mógł być jednym z dwóch oficjalnie używanych na obszarze Vukovaru, formalnie były spełnione. W praktyce ma to znaczenie dla mieszkańców całej żupanii vukovarsko-srijemskiej, dla których miasto Vukovar jest siedzibą najważniejszych urzędów i instytucji.

4 listopada 2013 r. Rada Miasta Vukovar przyjęła uchwałę o zmianie miejskiego statutu. Polegała ona na zmianie art. 2 statutu i dodaniu do niego dwóch nowych paragrafów. Była w nich mowa o tym, że terytorium Vukovaru jest miejscem wymagającym szczególnego szacunku i czci, ze względu na dramatyczne wydarzenia z czasów wojny z lat 1991–1995 na tym obszarze. W związku z tym we wspomnianych regulacjach zaznaczono, że oficjalnym językiem i oficjalną formą zapisu na terenie Vukovaru jest język chorwacki i alfabet łaciński. Z kolei art. 22 uchwały wprowadzał zmianę w art. 61, § 3 miejskiego statutu, wyłączając terytorium Vukovaru spod obowiązywania postanowień wcześniej wspomnianego art. 12 Ustawy o prawach mniejszości narodowych. Co istotne, przed wprowadzonymi zmianami miejski statut zakładał, że serbska mniejszość narodowa na terenie Vukovaru ma prawo do swobodnego używania języka serbskiego i zapisu cyrylicą w życiu publicznym i do oficjalnej komunikacji w sferze publicznej [4].

W Vukovarze rozpoczęły się masowe protesty przeciwko umieszczaniu dwujęzycznych tablic na budynkach użyteczności publicznej, inicjowane m.in. przez środowisko weteranów ostatniej wojny. Tablice te bywały wręcz niszczone. *„Ugrupowanie na rzecz Obrony Chorwackiego Vukovaru” rozpoczęło kampanię mającą na celu zorganizowanie ogólnokrajowego referendum w tej sprawie. Postulowano, by omawiane tu prawa przysługiwały mniejszości dopiero wtedy, gdy będzie ona stanowić przynajmniej połowę populacji danego regionu [15, s. 116].*

Rząd chorwacki zwrócił się do Sądu Konstytucyjnego z wnioskiem o rozpatrzenie zgodności z konstytucją art. 22 wspomnianej uchwały Rady Miasta Vukovar. W sierpniu 2014 r. chorwacki Sąd Konstytucyjny uznał stanowisko strony rządowej i orzekł niezgodność uchwały z konstytucją [4]. Za niezgodną z ustawą zasadniczą uznał również wspomnianą propozycję referendum [5].

Nie podejmując dogłębnej analizy perspektyw rozwiązania tego sporu – ze względu na ograniczone rozmiary niniejszego tekstu – należy podkreślić znaczenie tego społecznego konfliktu dla wzmocnienia podziałów istniejących w vukovarskiej społeczności. Wydarzenia te pokazały, do jakiego stopnia język serbski oraz cyrylica, będące elementami tożsamości vukovarskich Serbów, wciąż są identyfikowane przez część chorwackiej społeczności jako element wrogi, silnie związany z wydarzeniami z czasu wojny. Spór ten pokazał również, że sytuacja vukovarskich Serbów, chcących pielęgnować swoją tożsamość językową i kulturową, jest szczególna w skali całego kraju, ze względu na barierę społecznego oporu, z którą muszą się mierzyć.

Jednym z najistotniejszych czynników, które kształtują tożsamość jednostki, jest edukacja. Przestrzeń szkolna odgrywa tu istotną rolę, zwłaszcza w przypadku szkół podstawowych. Co ważne, system edukacji i jego funkcjonowanie zmieniły się w omawianym regionie po zakończeniu ostatniej wojny.

W wyniku ustaleń między chorwacką stroną rządową i stroną serbską, pod naciskiem wspólnoty międzynarodowej, uregulowano kwestie dotyczące edukacji serbskiej mniejszości narodowej w regionie po zakończeniu działań wojennych. Porozumienie to miało chronić prawo Serbów do edukacji we własnym języku. Jak podkreślają badacze Dinka Čorkalo Biruški i Dean Ajduković, w regionie Vukovaru oddzielny system szkolnictwa dla dzieci serbskich i chorwackich jest konsekwencją ostatniej wojny, wcześniej uczniowie uczęszczali na te same zajęcia, prowadzone w tym samym języku [13, s. 95].

Podział w ramach systemu szkolnictwa utrzymujący się jeszcze przez wiele lat po wojnie, sprzyjał ugruntowaniu podziałów społecznych w świadomości kolejnego pokolenia Serbów i Chorwatów. Do 2006 r. chorwackie i serbskie dzieci w vukovarskich szkołach do pewnego stopnia były odseparowane od siebie, w sensie dosłownym, ucząc się w innych budynkach i mając zajęcia o innych porach. Taka sytuacja sprzyjała temu, by młodzi obywatele miasta od wczesnych lat budowali swoją tożsamość wokół podziałów etnicznych. Dopiero dekadę temu ograniczono tę segregację, ale tylko częściowo [13, s. 95].

W tej sytuacji szkoła jako miejsce kształtujące tożsamość społeczną nie wpływała wystarczająco skutecznie na ograniczanie funkcjonowania wzajemnych uprzedzeń i stereotypów w świadomości tamtejszych Serbów i Chorwatów.

Jeśli chodzi o aspekt społecznej tożsamości, jakim jest identyfikacja z obywatelskimi, społecznymi i politycznymi wartościami, w przypadku vukovarskich Serbów można mówić o relatywnie wysokim poziomie społecznego i politycznego zaangażowania, w porównaniu do ludności serbskiej w innych regionach Chorwacji.

Škiljan zwraca uwagę, że w wielu innych regionach Chorwacji serbskie instytucje o politycznym i pozapolitycznym charakterze nie są tak dobrze zorganizowane i prężne [18, s. 126]. W tym kontekście Wschodnia Sławonia i Zachodni Srijem wyróżniają się spośród innych regionów.

Nie jest więc przypadkiem, że najważniejsza partia polityczna serbskiej mniejszości – Niezależna Demokratyczna Serbska Partia (Samostalna demokratska srpska stranka) – osiąga największe sukcesy właśnie we Wschodniej Sławonii i tam działa najprężniej. Dla części Serbów w tym regionie partia ta, a co za tym idzie – oddawanie na nią głosu, stanowi wręcz element ich politycznej tożsamości.

W innych częściach Chorwacji Serbowie rzadziej oddają głos na partię z założenia reprezentującą interesy mniejszości. Swoją postawę uzasadniają tym, że nie czują się mniejszością narodową w Chorwacji, dlatego wolą głosować na listy ogólnokrajowe, Socjaldemokratycznej Partii Chorwacji (Socijaldemokratska partija Hrvatske, SDP), czy nawet Chorwackiej Wspólnoty Demokratycznej (Hrvatska demokratska zajednica, HDZ) [18, s. 126].

Co istotne, SDSS reprezentuje nie tylko interesy Serbów w Chorwacji, ważne miejsce w dyskursie politycznym przez nią prowadzonym zajmują takie kwestie, jak multietniczność, regionalizm i antyfaszyzm [18, s. 126]. A trzeba mieć świadomość, że są one w znacznym stopniu powiązane ze sferą politycznej i społecznej tożsamości części chorwackich Serbów.

Ponadto w Vukovarze znajdują się siedziby organizacji reprezentujących interesy Serbów w Chorwacji, takich jak Wspólna Rada Gmin (Zajedničko vijeće općina) [17, s. 86], Rada Serbskiej Mniejszości Narodowej Żupanii vukovarsko-srijemskiej (Vijeće srpske nacionalne manjine Vukovarsko-srijemske županije) [6], Stowarzyszenie Serbska Wspólnota (Udruženje Srpska Zajednica), zaś w miejscowości Borovo – siedziba Serbskiego Narodowego Forum (Srpski Narodni Forum).

Wspólna Rada Gmin to instytucja, która koordynuje inicjatywy Serbów ze Wschodniej Sławonii, Baranii i Zachodniego Srijemu i odpowiada za rekomendowanie rozwiązań dla problemów serbskiej wspólnoty instytucjom rządowym [8]. W sensie formalnym powstała na bazie Porozumienia Erdutskiego. Spektrum jej działań jest bardzo szerokie. Wdrażała ona

program odbudowy obywatelskiego zaufania na obszarze Wschodniej Sławonii [17, s. 86]. Poza innymi przejawami aktywności Wspólna Rada Gmin dba o pielęgnowanie kultury i tradycji serbskich w regionie, współpracuje również z Serbskim Centrum Kulturalnym w Vukovarze, posiadającym m.in. własną bibliotekę, propagującą serbskie czytelnictwo.

Warto w tym kontekście wyróżnić także Vukovarskie Serbskie Stowarzyszenie Śpiewacze „Javor” (Vukovarsko srpsko pevačko društvo „Javor”) które aktywnie działa w regionie od 1871. To świetny przykład pokazujący, jak długą tradycję ma tam serbska działalność kulturalna.

Na terenie żupanii vukovarsko-srijemskiej działają też filie i przedstawicielstwa ogólnokrajowych organizacji reprezentujących interesy serbskiej mniejszości, takich jak Serbska Rada Narodowa. Trzeba też podkreślić istotną rolę organizacji „Prosvjeta”, działającej na rzecz rozwoju kultury serbskiej, podtrzymywania tradycji i serbskiego folkloru oraz publikującej prace serbskich autorów w całej Chorwacji, w tym w omawianym tu regionie [18, s. 127].

Stosunkowo wysoka liczba serbskich organizacji i stowarzyszeń działających na terenie Wschodniej Sławonii i Zachodniego Sremu umożliwia Serbom z żupanii vukovarsko-srijemskiej partycypowanie w społecznym i politycznym życiu na poziomie lokalnym.

W regionie aktywni są również przedstawiciele stowarzyszeń działających na rzecz praw rodzin osób poległych w trakcie wojny z lat 1991–1995 oraz rodzin osób zaginionych, w tym Stowarzyszenie Serbskich Rodzin Osób Zamordowanych, Poległych, Zaginionych i Porwanych „Przeciw Zapomnieniu” (Udruženje Srpskih Porodica Ubijenih, Poginulih, Nestalih i Nasilno Odvedenih i Invalidnih Osoba „Protiv Zaborava”).

Niewątpliwie, czynnikiem ułatwiającym grupom etnicznym i mniejszościom narodowym pielęgnowanie ich tożsamości jest fakt dostępu do kanałów informacyjnych i mediów o szerszym zasięgu, takich jak radio, gazety czy telewizja. W tym kontekście obszar żupanii vukovarsko-srijemskiej także wyróżnia się na tle reszty kraju. Warto tu wymienić radiostacje Radio Dunav oraz Radio Borovo, które odgrywają ważną rolę w życiu serbskiej lokalnej społeczności [18, s. 127]. Radio Dunav ma główną siedzibę w Vukovarze, Radio Borovo – w Borovie. Obie stacje radiowe wywierają istotny wpływ na proces integracji lokalnej serbskiej wspólnoty. Dzięki aktywności Wspólnej Rady Gmin funkcjonuje również serbska telewizja i kolejne radio, wydawane jest też czasopismo „Izvor” [7].

Kolejne kluczowe elementy tworzące tożsamość zbiorową grup narodowych czy etnicznych to wspólne mity i mitologia oraz zbiorowa pamięć. Nie bez przyczyny art. 13 wspomnianej wcześniej Ustawy o prawach mniejszości narodowych mówi o tym, że za pomocą odpowiednich regulacji prawnych powinno się umożliwić mniejszościom narodowym w Chorwacji m.in. nadawanie nazw ulicom i innym istotnym obiektom w przestrzeni publicznej, tak by upamiętnić postaci czy wydarzenia ważne dla historii i kultury danej mniejszości [2]. Wspólne dziedzictwo kulturowe jest bazą, dzięki której dana grupa może budować swoją tożsamość zbiorową.

Tymczasem w latach dziewięćdziesiątych w Chorwacji nastąpił swoisty proces wyrugowywania z przestrzeni publicznej elementów serbskiego dziedzictwa kulturowego, a nawet szerzej – jugosłowiańskiego. Ante Lešaja w swojej publikacji *Knjigocid – uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih* opisuje proces masowego niszczenia lub pozbywania się z bibliotek książek, które były niezgodne z ideologią nowej władzy lub też po prostu zostały napisane przez Serbów. Działania te stanowiły część szerszego procesu – „duchowej odnowy chorwackiego narodu”, który zakładał odrzucenie balastu z poprzedniej epoki, czyli z okresu istnienia Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii [11, s. 70]. Serbowie do pewnego stopnia byli traktowani właśnie jako taki „balast”, przeszkadzający w owym procesie „duchowej

odnowy”. Niewątpliwie był to czynnik utrudniający im pielęgnowanie ich własnej kulturowej tożsamości.

Obecnie jednym z najważniejszych wyzwań, przed jakim stoją vukovarscy Serbowie, jest znalezienie dla siebie miejsca w dominującej w regionie narracji, która zakłada, że Vukovar jest miastem-symbolem, symbolem krzywd narodu chorwackiego. A także miastem-bohaterem – zgodnie z hasłem powtarzanim w całej Chorwacji: „Vukovar je grad heroj”. Właśnie taka narracja i związana z tym mitologia dominują obecnie w mieście, również w przestrzeni publicznej. Można nawet uznać, że Vukovar buduje obecnie swój wizerunek na bazie tego hasła, wykorzystując obficie wojenną symbolikę w przestrzeni publicznej.

Serbom trudno jest zaakceptować tę narrację, a tym bardziej się z nią identyfikować, gdyż takie ujęcie wydarzeń ostatniej wojny, w którym jest wyraźny podział na „bohaterskich chorwackich obrońców” i „serbskich agresorów”, uważają raczej za zniekształcone. Opcja ta nie uwzględnia w ogóle serbskich ofiar cywilnych. Obecnie trudno jest też Serbom identyfikować się z obrazem miasta, w którym doszło do swego rodzaju symbolicznego zawłaszczenia przestrzeni publicznej przez chorwacką większość, przy jednoczesnym wyparci z tej przestrzeni narracji historycznej drugiej grupy.

Symptomatyczne jest to, że nawet miejskie muzeum – Gradski Muzej Vukovar – oferuje swoim zwiedzającym jedynie mocno jednostronną, zawężoną narrację dotyczącą tragicznych wydarzeń z 1991 r. i pomija serbskie cywilne ofiary z tamtego okresu. Niemniej wart podkreślenia jest fakt, że w ramach prezentowanych w miejskim muzeum zbiorów znalazło się miejsce dla ekspozycji poświęconej lokalnej serbskiej wspólnotie, jej tradycjom i historii sprzed ostatniej wojny.

Podsumowując, trzeba podkreślić, że Serbom, którzy zostali w Vukovarze po 1995 r. nie było łatwo identyfikować się w pełni z odradzającym się po wojnie miastem i odbudowywać swoją tożsamość mieszkańca Vukovaru, tożsamość *vukovaraca*. Można zaryzykować twierdzenie, że to właśnie jest obecnie dla vukovarskich Serbów jednym z największych wyzwań w odniesieniu do samoidentyfikacji.

Dragutin Babić konkluduje, że rozwiązaniem tego typu problemów nie jest przyznawanie dominującej roli etnicznej tożsamości, ale raczej postawienie na „obywatelski typ porządku”, który będzie afirmował pluralizm tożsamości i integrowanie wszystkich grup etnicznych w ramach nowoczesnego państwa prawa [9, s. 244].

Warto na koniec odnieść się do typów relacji wspólnotowych, o którym pisał Tadeusz Paleczny. Zwraca on uwagę, że „organizacją życia społecznego kierują dwie podstawowe zasady – wspólnotowa, związana z pokrewieństwem [...] bądź sąsiedztwem, bliskością, bezpośredniością i naturalnością stosunków międzyludzkich, oraz zrzeszeniowa, kojarząca się z konwencją, umową społeczną, podległością normom, obowiązkiem” [19, s. 65]. Relacje wspólnotowe, na gruncie których tworzą się najwcześniejsze rodzaje tożsamości kulturowej, rozwijane są według tego ujęcia przez małe wspólnoty lokalne. W przypadku Serbów z żupanii vukovarsko-srijemskiej takie relacje wspólnotowe powstają więc właśnie w ramach lokalnej serbskiej wspólnoty, zamieszkującej np. daną wieś.

Z kolei najpełniejszą realizacją drugiego rodzaju porządku, zrzeszeniowego, w którym istotną rolę odgrywa m.in. podległość normom, jest instytucja państwa [19, s. 70]. Moim zdaniem problem Serbów z regionu Vukovaru polega obecnie na słabo rozwiniętej „tożsamości organizacyjnej”, na poziomie zrzeszeniowym – czyli na niewystarczającym poziomie ich związania i utożsamiania się z państwem chorwackim, którego są obywatelami.

Co istotne, wiele z opisanych w niniejszym tekście zjawisk potwierdza diagnozę, iż dla dużej części Serbów z żupanii vukovarsko-srijemskiej tożsamość narodowa stała się po 1995 r. ważniejszym elementem samoidentyfikacji niż przed wybuchem wojny. Wiąże się to z procesem opisywanym przez Babicia, który wskazuje, że na obszarze charakteryzującym się

obecnością konfliktów na tle narodowościowym, tożsamość narodowa może stać się dla mieszkańców tych terenów istotniejsza niż inne wymiary tożsamości [9, s. 243].

Można również zaryzykować twierdzenie, że wojna z lat 1991–1995 wpłynęła znacząco na to, iż wukowarscy Serbowie w mniejszym stopniu niż przed jej wybuchem identyfikują sami siebie jako integralną część całej lokalnej społeczności. Jednocześnie jednak omawiane w niniejszym tekście procesy wpłynęły na fakt, iż po 1995 r. w żupanii wukowarsko-srijemskiej Serbowie mieli możliwość umacniania swojej narodowej, politycznej i kulturalnej tożsamości w ramach serbskiej wspólnoty. Co więcej, warunki do pielęgnowania swojej tożsamości narodowej, politycznej i kulturalnej są dla Serbów w regionie Wschodniej Sławonii i Zachodniego Srijemu w wielu aspektach bardziej sprzyjające niż w innych regionach Chorwacji zamieszkałych przez mniejszość serbską.

Dokumenty

1. Internetowe archiwum aktów prawnych Republiki Chorwacji, tekst konstytucji Republiki Chorwacji (Ustav republike Hrvatske)
<http://www.zakon.hr/z/94/Ustav-Republike-Hrvatske> (dostęp: 29 IX 2016).
2. Internetowe archiwum aktów prawnych Republiki Chorwacji, Ustawa o prawach mniejszości narodowych (Ustavni-zakon-o-pravima-nacionalnih-manjina),
<http://www.zakon.hr/z/295/Ustavni-zakon-o-pravima-nacionalnih-manjina> (dostęp: 5 X 2016).
3. Spis powszechny z roku 2011 (Popis 2011), Dane Państwowego Urzędu Statystycznego Republiki Chorwacji,
http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/SI-1469.pdf (dostęp: 25 IX 2016).

Źródła publikowane w Internecie

4. Decyzja Sądu Konstytucyjnego Republiki Chorwacji z dnia 12 sierpnia 2014 r., nr U-II - 6110 / 2013,
<https://sljeme.usud.hr/usud/prakswen.nsf/Praksa/D6C144F85C2463C2C1257E7500453C6F?OpenDocument> (dostęp: 12 XI 2016).
5. Decyzja Sądu Konstytucyjnego Republiki Chorwacji z dnia 12 sierpnia 2014 r., nr U-VIIR - 4640 / 2014,
<https://sljeme.usud.hr/usud/prakswen.nsf/Praksa/D79E16416D87711AC1257E5F003E99B2?OpenDocument> (dostęp: 12 XI 2016).
6. Dane organizacji mniejszości narodowych, strona internetowa wukowarsko-srijemskiej żupanii,
<http://www.vusz.hr/info/vijeca-i-predstavnici-nacionalnih-manjina> (dostęp: 28 XI 2016).
7. Numery czasopisma „Izvor”, strona internetowa Wspólnej Rady Gmin,
<http://www.zvo.hr/index.php?meni=11&a=0> (dostęp: 24 IX 2016).
8. The Joint Council of Municipalities, Strona Serbskiej Rady Narodowej (Srpsko Narodno Vijeće)
<http://snv.hr/eng/institutions/joint-council-of-municipalities> (dostęp: 26 IX 2016).

Monografie

9. *Babić D.*, Etnonacionalizam i rat u Hrvatskoj, Zagreb 2010.
10. *Holjevac Tuković A.*, Proces mirne reintegracije Hrvatskog Podunavlja, Zagreb 2015.
11. *Lešaja A.*, Knjigocid – uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih, Zagreb 2012,
<http://snv.hr/file/attachment/file/knjigocid.pdf> (dostęp: 23 X 2016).
12. *Nazor A.*, Velikosrpska agresija na Hrvatsku. Greater-Serbian Aggression on Croatia in the 90's, Zagreb 2011.

Artykuły naukowe

13. *Ajduković D., Čorkalo Biruški D.*, Separate schools – a divided community: The role of the school in post-war social reconstruction, „Review of Psychology” 2007, t. 14, nr 2,
<http://mjesecc.ffzg.hr/revija.psi/vol%2014%20no%202%202007/Corkalo%20ajdukovic.pdf> (dostęp: 14 IX 2016).

14. *Borowik I.*, Tożsamość i tożsamości. Obszary interdyscyplinarnych refleksji, w: *Pejzaże tożsamości. Teoria i empiria w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. Litak, R. Furman, H. Bożek, Kraków 2011.

15. *Dorđević L.*, Language and Nationalism: Two Cases of Ignoring Language Rights of a National Minority, w: *Croatian-Serbian Relations; Minority Rights – Fight Against Discrimination*, Novi Sad 2013,

https://bib.irb.hr/datoteka/685001.Bara_Kulturalna_bastina_Hrvata_u_Vojvodini_moguci_modeli_njezine_zastite_37_52.pdf (dostęp: 3 X 2016).

16. *Galor Z.*, Tożsamość zbiorowa w procesach komunikacji międzykulturowej, w: *Tożsamość w czasach zmian, „Z warsztatu badawczego katedry nauk społecznych”*, red. B. Goryńska-Bittner, R. 4, Poznań 2002.

17. *Korzeniewska-Wiszniewska M.*, Mniejszości narodowe i etniczne w polityce chorwackiej po roku 1995, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU”, red. J. Machnik, I. Stawowy-Kawka, t. 21, Kraków 2013.

18. *Škiljan F.*, Identitet Srba u Hrvatskoj, „Politička misao” 2014, nr 2, hrcak.srce.hr/file/186217 (dostęp: 24 IX 2016).

19. *Palczyński T.*, Typy tożsamości kulturowej a procesy globalizacji, w: *Władza, naród, tożsamość. Studia dedykowane Profesorowi Hieronimowi Kubiakowi*, red. K. Gorlach, M. Niezgoda, Z. Seręga, Kraków 2004.

20. *Zdrodowska M.*, Sami o sobie – strategie kształtowania tożsamości w programach telewizyjnych dla mniejszości narodowych i etnicznych, w: *Pejzaże tożsamości. Teoria i empiria w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. E. Litak, R. Furman, H. Bożek, Kraków 2011.

Artykuły prasowe

21. *Drašковиć V.*, Poskidati Kape i Čutati, „Borba” 1991, w: *Vukovarska tragedija 1991 u mreži propagandnih laži i oružane moći JNA*, red. S. Biserko, t. 1, Beograd 2007.

Katarzyna Fijołek

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

OBRAZ TURKA JAKO MUŻŁMAŃSKIEGO FANATYKA I NAJEŹDŹCY. ELEMENTY DEHUMANIZACJI STEREOTYPU

Katarzyna Fijołek. Image of Turk as a Muslim Fanatic and Invader. Elements of Dehumanization Related to Stereotype.

The aim of this paper is to outline the dehumanization related to the stereotype of Turks, which has existed in the Bulgarian culture for centuries. As Nick Haslam says: "subtle forms of dehumanization are also apparent in everyday social perception, including so-called hate speech". Turks, being a large ethnic group living in Bulgaria, are still perceived with mistrust as a result of the Ottoman Empire's legacy and religious diversity. The literature and folklore have impacted this stereotype more than other factors. As a result, the Bulgarian society has adopted an outdated perception of this minority.

Key words: dehumanization, Turks, Bulgaria, Ottoman Empire, legacy, stereotype

Dehumanizacja jako termin naukowy jest związana z etapem, który niejednokrotnie poprzedza zastosowanie przemocy wobec innych jednostek. Przez lata badacze wiązali to zjawisko z konfliktem, który występuje pomiędzy grupami o znacznym zróżnicowaniu, w szerokiej mierze na gruncie aksjologicznym. Dehumanizacja to postrzeganie innej grupy jako plasującej się na niższym szczeblu człowieczeństwa bądź całkowicie go pozbawionej. Jak twierdzi Herbert Kelman, to dehumanizacja odgrywa kluczową rolę w usprawiedliwianiu agresji i okrucieństwa. W oparciu o to zjawisko jednostki zapominają o moralnych barierach, bezrefleksyjnie dopuszczając się największych zbrodni [19, s. 313]. Chociaż takie ujęcie problemu pomaga zrozumieć mechanizm ludzkiego zła, odnoszenie tego fenomenu tylko do przypadków ekstremalnych, jak konflikt zbrojny czy ludobójstwo, jest znacznym uproszczeniem. Według Nicka Haslama:

[...] To spojrzenie na dehumanizację jako ekstremalne zjawisko ściśle związane z agresją pomiędzy grupami pomaga lepiej zrozumieć ludzkie zło, jednak ostatnie badania na tym polu wytyczają nowy kierunek. Ich głównym celem jest wykazanie, że subtelne formy dehumanizacji są widoczne również w codziennym życiu społecznym, gdy brak intensywnego konfliktu czy form agresji. Mogą one być obserwowane poza kontekstem zbiorowym, w ludzkim pojmowaniu jaźni oraz jej odmienności od innych [17, s. 410]¹.

Jak utrzymuje autor artykułu, nowe podejście do problemu dehumanizacji jest związane ze zróżnicowaniem w postrzeganiu elementów człowieczeństwa w kontekście relacji między poszczególnymi grupami:

[...] przyjmujemy także, że te dwa odczucia dotyczące ludzkości są związane z postrzeganiem grup. Badania nad infrahumanizacją przekonywująco dowodzą, że ludzkie cechy są przypisywane w różny sposób, zależnie od kontekstu grupy. Tak samo z cechami ludzkiej osobowości [17, s. 417]².

Zgadza się z nim również Wolfgang Wagner, który przywołuje w tej kwestii poglądy Henriego Tajfela i Michaela Billinga dotyczące faktorów, które determinują dehumanizację w kontekście życia społecznego:

¹ W oryginale: "[...] This view of dehumanization as an extreme phenomenon closely linked to intergroup violence has helped to advance our understanding of human evil, but recent developments in the field have moved in a new direction. Their main message is that subtle forms of dehumanization are also apparent in everyday social perception, can occur in the absence of intense conflict or aggression and can be observed outside of group contexts, in people's understandings of the self and its distinctiveness from others".

² W oryginale: "[...] we also believe that the two senses of humanness are implicated in the perception of groups. Infrahumanization research has convincingly shown that uniquely human attributes are differentially attributed in intergroup contexts, and we propose that the same holds for human nature attributes".

[...] zgodnie z poglądami Tajfela, czynniki ideologiczne i mity społeczne dotyczące innych grup są wiodącymi faktorami dla pojawienia się i utrzymania zjawiska dehumanizacji w kontekście społecznym. W tym nurcie Michael Billig kontynuuje badania dotyczące wpływu „mowy nienawiści” na dehumanizację jednostek pozostających poza grupą w warunkach różnych form dewocji i ekstremistycznej propagandy [18]³.

Przy tym słuszna wydaje się uwaga samego Wagnera, który umieszcza dehumanizację na gruncie typowych stosunków społecznych:

[...] termin dehumanizacja może również być stosowany w dziedzinach takich, jak gender czy pornografia, niepełnosprawność lub medycyna w ogóle. W tych sferach zakres pojęcia nie skupia się na okrucieństwie i masakrach, ale na codziennej dyskryminacji pewnych grup we współczesnym społeczeństwie [18]⁴.

W niniejszym artykule zostanie przeanalizowane zjawisko dehumanizacji z punktu widzenia dyskryminacji, której doświadcza mniejszość turecka w Bułgarii. Sposób, w jaki postrzega się bułgarskich Turków, ma swoje źródła w historii i kulturze tego kraju. Stereotypy wyrosłe kilkaset lat temu wciąż pozostają aktualne w obszarze debaty publicznej.

Chociaż minęło ponad 130 lat od wyzwolenia Bułgarii spod okupacji tureckiej, większość Bułgarów wciąż spogląda na mniejszość turecką żyjącą w tym kraju przez pryzmat imperium osmańskiego i pięćsetletnich doświadczeń niewoli. Cechą charakterystyczną dla tego stereotypu jest fakt, iż bezkrytycznie powielają go nawet osoby deklarujące wyższe wykształcenie [7, s. 113]. Oznacza to, że mamy do czynienia z niezwykle intensywnym oddziaływaniem kulturowym. Stereotyp Turka – wroga i najeźdźcy – wciąż rzutuje na współczesną kulturę, poziom debaty publicznej, dyskurs polityczny czy edukację dzieci i młodzieży. Bywa, że w przestrzeni publicznej wciąż spotyka się te same argumenty, którymi posługiwali się dziewiętnastowieczni bułgarscy publicyści.

Jednak stosunek społeczeństwa bułgarskiego do mniejszości żyjących w tym kraju jest głęboko zróżnicowany. Według spisu powszechnego, który przeprowadzono w 2011 r., mniejszości stanowią około 15,21% całego społeczeństwa. W tym trzy największe grupy to Turcy, Romowie oraz Pomacy (Bułgarzy Muzułmanie), którzy deklarują islam jako swoją religię⁵. W skali całego państwa muzułmanie, w dużej części sunnici, stanowią 10% [6]. Zarówno w przeszłości, od wyzwolenia państwa bułgarskiego w 1878 r., jak i współcześnie trzy wspomniane grupy spotykały się z ciągłą dyskryminacją ze strony społeczeństwa i władz. W każdym przypadku ma to jednak inne podłoże i jest wyrażane w odmienny sposób. Turcy jako największa i najsilniej zorganizowana grupa, która z czasem nauczyła się dochodzić swoich praw w niepodległej Bułgarii, wciąż traktowani są z dystansem i nieufnością. Jak już wspomniano, stereotyp Turka będącego spadkobiercą imperium osmańskiego jedynie potęguje brak zaufania. Uczestnictwo przedstawicieli tej grupy w polityce bywa odbierane przez środowiska nacjonalistyczne jako zagrożenie bezpieczeństwa narodowego⁶. Romowie, którzy według źródeł eksperckich liczą dwukrotnie więcej, niż podają statystyki spisu powszechnego

³ W oryginale: “[...] according to Tajfel, ideological factors and social myths about other groups are the driving forces for the emergence and the maintenance of dehumanization in societal contexts. In this tradition, Michael Billig continued research on the role of «hate talk» for the dehumanization of outgroup members in his analyses of different forms of bigotry and extremist propaganda”.

⁴ W oryginale: “[...] the term dehumanization may also be applied in domains such as gender and pornography, disability, and medicine in general. In these areas the focus is not on spectacular cruelties and massacres, but on everyday discrimination of certain social groups in modern societies”.

⁵ Liczebność tych grup rozkłada się odpowiednio: Turcy – 588 318 (8,8%), Romowie – 325 343 (4,87%), Pomacy – cenzus nie obejmuje tej grupy, jednak kształtuje się ona w granicach 220–250 tys.

⁶ Uczestnictwo w polityce wyraża się przede wszystkim poprzez partię Ruch na Rzecz Praw i Swobód, która od czasów transformacji ustrojowej nieprzerwanie bierze udział w sprawowaniu władzy. Założyciele ugrupowania, jak również duża część jej członków, to obywatele pochodzenia tureckiego.

z 2011 r.⁷ (w dokumentach tych mowa o 325 tys. osób), są niemal w całości wykluczeni ze społeczeństwa. Nie tylko przez Bułgarów, ale również przez pozostałe mniejszości. W debacie publicznej często pada zarzut, że władze zbyt pobłażliwie podchodzą do społeczności romskiej, zamiast sprawować nad nią większą kontrolę. Problem tej mniejszości budzi ogromne kontrowersje, czego dowodzi np. rasistowska wypowiedź Walerego Simeonowa, polityka Frontu Narodowego, który z mównicy Zgromadzenia Narodowego już dwukrotnie nazwał Romów „dzikimi człekokształtnymi” [27]. Pomacy najczęściej są identyfikowani jako Bułgarzy odmiennego wyznania. Dlatego w spisach powszechnych nie figurują jako odrębna grupa etniczna [12, s. 31–33]. Jest to społeczność, która w kontekście dyskursu tożsamości wciąż doświadcza nacisków ze strony różnych środowisk. Bywało, że ze względu na odmienną religijną pogardliwie nazywano ich „Bułgarami drugiej kategorii”⁸.

Pisząc o dehumanizacji, każdą z tych grup moglibyśmy włączyć w zakres tej problematyki. Formy dyskryminacji, której doświadczają Turcy, Romowie i Pomacy, zawsze zawierają w sobie ten element. Najpełniej jednak wyraża się on w przypadku mniejszości tureckiej. Nie chodzi bowiem tylko o dyskryminację religijną (islam jest przecież wspólnym mianownikiem każdej z grup), ale również nawiązania do historii i kultury. Te dwa czynniki: religia islamska oraz dziedzictwo osmańskie, warunkują sposób, w jaki postrzega się Turków w Bułgarii. O ile w okresie niewoli tureckiej, jak też w czasie Odrodzenia Narodowego, pogardliwa retoryka względem okupanta była niejako uzasadniona, o tyle używanie tego samego dyskursu współcześnie wydaje się co najmniej niedopasowane do realiów. Wielokrotnie dehumanizowano na polu tradycji i kultury stereotyp Turka – innowiercy i ciemności. Niektóre z tych szablonów kulturowych przetrwały w nienaruszonym stanie do dnia dzisiejszego.

Na początku warto odnieść się, choćby w ograniczonym zakresie, do samej niewoli tureckiej jako okresu historycznego, gdyż jak zauważa Grażyna Szwat-Gyłybowa:

[...] niewola turecka trwająca pół tysiąclecia nie była okresem jednolitym. W wieku XV i XVI, a więc w dobie największej świetności imperium – zdaniem historyków – musiały panować stosunkowo kuszące warunki życia, skoro odnotowano wówczas wiele przypadków masowego przesiedlania się chrześcijan europejskich na terytoria bałkańskie, kontrolowane przez Turków. [...] Według badaczy w imperium osmańskim sytuacja „rai” [ludności niemuzułmańskiej – przyp. autorki] uległa pogorszeniu dopiero wraz z postępującym od wieku XVII coraz wyraźniejszym procesem rozpadu jego potęgi, co znalazło ukoronowanie na przełomie XVIII i XIX stulecia w samowoli zbrojnych oddziałów „kyrdżalich”, którzy wypowiedziawszy posłuszeństwo sułtanowi – grabili i mordowali z upodobaniem bezbronną ludność [22, s. 70].

Istotnie, ocena historyczna tego okresu rodzi wiele sporów. O ile dziewiętnastowieczne teksty bułgarskie z pasją opisywały okrucieństwo, którego dopuszczano się na ludności chrześcijańskiej, o tyle współcześni badacze w tym zakresie wskazują na inną wersję wydarzeń⁹. W dalszym ciągu spotyka się jednak dwa podejścia. Pierwsze z nich, oddane tradycji bułgarskiego Odrodzenia, pielęgnuje wątki martyrologiczne. Drugie natomiast skłania się jednak ku pragmatycznej ocenie tamtego okresu, widząc go przez pryzmat warunków ekonomicznych i uwarunkowań politycznych.

Już od wiosny 1393 r. Bajazyd I oblegał Wielkie Tyrnowo (ówczesną stolicę Carstwa Bułgarskiego). Miasto upadło po trzech miesiącach, dokładnie 17 lipca 1393 r. Natomiast 25

⁷ Niektórzy eksperci kształtują ich liczebność w przedziale: 600–700 tys. [por. 8]. Jednym z powodów tak ogromnego różnicowania pomiędzy spisem a szacunkami jest fakt, że część Romów woli deklarować się jako Bułgarzy albo Turcy.

⁸ Przykładem pracy naukowej, w której można spotkać takie określenie, jest X. Христов, В. Хаджиниколов, *Из миналото на българите мохамедани в Родопите*, София 1958.

⁹ M.in. Antonina Żeljazkowa, Ali Eminow, Iska Baewa, W. Mutafczijewa.

września 1396 r. bitwa pod Nikopolem ostatecznie przypieczętowała zwycięstwo armii sułtana nad wojskami krucjaty antytureckiej pod wodzą króla węgierskiego [15, s. 56]. Od tego momentu sprawa Bułgarii była przesądzona. Jak datuje anonimowa kronika bułgarska, Bajazyd miał wkroczyć do Widynia między wrześniem 1397 a sierpniem 1398 r. Wraz z upadkiem Księstwa Widyńskiego (ostatniej ostoji władzy upadającego państwa) ziemie bułgarskie popadły w kilkusetletnią zależność od Turcji osmańskiej [15, s. 59–60]. Na przełomie XIV–XV w. terytoria te mocno odczuły działania wojenne. Sama stolica dawnego państwa, Wielkie Tyrnowo, również ucierpiała [10, s. 62–63]. Później, z początkiem XV w., zaczął się najbardziej zagadkowy okres historii Bułgarii. Wówczas Turcy wprowadzili porządek feudalny na podbitych ziemiach. Nie pozostało wiele bułgarskich źródeł z tego okresu. Wprowadzenie feudalizmu osmańskiego było długotrwałym procesem, który zakończył się w drugiej połowie XV w., wraz ze schyłkiem panowania Mehmeda II Zdobywcy¹⁰. Choć zniszczono dotychczasowy system, niektóre kręgi, zwłaszcza bojarzy, dostali szansę, aby okazać lojalność sułtanowi [10, s. 34]. Wielu przedstawicieli tej sfery weszło do osmańskiej armii, a nawet zarządzało majątkami. Nazywano ich *спахису-християни*, czyli spahisami-chrześcijanami. Nie należy jednak zakładać, że pozostali oni chrześcijanami. Sułtan potrzebował lojalnych poddanych, a religia muzułmańska jako czynnik jednoczący zapewniała tę lojalność. Dlatego większość z nich zmieniła wyznanie z prawosławia na islam.

Kontynuując ten wątek, należałoby wspomnieć, że konwersja ze względów ekonomicznych dotyczyła również zwykłej ludności. Według wielu badaczy¹¹ największy odsetek konwertytów stanowili ludzie, którzy nie chcieli płacić danin. Kolejnym powodem przyjmowania islamu była chęć awansu społecznego. Jak już wspomniano, część bułgarskich historyków neguje tę tezę, twierdząc, że islamizacja miała charakter masowych akcji związanych z przymusem. Co więcej, takim wydarzeniom miała towarzyszyć przemoc i grabieże, a ludność chrześcijańska doświadczała jedynie represji. Klasycznym przedstawicielem takiego nurtu jest Hristo Hristow, który napisał o okresie niewoli tureckiej w sposób następujący:

Znalezienie się Bułgarii pod jarzmem tureckim wprowadza w najbardziej ponury okres historii ludu bułgarskiego, czas pięciuset lat obcej dominacji. W trakcie jej trwania egzystencja Bułgarów jako nacji było zagrożona przez wyniszczenie, wysiedlenia i asymilację oraz brutalne represje i eksploatację. [...] Podbojowi Bułgarii przez Turków towarzyszyło niszczenie całych miast i wiosek oraz wysiedlanie ludności. Dotychczas prosperujące miasta i wioski zostały obrócone w ruinę, a ziemia – w pustynię [13, s. 63].

Niewiele ma to wspólnego z wizją islamizacji, o której pisze Antonina Żeljazkova: [konwersje na islam nie zdarzały się – przyp. autorki] pod przymusem i podczas masowych akcji z rozkazu Sułtana, ale z przyczyn ekonomicznych, indywidualnych wyborów, decyzji rodziny czy też całej wioski, zwłaszcza w przypadku ludności z tzw. wakfów, które funkcjonowały za specjalną zgodą i dzięki sułtańskiej hojności [23, s. 109]¹².

Konwertyci byli otoczeni opieką sułtana, a więc nie musieli obawiać się o swój los i bezpieczeństwo. Jednak jak zauważa Eminow, powołując się na Jana Goodwina i Machiela Kiela, władzom Imperium Osmańskiego wcale nie zależało na tak zaawansowanej proliferacji

¹⁰ Więcej na temat feudalizmu osmańskiego – zob. V. Mutafchijeva, *Agrarian Relations in the Ottoman Empire In The 15th And 16th Centuries*, East European Monographs 1988.

¹¹ Zob. V. Mutafchieva, A. Zheljazkova, J. Goodwin, A. Eminov czy B. Spiridonakis.

¹² W oryginale: “[conversions to islam occurred – przyp. autorki] not through direct coercion and mass campaigns, organized by the Sultan, but owing to economic reasons and personal choice of the individual, the family or the whole village, and, especially in the case of the population of the vakif villages, with the personal permission and imperial mercy of the Sultan”.

religii muzułmańskiej, bowiem w znaczącym stopniu zmniejszało to wpływy do sułtańskiego skarbcza [16, s. 211]. Danina, którą zmuszeni byli płacić „niewierni”, stanowiła około połowę całego budżetu. Wobec tego masowa i tym bardziej przymusowa islamizacja prawdopodobnie nie leżała w interesie Osmanów.

Podsumowując problematykę islamizacji na ziemiach bułgarskich od XV w., dochodzimy do wniosku, że jest to temat, który należy rozpatrywać ostrożnie i z należyтым dystansem. Niewątpliwie okres niewoli osmańskiej wiązał się dla ludności bułgarskiej z ograniczeniem praw, obciążeniami finansowymi oraz z upokorzeniem. „Niewierni” w Imperium Osmańskim byli nazywani *пая* (tur. bydło), co jasno wskazuje pozycję ówczesnych chrześcijan. W poczet bułgarskich mitów narodowych możemy zaliczyć wiele historii opisujących masową islamizację¹³. Jednak jak pokazują współczesne badania i dostępne źródła archiwów osmańskich [20, s. 90–114], okres niewoli nie wyglądał tak dramatycznie. Niemniej nie można zapominać, że był to czas, kiedy Bułgarzy na długo zostali pozbawieni swojej państwowości, co stało się przyczyną głębokiego zapóźnienia rodzimej kultury i braku poczucia więzi narodowej. Ten fakt jest istotny dla naszych dalszych rozważań. Zwłaszcza że przedstawianie historii w sposób, który wyraźnie kładzie nacisk na martyrologię narodową, jest silnie powiązane także z tym, co przez wieki proponowała literatura, tradycja i folklor.

Jako pierwsza ukazuje obraz osmańskich najeźdźców późnośredniowieczna literatura. Niedługo po upadku państwa Grigorij Cambłak w *Słowie pochwalnym o Eutymiuszu* nazywa sułtana Bajazyda „carem barbarzyńców”, który wymordował najprzedniejszych bojarów, aby „z ich gardeł uczynić igraszkę dla noża” [5, s. 214–215]. Jednak nie mniej emocjonalne obrazy rysują późniejsze utwory hagiograficzne z szesnastowiecznego kręgu szkoły sofijskiej. Doskonałym tego przykładem są żywoty męczenników sofijskich: złotnika Georgiego i szewca Nikoły. Pierwszy z nich został spalony na stosie przez Turków, drugi zaś ukamienowany. Przy tym warto zauważyć, że kultura średniowiecza bułgarskiego, w której swoje korzenie mają omawiane żywoty męczeńskie, charakteryzowała się głęboką dwudzielnością w postrzeganiu świata. Na jednym biegunie tego schematu zawsze widnieje postać męczennika, który reprezentuje najlepsze wartości: odwagę i wzorową pobożność, po drugiej zaś stronie – oprawcy, w tym przypadku muzułmanie [25]¹⁴. Tak pisze o tym problemie Szwat-Gyłybowa:

Zgodnie z typową zarówno dla kultury średniowiecznej, jak i ludowej dychotomiczną wizją świata, „obcy” zostaje obarczony atrybutem przyrodzonej gorszości, która nie podlega weryfikacji. Turek, odszczepieniec i biologiczny wróg, z którym przyszło Bułgarom koegzystować przez pół tysiąclecia, zdaje się nie mieć dostępu do wartości, które Bułgar uznaje za własne [...], stanowiąc pod względem aksjologicznym jego antytezę [21, s. 122].

W dwóch wspomnianych tekstach [2; 3] Turcy są zazwyczaj postrzegani jako postać zbiorowa – tłum lub grupa prześladowców. Ofiarą jest natomiast bezbronny chrześcijanin. Jak widać, linia podziału ostro zarysowuje się na osi wyznania. Pop Pejo, autor żywotu św. Georgiego, dość skromnie operuje obraźliwymi określeniami, natomiast Matej Gramatyk, hagiograf męczennika Nikoły, wprost porównuje tłum turecki do „narzędzi diabła” (starobułg. *орѣдѹя на дявола*), sfory łowczych psów (starobułg. *ловджийски псета*) czy bezbożnych łgarzy (starobułg. *безбожни измамци*) [2, s. 335]. Innym razem nazywa Turków ludem gorszym od „morderców-Żydów” (starobułg. *убийци-евреу*) [2, s. 363]. Opisy męczeńskiej

¹³ M.in. zob. Metodij Draginow, *Poturczenie Czepiny*.

¹⁴ W analizie będę posługiwać się zamiennie określeniem „Turek” i „muzułmanin”. Jeszcze w okresie po wyzwoleniu państwa bułgarskiego nie rozgraniczono tych dwóch wyrażań. Zarówno w XV w., jak i później dla Bułgara „Turek” oznaczał „muzułmanina”. Podobnie „chrześcijanin” był synonimem prawosławnego Bułgara. Nieuzasadnionym byłoby odwoływanie się w tym czasie do tożsamości narodowej. Podziały zasadzały się na linii wyznania.

śmierci jedynie potęgują pejoratywny obraz oprawców. Warto zacytować fragment mówiący o rozniewanym tłumie, który chwytą Georgiego, aby zaprowadzić go na miejsce kaźni:

[...] rzucili się na niego jak wilki, które chcą rozedrzeć jagnię, jedni bili go w oblicze, drudzy plwali, trzeci popychali. I zwiąawszy mu ręce na plecach, założyli na szyję żelazne łańcuchy i tak oprowadzali po placu miejskim. [...] I gdy zapłonął stos, zdarli zeń odzienie i jeno w koszuli, z rękoma związanymi z tyłu wrzucili w ogień. [...] i po trzykroć wydobywali i kładli pośród żaru, aż utraciwszy nadzieję, iż go złamią, rzucili męczennika w sam środek stosu [3, s. 231–234].

Tłum jest zaślepiiony nienawiścią. Im bardziej męczennik stawia opór, w tym większe rozjuszenie wprawia zebranych. Zarówno w jednym, jak i w drugim przypadku autorzy stosują tę samą symbolikę. Męczennik jest przedstawiany jako jagnię (starobułg. *агне*), zaś Turcy jako wilki (starobułg. *вълци*). Wilk w symbolice biblijnej jest utożsamiany z diabłem¹⁵. Hagiografowie charakteryzują zebrany motłoch jako rozwścieczone bestie, pozbawione ludzkich odruchów, a nawet ludzkiego wyglądu. Porównują go do stada dzikich zwierząt. Ponadto jak słusznie zauważa Petyr Dinekow:

[...] poświęcają [oni – przyp. autorki] wiele uwagi obrazowi tureckiego tłumu. [...] Jest on fanatyczny w sensie religijnym do tego stopnia, że aż posuwa się do okrucieństwa. [...] Jednak religia, którą reprezentuje, jest ukazana jako powierzchowna, a wręcz prymitywna [9, s. 91–92].

Element tłumu jest niezwykle istotny w tym obrazie. Po pierwsze tłum jest bezimienny, łatwiej zatem nadać mu złe cechy, które w przypadku pojedynczej postaci należałoby konkretnie umotywować. Po drugie obraz rozniewanego motłochu znacznie silniej oddziałuje na odbiorcę aniżeli agresywne zachowanie jednostki. W hagiografii bułgarskiego średniowiecza złowrogi tłum turecki zostaje uniżony do poziomu watahy wilków czy sfory łowczych psów. Jakby tego było mało, fanatyczne zachowanie muzułmanów ukazuje islam jako prymitywną religię, która domaga się krwawej ofiary. Można uznać, że obraz muzułmanów przedstawiony w hagiografii w niewielkim stopniu zmieni swoje atrybuty w kolejnych epokach. W dalszym ciągu będą oni przedstawiani jako bohater zbiorowy, noszący w sobie złowrogość i barbarzyństwo.

Niezwykle przejmujące relacje okrucieństw, których dopuszczali się osmańscy żołdacy, zawierają również latopisy z przełomu XVIII i XIX w. Latopisy były najczęściej sporządzane w formie kronik zawierających praktyczne informacje o wysokości podatków czy cenie zboża w danych latach. Niekiedy pisarze włączali do nich autorskie opowieści, traktujące o represjach, których doświadczała ludność ze strony muzułmanów. Jednym z nich był Todor Pirdopski, który przywołuje wydarzenia z okresu 1814–1826:

Sułtańscy żołnierze długo tam stali, palili sioła i miasta, wzięli wiele niewolników i wycięli w pień lud chrześcijański. Miarka mąki kosztowała wtedy na onych ziemiach grosz i sześćdziesiąt para i straszliwy głód nękał ubogich. [...] I we wszystkich miastach Turcy się zbiesili, niewiasty i dziewczęta bezcześcili na ulicach i z muzyką gnali do winnic [5, s. 239–240].

Czytając taką relację, odnosi się wrażenie, że okrucieństwo wobec gjaurów jest naturalne dla muzułmanów. Zaledwie kilka zdań szkicuje obraz zwyrodniałców napawających się cierpieniem niewinnych chrześcijan. Są bezrefleksyjni, okrutni i niemal zezwierzęceni w swoich popędach. Wiele z tych zachowań można by uznać nawet za prawdopodobne, odnosząc je do okresu buntu kyrdźali, czyli band dezerterskich, którzy wypowiedzieli posłuszeństwo sułtanowi, jednak ten latopis pochodzi z późniejszego okresu [11].

Również folklor wielokrotnie nawiązuje do obrazu Turka. W przypadku ziem bułgarskich kultura ludowa była silnie związana z religią prawosławną. Wiele pieśni odwołuje się do cierpienia chrześcijan, którzy w pokorze znoszą życie w warunkach niewoli. Trzeba

¹⁵ Zob. za: BT Mt 7,15; 10,16; J 10,12; Dz 20,29.

jednak zauważyć, że estetyka folkloru z typową dla siebie przesadą opisuje w pieśniach wyrafinowane tortury i bestialstwa, których dopuszczają się muzułmanie na niewinnych. W jednej z pieśni ludowych bohater – bogobojny Bułgar – traci po kolei ręce, nogi i oczy, gdyż nie chce wydać swojej siostry za muzułmanina. W końcu jego męka i tak okazuje się daremna, gdyż Turcy uprowadzają dziewczynę [21, s. 123]. Co interesujące, również bułgarskie przysłowia i powiedzenia odbierają Turkom cechy i zalety typowe dla ludzi. Przysłowiowy Turek nie wie, czym jest współczucie, nie jest sposobny, aby żyć wśród ludzi. Czasami budzi strach, a niekiedy politowanie:

Турчин или куче – все едно е

Turek czy pies – wszystko jedno

Турчин приятел недей има

Z Turka przyjaciela nie zrobisz

Да ти не знае грък парите, ни на турчин децата

Żeby Grek nie wiedział o pieniądzach, a Turek nic o Twoich dzieciach¹⁶

Пиян турчин – бясна свиня

Pijany Turek jest jak dzika świnia [24]

Przykładów związków frazeologicznych, powiedzeń czy ludowych anegdot związanych z niewolą osmańską lub muzułmanami jest bardzo wiele. Niektóre z nich funkcjonują w języku do dnia dzisiejszego.

W XIX w., który upłynął w bułgarskiej historii jako okres odrodzenia narodowego, elity literackie dążyły, aby obudzić w zniewolonych Bułgarach świadomość narodową. Stąd nowożytnie piśmiennictwo wciąż kontynuowało tradycję poprzednich stuleci, pielęgnując obraz okrutnego muzułmańskiego najeźdźcy, tyle że z jeszcze większym zaangażowaniem. Doniosłą rolę w tym dziele, obok literatury pięknej, odgrywała publicystyka. Twórczość tamtego okresu była w dużej mierze podporządkowana dydaktyce i propagowaniu postaw patriotycznych. Literaci, społecznicy i publicyści, jak Georgi Sawa Rakowski, Iwan Bogorow czy Wasił Drumew, wytrwale umacniali stereotyp Turka jako naturalnego wroga. Do wachlarza znanych wcześniej tureckich przywar chętnie dodawano rozpustę, brak higieny i lenistwo [21, s. 74]. Były to niewiarygodne kreacje, gdzie okrucieństwo charakterystyczne dla złowrogich postaci mieszało się z tendencyjnością. Wzorcowym przykładem tej konwencji jest sensacyjno-awanturnicza powieść autorstwa Wasiła Drumewa pt. *Nieszczęsna rodzina*:

[...] Emin przywiązał Welika i Stojana do dwóch drzew, podłożył pod nimi ogień, by niewinne ofiary powoli paliły się żywcem. Nie zadowoliło to pełnej złości bestii. Odciał im i uszy, i nosy. [...] I nie drgnąwszy nawet, wbił ich na pal [1, s. 94].

Pisarze starali się przemówić do serc swoich czytelników, przemówić do ich sumień, wstrząsnąć. Ich intencją było poderwać ludzi, aby sprzeciwili się przemocy i obudzili z poddańczego marazmu. Postacie muzułmanów reprezentują najgorsze cechy, które dalece wykraczają poza schematy człowieczeństwa. Kyrdzalijskie bandy przypominają „watahę wilków”, do której czterysta lat wcześniej porównywał Turków Pop Pejo w swoich tekstach hagiograficznych. Są to utwory, w których przesada wręcz poraża. Przesłanie tekstów jest klarowne: muzułmanie nie są ludźmi, bo żaden człowiek nie byłby w stanie dopuścić się takiego okrucieństwa, nie można dłużej patrzeć beczynnym na to bestialstwo. Dehumanizacja wroga jest narzędziem odrodzeniowych twórców. Z niezwykłą stanowczością potwierdza to w swoich *Zapiskach o Bułgarii i Bułgarach* Karawelow: „[...] Turek jest Turkiem, z niego ani Bóg, ani diabeł człowieka nie zrobi. Okrucieństwo, fanatyzm, nienawiść do gjaurów – oto zalety tureckie” [4, s. 28].

¹⁶ Jest to odniesienie do tradycji *dewszirme*, która polegała na porywaniu chrześcijańskich chłopców do korpusu janczarskiego.

Historyk literatury Bojan Penew uważa, że niektóre z przywoływanych w twórczości Karawelowa wydarzeń sięgają poziomu groteski, a poza tym nie zawsze były właściwie umiejscowione w czasie. W ten sposób pisarz spełniał misję społecznika, pamiętając, że stereotyp to jedna z najskuteczniejszych broni w rękach propagandy.

Podsumowując, stereotyp Turka w bułgarskiej literaturze i folklorze od najdawniejszych czasów wiązał się z wizerunkiem muzułmańskiego najeźdźcy i okupanta. Nie bez przyczyny twórcy przez wieki starali się obdarzyć tę postać zestawem najgorszych przywar. Kultura ukazuje muzułmanów jako fanatyczny tłum, który wciąż prześladowuje chrześcijan. Innym razem Turcy są przedstawiani jako barbarzyńcy bez kultury i tradycji, wyznający powierzchowną religię, niezdolni do wyższych uczuć i życia wśród ludzi. Nie ulega wątpliwości, że mamy do czynienia z dehumanizacją w obrębie tego stereotypu. Jest to obraz, w którym dominuje prymitywizm i zezwierzęcenie.

Aby udowodnić, że pewne elementy tej kreacji nie uległy przedawnieniu, chciałabym zaprezentować kilka przykładów, jak we współczesnym dyskursie funkcjonuje ten stereotyp. Za materiał posłużą przykładowe wypowiedzi znalezione w Internecie (anonimowe lub autorstwa osób publicznych)¹⁷:

- komentarz do artykułu *Ci, którzy nie wierzą w „tureckie jarzmo”, są politycznymi prostytutkami*:

„Май въобще си нямаш и представа от история. И хилядите, стотици-хилядите изклани жени и деца от турците са на друго мнение. Хилядите умрели за свобода са на друго мнение. Турци като теб могат да се опитват да преиначават историята, да се опитват да върнат старият роб обратно в робството, но в крайна сметка няма да успеете. Клането на деца е непростим грях - ще горите всички в ада!” [29]

Tłumaczenie: „Najwyraźniej nie masz pojęcia o historii. Tysiące, setki tysięcy wyrżniętych kobiet i dzieci przez Turków pewnie byłyby innego zdania. Tysiące poległych za wolność – oni też pewnie mieliby inne zdanie. Pewnie Turcy tacy, jak ty, próbują przeinaczyć historię, żeby znów starego niewolnika zagnać pod jarzmo, ale ostatecznie wam się to nie uda. Rzeź dzieci to niewybaczalny grzech – spłoniecie za to wszyscy w piekle!”

- komentarz do artykułu *Imami rozpoczynają masową islamizację Cyganów w regionie Pirin*:

„Защо си мислят, че всичко това ще остане безнаказано, мръсни кучета... Мисля, че наистина са достатъчно изградените досега, но да се създават и нови за ислямизирането сега на цигани, това е просто недопустимо. Трябва да се направи една чистka на малцинствата, от която да останат само българо-мохамеданите с БЪЛГАРСКО самосъзнание, защото ТЕ СА българи,независимо от религията,която изповядват” [30].

Tłumaczenie: „Dlaczego myślą, że nie zostaną ukarani, parszywe psy. Myślę, że i tak dosyć mają dotąd wybudowanych [szkół – przyp. autorki], ale oni chcą nowe, żeby mieć gdzie robić tę swoją islamizację, teraz Cyganów, co jest po prostu niewyobrażalne! Trzeba by zrobić czystkę wśród mniejszości, tak żeby zostali tylko Bułgarzy-Muzułmanie z bułgarską tożsamością, bo oni zawsze są Bułgarami, niezależnie od tego, jaką religię wyznają”.

- fragment przemówienia Wolena Siderowa, lidera partii АТАКА: *Przez czyn partii АТАКА wyzwolimy Bułgarię*:

„Турците са бързали да го обесят, защото са знаели, че Апостола носи надежда за свободна България. Това убийство е криминално убийство. Днес

¹⁷ Przedstawione przykłady pochodzą z największych bułgarskich portali informacyjnych. Źródła wskazane są w dalszych przypisach. Materiał ma charakter demonstracyjny, głębsza analiza tego problemu wymagałaby oddzielnych badań. Pisownia oryginalna. Tłumaczenie własne.

ние, активистите на партия АТАКА, настояваме Турция да се извини за геноцида, упражнен над българския народ в продължение на 500 години. Ние настояваме Турция да изплати обезщетенията от 10 милиарда долара, които дължи за задигнатите имоти на тракийските българи през 1913 г. [...] Затова АТАКА е единствената българска политическа сила, която не иска Турция в ЕС, не иска турско управление, не иска турска мафия, не иска олигархия, не искаме да бъдем отново роби”.

Tłumaczenie: „Turcy spieszyli się, żeby go [Wasyła Lewskiego] powiesić, bo wiedzieli, że Apostoł niesie nadzieję wolnej Bułgarii. To zabójstwo było czynem bandyckim. Dziś my, aktywiści partii АТАКА, nalegamy, żeby Turcja przeprosiła za ludobójstwo, którego Turcy dokonywali na bułgarskim narodzie przez 500 lat. Żądamy, aby Turcja zapłaciła 10 miliardów dolarów za odebrane w 1913 r. trackim Bułgarom majątki. [...] Dlatego АТАКА jest jedyną siłą polityczną, która nie chce Turcji i Turków w Unii Europejskiej, nie chce tureckiego rządu, tureckiej mafii i oligarchów, nie chcemy być znów niewolnikami!”

- komentarz do artykułu *Świat wspomina ludobójstwo Ormian*:

„[...] турчина е едно човекоподобно животно със зверска душа на убиец. Това са турски Убийци! Да се махат от България, не ги искаме тук.

По време на арменския ГЕНОЦИД турките са избивали по 17 хил. човека на ден. По един български град на ден. Беззащитни деца, майки, старци докато стигнат милион и половина за няколко месеца. Като у нас преди вековете” [32].

Tłumaczenie: „Turek to człekokształtne zwierzę posiadające bestialską duszę zabójcy. To są tureccy Mordercy! Niech wynoszą się z Bułgarii, nie chcemy ich tutaj. W czasie ormiańskiego ludobójstwa Turcy wybijali po 17 tysięcy ludzi dziennie. To jedno bułgarskie miasto każdego dnia. Bezbronne dzieci, matki i starców do momentu, póki nie osiągnęli półtora miliona w niecały miesiąc. Podobnie jak tutaj kilkaset lat temu”.

- komentarz do artykułu *Flaga bułgarskich Turków jest prowokacją*:

„Първо се научи да пишеш грамотно, пък ако не ти е по силите нашия език, яхния си знаменцето и марш в Анадола, ама и там няма да имаш мира, защото ще те погнат кюрдите. Вие турците мноооого грехове имате да изкупвате, един ден просто ще се самозатриете от злобата си и от простотията си!” [33]

Tłumaczenie: „Najpierw naucz się pisać poprawnie, a jak nie starcza ci sił, żeby opanować nasz język, dosiadaj flagi i marsz do Anatolii, ale i tam nie będziesz mieć spokoju, bo wygnają cię Kurdowie. Wy, Turcy macie duuużo grzechów na sumieniu, pewnego dnia po prostu zatracicie się przez tę waszą zawiść i prostactwo”.

- komentarz do artykułu *Flaga bułgarskich Turków jest prowokacją*

„Който е живял в тези смесени райони знае какви прости парчета са тия фесунгери. Те даже не са чисти фесове а някакви мелези които са селектирани много поколения и са се превърнали в някакви полу човеци. Естествено е да си търсят прости като тях за да се съберат на едно място. Бай Тошо им беше отворил вратата но нещо не им хареса при тълпунгерите отатък и се върнаха обидени. Сега явно са позабравили и им трябва ново припомняне но този път с еднопосочен билет” [33].

Tłumaczenie: „Kto żył w tych mieszanych rejonach [Kurdzali, Haskowo, Smoljan – przyp. autorki], wie, jakimi kołkami są te fezonosy [woryginale: *fesungeri* – ludzie noszący fez – przyp. autorki]. Zresztą oni nawet nie są czystymi Turkami, ale jakieś krzyżówki, które w wyniku genetycznej selekcji pokoleń zmieniły się w nieokreślonych półludzi. To normalne, że szukają prostaków sobie podobnych i zbierają się w jednym miejscu. Baj Toszo [Todor Żiwkow

– przyp. autorki] otworzył im drzwi, coś im się nie podobało w kraju zabitych 1600, więc wrócili obrażeni. Wygląda na to, że teraz już zapomnieli i od nowa trzeba im przypomnieć, ale tym razem z biletem w jedną stronę”.

Przytoczone wypowiedzi potwierdzają, że jak agresywną retoryką dotyczącą mniejszości tureckiej można spotkać się w Internecie: w portalach informacyjnych, mediach społecznościowych i na forach. Bywa, że podobna *mowa nienawiści* pojawia się również w debacie publicznej, chociaż bułgarskie media starają się unikać takich sytuacji. W 2015 r. dwanaście organizacji związanych ze światem mediów podpisało „Porozumienie przeciwko mowie nienawiści”. Deklaracja zawiera wiele regulacji, które mają służyć normalizacji języka mediów w przestrzeni publicznej. Jest ona zaadresowana przede wszystkim do polityków oraz środowisk politycznych. Przykładowo dokument obejmuje takie sytuacje, jak audycja na żywo: gdy rozmówca zaczyna podburzać do nienawiści wobec konkretnej grupy ludzi, prowadzący program jest zobowiązany do przerywania jego wypowiedzi, w przeciwnym wypadku staje się współwinnym incydentu [34]. Podobnie obserwując fora internetowe oraz media społecznościowe, widać dbałość o cenzurowanie postów zawierających mowę nienawiści. Jednak w kontekście debat i publikacji internetowych skrupulatne przestrzeganie kultury wypowiedzi jest zwyczajnie niemożliwe. Trudno oceniać poziom tych wypowiedzi, nie sposób również oszacować, jaki procent społeczeństwa bułgarskiego utożsamia się z takimi poglądami, gdyż wymagałoby to bardziej wnikliwej analizy. Komentarze odnoszą się głównie do czasów okupacji osmańskiej, czasów odrodzenia narodowego, aczkolwiek pojawiają się także nawiązania do najnowszej historii Bułgarii (tzw. wydarzeń majowych z 1989 r., gdy Todor Żiwkow otworzył granicę z Turcją i doszło do masowego exodusu mniejszości tureckiej). Faktem jest natomiast, że elementy dehumanizacji obecne w stereotypie Turka nie uległy dezaktualizacji. Instrumentalne posługiwanie się historią i wątkami rodzimej kultury służy temu, aby dehumanizować, a nawet demonizować grupę społeczną.

Celem niniejszej publikacji było wykazanie, w jaki sposób ukształtował się w tradycji bułgarskiej stereotyp Turka jako fanatycznego wroga i najeźdźcy oraz w jakiej postaci funkcjonuje współcześnie. Pod wielowiekowym wpływem literatury, folkloru i obyczajów ukształtował się obraz uwypuklający nie tylko podboje i okrucieństwo. Z czasem bowiem stereotyp ewoluował także w kierunku prymitywizacji. Przedstawiano Turków jako ludzi pozbawionych kultury i dobrych obyczajów, niekiedy odmawiając im również cech właściwych ludziom. Dehumanizacja w obrębie stereotypu była działaniem, które przez stulecia pomagało przetrwać trudy życia w warunkach okupacji. W okresie odrodzenia narodowego stała się ona kluczowym orężem dla literatów i publicystów. W XIX w. stereotyp wszedł w poczet mitów narodowych, gdzie przetrwał w niemal nienaruszonym kształcie przez kolejne dekady. Współcześnie bywa wykorzystywany głównie w debacie publicznej. Jakkolwiek popularność tego stereotypu wciąż jest zdumiewającym zjawiskiem, w obecnym czasie funkcjonuje on raczej jako niskiej jakości argument w dyskursie politycznym o ograniczonym spektrum działania.

Źródła publikowane

1. Друмев В., Нещастна фамилия. Българска народна повест, w: В. Друмев, Съчинения, София 1967.
2. Граматик Матей, Мъчението на Никола Софийски Нови, w: Стара българска литература, т. 4, red. К. Иванова, София 1986.
3. Пон Пејо, Мъчението на Георги Софийски Нови, w: Стара българска литература, т. 4, red. К. Иванова, София 1986.
4. Karawelov L., List do Serbów, Bułgarów, Rumunów i Greków, w: Naród i kultura. Antologia esejów i artykułów o narodzie i kulturze bułgarskiej, red. W. Gałązka, Kraków 1985.

5. Siedem niebios i ziemia. Antologia dawnej prozy bułgarskiej, red. T. Dąbek-Wirgowa, Warszawa 1983.

Raporty

6. Национален Статистически Институт, Резултати на преброяване от 2011 година, <http://www.nsi.bg/Census/Ethnos.htm>, <http://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R7.aspx> (dostęp: 20 IX 2015).

7. Пампоров А., Социални дистанции и етнически стереотипи за малцинствата в България, Open Society Institute, София 2009.

8. Ivanov A., Collins M., At risk: Roma and the displaced in Southeast Europe, United Nations Development Programme, Regional Bureau for Europe and the Commonwealth of Independent States Bratislava 2006, <http://www.eurasia.undp.org/content/rbec/en/home/library/roma/At-risk-Roma-displaced-Southeast-Europe.html> (dostęp: 20 IX 2015).

Monografie

9. Диневков П., Софийски книжовници през XVI век. Поп Пейо, София 1939.

10. История на България в четиринадесет тома, т. 4, red. X. Гандев, София 1983.

11. Мутафчиева В., Кърджалийско време, София 1993.

12. Hajdinjak M., Kosseva M., Zhelyazkova A., Diversity challenges: Dimensions of Tolerance in Bulgaria, Sofia 2013.

13. Hristov H., Bulgaria: 1300 years, Sofia 1980.

Artykuly

14. Antonov A., Stanovništvo islamske vjeroispovesti u Bugarskoj, „Behar” 2012, nr. 104, s. 32.

15. Czamańska I., Wasale, trybutariusze, sojusznicy. Charakter relacji państw bałkańskich z Turcją osmańską w XIV w., „Slavia Meridionalis” 2011, nr 11.

16. Eminov A., Islam and Muslims in Bulgaria: a Brief History, „Islamic Studies” 1997, t. 36, nr 2.

17. Haslam N., Lougham St., Reynolds C., Wilson S., Dehumanization: a New Perspective, „Social and Personality Psychology Compass”, nr 1, Melbourne 2007.

18. Holtz P., Wagner W., Dehumanization, infrahumanization, naturalization, „Encyclopedia of Peace Psychology”, Malden 2012.

19. Kelman H., Violence without restraint: Reflections on the dehumanization of victims and victimizers, „Varieties of Psychohistory”, New York 1976.

20. Shaw S.J., Ottoman Archival Materials for the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: The Archives of Istanbul, „International Journal of Middle East Studies” 1975, t. 6, nr 1.

21. Szwat-Gylybowa G., Literatura jako narzędzie zła, „Slavia Meridionalis” 1992, nr 8.

22. Szwat-Gylybowa G., Stereotyp Turka w piśmiennictwie bułgarskim XIX stulecia a grzechy europejskiego orientalizmu w: Kategoria narodu w kulturach słowiańskich, red. T. Dąbek-Wirgowa, Warszawa 1993.

23. Zhelyazkova A., The Problem of the Authenticity of Some Domestic Sources on the Islamization of the Rhodopes, deeply rooted in Bulgarian Historiography, „Les Études Balkaniques” 1990, nr 4.

24. Барболова З., Другите народи през погледа на българите според устойчивите словосъчинения в българския език, <http://liternet.bg/publish28/zoia-barbolova/ustojchivi.htm> (dostęp: 20 IX 2015).

25. Врина-Николов М., Образът на „турчина” в българската проза от XIX и XX век: Тема и варианти по един мит на балканската национална идентичност, http://www.veramutafchieva.net/comment_bg.php?newsID=117 (dostęp: 20 IX 2015).

Źródła internetowe

26. Български хелзински комитет, <http://www.bghelsinki.org> (dostęp: 20 IX 2015).

27. Ромски жени ще протестираат срещу словото на омразата и липсата на политическа реакция, „Дневник” – интернет издание от 07.04.2015, http://www.dnevnik.bg/bulgaria/2015/04/07/2507298_romski_jeni_shte_protestirat_sreshtu_slovoto_na_a (dostep: 20 IX 2015).
28. Dnevnik, <http://www.dnevnik.bg> (dostep: 20 IX 2015).
29. *Б. Димитров*, Тези, които отричат турското робство, са политически проститутки, faktor.bg от 02.03.2014, <http://www.faktor.bg/novini/balgariya/16984-bozhidar-dimitrov-tezi-koito-otrichat-turskoto-robstvo-sa-politicheski-prostitutki.html%7D> (dostep: 20 IX 2015).
30. *П. Найденова*, Вдигат незаконно мюсюлманско училище в село Мечка, Национален информационен портал „Атака” от 28.03.2015, <http://www.vestnikataka.bg/2014/03> (dostep: 20 IX 2015).
31. *В. Сидеров*, Чрез делото на АТАКА ще освободим победена България, Национален информационен портал „Атака” от 17.05.2010, http://www.vestnikataka.com/?module=displaystory&story_id=59776&format=html (dostep: 20 IX 2015).
32. Светът отбеляза арменския геноцид, Новинар от 24.04.2015, http://novinar.bg/news/svetat-otbeliaza-armenskiia-genocid_NDk5MDs4MA==.html (dostep: 20 IX 2015).
33. *А. Стайков*, „Знамето на българските турци” е провокация, Факти.бг, <https://fakti.bg/bulgaria/221989-znameto-na-balgarskite-turci-e-provokacia> (dostep: 2 VI 2017).
34. Български Хелзински Комитет, Политици и журналисти подписват споразумение срещу езика и на омраза по време на изборите, <http://www.bghelsinki.org/bg/novini/bg/single/politici-i-zhurnalisti-podpisvat-sporazumenie-sreshu-ezika-na-omrazata-p-vreme-na-izborite/> (dostep: 2 VI 2017)

Agnieszka Małgorzata Kastory

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

UTWORZENIE POLSKIEGO OKRĘGU AUTONOMICZNEGO NA LITWIE W DEBATACH SENATU RZECZPOSPOLITEJ POLSKIEJ W LATACH 1989–1991

Agnieszka Małgorzata Kastory. The Creation of a Polish Autonomous District in Lithuania in the Debates of the Polish Senate in 1989–1991.

Lithuania's striving towards independence in 1989–1991 provoked fears of the national minorities living in Lithuania, including Poles, regarding the approach of an independent Lithuania towards the protection of their rights. In the case of Poles, maintaining Polish schools and unity of the regions inhabited mostly by the Polish minority, their protection against uncontrolled Lithuanian colonisation, and confirming their right to the land were crucial. The fears regarding the intentions of new Lithuanian authorities inspired the concept of creating a Polish autonomous district. Its creation was a grass roots process undertaken on the self-governmental level. The Lithuanians considered these actions a manifestation of anti-Lithuanian attitude, reluctance towards Lithuanian independence, and disloyalty to the state. The Poles in Lithuania tried to gain the support of Poland. The issue has been discussed in the Foreign Affairs Commission of the Senate several times. The senators (in line with the Ministry of Foreign Affairs) were against the territorial autonomy of the Vilnius region. They argued that the Poles in Lithuania should follow the OSCE provisions and strengthen the territorial self-government that would protect their right to autonomy better. The Polish position was due to the concerns regarding the status of the German and Lithuanian minorities and to huge support of Lithuanian independence in Poland. The conviction that good relations with Lithuania would result in its positive attitude towards the Polish minority was expressed several times in the Senate. Common discussions about the ways of preserving the identity of Poles in Lithuania did not result in a consensus.

Key words: Senate of the Republic of Poland, Lithuania, Poles in Lithuania, autonomy, Foreign Affairs Commission of the Senate.

Postępujący rozkład Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR) w latach 1989–1991, a zwłaszcza emancypacja republik związkowych, były w Polsce obserwowane z uwagą. Szczególnym zainteresowaniem cieszyły się wydarzenia zachodzące w Litewskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej (Litewska SRR), na terenie której zamieszkiwała znaczna polska mniejszość. Przejmowanie przez władze republikańskie uprawnień w zakresie polityki wewnętrznej, a następnie zagranicznej, zmiana języka urzędowego z rosyjskiego na język litewski, planowane zmiany administracyjne i własnościowe, budziły niepokój Polaków, którzy starali się znaleźć skuteczny sposób ochrony swej tożsamości. Rozwiązania ustrojowe praktykowane w ZSRR dawały możliwość utworzenia okręgu autonomicznego. Postulat stworzenia jednostki administracyjnej, na terenie której szczególnie byłyby chronione prawa mniejszości, szybko zdobywał sobie poparcie Polaków. Zwolennicy tej koncepcji zabiegali dla niej o poparcie w Polsce. Problem ten był także wielokrotnie dyskutowany na posiedzeniach Komisji Spraw Zagranicznych Senatu z udziałem przedstawicieli polskiej społeczności na Litwie.

Narodziny projektu polskiej autonomii na Litwie

Wedle danych polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych (MSZ), opartych na spisie powszechnym z 1989 r., na terenie Litewskiej SRR zamieszkiwało 258 tys. Polaków, przeważnie w rejonach: wileńskim bez Wilna, trockim, solecznickim i święciańskim, a więc na terenie tzw. Litwy Wschodniej. Około 80% Polaków deklarowało polski jako język ojczysty, 18 tys. rosyjski, a 10 tys., litewski [5, s. 171; 17, s. 340; 6, s. 31–32; 2, s. 70]¹.

¹ J. Bednarski podaje liczbę 260 tys. Polaków, stanowiących 7% mieszkańców; V. Sirutavičius szacuje odsetek Polaków na Litwie na 7%, s. 340; A. Bobryk, szczegółowo przedstawił rozmieszczenie Polaków i szacuje ich liczbę na 257 994 (7%).

Dane ministerialne miały orientacyjny charakter i odbiegały od faktycznego stanu. W trakcie spisu powszechnego z 1989 r. 85% Polaków zadeklarowało język polski jako ojczysty (219 294 osób), 5% litewski (13 000), 9,2% rosyjski (23 800), 0,8% (1900) inny. Odsetek Polaków, dla których polski był językiem ojczystym, stopniowo malał. W 1959 r. było to 96,8%, w 1970 – 92,38%, w 1979 – 88,26% [11, s. 18; 6, s. 32, 110].

Status społeczny Polaków był niski. Praktycznie byli oni pozbawieni warstwy inteligencji. Na 1 tys. osób mieszkających na Litwie wyższym wykształceniem legitymowało się tylko 12 Polaków, 197 Litwinów, 132 Rosjan i 56 Białorusinów. Rosła liczba Polaków, którzy nie posyłali swych dzieci do polskich szkół. Średnio na pięcioro polskich dzieci trzy uczęszczały do rosyjskich szkół [2, s. 70–72; 6, s. 32]¹.

Na fali ożywienia politycznego związanego z pierestrojką, 5 maja 1988 r. powstało w Wilnie Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne Polaków na Litwie (SSKPL), którego prezesem został Jan Sienkiewicz. W październiku 1988 r. jeden z działaczy, Janusz Oblaczyński, sformułował postulat autonomii Polaków na Litwie. Przewodniczący Prezydium Rady Najwyższej Litewskiej SRR Vytautas Astrauskas wydał opinię o zgodności takiej autonomii z prawem obowiązującym w ZSRR [6, s. 156; 5, s. 176].

Postulat autonomii terytorialnej szybko zdobył poparcie Polaków na Litwie. Uważali się oni za społeczność autochtoniczną, mającą z tego powodu prawo do autonomii, która pozwoliłaby zachować polską tożsamość narodową i szczególny charakter polskiego osadnictwa. Ustawodawstwo językowe Rady Najwyższej Litewskiej SRR umacniało to przekonanie. 18 listopada 1988 r. Rada Najwyższa uznała język litewski za urzędowy, a następnie Prezydium Rady Najwyższej dekretem z 25 stycznia 1989 r. określiło zakres stosowania języka litewskiego. Podczas zebrań i narad miał być używany język litewski, dopuszczano tłumaczenie, niemniej w ciągu dwóch lat należało nauczyć się litewskiego. 6 lipca 1989 r. został określony katalog funkcji i zawodów wymagających znajomości litewskiego. Kolejnym krokiem Rady Najwyższej było przyjęcie 18 maja 1989 r. deklaracji suwerenności Litwy. Zdobycie władzy przez opozycję, czyli Litewski Ruch na rzecz Przebudowy Sajudis, nie dawał nadziei na polepszenie sytuacji Polaków. Bez względu na opcję polityczną Litwini traktowali Polaków jako element napływowy, taki sam jak inne mniejszości. Sajudis poparł ustawę o języku, a utworzenie autonomicznego okręgu traktował jako zagrożenie integralności terytorialnej Litwy [8, s. 116; 17, s. 340–341; 6, s. 155–156; 2, s. 71].

W odpowiedzi na uznanie języka litewskiego za urzędowy rady gminne w rejonach wileńskim, solecznickim, trockim i święciańskim podjęły uchwały o równouprawnieniu na ich terenie języków polskiego, litewskiego i rosyjskiego, a od końca grudnia 1988 r. rozpoczęły proces tworzenia polskich gmin narodowych. Do maja 1989 r. decyzje w tej sprawie podjęły 3 rady miejskie i 27 rad gminnych. Następnie 12 maja 1989 r. ich przedstawiciele spotkali się na zjeździe w Mickunach, gdzie przedyskutowano utworzenie polskiego obwodu autonomicznego. Zasady jego funkcjonowania miała opracować Koordynacyjna Rada ds. Utworzenia Polskiego Obwodu Autonomicznego w składzie Litewskiej SRR. Postulat utworzenia „polskiej narodowej formacji autonomicznej” pojawił się także na I zjeździe SSKPL w dniach 15–16 kwietnia 1989 r., na którym przekształcono je w Związek Polaków na Litwie (ZPL) [6, s. 156; 5, s. 174].

22 czerwca 1989 r. Prezydium Rady Najwyższej Litewskiej SRR uznało działania polskich gmin za sprzeczne z Konstytucją Litewskiej SRR [6, s. 156–157; 5, s. 175; 15, s. 167]. Polski projekt autonomii zwalczali także działacze Sajudisu. 30 czerwca 1989 r. Romualdas Ozolas i Virgilijus Čepaitis spotkali się z przedstawicielami ZPL Janem Sienkiewiczem i Arturem Płoksztą. Sienkiewicz przekonywał, że istniejąca autonomia kulturalna jest

¹ J. Bednarski podaje, że wykształcenie wyższe lub niepełne wyższe posiadało 5% Polaków, 11% Litwinów, 17% Rosjan i 38% Żydów.

niewystarczająca, a Polacy potrzebują lepszej ochrony, którą zapewniłaby autonomia terytorialna. Zaznaczył jednak, że nie stanowi ona celu samego w sobie. Można by z niej zrezygnować, gdyby Polacy uzyskali wystarczające gwarancje chroniące ich język i tożsamość. Ozolas i Čepaitis uważali, że Polacy domagają się nadzwyczajnego przywileju, zamiast poprzeć demokratyzację Litwy, będącą jedynym sposobem rozwiązania problemów mniejszości narodowych. Tym samym zaś odcinali się od niepodległościowych dążeń Litwinów [17, s. 339, 342; 6, s. 157–158].

Odmienny punkt widzenia obu stron ujawnił się na sesji Rady Najwyższej Litewskiej SRR w dniach 4–5 lipca 1989 r. Jan Ciechanowicz, deputowany na Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR, przedstawił postulat powołania polskiej autonomii terytorialnej. Odpowiedzi udzielił Romualdas Ozolas, oskarżając polskich przywódców, że nie włączają się w budowę litewskiego państwa, separują się od litewskich dążeń i prowadzą prostych ludzi na manowce. Na jego wniosek Rada Najwyższa przyjęła 11 lipca 1989 r. odezwę do Polaków. Wyraziła w niej poparcie dla polskiego odrodzenia narodowego, ale deklarowała, że terytorium Litwy jest niepodzielne, a terenowe Rady Deputowanych Ludowych powinny wycofać się ze sprzecznych z konstytucją uchwał w sprawie tworzenia rejonów narodowych [17, s. 341; 5, s. 174; 15, s. 167]².

Dnia 30 sierpnia 1989 r. ponownie spotkali się przedstawiciele Sajudisu (Vytautas Landsbergis, Virgilijus Čepaitis, Bronius Genzelis, Romualdas Ozolas, Emanuelis Zingeris) i ZPL (Anicent Brodawski, Jan Sienkiewicz, Janina Prowłowska, Stanisław Pieszko). Uzgodniono, że kwestia autonomii terytorialnej nie jest zasadniczym celem. Polacy zobowiązali się powstrzymać od popierania zdominowanego przez Rosjan Jedinstwa [14, s. 104]³. Obie strony potępiły przygotowywany przez władze Litwy projekt ustawy o mniejszościach. Spotkanie to nie zapobiegło popularyzacji wśród polskiej ludności idei autonomii. Działacze Sajudisu odwołali się więc do opozycji demokratycznej w Polsce, starając się pozyskać jej sympatię i zrozumienie. Projekt autonomii przedstawiali jako dzieło aktywu partyjnego przeciwnego demokratyzacji Litwy [17, s. 341–344].

Tymczasem 6 września 1989 r. nadzwyczajna sesja Rady rejonu sołecznickiego proklamowała powstanie Polskiego Narodowo-Terytorialnego Rejonu w składzie Litewskiej SRR, w którym ogłoszono równoprawność języka polskiego, rosyjskiego i litewskiego. Wkrótce, 15 września 1989 r., powstanie Polskiego Rejonu Narodowo-Terytorialnego ogłosiła wileńska rada obradująca w Niemenczynie. Szczegółowe przepisy obowiązujące w rejonie miała opracować komisja pod kierunkiem Anicenta Brodawskiego. Obie uchwały zostały unieważnione przez Prezydium Rady Najwyższej Litewskiej SRR 21 września 1989 r. Projekty autonomii potępił także deputowany do Rady Najwyższej na posiedzeniu w dniach 23–24 listopada 1989 r., gdy przyjęto Ustawę Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej o mniejszościach narodowych [5, s. 175; 6, s. 158, 215; 12, s. 28; 17, s. 347].

Problem polskiej autonomii na Litwie po wyborach w 1990 roku

W dniach 24 lutego i 5 marca 1990 r. odbyły się na Litwie wybory do Rady Najwyższej, które wygrał Sajudis. Do Rady Najwyższej weszło dziesięciu Polaków. Czesław Okinczyc i Medard Czobot posiadali poparcie Sajudisu; Zbigniew Balcewicz i Romuald Rudzis byli kandydatami autonomicznej Litewskiej Partii Komunistycznej⁴; Stanisław Pieszko, Stanisław

² J. Bednarski podaje datę wydania tej deklaracji – 5 lipca 1989 r.

³ Jedinstwo, czyli Socjalistyczny Ruch na rzecz Przebudowy na Litwie „Jedność”, powstał 4 XI 1988 r. i był ruchem alternatywnym dla Sajudisu. Odwoływał się do myśli leninowskiej i linii przyjętej przez KPZR. Opowiadał się za suwerennymi republikami w ramach ZSRR, ale odcinał się od nacjonalizmu. Chętnie wchodził do niego Rosjanie, Polacy, Żydzi.

⁴ Tworzyli ją działacze, którzy wystąpili z KPZR.

Akanowicz, Edward Tomaszewicz, Ryszard Maciejkianiec, Leon Jankielewicz i Walentyna Subocz byli kandydatami ZPL, popieranymi przez Litewską Partię Komunistyczną, stanowiącą część KPZR. Polacy w nowej Radzie utworzyli Frakcję Polską kierowaną przez Ryszarda Maciejkianca. W jej skład weszli: Stanisław Akanowicz, Stanisław Pieszko, Walentyna Subocz, Edward Tomaszewicz, Leon Jankielewicz i Zbigniew Balcewicz [2, s. 72; 17, s. 350].

Na pierwszej sesji 11 marca 1990 r. Rada Najwyższa pod kierunkiem przewodniczącego Vytautasa Landsbergisa przyjęła deklarację niepodległości Litwy i zmieniła nazwę państwa na Republika Litewska. Podczas głosowania sześciu polskich deputowanych wstrzymało się od głosu: Leon Jankielewicz, Stanisław Akanowicz, Walentyna Subocz, Stanisław Pieszko, Ryszard Maciejkianiec i Edward Tomaszewicz. Za deklaracją głosowali: Czesław Okinczyc, Medard Czobot, Romuald Rudzis i Zbigniew Balcewicz [8, s. 227–228; 6, s. 214; 16, s. 245–246; 5, s. 176; 15, s. 168].

24 marca 1990 r. odbyły się wybory do rad terenowych. Polacy zdominowali rady wyłonione w regionach zamieszkałych w większości przez polską ludność. Przewodniczącym rady sołeczniczej został wybrany Czesław Wysocki, II sekretarz Rejonowego Komitetu Komunistycznej Partii Litwy, a wileńskiej Anicent Brodawski, deputowany na Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR i członek Rady Najwyższej ZSRR [6, s. 159; 5, s. 176].

Nowe rady podtrzymały podjęte przez poprzedników decyzje dotyczące autonomii terytorialnej. 27 kwietnia 1990 r. uczyniła to rada sołecznicza, po czym 15 maja 1990 r. podjęła uchwałę, że na terenie Polskiego Rejonu Narodowościowo-Terytorialnego nadal obowiązuje konstytucja ZSRR i konstytucja Litewskiej SRR. Rada rejonu wileńskiego potwierdziła decyzję swej poprzedniczki 24 maja 1990 r. Tego samego dnia Rada Najwyższa Litwy unieważniła uchwały rady rejonu sołeczniczego, a następnie wileńskiego, ponieważ zostały przyjęte w oparciu o konstytucje, których obowiązywanie na terenie Litwy wstrzymano 11 marca 1990 r. Zastąpiła je tymczasowa Ustawa Zasadnicza Republiki Litewskiej. Rada Najwyższa zobowiązała też Tymczasową Komisję ds. Litwy Wschodniej, by zbadała sprawę [6, s. 159–160; 7, s. 130; 5, s. 177; 16, s. 245]⁵.

W tej sytuacji 1 czerwca 1990 r. w Zawiszańcach odbył się II Zjazd Deputowanych Wileńszczyzny z udziałem dwustu delegatów z pięciu rejonów: wileńskiego, sołeczniczego, święciańskiego, szyrwinciego i trockiego. Wystosowali oni apel do Rady Najwyższej Litwy, przekonując, że utworzenie polskiej jednostki narodowościowo-terytorialnej świadczy o demokratyzacji życia społecznego na Litwie i zakończy dyskryminację Polaków. Zjazd przekształcił Koordynacyjną radę ds. Utworzenia Polskiego Obwodu Autonomicznego w składzie Litewskiej SRR w Radę Koordynacyjną ds. Utworzenia Polskiego Narodowościowo-Terytorialnego Samorządu Okręgu Wileńszczyzny. Przyjął też odezwy do Michaiła Gorbaczowa i premiera Nikołaja Ryzkowa w sprawie poparcia dla powołania polskiej jednostki administracyjnej [6, s. 161; 5, s. 177; 17, s. 346]⁶.

W odpowiedzi Prezydium Rady Najwyższej Litwy wyłoniło 6 lipca 1990 r. Komisję ds. problemów Litwy Południowo-Wschodniej pod przewodnictwem wicepremiera Romualdasa Ozolasa w celu zbadania działalności polskich samorządów [5, s. 177].

Problem polskiej autonomii w debacie senackiej 6 września 1990 roku

Działania Polaków zmierzających do utworzenia autonomii terytorialnej na Litwie obserwowano w Warszawie z niepokojem. Sprawą tą zajęły się 6 września 1990 r. dwie senackie komisje: Spraw Zagranicznych i Spraw Emigracji i Polaków za Granicą pod przewodnictwem senatora Tadeusza Kłopotowskiego. Z Litwy przybyli: Medard Czobot,

⁵ Komisja ta została powołana przez radę Najwyższą 20 marca 1990 r. z udziałem Polaków.

⁶ 13 I 1990 r. M. Gorbaczow wyraził poparcie dla polskiej autonomii na spotkaniu z partyjnym z aktywem republiki.

Czesław Okinczyc, Walentyna Subocz, Edward Tomaszewicz, Ryszard Maciejkianiec, Leon Jankielewicz oraz Anicent Brodawski [1, s. 2, 13–15].

Ryszard Maciejkianiec wezwał Senat, by w debacie nad polityką wschodnią Polski uwzględnił interesy Polaków tam mieszkających oraz by poparł utworzenie polskiego samorządu na Wileńszczyźnie, zgodnie z Rezolucją Rady Europy nr 192 i konstytucją litewską z 1938 r., która przewidywała taki samorząd dla Wileńszczyzny [14, s. 128]⁷. Maciejkianiec wyraził rozczarowanie, że Polska nie poparła rozszerzenia litewskiej delegacji wyłonionej do rokowań w Moskwie o przedstawicieli Polaków na Litwie. Wprawdzie podczas wizyty w Warszawie 17 sierpnia 1990 r. marszałek Senatu Andrzej Stelmachowski, marszałek sejmiku Maciej Kozakiewicz i Grzegorz Kostrzewa-Zorbas z MSZ ostrzegali go przed poszukiwaniem wsparcia w Moskwie przeciw rządowi Litwy, liczył jednak, że Polska zasugeruje Litwie, by włączyła jednego Polaka do swej delegacji. Tymczasem Rada Najwyższa Litwy wyłoniła delegację bez przedstawiciela polskiej mniejszości, co oznaczało załatwianie polskich spraw nie tylko bez udziału Polaków, ale za ich plecami. Maciejkianiec zapewnił, że Polacy nie sprzeciwiali się demokratyzacji i niepodległości Litwy, ale mieli powody przypuszczać, że polskie prawa na Litwie nie będą respektowane. Polska powinna zdecydowanie wystąpić w ich obronie, zamiast zachowywać się w tej sprawie jak „wstydliva dziewica”. Tymczasem polska prasa krytykowała Polaków na Litwie za wysiłki podejmowane w sprawie samorządu [1, s. 2–3, 16–20].

Kolejni członkowie polskiej delegacji usiłowali wytłumaczyć podjęte na Litwie decyzje. Zdaniem Anicenta Brodawskiego sukces Polaków w wyborach do Rady Deputowanych Ludowych Rejonu Wileńskiego zaszokował Litwinów, przyzwyczajonych do pełnienia najważniejszych funkcji w tym rejonie. Powołanie Wileńskiego Polskiego Rejonu Narodowościowego było odpowiedzią na litewską politykę asymilacji. W statucie zapisano równorzędność obu języków, dwujęzyczne napisy, obowiązek znajomości języka polskiego w miejscowych urzędach. Litwini zamiast podjąć rokowania i szukać kompromisu, szukali powodów do anulowania tej decyzji, a Polaków traktowali jak przedstawicieli sąsiedniego mocarstwa, a nie jak mniejszość [1, s. 3–4, 21–26].

Walentyna Subocz potwierdziła, że Polacy nie sprzeciwiali się niepodległości Litwy, ale nie chcieli podzielić losu Polaków z rejonu Kowna. Podkreślała, iż odczuwano brak polskich szkół, nauczycieli, wychowawców i duchownych. Zagrożone były polskie pamiątki historyczne. Jej zdaniem Polska powinna była w tej sytuacji poprzeć polski samorząd [1, s. 27–32; 8, s. 208–209]⁸.

Medard Czobot, członek Komisji ds. Litwy Wschodniej, uważał, że zarówno Polacy, jak i Litwini popełnili błędy. Litwini oparli swe dążenia na nacjonalizmie i nie szukali poparcia Polaków, którzy zbliżyli się z Jedinstwem. Powstanie ZPL, wpływ polskiej prasy i Polaków z Polski rozluźniły tę współpracę, ale nie zlikwidowały napięcia w stosunkach polsko-litewskich i eskalacji wzajemnych złośliwości. Czobot uważał, że Polacy na Wileńszczyźnie muszą sami wypracować kompromis na miejscu. Dostrzegał po stronie litewskiej wolę ustępstw na rzecz Polaków. Natomiast wyłonienie polskiej delegacji do rozmów w Moskwie, niezależnie od delegacji wyłonionej przez Radę Najwyższą Litwy, stanowiło wg niego poważny błąd. Dla Litwinów był to przejaw skrajnej nielojalności albo zgoła zdrady. Jego próby przekonania litewskich deputowanych, by do delegacji do Moskwy wprowadzili Polaka, okazały się bezskuteczne. Osobiście wątpił, by w trakcie radziecko-litewskich rozmów omawiano sprawy Wileńszczyzny, natomiast twierdził, że wszystkie nieprzyjazne Litwinom postawy obrócić się

⁷ Rada Najwyższa Litwy 11 III 1990 r. przywróciła konstytucję z 1938 r., ale tego samego dnia wstrzymała jej obowiązywanie.

⁸ O polityce Litwy w stosunku do Polaków zamieszkujących Litwę kowieńską pisze Piotr Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985.

przeciw Polakom, ich dzieciom i wnukom w niepodległej Litwie. W sprawie polskiego szkolnictwa Czobot wskazywał, że Polacy ułatwiali litewskim władzom likwidację polskich szkół, posyłając dzieci do szkół rosyjskich. Zrobiło tak nawet 40% rodzin. „Gdy do szkoły poszedł Janek, a wyszedł Wania”, trudno było oczekiwać, że własne dzieci pośle on do polskiej szkoły [1, s. 34–42].

Leon Jankielewicz, deputowany z rejonu sołecznickiego, odrzucił argumenty Czobota. Uważał, że w Moskwie stanie sprawa Wileńszczyzny, ponieważ Rosjanie grożą, że w razie wyjścia z ZSRR granice Litwy się zmienią. Z tego powodu Polak powinien być w składzie litewskiej delegacji do Moskwy, a Litwini nawet nie poddali wniosku w tej sprawie pod głosowanie [1, s. 43–47].

Czesław Okinczyc sądził, że Polacy nie powinni brać udziału w rozmowach w Moskwie inaczej niż w ramach litewskiej delegacji, by potwierdzić, że chcą pozostawienia Wileńszczyzny na Litwie. Jego zdaniem Michaił Gorbaczow instrumentalnie traktował problem Wileńszczyzny, o czym sam przekonał się, będąc świadkiem sytuacji, gdy prezydent ZSRR domagał się od Vytautasa Landsbergisa i premier Kazimiery Prunskienė rozwiązania polskiego problemu. Okinczyc przewidywał, że do rozmów litewsko-radzieckich nie dojdzie, a jedynym sposobem na zachowanie polskości jest realny samorząd, np. model przedstawiony przez Fundację Batorego. Za najważniejsze uznał równouprawnienie języka polskiego i zachowanie jedności rejonów zamieszkałych przez Polaków. Podkreślał, iż próby ich rozczłonkowania byłyby sprzeczne z zasadami ONZ i Rady Europy, ale trzeba ten problem nagłośnić. Ze swej strony Polacy na Litwie powinni jednoznacznie poprzeć jej niepodległość i odciąć się od antylitewskich akcji, ulotek itd. [1, s. 49–56] Głos Okinczyca był jednak odosobniony.

Zbigniew Balcewicz nie zamierzał rezygnować z utworzenia polskiego okręgu narodowościowego, chociaż także dostrzegał, że Moskwa użyła sprawy Wileńszczyzny jako narzędzia nacisku na Litwinów. Ci zaś wykorzystywali rosyjskie groźby, by oskarżać Polaków o próbę oderwania Wileńszczyzny [1, s. 7–8, 61, 65; 10, s. 171]⁹.

Zwolennicy utworzenia polskiego rejonu narodowościowego nie mieli sprecyzowanej koncepcji jego statusu. Edward Tomaszewicz wyjaśniał, że chodzi o samorząd w składzie Litwy z własnym statutem, zgodnym z litewskim ustawodawstwem. Stanisław Pieszko oczekiwał wskazówek i pomocy ekspertów z Polski w tej sprawie [1, s. 8–9, 61–67, 69–72].

W odpowiedzi senator Piotr Andrzejewski wyjaśnił, że rząd Polski musi rozgraniczyć politykę wobec ZSRR, w którego orbicie pozostaje, od polityki wobec Litwy, która wybija się na niezależność. Polska chce wyeliminować wszystko, co powoduje u Litwinów poczucie zagrożenia. Jego zdaniem Polacy na Litwie powinni dochodzić swych praw w oparciu o Konwencję UNESCO z 1960 r. i domagać się samorządu kulturalnego, ponadterytorialnego, jaki stworzyła estońska ustawa z 12 lutego 1925 r.¹⁰ Andrzejewski stwierdził z mocą, że pośrednikiem w rozmowach między Litwinami a Polakami na Litwie powinna być Komisja Praw Człowieka ONZ lub inne podobne ciało. Nie może się tej roli podjąć ani ZSRR, ani Polska. Bezpośrednia ingerencja Polski podziałaby na Litwę i ZSRR „jak płachta na byka”. Polska może jedynie wspierać postulaty Polaków i służyć radą. Radził więc, by wycofać się z postulatu planowanej autonomii terytorialnej, który zawsze będzie rozjuszał Litwinów, poza tym – zauważał – łatwo można by taką autonomię unicestwić poprzez zmianę okręgów administracyjnych. Andrzejewski przyznał, że Landsbergis na konferencji Praw Człowieka w Leningradzie (skończyła się 4 września 1990 r.) kładł nacisk przede wszystkim na prawa

⁹ Litewskie obawy były uzasadnione: władze ZSRR wykorzystywały lokalne separatyzmy i tworzenie wewnątrz zbuntowanych republik tzw. kontrregionów. Metodę tę ZSRR stosował także wobec Litwy.

¹⁰ Piotrowi Andrzejewskiemu chodziło zapewne o Konwencję Narodów Zjednoczonych z 15 XII 1960 r. w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty. Weszła ona w życie 22 V 1962 r., a w Polsce 16 XII 1964 r.

obywatelskie, prawo narodów do samostanowienia, a nie prawa człowieka, co były niepokojące. Mimo to radził, by zrezygnować z nacjonalistycznych postulatów na rzecz przestrzegania praw człowieka, zresztą nie tylko dla Polaków, ale Karaimów i innych mniejszości na Litwie. Andrzejewski wyjaśnił, że cytowane przez Zbigniewa Balcewicza oświadczenie polskiego rządu na uchodźstwie z 3 września 1990 r., dotyczące statusu Wileńszczyzny po unieważnieniu paktu Ribbentrop–Mołotow, nie może być interpretowane jako otwarcie kwestii jej przynależności terytorialnej [1, s. 9–10, 74–76].

Wiceprzewodniczący Rady Narodowej w Londynie Miron Andryszewski wyjaśnił, że rząd na uchodźstwie nadal uznaje za legalną granicę ryską. Nowe granice między Polską i jej wschodnimi sąsiadami mogą być ustalone tylko przez demokratycznie wybrane parlamenty Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy [1, s. 9, 80].

Zdaniem Ryszarda Reiffa obrona praw Polaków na Wileńszczyźnie wymagała zdobycia przez Polskę zaufania Litwinów. Szukanie sojuszników przeciw nim poza Litwą odbiłoby się negatywnie na Polakach mieszkających na Litwie [1, s. 11].

Jerzy Kłoczowski optymistycznie stwierdził, nawiązując do spotkania z Tomaszem Venclovą, że Litwini oczekują jasnej deklaracji tylko w sprawie Wilna. W zamian zgodziliby się na inne polskie postulaty. Dlatego dla Polski i Litwy nie ma innej drogi niż Europa. Jedynie w jej ramach będą zapewnione prawa człowieka, chroniące mniejszości narodowe. Czesław Okinczyc rozwił te nadzieje, stwierdzając, że Venclova przez samych Litwinów jest uważany za zdrajcę właśnie za deklaracje składane w Polsce i nie ma zupełnie poparcia na Litwie [1, s. 83, 87].

Zdecydowane poparcie dla polskiej delegacji z Wileńszczyzny zaprezentował jedynie Tadeusz Zaskórski, wskazując na litewski szowinizm i przypominając wynarodowienie 250 tys. Polaków z okolic Kowna w okresie międzywojennym [1, s. 10, 78].

Delegacja Polaków powróciła więc na Litwę bez poparcia dla projektu autonomii terytorialnej.

Ewolucja sytuacji Polaków na Litwie na przełomie 1990 i 1991 roku

Wbrew ostrzeżeniom płynącym z Warszawy 27 września 1990 r. Zarząd Główny Związku Polaków na Litwie poparł utworzenie polskiej jednostki narodowościowej w składzie Litwy. Jednak już 4 października Prezydium Rady Najwyższej Litwy odrzuciło postulat utworzenia polskiego regionu autonomicznego na Litwie. Rada Najwyższa zwróciła się z prośbą do Komisji Praw Człowieka ONZ o zbadanie sytuacji mniejszości narodowych na Litwie [5, s. 178].

Dnia 6 października 1990 r. II Zjazd Deputowanych Rad Samorządów Wileńszczyzny w Ejszyszkach przyjął uchwałę „O utworzeniu Polskiego Narodowościowo-Terytorialnego Kraju w składzie Litwy”, złożonego z rejonów: wileńskiego, solecznickiego, części święciańskiego i szyrwinckiego. Na jego terenie zagwarantowano równość języka polskiego i litewskiego w szkolnictwie, administracji i sądownictwie. II Zjazd przyjął ponadto rezolucję, w której domagał się od Rady Najwyższej Litwy i Rady Najwyższej ZSRR uznania za nieważny traktat litewsko-radziecki o przekazaniu Litwie Wilna z 10 października 1939 r. Z drugiej jednak strony odrzucił projekt deputowanych z Solecznik o powołaniu Autonomicznego Polskiego Wileńskiego Kraju w składzie ZSRR. Następnie Rada Koordynacyjna ds. Utworzenia Polskiego Narodowościowo-Terytorialnego Kraju przekazała 8 listopada 1990 r. Komisji ds. problemów Litwy Wschodniej wniosek o akceptację przyjętej uchwały przez Radę Najwyższą Litwy, a 21 listopada 1990 r. wezwała Prezydium Rady Najwyższej Litwy do jej akceptacji [2, s. 71–72; 16, s. 58–59; 5, s. 178–179; 6, s. 161–162; 7, s. 130–131].

Działaniom tym towarzyszyła antypolska nagonka. W litewskiej prasie wyrażano obawy o integralność terytorialną Litwy. 24 listopada 1990 r. w Wilnie odbył się zjazd „Przedstawicieli

Litwy Wschodniej”, na którym domagano się rozwiązania samorządu wileńskiego i sołecznickiego, zweryfikowania nauczycieli szkolnych, postawienia prokuratorskich zarzutów za „działalność antypaństwową”. Kazimiera Prunskienė określiła rezolucję II Zjazdu jako „wąski prowincjonalizm” i „złą wolę polityczną”. Wicepremier Romualdas Ozolas sugerował, że Moskwa wykorzystuje polską mniejszość na Litwie jako swoją „piątą kolumnę” [2, s. 72; 16, s. 59; 5, s. 179–180].

Sytuacji nie poprawił udział polskich deputowanych w IV Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR (17–27 grudnia 1990 r.), w którym od momentu ogłoszenia niepodległości nie zasiadali delegaci Litwy. W dniu 27 grudnia 1990 r. Rada Najwyższa Litwy przyjęła projekt ustawy „O bezpośrednim zarządzaniu jednostkami administracyjnymi”, który mógł być wykorzystany przeciw istniejącym samorządom w rejonie wileńskim i sołecznickim. Frakcja Polska w Radzie Najwyższej na znak protestu demonstracyjnie opuściła salę w trakcie głosowania [5, s. 180].

W celu osłabienia determinacji Polaków litewskie MSZ ujawniło aide-mémoire polskiego rządu z 26 listopada 1990 r. w sprawie potrzeb mniejszości polskiej w Republice Litewskiej skierowane do rządu Litwy. Rząd Polski postulował w nim, by język polski był drugim obok litewskiego językiem urzędowym w rejonach zamieszkałych w większości przez Polaków, używanym także w korespondencji między organami administracji samorządowej i państwowej; widział konieczność dwujęzycznych nazw miejscowości, a w Wilnie także polskich nazw na budynkach polskich instytucji oraz prawa Polaków do zapisywania nazwisk w polskiej wersji językowej. Nie popierał jednak utworzenia polskich autonomicznych jednostek terytorialnych. Treść polskiego aide-mémoire ukazała się w grudniu 1990 r. w piśmie „Znad Wilij” (nr 27 z 23 XII 1990 r. – 5 I 1991 r.), a miesiąc później w „Kurierze Wileńskim” (nr 18) [4, s. 14–17; 16, s. 59–60; 13, s. 74–83].

Jednak na początku 1991 r. litewskie władze wykonały pojednawcze gesty wobec Polaków, ponieważ Vytautas Landsbergis zakończył 2 stycznia 1991 r. moratorium na wykonanie deklaracji niepodległości Litwy i ogłosił przeprowadzenie 9 lutego 1991 r. referendum w sprawie niepodległości Litwy. Chciał tym samym uprzędzić referendum rozpisane przez Gorbaczowa na 17 marca 1991 r. w sprawie zachowania zreformowanego Związku Radzieckiego. Decyzje te wywołały zbrojną interwencję radziecką i walki w dniach od 11 do 13 stycznia 1991 r. W takiej sytuacji 29 stycznia 1991 r. Rada Najwyższa znowelizowała ustawę o mniejszościach. Nowe przepisy gwarantowały prawo do nauki w języku ojczystym w przedszkolach i szkołach ogólnokształcących; otwierały możliwość tworzenia wydziałów na uczelniach wyższych kształcących kadry na potrzeby grup mniejszościowych. Na terenie jednostek administracyjnych zwarcie zamieszkałych przez mniejszość obok języka urzędowego powstała możliwość używania języka tej mniejszości w urzędach, dopuszczono też stosowanie nazw w języku mniejszości. Mniejszości mogły z własnych funduszy zakładać organizacje w trybie przewidzianym przez ustawodawcę. Litwa zobowiązywała się wspierać organizacje zaspokajające potrzeby kulturalno-oświatowe ludności [2, s. 73, 78; 6, s. 163].

Rada Najwyższa Litwy na wniosek Państwowej Komisji ds. Litwy Wschodniej postanowiła zobowiązać rząd, by do 31 maja 1991 r. w uzgodnieniu z polską mniejszością wyznaczyła granice obwodu wileńskiego. Postanowiła także polecić komisjom prawnej, praw obywatelskich i spraw narodowościowych, spraw samorządów i Komisji ds. Litwy Wschodniej, aby po konsultacjach z ludnością przygotowały jego status. Zobowiązała rząd, by opracował program uzyskiwania wyższego wykształcenia przez mniejszości narodowe [2, s. 73, 78; 16, s. 61; 6, s. 163].

Następnego dnia, 30 stycznia 1991 r., Frakcja Polska w Radzie Najwyższej przedstawiła projekt o utworzeniu obwodu wileńskiego obejmującego rejon: wileński, sołecznicki, część

trockiego i święciańskiego, o określonym statusie prawnym i autonomii kulturalnej oraz możliwości zapisywania w wersji oryginalnej polskich nazwisk. Wniosek wywołał kontrowersje, ale 31 stycznia 1991 r. Rada Narodowa Litwy wprowadziła prawo wyboru zapisu nazwiska w dowodzie osobistym: gramatyczny (zgodny z litewską pisownią) lub niegramatyczny, bez litewskich końcówek „-us” i „-as” [2, s. 74; 5, s. 181].

Po przyjęciu tych decyzji przez Radę Najwyższą, ZPL i Frakcja Polska w Radzie Najwyższej 9 lutego 1991 r. wezwały Polaków do głosowania za niepodległością Litwy. Apel ten nie odniósł większego skutku. Tylko niewielka część Polaków głosowała tego dnia, natomiast rady rejonów wileńskiego i solecznickiego podjęły uchwały o udziale w referendum 17 marca 1991 r., co litewskie władze uznały za prowokację. Frakcja Polska w Radzie Najwyższej Litwy potępiła te uchwały, ujawniając nie pierwszy raz głębokie podziały istniejące wśród przedstawicieli polskiej mniejszości [2, s. 74; 5, s. 181; 16, s. 62; 6, s. 163].

Z litewskiego punktu widzenia, poczynione gesty nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Realizacja postanowień z 29 stycznia 1991 r. stanęła więc pod znakiem zapytania. Sytuację komplikował fakt, że w marcu 1991 r. Rada Najwyższa przyjęła uchwałę o obywatelstwie. Każdy mieszkaniec Litwy powinien był do 3 listopada 1991 r. podpisać deklarację przyjęcia litewskiego obywatelstwa [2, s. 59, 75].

W tej sytuacji do Warszawy przybyła delegacja Polaków z Litwy i przedstawiła problem na posiedzeniu senackich Komisji Spraw Zagranicznych oraz Emigracji i Polaków za Granicą.

Przebieg posiedzenia senackich Komisji Spraw Zagranicznych i Komisji Emigracji i Polaków za Granicą 15 maja 1991 roku

Obie komisje zebrały się pod przewodnictwem Stanisława Dembińskiego. Z Litwy przybyli Ryszard Maciejkianiec, Zbigniew Balcewicz, Zofia Akanowicz, Romuald Brazis i Tadeusz Łozowski. Polski MSZ reprezentowali Jacek Czaputowicz i Joanna Strzelczyk.

Ryszard Maciejkianiec przedstawił zagadnienia do dyskusji: powołanie stałego polsko-litewskiego zespołu; uwzględnienie sytuacji i praw Polaków we wszystkich działaniach polskiego rządu zmierzających do uznania Litwy; przyznanie Polakom na Litwie podwójnego obywatelstwa lub zezwolenie na dokonanie w dokumentach wpisu o narodowości w celu ułatwienia wjazdu do Polski oraz nabywania nieruchomości; poparcie przez Polskę utworzenia autonomii w postaci jednostki terytorialno-autonomicznej z własnym statutem, zgodnie z uchwałą Rady Najwyższej z 29 stycznia, jako instrumentu obrony przed groźbą lituanizacji oraz warunku dobrosąsiedzkich stosunków polsko-litewskich; udzielenie Polakom na Litwie pomocy w opracowaniu statusu takiej jednostki, a także reaktywowaniu polskiej wyższej uczelni w Wilnie; dostarczenie podręczników do historii; udzielenie pomocy Polakom w szkoleniach menadżerskich, z zakresu handlu, rolnictwa, usług, kursów rzemieślniczych i czeladniczych na terenie Polski na warunkach, na jakich jest szkolona polska młodzież; zagwarantowanie polskiej ludności prawa do odzyskania majątku w procesie reprivatyzacji; zadośćuczynienie polskim kombatantom walk o niepodległość, żołnierzom września i Armii Krajowej, którzy pozostali na Litwie; powołanie stałego zespołu do spraw kontaktów z Polakami na Wschodzie i komisji międzyresortowej przy Radzie Ministrów; zapewnienie polskiego duszpasterstwa na Wileńszczyźnie, w tym obecności polskiego biskupa w Wilnie [2, s. 58, 63].

Ryszard Maciejkianiec, przedstawił następnie litewską ocenę polskiej polityki wobec Litwy, w tym aide-mémoire z 26 listopada 1990 r., opracowany przez Przewodniczącego Komisji ds. Litwy Wschodniej 12 kwietnia 1991 r. Jego zdaniem Polska powinna uznać niepodległą Litwę i nie zgłaszać pod jej adresem pretensji terytorialnych, mimo że Krzysztof Skubiszewski złożył w tej sprawie jedynie ustne oświadczenie (choć Polska zażądała od Niemiec formalnego oświadczenia odnośnie do swoich granic). Przewodniczący Komisji ds.

Litwy Wschodniej wskazywał następnie, że strona polska uznała uchwały Rady Najwyższej Litwy z 29 stycznia za spełnienie polskich postulatów w sprawie Polaków na Litwie i oczekuje ich realizacji. Był przekonany, że Polska jest gotowa zaakceptować, by język polski występował obok litewskiego, a nie zamiast niego; nie popierał utworzenia polskiej autonomii terytorialnej na Litwie; uważał, że polscy abiturienti powinni mieć prawo, przynajmniej w okresie przejściowym, zdawać egzaminy w języku polskim i że należy też sprawdzać znajomość języka litewskiego. Jego zdaniem stanowisko polskiego MSZ osłabiało w tym punkcie postulaty Polaków na Litwie, bowiem wynikało z niego, że powinni oni znać język litewski, czego nie domagała się strona litewska. Przekonywał, że postulaty językowe Litwa spełniła, przyjmując prawo o mniejszościach. Natomiast w przyszłej umowie polsko-litewskiej powinien się znaleźć postulat, by język litewski otrzymał taki sam status w Polsce, jak polski na Litwie. Na zasadzie wzajemności powinna być także rozwiązana sprawa mniejszościowej prasy oraz ośrodków kulturalnych. Polski postulat dostępu do audycji radiowych i telewizyjnych w języku polskim został spełniony. Postulat uzgadniania nowego podziału administracyjnego Litwy z polską mniejszością jest realizowany, jednak powinno się także uwzględnić mieszkających na terenie Litwy Wschodniej Rosjan, Białorusinów i inne mniejszości. Postulat w sprawie zwrotu własności także został spełniony, bowiem ustawa mówi o zwrocie własności bez względu na narodowość. Strona litewska realizuje także postulat ochrony pomników kultury i pamięci, ale chodzi o to, by Polacy nie wznosili na własną rękę pomników, np. ku czci Armii Krajowej. Postulaty polskiej strony, by do polskich diecezji kierować polskich duchownych lub znających język polski, powinien się zakończyć poparciem przez Polskę starań Litwy, by diecezję wileńską włączyć w litewską organizację kościelną, a nie polską, jak dotychczas. Polskie postulaty w kwestii pisowni imion i nazwisk nie byłyby kwestionowane, gdyby Polska kierowała się na swoim terytorium zasadą wzajemności odnośnie do nazwisk Ukraińców, Białorusinów, Niemców i Litwinów. Maciejkianiec stwierdzał, iż niektóre polskie postulaty nie mogą być spełnione. Język polski nie może być równorzędny z językiem litewskim, bowiem należałoby uwzględnić taki sam postulat ze strony Rosjan, nie można też uwzględnić życzenia, by oficjalne pisma do administracji były redagowane w języku polskim. Postulat podwójnego obywatelstwa był nie do przyjęcia w małym państwie, jakim jest Litwa. Jego realizacja spowodowałaby roszczenia innych narodowości, co skomplikowałoby sytuację w przyszłości. Postulat utworzenia katedry polonistyki w Wilnie był jego zdaniem niemożliwy ze względu na groźbę polonizacji Wileńszczyzny. Można było utworzyć ją na Uniwersytecie Witolda Wielkiego w Kownie, a poza tym w Polsce katedra bałtystyki istniała „na podrzędnym” (!) Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, a nie na wiodących Uniwersytetach w Warszawie czy Krakowie. Nie do przyjęcia był też punkt dotyczący zapisu, iż polscy studenci mogą doskonalić znajomość języka litewskiego według własnej woli. W takim wypadku zaniechawaliby język litewski i nie integrowaliby się z Litwą. Przewodniczący Komisji ds. Litwy Wschodniej zalecał na koniec, by uwzględnić te uwagi przy ewentualnym podpisywaniu umowy z Polską [2, s. 64–69].

Ryszard Maciejkianiec i Zbigniew Balcewicz przedstawili ten dokument na dowód zaniechaniania przez Polskę interesów Polaków na Litwie. Mieli pretensje, że Polska nie wykorzystwała dobrego stanu stosunków z Litwą między styczniem a marcem 1991 r., by powołać polsko-litewską komisję parlamentarną. Wielu polskich posłów i senatorów odwiedzało Litwę, składając obietnice bez pokrycia. W efekcie Polacy na Litwie przestali postrzegać Polskę jako skutecznego orędownika ich interesów i stali się łatwym obiektem manipulacji. Jako przykład Maciejkianiec i Balcewicz podawali radykalne projekty autonomii, przewidujące radzieckie obywatelstwo na Wileńszczyźnie, przedstawiane przez polskich „superpatriotów”, inspirowanych przez Moskwę. Maciejkianiec wyrażał oburzenie, że Krzysztof Skubiszewski nie zamierza poprzeć polskiego okręgu autonomicznego lub

wydzielonej jednostki na Litwie, co dopuszczała uchwała Rady Najwyższej Litwy z 29 stycznia 1991 r. Ostrzegał przed wybuchem kolejnego konfliktu 22 maja 1991 r., gdy polscy deputowani do rad rejonowych zbiórą się na zjeździe, by przyjąć ten – jak go nazwał – „nieszczęsny” statut, który Litwa z pewnością odrzuci. Prosił też, by Polska zajęła stanowisko w sprawie przyjęcia przez Polaków na Litwie litewskiego obywatelstwa, upoważniającego do udziału w reprivatyzacji ziemi, prywatyzacji przedsiębiorstw, rewaloryzacji oszczędności. Maciejkianiec zaapelował o poparcie dla projektu autonomii, nadal jednak nie umiał wyjaśnić, czy ma to być wyodrębniona jednostka administracyjna, czy terytorium, na którym jest zapewniona autonomia kulturalna [2, s. 7–10, 16, 18].

Zbigniew Balcewicz wyjaśnił, że Polakom chodzi o ochronę Wileńszczyzny, jako wielokulturowego okręgu, przed zupełnym zlituanizowaniem, niekontrolowaną kolonizacją, dokonywaną w warunkach administracyjnego bałaganu i braku wyjaśnienia praw własności. Litwini zaś nie podjęli rozmów z Polakami w duchu ustawy z 29 stycznia. Nie było więc wiadomo, jaki kształt przyjmie okręg wileński. Polakom chodziło o to, by wyodrębnić go wedle kryterium etnicznego, jako wielonarodową Wileńszczyznę. Balcewicz ostrzegał, że część polskich posłów w Radzie Najwyższej oczekiwała, iż Polska uzależni uznanie Litwy od rozwiązania kwestii polskiej mniejszości. Sam uważał, że sprawa uznania Litwy i zabezpieczenia praw Polaków powinna odbywać się równolegle. Tłumaczył, że kontrowersyjne zapisy statutu przygotowanego przez samorzady wynikały z braku kompetentnych osób, które mogłyby go napisać, i pośpiechu, ponieważ okręg wileński powinien powstać przed międzynarodowym uznaniem Litwy. Balcewicz był rozgoryczony, że rząd Polski jest gotów zaakceptować dla Polaków na Litwie gorsze warunki niż proponowane przez Litwinów rozwiązania z 29 stycznia [2, s. 12–17].

Dyskusja w senacie skoncentrowała się na sprawie autonomii. Stanisław Stomma odrzucił model autonomii terytorialnej jako mało praktyczny w odniesieniu do Litwy, ponieważ nie uwzględniał ochrony Polaków w rejonie Kowna i Kiejdan. Poza tym był trudny do przyjęcia przez Litwinów, stwarzając polski „obwarzanek” wokół Wilna [2, s. 23].

Zirytowany Balcewicz odparł, że nie rozumie, dlaczego Litwa nie mogłaby się zgodzić na „obwarzanek” wokół Wilna, skoro on faktycznie istnieje. Ludność tego „obwarzanka” chce zachować tożsamość i Litwa musi się zgodzić. Wskazywał, że w innych rejonach Litwy mieszkają Polacy, ale po polsku mówią jedynie starzy ludzie. Wyraził też opinię, iż Wilno nie może z premedytacją kolonizować swej okolicy ludźmi z całej Litwy. Powinien to być proces naturalny. Nadzieję, że polską mniejszość ochroni prawo, uznał za nieuzasadnioną, bowiem jak stwierdził, zarówno na Litwie, w ZSRR, jak i w Polsce było jeszcze daleko do przestrzegania praw człowieka [2, s. 23–25].

Jerzy Marek Nowakowski z OSM argumentował, że istniejące w Europie okręgi autonomiczne (Górnej Adygi, Południowej Osetii i Górskiego Karbachu) stanowią nieustanne źródło konfliktów. Zarzucił Maciejkiańcowi, że nie sprecyzował, jaki kształt ma przyjąć polska autonomia ani jak wyobraża sobie pomoc Polski. Przypomniwał, że Litwini są bardzo przeczuleni na punkcie wszystkiego, co dotyczy Wilna [2, s. 25].

Zdaniem Maciejkiańca po anulowaniu paktu Ribbentrop–Mołotow i likwidacji jego prawnych skutków, a więc włączenia Wileńszczyzny do Litwy, wróciła ona do Polski, która zrzekła się tego terytorium i zaniedbuje pozostawionych tam Polaków. Goście z Polski przywożą na Litwę krzyżyki, książeczki do nabożeństwa itd., których tamtejsi Polacy nie potrzebują. Oczekują natomiast inwestycji w ludzi, by ich przygotować do przekształceń własnościowych, przed którymi stanęła Litwa. Maciejkianiec odrzucał argument, że Polska nie może popierać autonomii dla Polaków na Litwie w obawie przed żądaniem niemieckiej mniejszości w Polsce. W jego opinii sytuacja Polaków od zawsze mieszkających na Litwie była nieporównywalna z sytuacją Niemców, będących kolonizatorami i agresorami.

Argumentował, że Litwini kolonizują Wileńszczyznę, korzystając ze słabo udokumentowanych praw własności do ziemi Polaków. Przed wojną nie dokonano na Wileńszczyźnie komasacji gruntów, które były tradycyjnie dzielone w ramach wspólnoty wiejskiej. Z tego powodu wiele osób nie posiadało aktów własności ziemi. Dlatego jest potrzebny samorząd, aby tę sytuację kontrolował [2, s. 28–30].

Jacek Czaputowicz odrzucił zarzut o zaniedbywanie praw Polaków na Litwie. Polskie MSZ opóźniało podpisanie polsko-litewskiej deklaracji właśnie z powodu starań o zabezpieczenie praw Polaków. Ostrzegł jednak, że uzależnianie podpisania deklaracji od przyjęcia przez Litwę postulatów polskiej mniejszości wcale nie musi wpłynąć pozytywnie na jej sytuację. Brak takiej deklaracji też nie będzie jej chronił. Polskie MSZ sygnalizuje Litwinom, że śledzi realizację litewskich obietnic ze stycznia, ale na tym ingerencja Polski się kończy, gdyż trzeba unikać mieszania się Litwy w sprawy litewskiej mniejszości w Polsce. W kraju dominowało stanowisko, że status mniejszości narodowych powinien być zgodny z traktatem kopenhaskim KBWE. To pozwoliłoby w przyszłości chronić Polaków na Litwie. Jeśli chodzi o polskie memorandum przekazane Litwie, to zawierało sformułowanie, iż Polska nie wypowiada się w kwestii autonomii, a więc pozostawia to jako wewnętrzną sprawę Litwie (dosłownie: „nie zamierza opowiadać się za tworzeniem autonomicznych polskich jednostek terytorialnych”). Czaputowicz przypomniał, że gdy redagowano to memorandum, Polacy na Litwie rozważali powołanie autonomii terytorialnej w ramach ZSRR. Polityk uważał, że Litwini nie dopuszczą Polski do prac nad statusem mniejszości, dlatego nie wysuwa takich żądań [2, s. 32, 34].

Na pytanie Balcewicza, czy przekazanie prezydentowi RP insygniów władzy przez prezydenta Polski na uchodźstwie nie stanowi zobowiązania, by wziąć odpowiedzialność także za Polaków na Litwie, Czaputowicz odparł, że bez względu na przekazanie insygniów władzy Polacy w kraju powinni dbać o Polaków za granicą. Jednak trzeba realnie patrzeć na stosunki między państwami. Przypomniał też Balcewiczowi gesty dobrej woli ze strony Litwinów: w zorganizowanych na Litwie obchodach święta 3 Maja po raz pierwszy wziął udział prezydent Vytautas Landsbergis [2, s. 34].

Na koniec Stanisław Dembiński poddał pod dyskusję, czy Komisja Spraw Zagranicznych Senatu powinna się zwrócić z apelem do Rady Najwyższej Litwy w kwestii dotrzymania uchwał z 29 i 31 stycznia. Wprawdzie Polska nie zamierzała uzależnić podpisania polsko-litewskiej deklaracji od przyznania Polakom autonomii na Litwie, jednak zdecydowanie zamierzano wymagać, by rząd Litwy przestrzegał postanowień kopenhaskich. Natomiast w kwestii konsultacji prawnych Polacy na Litwie powinni się zgłaszać do polskich organizacji pozarządowych, ponieważ rząd, sejm i senat nie mogą ingerować w sprawy wewnętrzne Litwy [2, s. 34–35].

Ryszard Reiff potwierdził, że Polacy na Litwie nie mogą liczyć na wsparcie w kwestii autonomii terytorialnej, ponieważ Polska musiałaby dać takie same przywileje niemieckiej i ukraińskiej mniejszości na zasadzie wzajemności. Reiff był przeciwny uzależnianiu podpisania deklaracji polsko-litewskiej od sytuacji polskiej mniejszości. Lepiej było zabezpieczyć ich sytuację poprzez polepszenie stosunków polsko-litewskich. Wyrażał optymistycznie nadzieję, że Litwini mający kompleks małego narodu, zagrożonego w przeszłości zdominowaniem przez polską kulturę, wyleczą się z niego, jeśli umocnią swoją niepodległość [2, s. 37–39].

Tadeusz Kłopotowski także z niechęcią odniósł się do powołania okręgu autonomicznego, ostrzegając, że to rodzaj segregacji, który nie chroni skutecznie przed dyskryminacją, np. ekonomiczną, czy konfliktami. Gdyby Polska wywalczyła go dla Polaków na Litwie, musiałaby się zgodzić na autonomię dla Niemców. Powstałby precedens, który wykorzystywaliby Gagauzi w Mołdawii i Rosjanie na Łotwie i w Estonii. Polska – twierdził Kłopotowski – nie chce tworzyć takiego precedensu, ponieważ droga do wolności nie prowadzi

poprzez segregację. Działacz wykluczył udział Polski w opracowaniu statutu Wileńszczyzny, co postawiłoby ją w roli jego gwaranta. Radził polskiej delegacji, by zachęcała Polaków na Litwie do przyjęcia obywatelstwa kraju, w którym mieszkają, tak jak to robią ich rodacy na całym świecie. Jeśli chodzi o podwójne obywatelstwo, to w Polsce nie zapadła jeszcze decyzja, czy je honorować. W każdym razie najważniejszą formą samoorganizacji polskiej mniejszości powinien być samorząd [2, s. 40–42].

Maciejkianiec odrzucił argumentację Kłopotowskiego i porównywanie prawa do autonomii osiadłej ludności polskiej z napływową ludnością rosyjską, której autonomia się nie należała. Kłopotowski odparł, że takie rozumowanie powinno doprowadzić Polskę do rezygnacji z Wrocławia i Szczecina [2, s. 43–44].

Piotr Andrzejewski uważał, że dużo bardziej efektywne od autonomii jest wzmocnienie powszechnie obowiązujących praw mniejszości narodowych. Ostrzegł, by w żadnym razie nie podnosić kwestii terytorialnych, ponieważ Polska pogodziła się z przynależnością Wileńszczyzny do Litwy. Pomoc dla Polaków na Litwie powinna odbywać się nie za pośrednictwem rządu, ale przez organizacje non profit, jak Wspólnota Polska związana z senatem. Gdyby Litwa łamała konwencję o mniejszościach, Polska mogłaby podjąć interwencję. Natomiast byłoby to niemożliwe, gdyby Litwa naruszała status swego wewnętrznego okręgu autonomicznego [2, s. 46].

Stanowisko to poparł Stanisław Stomma, podając za przykład fiński model nadania mniejszości autonomii bez wyznaczania autonomicznego terytorium [2, s. 53].

Argumenty senatorów nie uspokoiły polskich przedstawicieli, którzy powtórzyli swoje argumenty o zagrożeniu polskości Wileńszczyzny na skutek litewskiej kolonizacji i słabo udokumentowanych praw własności ziemi. Niepubliczny polski uniwersytet w Wilnie nie otrzymał żadnej lokalizacji. Maciejkianiec ostrzegł, że Polacy na Wileńszczyźnie nie przyjmą litewskiego obywatelstwa, jeśli nie będzie dobrych stosunków polsko-litewskich [2, s. 18–19, 49, 56]¹¹.

Po wysłuchaniu stron powrócono do dyskusji nad skierowaniem do Rady Najwyższej postanienia w kwestii realizacji jej postanowień z 29 stycznia. Tadeusz Kłopotowski sugerował, by wskazać, że uchwały nie są realizowane, a prawa mniejszości powinny być przestrzegane w duchu prawa międzynarodowego. Zastrzegł, że w deklaracji chodzi nie o to, by popierać terytorialną autonomię, ale by Litwini nie dzielili powiatów w celu wymieszania polskiej i litewskiej ludności. Jego zdaniem litewskie władze z pewnością nie zrealizowały postanowienia o szkolnictwie oraz nie przeprowadziły konsultacji z ludnością rejonu wileńskiego i sołecznickiego w kwestii statutu, który miał być opracowany do 31 maja [2, s. 50–51, 54].

Ostatecznie Komisje nie przyjęły uchwały w sprawie Polaków na Litwie, natomiast Marszałek Senatu Andrzej Stelmachowski i Ryszard Reiff, Przewodniczący Komisji Spraw Emigracji i Polaków za Granicą, wysłali niezależnie listy do Vytautasa Landsbergisa. Stelmachowski wyraził zaniepokojenie z powodu opóźnienia realizacji Uchwały Rady Najwyższej Republiki Litewskiej „O wnioskach Państwowej Komisji do spraw Litwy Wschodniej”, co wywołało obawy ludności polskiej, że przyjęte rozwiązania terytorialne będą dla niej niekorzystne. Zaapelował, by sprawy mniejszości załatwiać w duchu deklaracji kopenhaskiej KBWE. Odwołanie się do norm europejskich stanowiło lepsze rozwiązanie niż przyjęcie stalinowskiego modelu autonomii polityczno-terytorialnej. Wyrażał nadzieję, że Landsbergis przyjmie to postanienie jako wyraz troski, by stosunki polsko-litewskie oparły się na wspólnych wartościach europejskich i chrześcijańskich [2, s. 76].

¹¹ Na apel o pomoc prawną zareagował Bohdan Jałowicki z Instytutu Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych na Uniwersytecie Warszawskim. Wyraził gotowość wysłania na Litwę ekspertów Instytutu i przyjęcia stażystów. Zapropował też spotkanie na miejscu w celu omówienia szczegółów i udzielenia rad.

Ryszard Reiff wyrażał zaniepokojenie z powodu braku realizacji uchwały Rady Najwyższej z 29 stycznia. Wskazywał, że spory między Polakami a Litwinami nie służą ani wewnętrznej stabilności państwa litewskiego, ani stosunkom polsko-litewskim. Litwa dąży do wejścia „w rodzinę państw europejskich”, co pozwala mieć nadzieję, że w związku z tym jej stosunek do mniejszości narodowych zostanie oparty na deklaracji kopenhaskiej KBWE. Polacy na Litwie powinni korzystać z dotychczasowej struktury terytorialnej, umożliwiającej jej wybór władz samorządowych. Zmiana tych granic zostałaby odczytana jako zagrożenie dla tożsamości polskiej grupy etnicznej. Reiff zaznaczył, że nie pozostaje głuchy na zaniepokojone głosy, płynące z Litwy. Uwzględnienie praw mniejszości narodowych jest elementem europeizacji. Dlatego apelował o osobisty wgląd Landsbergisa w sprawę. Zastrzegł, że jego list nie stanowi formy ingerencji w wewnętrzne sprawy Litwy, ale ma na celu usunięcie sporów polsko-litewskich i jest wyrazem troski, by na drodze do Europy nie pojawiały się przeszkody [2, s. 77–78].

Likwidacja polskiego samorządu na Litwie

Wbrew ostrzegawczym sygnałom z Polski, wątpliwościom władz ZPL, apelom Vytautasa Lansbergisa, który przemówił 22 maja 1991 r. w Mościskach na II Zjeździe Deputowanych Rad Samorządów Wileńszczyzny (trzeci etap zjazdu), zebrani niemal jednomyślnie przyjęli projekt statutu Wileńskiego Polskiego Kraju Narodowościowo-Terytorialnego w składzie Litwy ze stolicą w Nowej Wilejce. Dokument ten zakładał utworzenie na terytorium Wileńszczyzny okręgu autonomicznego pozostającego w składzie Republiki Litewskiej, mającego dużą samodzielność prawną, ekonomiczną i społeczno-kulturalną. Ponadto przewidywał przyjęcie biało-czerwonej flagi, *Roty* jako hymnu oraz powołanie sejmów i sejmików, mających być podstawą struktury władzy. W tej formie projekt został przekazany do akceptacji Radzie Najwyższej Litwy. Delegaci nie podjęli dyskusji nad wnioskiem Czesława Wysockiego, przewodniczącego sołecznickiej Rady, by w razie odrzucenia projektu przez Radę Najwyższą Litwy skierować go do Rady Najwyższej ZSRR w celu powołania Polskiej Wileńskiej Republiki w ramach ZSRR. Wysocki postulował także potrójne obywatelstwo dla Polaków: radzieckie, polskie i litewskie [6, s. 164–165; 5, s. 182; 16, s. 63].

Decyzja II Zjazdu 26 czerwca 1991 r. usztywniła stanowisko Litwy. Nie został dotrzymany termin przedstawienia statutu nowego obwodu wileńskiego. Po proteście w tej sprawie, wniesionym przez Frakcję Polską 18 lipca 1991 r., Prezydium Rady Najwyższej Litwy poleciło Komisji ds. Litwy Wschodniej powołanie grupy roboczej z udziałem Frakcji Polskiej w celu opracowania do 1 października propozycji dotyczących możliwości powstania nowej jednostki administracyjnej, obejmującej rejon sołecznicki i wileński. Projekt ten nigdy nie powstał [5, s. 182].

Sierpniowy kryzys polityczny związany z puczem Janajewa dał Litwie pretekst do rozprawienia się z autonomią i niewygodnymi samorządami. Już 22 sierpnia 1991 r. Rada Najwyższa Litwy zawiesiła działalność Prezydium Rady rejonu sołecznickiego i wyznaczyła pełnomocnego przedstawiciela na ten region. Oficjalnym powodem było poparcie puczystów i współpraca z przedstawicielami okupacyjnych radzieckich władz [6, s. 173; 16, s. 65].

W tej sytuacji 3 września 1991 r. Rada rejonu sołecznickiego odwołała ze stanowiska przewodniczącego Czesława Wysockiego i jego zastępcę Antoniego Monkiewicza oraz anulowała akty prawne i postanowienia niezgodne z litewskim prawem. Obradom przyglądał się przedstawiciel parlamentarnej Komisji ds. Zbadania Antykonstytucyjnej Działalności Rad Eugeniusz Petrovas. Decyzje te nie uratowały polskich samorządów. 4 września 1991 r. Rada Najwyższa Litwy na nadzwyczajnym posiedzeniu podjęła uchwałę o rozwiązaniu Rad rejonu sołecznickiego, wileńskiego i osiedla Snieczkus rejonu ignalińskiego (zdominowana przez Rosjan). W uzasadnieniu wskazano, że od 11 marca 1990 r. rady te czynnie naruszały

tymczasową ustawę zasadniczą Republiki Litewskiej, korzystały z poparcia materialnego Komunistycznej Partii Litwy, stosowały normy konstytucji ZSRR i Litewskiej SRR. Rada Najwyższa przeszła do porządku nad protestem Frakcji Polskiej i Zarządu Głównego Związku Polaków na Litwie. 9 września 1991 r. wicepremier Litwy wydał rozporządzenie, na mocy którego zwolnił zarządy rad z pełnienia funkcji, a 12 września 1991 r. Rada Najwyższa Litwy przyjęła uchwałę „O bezpośrednim zarządzaniu w rejonach wileńskim i solecznickim oraz w osiedlu Snieczkus w rejonie ignalińskim” [3, s. 37–38; 6, 173–174; 11, s. 63–65; 5, s. 183; 13, s. 94; 7, s. 141]. W ten sposób nie tylko pogrzebana została koncepcja utworzenia polskiej autonomii na Litwie, ale stanęło pod znakiem zapytania istnienie polskiego samorządu na Litwie.

Zakończenie

Przebieg posiedzeń komisji senackich z udziałem Polaków z Litwy ukazał odmienny sposób oceny sytuacji przez obie strony. W Polsce dążenie Litwy do niepodległości spotkało się z sympatią i poparciem, jako wyraz osłabienia ZSRR. Dla Polaków na Litwie, jej niepodległość oznaczała rozpoczęcie bytu w mało przyjaznym państwie. Wystąpienia polskich senatorów cechował optymizm i wiara, że procesy demokratyzacji rozwiążą wszystkie problemy mniejszości narodowych. Ich koncepcje samorządu były zupełnie odmienne od wyobrażeń Polaków mieszkających na Litwie i stosujących rozwiązania znane z radzieckiej praktyki ustrojowej. To utrudniało wzajemne zrozumienie. Senatorowie prezentowali stanowisko zgodne z linią MSZ, a Polakom na Litwie trudno było zaakceptować, że Polska zamierza poświęcić ich dążenia dla swej dobrze rozumianej racji stanu. Chociaż nigdy nie padło to słowo w senacie, Polacy z Litwy czuli się zdradzeni przez Polskę, jeśli chodzi o zabezpieczenie ich praw jako mniejszości. Przekonanie senatorów, że okazywanie poparcia Litwie skłoni ją do przyjaznej polityki wobec Polaków, nie sprawdziło się w najbliższej przyszłości.

Źródła archiwalne

Archiwum Senatu

1. Protokół posiedzenia Komisji Spraw Zagranicznych Senatu z 6 IX 1990 r., sygn. 29/16.
2. Protokół posiedzenia Komisji Spraw Zagranicznych Senatu z 15 V 1991 r., sygn., 29/27.
3. Protokół posiedzenia Komisji Spraw Zagranicznych Senatu 12 IX 1991 r., sygn., 29/32.

Biblioteka Sejmowa

4. Aide-Memoire w sprawie potrzeb mniejszości polskiej w Republice Litewskiej, w: Sprawozdanie stenograficzne z 47 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniach 19, 20, 21, 22, grudnia 1990 r., Warszawa 1991, odpowiedź na interpelację posła Ryszarda Gajewskiego 18 XII 1990 r.

Opracowania

5. *Bednarski J.*, Polacy na Litwie 1988–1991. Kronika i Informacje, „Sprawy Narodowościowe” 1992, seria nowa, t. 1.
6. *Bobryk A.*, Odrodzenie Polaków w Republice Litewskiej 1987–1997, Toruń 2006.
7. *Kurcz Z.*, Mniejszość polska na Wileńszczyźnie. Studium socjologiczne, Wrocław 2005.
8. *Łossowski P.*, Litwa, Warszawa 2001.
9. *Łossowski P.*, Po tej i tamtej stronie Niemna. Stosunki polsko-litewskie 1883–1939, Warszawa 1985.
10. *Marciniak W.*, Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej, Kraków 2001.
11. *Sidorkiewicz K.*, Między demokracją a buntem. Działalność polityczna i samorządowa Polaków w Republice Litewskiej (1988–2011), Elbląg 2011.

12. *Sienkiewicz J.*, Nasza racja stanu. Wybór publikacji 1988–1998, Toruń 2000.
13. *Sobczak J.*, Potomkowie Lecha i Giedymina. Stosunki polityczne między Litwą a Polską w pierwszych latach odrodzenia państwa litewskiego, Poznań 2009.
14. *Zieliński J.*, Instytucjonalizacja przemian ustrojowych na Litwie, Łotwie i w Estonii, Warszawa 2004.
15. *Żurawski vel Grajewski P.*, Polska polityka wschodnia 1989–2015. Wymiar narodowy i unijny, Kraków 2016.

Artykuły

16. *Sidorkiewicz K.*, Działalność polityczna Polaków w odrodzonej Republice Litewskiej, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2010, nr 1, <http://bazhum.muzhp.pl/> (dostęp: 2 XI 2016).
17. *Sirutavičius V.*, Litewski ruch na rzecz Przebudowy „Sajūdis” i Związek Polaków na Litwie: między konfliktem a poszukiwaniem porozumienia (rok 1989–początek 1990), „Politeja” 2011, nr 2.

Mateusz Nowak

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

CHARAKTERYSTYKA PRZESTĘPCZOŚCI WŚRÓD CUDZOZIEMCÓW POCHODZENIA WIETNAMSKIEGO W POLSCE W ŚWIELE STATYSTYKI POLICYJNEJ, SĄDOWEJ I PENITENCJARNEJ PO 1989 ROKU

Mateusz Nowak. Characteristics of Crime Among Foreigners of Vietnamese Origin in Poland in View of Police, Penitentiary, and Judicial Statistics after 1989.

In the paper, the author outlines the subject of crime among foreigners of Vietnamese origin in Poland. The Vietnamese residing in Poland were characterised as an introduction. Subsequent waves of immigration, their causes, problems of integration with the society, feeling of dissimilarity, and general features of this minority were analysed. Basic statistical data regarding the size of this group, regulations regarding the legality of their stay, and other important information were presented. Work performed in Poland, carrying out business activities, and everyday life were taken into account.

In the second part of the paper, crime among the citizens of Vietnamese origin was analysed. The analysis was based mostly on figures extracted from police, penitentiary, and judicial statistics. Data on the number of persons of Vietnamese nationality in prisons and detention centres, the amount of crime related to irregular crossing of an external border, and other data characterising criminal behaviours of this group were presented. Moreover, examples of illegal activities including areas particularly at risk were given. The author emphasised that the Vietnamese are suspected of illegal crossing of external borders, smuggling, drug offences, and unlawful acts related to the widely understood commerce. A statistic regarding the Vietnamese convicted by a final court judgement in 2014 in view of the full extent of crime was demonstrated. In this case, penalties and penal measures ordered by the Polish judicial system and the categorisation of offences compliant with the legislation in effect. To conclude, the crime dynamics in Poland in 2003–2005 was presented.

Key words: foreigners, Vietnamese, crime, criminology, statistics.

Antecedencje

Celem artykułu jest zobrazowanie i przedstawienie ogólnego zarysu przestępczości wśród obywateli wietnamskiego pochodzenia przebywających w Polsce. Przyczyną podjęcia takiej tematyki są niejasne przekazy w przestrzeni publicznej, zwłaszcza medialne, odnoszące się do stwierdzenia, że grupa ta stanowi duże zagrożenie dla bezpieczeństwa wewnętrznego (a po części także zewnętrznego) Polski¹. W artykule przyjmuję następujący związek przyczynowo-skutkowy, będący jednocześnie hipotezą: Przestępczość wśród cudzoziemców pochodzenia wietnamskiego przebywających w Polsce jest wyższa od średniej, czego przyczyną są charakterystyczne cechy tej społeczności, m.in. brak integracji z polskim społeczeństwem. W obecnym opracowaniu porównuję liczbę przestępstw ogółem (popelnianych zarówno przez cudzoziemców, jak i obywateli polskich) z działaniami sprzecznymi z obowiązującym prawem, dokonywanych przez Wietnamczyków niemających obywatelstwa polskiego. Zmienną zależną są czyny polegające na łamaniu prawa, zaś niezależną brak integracji. W tym przypadku nie będzie konieczne dowiedzenie, że społeczność wietnamska w Polsce nie asymiluje się². Uznaje się, że argumenty przytoczone przeze mnie w części pierwszej są wystarczające, biorąc pod uwagę badany obszar i tematykę³.

¹ Zob. K. Galimski, M. Krzyżak, *Mafia słodko-kwaśna. Komunistyczna Partia Wietnamu rządzi centrum handlowym w Wólce Kosowskiej*, „Uważam Rze”, <http://www.uwazamrze.pl/artykul/974272/mafia-slodko-kwasna> (dostęp: 25 XII 2016).

² Autor stosuje zamiennie pojęcia „brak asymilacji” i „brak integracji”. Terminy odnoszą się jednak do tego samego stanu faktycznego, w którym znajdują się cudzoziemcy pochodzenia wietnamskiego.

³ Zob. N. Kłorek, M. Szulecka, *Migranckie instytucje ekonomiczne i ich wpływ na otoczenie. Przykład centrów handlowych w Wólce Kosowskiej. Raport z badań*, „Ekspertyzy” 2013 nr 2, Warszawa 2013, <http://interwencjaprawna.pl/docs/ARE-213-Wolka-Kosowska.pdf> (dostęp: 12 II 2017).

W badaniu wykorzystuję metodę ilościową. Analizie zostaną poddane statystyki różnych organów o charakterze wykonawczym i sądowniczym, z szczególnym naciskiem na dane jednostek penitencjarnych. Badając przestępstwa osądzone, unikamy niejasnych sytuacji związanych z uznaniowym podejściem organów ścigania do sprawcy. Przestępstwo osądzone jest najbardziej obiektywne w badaniu. Dodatkowo, oprócz statystyki penitencjarnej biorę pod uwagę statystykę sądową, a więc rozstrzygnięcia w procesie karnym, a także w mniejszym stopniu statystykę policyjną⁴. Poza danymi ilościowymi wykorzystuję również metodę jakościową. Zastosowałem wariant porównawczy. Podstawowe informacje dotyczące przestępczości popełnianej przez Wietnamczyków w Polsce zostaną zestawione z ogólnymi danymi, dotyczącymi zachowań sprzecznych z prawem, notowanymi na terenie kraju.

W artykule przyjmuję następujące pytania badawcze: Jakimi cechami charakteryzuje się społeczność wietnamska? Na czym polega jej hermetyczność? Jak wygląda struktura, rozmiar, dynamika przestępczości w przypadku tej grupy? Czy czyny niezgodne z polskim prawem są częściej popełniane przez cudzoziemców pochodzenia wietnamskiego niż przez obywateli polskich i cudzoziemców łącznie?

Artykuł podzielony jest na dwie zasadnicze części. Pierwsza z nich odwołuje się do ogólnej charakterystyki wietnamskiej społeczności. Podane zostaną informacje dotyczące przyczyn imigracji, przedstawię też kwestie integracji z polskim społeczeństwem, próbę

Autorki wskazują na samowystarczalność Wietnamczyków, która oparta jest na prowadzeniu działalności gospodarczej. Przywołane są liczne przykłady wspólnego spędzania czasu wolnego, pracy, wewnętrznej solidarności Wietnamczyków. Wskazano również odmienne traktowanie innych narodowości przez obywateli Wietnamu, którzy postrzegają np. polskich pracowników jako zagrożenie, obywateli Pakistanu jako osoby gorszej kategorii, a Chińczyków jako konkurencję. Wietnamczycy mają pewne problemy z językiem polskim. Mimo że wielu z nich od lat mieszka w Polsce, używają oni specyficznego sposobu porozumiewania się, opartego na skrótowych, nieformalnych komunikatach, w celu sfinalizowania transakcji handlowych. Na uwagę zasługuje fakt, że część młodego pokolenia nie wiąże swojej przyszłości z Polską, ponieważ uważają oni, że ciężko jest znaleźć odpowiednią pracę poza własną grupą narodową. Za pieniądze zarobione przez rodziców planują wyjazd do Europy Zachodniej lub Stanów Zjednoczonych na studia i później ściąganie do siebie rodziny. Autorki wskazują na problemy związane z procesem edukacji (np. z integracją wśród rówieśników). Zaobserwowano, że stosunek Polaków do obywateli Wietnamu w dużej mierze bazuje na podejrzliwości, choć oficjalnie relacje pomiędzy tymi grupami postrzega się jako poprawne. Polacy uważają obywateli z Dalekiego Wschodu jako zbiorowość zamkniętą, dystansującą się nie tylko od polskich obywateli, ale od innych grup narodowościowych. Jeśli nawiązują kontakty, to mają one powierzchowny charakter. Autorki za technikę badawczą przyjęły obserwację ośrodków handlowych oraz wywiady przeprowadzane zarówno z Polakami, jak i Wietnamczycami (w szczególności pracownikami kompleksów kupieckich).

Zob. *Spolecznosc Wietnamska w Polsce. Polityka migracyjna Wietnamu*, Wydział Analiz Migracyjnych, Departament Polityki Migracyjnej, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, Warszawa 2007, https://emn.gov.pl/ftp/esm/RAPORT_WIETNAM.pdf (dostęp: 11 II 2017).

W raporcie autorzy przedstawili badania dotyczące postrzegania Wietnamczyków przez Polaków. Większość Polaków (58%) uważa, że obywatele Wietnamu nie będą integrować się z polskim społeczeństwem (choć tylko połowa respondentów miała kontakt z tą grupą). Za pozytywne cechy Wietnamczyków uważa się: zaradność, operatywność, uprzejmość, przyjacielskie nastawienie. Część badanych postrzega tę grupę jako zagrożenie („chcą się rządzić”, „psują nasz naród”, nie płacą podatków, są zaangażowani w zorganizowaną działalność przestępczą, stanowią konkurencję na rynku pracy). Autorzy oparli się zarówno na badaniach jakościowych, jak i ilościowych.

Zob. E. Grabowska, *Raport z badań jakościowych i ilościowych dotyczących poczucia tożsamości i trudności młodych Wietnamczyków zamieszkałych w Warszawie i okolicach. Projekt „Kim jestem?” dla Stowarzyszenia Wietnamczyków w Polsce „Solidarność i Przyjaźń”*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2010, w: http://fism.pl/wp-content/uploads/2011/07/11_07_03_kim-jestem.pdf (dostęp: 14 II 2017).

Badania przeprowadzone wskazują, że blisko połowa młodych Wietnamczyków czuje się wyłącznie Wietnamczycami (40% Wietnamczycami i Polakami, a 10% tylko Polakami, z kolei dla 5% naród nie ma znaczenia). Na postrzeganie własnej odrębności wpływa przede wszystkim znajomość języka wietnamskiego (najbardziej Wietnamczycami czują się ci, którzy znają wietnamski bardzo dobrze, a język polski jedynie zadawalająco). Dla 69% badanych nie ma większego znaczenia, czy kontaktują się ze swoimi rodakami, czy z Polakami (13% Wietnamczyków preferuje kontakt z własną grupą).

⁴ Zob. B. Hołyst, *Kryminologia*, Warszawa 2009, s. 97–108.

zarysowania specyficznych cech tej mniejszości oraz dane ilościowe. W drugiej części artykułu postaram się scharakteryzować przestępczość wietnamską w Polsce, z uwzględnieniem przykładowych działań, obszaru występowania, zakresu przedmiotowego oraz danych statystycznych.

Literatura tematu dotycząca mniejszości wietnamskiej w Polsce i jej charakterystyki jest obszerna. Opracowania dotyczące tożsamości Wietnamczyków redagował Adam Jelonka⁵. O podłożu historycznym, filozoficznym i społecznym pisała w swojej monografii Grażyna Szymańska-Matusiewicz⁶. Godnymi zauważeniami są artykuły zawarte w opracowaniu pod redakcją Aleksandry Grzymały-Kazłowskiej⁷, autorstwa Igi Mroczek, Moniki Szuleckiej, Elżbiety Tulińskiej⁸ oraz Agnieszki Fihel, Agaty Górnej i Pawła Kaczmarczyka⁹ (*Rynek pracy, a integracja cudzoziemców z Ukrainy i z Wietnamu posiadających zezwolenie na osiedlenie się w Polsce*). Z punktu widzenia tematyki istotniejsze są opracowania dotyczące wietnamskiej przestępczości w Polsce. Na tę kwestię zwracała uwagę Katarzyna Laskowska¹⁰. Inni autorzy zajmujący się problematyką przestępczości nie omawiali wyczerpująco przestępstw popełnianych przez Wietnamczyków. Dlatego też niniejszy artykuł ma na celu wypełnienie tej luki w literaturze.

Ze względu na to, że odnoszę się do procesów asymilacyjnych mniejszości z polskim społeczeństwem, podłoże teoretyczne stanowić będzie koncepcja socjologiczna w kryminologii. Nauka o przestępstwie wskazuje, że działania sprzeczne z przyjętym modelem prawidłowego zachowania mają swoje źródła w społeczeństwie. Na uwagę zasługuje przede wszystkim Robert K. Merton, socjolog, który twierdził, że człowiek przejawia tendencje egoistyczne. Kontroluje je, o ile istnieją odpowiednie mechanizmy. Jednak gdy one zawodzą, następuje dewiacja ludzkich zachowań. W jego teorii istnieją „kulturowo określone cele”, które można osiągnąć poprzez instrumenty powiązane z owymi celami. Często jednak środki, które miały posłużyć do realizacji założonych działań, zawodzą i tym samym realizacja osobistych dążeń następuje z pogwałceniem reguł. W przypadku przestępczości wietnamskiej można powiedzieć, że zawiodły mechanizmy dotyczące osiągnięcia określonego celu, jakim jest sukces finansowy. Wietnamczycy próbują przyjąć postawę innowacji, czyli taką, która akceptuje cele, lecz odrzuca konformistyczne postawy i dąży do realizacji obranych perspektyw zgodnie z zasadą „cel uświęca środki” [42, s. 672–677]. Dobrym odniesieniem jest również teoria zróżnicowanych powiązań Edwina Sutherlanda, według której istnieje kultura przestępcza. Ludzie mający z nią kontakt, np. poprzez rodzinę czy znajomych, uczą się zachowań sprzecznych z prawem. Następuje tym samym konflikt zachowań zgodnych z przyjętymi normami i z nimi sprzecznych – wyuczonych przez socjalizację z przestępcami. Nadwyżka zachowań nonkonformistycznych nad tymi przyjętymi przez społeczeństwo za właściwe prowadzi do kryminalizacji jednostek [23, s. 88–91]. Tę teorię również można odnieść do zbiorowości wietnamskiej. Jeżeli wśród członków tej społeczności występują zachowania

⁵ *Wietnamczycy: systemy wartości, stereotypy Zachodu*, red. A. Jelonka, Warszawa 2004.

⁶ *Co się dzieje z tradycyjną rodziną wietnamską. Antropologiczne studium Wietnamczyków z Hanoi i Warszawy*, red. G. Szymańska-Matusiewicz, Toruń 2013.

⁷ *Między jednością a wielością. Integracja odmiennych grup i kategorii imigrantów w Polsce*, red. A. Grzymała-Kazłowska, Warszawa 2008.

⁸ I. Mroczek, M. Szulecka, E. Tulińska, *Centrum handlowe skupiające Wietnamczyków – przypadek Wólki Kosowskiej*, w: *Między jednością a wielością. Integracja odmiennych grup i kategorii imigrantów w Polsce*, red. A. Grzymała-Kazłowska, Warszawa 2008.

⁹ A. Fihel, A. Górna, P. Kaczmarczyk, *Rynek pracy a integracja cudzoziemców z Ukrainy i z Wietnamu posiadających zezwolenie na osiedlenie się w Polsce*, w: *Między jednością a wielością. Integracja odmiennych grup i kategorii imigrantów w Polsce*, red. A. Grzymała-Kazłowska, Warszawa 2008.

¹⁰ K. Laskowska, *Azjatyckie zorganizowane grupy przestępcze*, „Prokuratura i Prawo” 2004, nr 7–8.

sprzeczne z prawem, inni członkowie uczą się ich. Następuje przekazywanie zachowań nonkonformistycznych i dochodzi do eskalacji problemu.

1. Charakterystyka wietnamskiej mniejszości narodowej

Wietnamczycy przybyli do Polski na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. Byli to przede wszystkim studenci, którzy mogli uczyć się poza własną ojczyzną na podstawie porozumień międzynarodowych [34, s. 137–138]. Studencka imigracja utrwaliła w polskiej świadomości wizerunek Wietnamczyka wyważonego, spokojnego, komunikatywnego w języku polskim, nieunikającego ciężkiej pracy. Mimo obowiązku powrotu do ojczyzny po zakończeniu edukacji, wielu z nich zostało na stałe w Polsce, dlatego też społeczeństwo nie traktowało ich jako typowych imigrantów. Zdomowili się i stworzyli podwaliny dla przybytku nowej grupy imigrantów w latach dziewięćdziesiątych. Druga fala nie była już tak dobrze postrzegana przez Polaków. Nowi przybysze korzystali z doświadczenia starszych, wykorzystując je w prowadzeniu działalności gospodarczej, lecz mieli poważne problemy językowe i komunikacyjne [28, s. 108–109].

Wietnamczycy, przybywając do Polski, natrafiali na wiele przeciwności losu. Inny język, tęsknota za ojczyzną i wyalienowanie prowadziły do problemów z dostosowaniem się do nowych realiów życia codziennego [30, s. 37]. Trudności nastroczała zwłaszcza kultura europejska, odmienna od wietnamskiej. W przeciwieństwie do obyczajowości zachodniej ta ostatnia oparta jest na kulcie przodków, religijności (wpływy buddyzmu, konfucjanizmu, taoizmu), modelu tradycyjnej, patriarchalnej, wielopokoleniowej rodziny, gdzie starsi uczą młodszych postaw życiowych. Obecnie kultura wietnamska odchodzi od swoich korzeni. Mamy do czynienia z procesami modernizującymi. Jednak więzi rodzinne i kultywacja tradycji przodków nie zanikają. Zmieniają tylko swoje konserwatywne oblicze [33, s. 98–101, 107].

Problem tożsamościowy imigrantów jest bardzo złożony. Jedną z najprostszych teorii opiera się na założeniu, że Wietnamczyk, który nie mówi w swoim rodzimym języku, tak naprawdę nie jest Wietnamczykiem [29, s. 213]. Reprezentanci drugiej fali migracyjnej, którzy przyjechali w latach dziewięćdziesiątych, są rozdarci pomiędzy dwiema „ojczyznami”. Najogólniej rzecz ujmując: są zbyt polscy, żeby wrócić do swojej ojczyzny (mimo że czują się z nią związani), ale też mają poczucie, że nie do końca przynależą do kultury polskiej [32, s. 37]. Nieco inaczej kwestia poczucia narodowego wygląda w przypadku Wietnamczyków urodzonych w Rzeczypospolitej, którzy pełniej przyjmują polskie wzorce. Wpływ ma na to środowisko rówieśnicze, kontakty w szkole itd.¹¹ Problem z podwójną tożsamością dobrze ukazują dane statystyczne. W 2011 r. prawie 1,1 tys. osób podało swoją identyfikację narodowo-etniczną jako polską i jednocześnie wietnamską (w tym czterysta osób wietnamską narodowość jako drugą). Z kolei tylko Wietnamczykami czuło się prawie 3 tys. badanych [5, s. 122–124].

Bardzo trudno jest określić liczbę Wietnamczyków przebywających na terenie Polski. Przyjmuje się, że jest ich około 30 tys. [39, s. 73]. W latach 1992–2000 wydano 1227 zezwoleń na pobyt stały. Biorąc pod uwagę nowsze badania w latach 2007–2015, ponad 27 tys. Wietnamczyków złożyło wnioski o zezwolenie na zamieszkanie na czas oznaczony lub pobyt czasowy. Pozytywnie rozpatrzono ponad 23 tys. tego typu podań. O zezwolenie na pobyt stały (lub osiedlenie) w tym samym przedziale czasowym wnioskowało ponad 2,7 tys. osób, co poskutkowało akceptacją ze strony władz polskich w 1,2 tys. przypadków. Dodatkowo udzielono ponad 2 tys. zezwoleń na pobyt rezydenta długoterminowego Unii Europejskiej [15, s. 1–8]. W latach 1992–2015 status uchodźcy uzyskało 7 osób narodowości wietnamskiej. W latach 2012–2014 wydano z Polski tylko 26 osób, co stanowi nieco ponad 10% ogólnej liczby

¹¹ Zob. M. Głowacka-Grajper, *Dobry gość. Stosunek nauczycieli szkół podstawowych do dzieci romskich i wietnamskich*, Warszawa 2006.

osób deportowanych. Na uwagę zasługuje fakt, że decyzji stanowiących o deportacji Wietnamczyków wydano ponad 200 [6]. Dla porównania w latach 2001–2003 wydano ponad 1800 decyzji tego typu [9].

W latach dziewięćdziesiątych Wietnamczycy byli widoczni w szczególności jako osoby prowadzące małą działalność gastronomiczną. Bary były zakładane przez Wietnamczyków posiadających uregulowany prawnie status pobytu, zaś pracownikami niższego szczebla stawali się nowo przybyli, w większości nielegalni imigranci. Inną sferą aktywności był handel, w którym według różnych statystyk pracę znajdowało nawet 2/3 Wietnamczyków. Słynny stał się „Jarmark Europa” na Stadionie Dziesięciolecia w Warszawie, gdzie funkcjonowało ponad tysiąc wietnamskich placówek. Później powstało centrum handlowe w podwarszawskiej Wólce Kosowskiej [26, s. 58, 101]. Właścicielem stoiska jest osoba z pozwoleniem na popyt, płacąca opłaty bazarowe w terminie i mająca niezbędną dokumentację. Nielegalnym imigrantom bądź podnajmuje się takie stoisko, bądź zlecana jest im praca. Rocznie wydaje się około 2,5 tys. pozwoleń na pracę dla Wietnamczyków [22, s. 100].

Z uwagi na temat artykułu trzeba wziąć pod uwagę przyczyny przestępczości wśród osób pochodzenia wietnamskiego. Jedną z nich jest hermetyczność tej grupy społecznej. Zbiorowość ta jest zróżnicowana, podzielona na dwie podgrupy. Wietnamczycy, którzy są lepiej wykształceni, dobrze znają polski język i dostosowali się do otaczającej rzeczywistości, chętniej podejmują kontakt z Polakami. Pozytywną rolę odgrywają dzieci, które urodziły się w Polsce. Łączą one tradycyjną kulturę wietnamską, reprezentowaną przez rodziców, z rzeczywistością polską, bardziej przyswajalną dla potomstwa. Dobrze funkcjonują wietnamskie organizacje społeczne (np. Stowarzyszenie Wietnamczyków w Polsce „Solidarność i Przyjaźń”). Z kolei obywatele wietnamscy, którzy słabo komunikują się w obcym języku, przebywają w Polsce nielegalnie, unikają aktywności z Polakami. Są oni bardziej narażeni na zachowania przestępcze. Wietnamczycy pracują często w ramach własnej grupy narodowej. Dodatkowo znajdują mieszkania bezpośrednio w pobliżu swojego miejsca pracy, decydując się grupowo wynająć odpowiedni lokal. Inną formą izolacji są firmy, których działalność skierowana jest na klienta wietnamskiego. W szczególności są to: agencje turystyczne, zakłady fryzjerskie, wietnamskie wydawnictwa oraz punkty gastronomiczne, po części również sklepy spożywcze, oferujące orientalne produkty kuchni azjatyckiej [27, s. 182]. Hermetyczność może mieć jeszcze inne znaczenie. Oznacza ona dobre zorganizowanie grupy i wewnętrzną komunikację, niedostępną dla postronnych osób, co jest widoczne również w zachowaniach przestępczych.

2. Przestępczość wśród cudzoziemców pochodzenia wietnamskiego w Polsce

Rozmiar przestępczości wśród Wietnamczyków jest mniejszy niż w przypadku kryminalnych zachowań Białorusinów, Ukraińców czy Niemców. Jednakże problemem może być tzw. ciemna liczba przestępstw, czyli przestępstwa nieujawnione (niezgłoszone i niezarejestrowane przez organy ścigania), które są efektem zamknięcia grupy [24, s. 207–208]. Obywatele Wietnamu własne problemy próbują rozwiązywać w gronie zaufanych osób. Przestępczość wśród tej grupy ma bardzo specyficzny wizerunek. Znani są z wysokiej dyscypliny handlu, prowadzonego nie zawsze zgodnie z obowiązującym prawem. Do cech charakterystycznych należy: skrytość, niechęć do współpracy z polską policją, kontakty jedynie z ludźmi z własnej grupy narodowej, wewnętrzny solidaryzm. Są postrzegani jako zbiorowość handlująca tekstyliami, mimo to dorobili się dużego majątku. W publicznym obiegu jest powiedzenie, iż wprawdzie „handlują majtkami, a jeżdżą mercedesami” [25, s. 163].

O tym, jakim zagrożeniem są grupy wietnamskie, dowiedziano się w Polsce na początku lat dziewięćdziesiątych. Obywatele Wietnamu prowadzili wzmożoną działalność kryminalną w Berlinie. Tam handlowali nielegalnymi wyrobami tytoniowymi, które były sprowadzane z

Polski, dzięki współpracy z grupami działającymi w tym kraju. Wietnamskie, zorganizowane grupy przestępcze przeniosły się na stałe do Polski. Nawiązały kooperację z tzw. mafią pruszkowską, a Jeremiasz Barański „Baranina” był łącznikiem pomiędzy nimi. Epicentrum przestępczości stanowił „Stadion Dziesięciolecia”, gdzie odnotowywano przestępstwa porachunkowe z udziałem Wietnamczyków. Handlowali oni głównie drobnym towarem, nielegalnymi nośnikami elektronicznymi, podróbkami odzieży renomowanych marek, prowadzili małą gastronomię typu *fast food*. W Szczecinie kontrolowali działalność „przemysłu nocnego”, czyli sieci agencji towarzyskich [40, s. 155–156]. Oprócz handlu pracowali w nielegalnych zakładach produkujących pirackie programy, płyty muzyczne, podróbki markowej odzieży. Towary te później były także rozprowadzane przez przestępców rosyjskojęzycznych. Szacuje się, że roczny zysk z tych dóbr wynosił nawet 400 mln USD [36, s. 21].

Warto zwrócić uwagę również na wiktyimizację Wietnamczyków. Stają się oni ofiarami handlu ludźmi. Często organizatorem pracy dla tej grupy jest ich rodak. Ofiary tego procederu twierdziły, że koszt podróży do Polski wynosił nawet 8 tys. USD. Szlak wiódł najczęściej z Hanoi przez Moskwę (samolotem, z wykorzystaniem ruchu bezwizowego), a dalej samochodem lub pieszo, często nocą, mało uczęszczanymi trasami. Podróż kończyła się w okolicach Warszawy (bardzo często bezpośrednim celem była Wólka Kosowska). Czas trwania podróży jest zróżnicowany, zależy w dużej mierze od organizatora przerzutu. Niekiedy zdarzają się dłuższe postoje w jednym miejscu, nawet kilkutygodniowe [36, s. 110–111]. Imigranci skazani są na podróż w trudnych warunkach. Noclegi znajdują we wsiach, w zabudowaniach bez prądu i ogrzewania, a transport odbywa się z użyciem samochodów ciężarowych. Zdarzają się przypadki przemocy ze strony organizatorów przemytu, którzy systematycznie zmieniają się w pilnowaniu Wietnamczyków. Najczęściej daną grupę nadzoruje osoba pochodząca z kraju, przez który przejeżdża dany transport [45] Nielegalny imigrant jest łatwy do kontrolowania przez grupy przestępcze. Stosuje się wobec niego znane techniki w handlu ludźmi, w szczególności: odpracowanie długu, zastraszenie deportacją, przemoc fizyczną i psychiczną, więzienie. Wietnamczycy stają się współczesnymi niewolnikami. Są zatrudniani jako tragarze w placówkach handlowych lub pomoc kuchenna, pracują po kilkadziesiąt godzin dziennie w trudnych warunkach [22, s. 110–111].

Tabela 1. Przekraczanie granicy Rzeczypospolitej Polskiej przez obywateli wietnamskich w latach 1994–2016

Rok	Ruch graniczny	Usiłowanie/przekroczenie granicy z naruszeniem obowiązującego prawa	Wartość przemytu towarów (w złotych)
1994	3629	Brak danych	Brak danych
1995	4162	Brak danych	Brak danych
1996	5986	Brak danych	Brak danych
1997	7165	Brak danych	Brak danych
1998	4492	82	Brak danych
1999	3952	60	0
2000	3264	136	4 000
2001	3128	283	14 420
2002	3528	146	77 070
2003	3986	243	942 222
2004	5965	146	555 885
2005	8007	325	333 684

2006	17 562	190	79 423
2007	20 537	103	210 074
2008	6433	188	16 930
2009	3919	137	0
2010	6802	58	12 120 547
2011	21 482	44	18 811 218
2012	10 006	101	3 677 240
2013	7416	67	327
2014	7548	210	103 399
2015	8814	279	4 497 606
2016	12 456	193	239

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez Komendę Główną Straży Granicznej – Biuro Ochrony Informacji, odpowiedź na wniosek o udostępnienie informacji publicznej z dnia 10 stycznia 2017 r., sygn. KG-OI-III.0180.1.2017.JB-I.

Trudno odnieść się do danych zgromadzonych przez Straż Graniczną. Kontrowersje wzbudzają w szczególności informacje dotyczące wartości towarów przemycających przez Wietnamczyków. W 2015 r. Wietnamczycy próbowali przemyścić towary o łącznej wartości prawie 4,5 mln zł, co stanowi około 1% wartości całościowej przemycających dóbr (345 mln zł) [7, s. 37]. Należy pamiętać, że dane te odnoszą się do ruchu granicznego odbywającego się w dwie strony.

W 2016 r. 6272 Wietnamczyków wjechało do Polski legalnie (niektórzy z nich przekroczyli granicę wielokrotnie). Na uwagę zasługuje fakt, że w 6155 przypadkach dokonali tego drogą lotniczą. Odmówiono przekroczenia granicy w siedmiu przypadkach (pięć sytuacji dotyczyło transportu powietrznego). Główną przyczyną odmowy był brak dokumentacji wizowej lub pobytowej (cztery procedury). Prawie osiemdziesięciu Wietnamczyków złożyło wnioski o udzielenie ochrony państwowej na granicy. W 2016 r. łącznie do kraju przyjechało ponad 24 mln osób. Biorąc pod uwagę przekroczenie granicy wbrew obowiązującym przepisom, Wietnamczycy próbowali dokonać tego w 193 sytuacjach – 81 przypadków dotyczyło granicy z Litwą, a 95 z Niemcami. W 112 procederach była to próba wjazdu do Polski (głównie przez Litwę – 81 razy). Z kolei w 81 sytuacjach Wietnamczycy próbowali dostać się do bardziej atrakcyjnych zarobkowo krajów zachodnich (80 zdarzeń obejmowało próbę nielegalnego przekroczenia granicy z Niemcami). Wietnamczycy wykrywani byli przez polskie służby już poza przejściami granicznymi. Łącznie wbrew prawu polską granicę przekraczano ponad 7 tys. razy. Ponad połowa przypadków dotyczyła Ukraińców, w dalszej kolejności byli to: Rosjanie, Polacy, a Wietnamczycy pod względem grupy narodowej byli na szóstym miejscu. Obywatele Wietnamu próbowali przekroczyć granicę, posługując się również fałszywymi dokumentami (najczęściej podrabiano paszport). W 2016 r. wykryto osiem takich przypadków z zaangażowaniem Wietnamczyków (łącznie prawie 3 tys.). W przypadku paszportu Wietnamczycy czterokrotnie posługiwali cudzym, ale oryginalnym dokumentem.

W 2016 r. ujawniono 134 Wietnamczyków, którzy przebywali w Polsce nielegalnie (115 sytuacji miało miejsce w województwie mazowieckim, a więc tam, gdzie ich populacja jest najliczniejsza). Łącznie Straż Graniczna wykryła prawie 19 tys. przypadków nielegalnego pobytu na terenie Rzeczypospolitej. Z kolei niezgodnie z prawem pracowało 18 obywateli Wietnamu (na 2646 takich przypadków), co stanowi nikły odsetek ogółu nielegalnie zarabkujących, biorąc dodatkowo pod uwagę, że w Polsce przebywa około 30 tys. Wietnamczyków [7, s. 2 i n.].

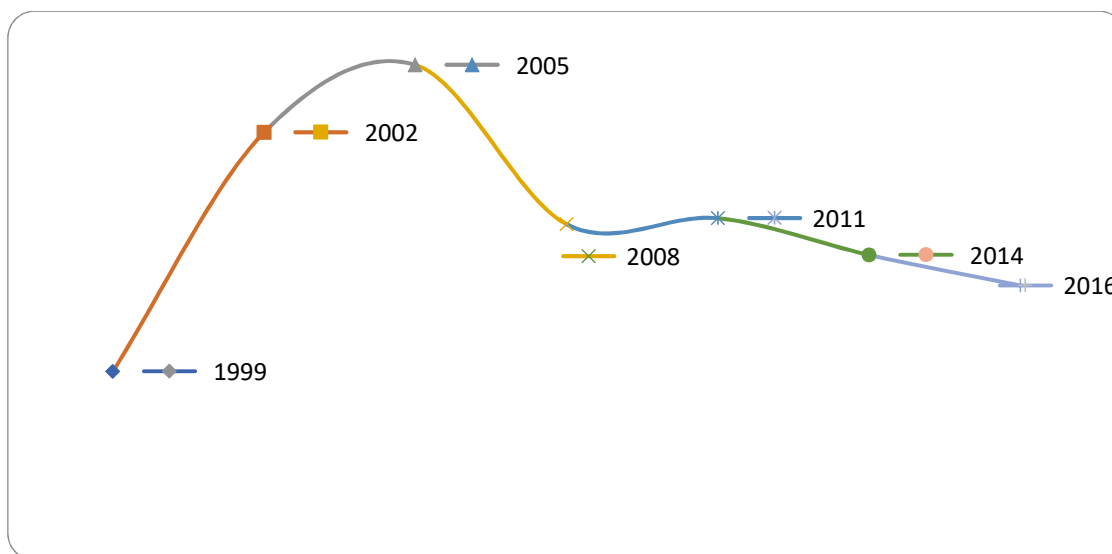
Znana jest również aktywność związana z podrabianiem dokumentów. Służby wielokrotnie podczas rutynowych kontroli paszportów miały do czynienia z nieudolnie

podrabianymi identyfikatorami. Wietnamczycy okazywali do kontroli powielone na aparaturze ksero dokumenty kolegów. Podrabianie dokumentów odbywało się najczęściej w prywatnych mieszkaniach zwanych „sajgonkami”. Bardziej zaradni korzystali z usług nielegalnych drukarni. Jeden z takich ośrodków został zlikwidowany w Warszawie w 1996 r. [25, s. 163]. Wietnamczycy, próbując zalegalizować swój popyt w Polsce, decydują się niejednokrotnie na tzw. fikcyjne małżeństwa. Według danych ślub kosztuje od 1 tys. do 5 tys. euro. „Tańszą” opcją jest fikcyjne ojcostwo. Matka w rubryce ojciec podawała dane wietnamskiego mężczyzny, co kosztowało do 1,1 tys. euro. Ten proceder miał stanowić podstawę do legalizacji pobytu w późniejszym postępowaniu przed polskimi urzędami [22, s. 98].

Wietnamczycy trudnią się również przemytem. Popularnymi towarami jest sprzęt gospodarstwa i elektronika. Dochodzi do tego fałszowanie dokumentacji przewozowej. Dobra sprowadzane są drogą morską, w kontenerach z krajów Dalekiego Wschodu, a transportowane głównie do Niemiec. Listy ładunkowe nie zgadzają się z przewożonym towarem, dzięki czemu cło jest mniejsze. Następnie towar transportowany jest dalej, także do Polski [44]. Obiektem zainteresowania cieszy się także przestępczość narkotykowa. Polskie służby ścigania podkreślają profesjonalizm w działaniu wietnamskich grup przestępczych. Wietnamczycy specjalizują się przede wszystkim w uprawie konopi indyjskich. Małe plantacje znajdują się w wynajmowanych domach, położonych na uboczu, zamieszkiwanych przez większą liczbę obywateli Wietnamu. W 2010 r. Centralne Biuro Śledcze doprowadziło do likwidacji trzech takich obiektów. Zarekwirowano około 3 tys. krzaków i 20 kg towaru gotowego do sprzedaży [46].

Statystyki policyjne prowadzone w latach 1999–2012 wykazują, że obywatele Wietnamu podejrzewani są w szczególności o prowadzenie pojazdów w stanie nietrzeźwości lub pod wpływem środków odurzających (73 procedery), nielegalne przekroczenie granicy (odnotowano 59 takich przestępstw), korupcję (55 osób obciążonych), wprowadzanie do obrotu podrobionych towarów (podejrzewano 48 Wietnamczyków) i użycie podrobionych dokumentów (31 obywateli wietnamskiego pochodzenia). W mniejszym stopniu podejrzewano ich o przestępstwa zagrożone karą wieloletniego pozbawienia wolności. Zabójstwo zarzucono 7 członkom omawianej grupy, o gwałt obarczono winą 1 osobę. Natomiast policja odnotowała, że 44 Wietnamczyków było podejrzanych o udział w bójce, w tym także z użyciem broni palnej, w skutek czego jedna osoba poniosła śmierć [11].

Rysunek 1. Wietnamczycy podejrzani o popełnienie przestępstwa w latach 1999–2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez Komendę Główną Policji, odpowiedź na wniosek o udzielenie informacji publicznej z dnia 7 lutego 2017 r., sygn. Gip-5146/16.

W razie konfliktu z prawem Wietnamczycy są zmuszeni odbyć karę pozbawienia wolności w polskich więzieniach. Tam często są dzieleni na podstawie cech zewnętrznych na tzw. Azjatów, bez rozróżniania konkretnej narodowości. Zderzają się po raz kolejny z barierą językową, dlatego też władze więzienne starają się dostosować skład celi i umieścić w nich spokojne, tolerancyjne osoby. Jednak unika się formowania jednolitych narodowo miejsc odbywania kary, tj. nie tworzy się cel wyłącznie z osobami pochodzenia wietnamskiego, aby uniknąć segregowania i „gettyzacji” osadzonych, co może być czynnikiem sprzyjającym wybuchom agresji [38, s. 131–132].

Tabela 2. Wykonywane orzeczenia sądowe przez obywateli Wietnamu według wymiaru kary – stan na 5 stycznia 2017 r.

Ramy orzeczeń	Aktualnie
Tymczasowy areszt	16
Kara pozbawienia wolności do trzech miesięcy	1
Kara pozbawienia wolności powyżej trzech miesięcy do	1
Kara pozbawienia wolności powyżej dwóch do trzech lat	1
Kara pozbawienia wolności powyżej trzech lat do pięciu lat	2
Kara pozbawienia wolności powyżej pięciu lat do dziesięciu	2
Kara pozbawienia wolności powyżej dziesięciu lat do	1
Łącznie	24

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez Centralny Zarząd Służby Więziennej – Biuro Informacji i Statystyki – Centralna Baza Danych Osób Pozbawionych Wolności Noe.NET, odpowiedź na wniosek o udostępnienie informacji publicznej z dnia 9 stycznia 2017 r.

Należy porównać dane zawarte w tabeli 2. do obecnej sytuacji w jednostkach penitencjarnych. Centralny Zarząd Służby Więziennej podaje, że łącznie jest 72 312 osadzonych, w tym 65 688 skazanych oraz 5518 tymczasowo aresztowanych [14, s. 1]. Odsetek osób skazanych na karę pozbawienia wolności wśród społeczności wietnamskiej w porównaniu do ogółu osób jest bardzo niski. Podobnie w przypadku osób tymczasowo aresztowanych.

Tabela 3. Obywatele Wietnamu osadzeni w jednostkach penitencjarnych w Polsce według wieku w latach ukończonych – stan na 5 stycznia 2017 r.

Przedział wiekowy	Liczba osób
Nieletni (poniżej 17 roku życia)	0
17–39 lat	13
30–39 lat	8
40–49 lat	6
50–59 lat	4

Powyżej 59 lat	0
Data urodzenia nieznana	1
Łącznie	24

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez Centralny Zarząd Służby Więziennej – Biuro Informacji i Statystyki – Centralna Baza Danych Osób Pozbawionych Wolności Noe.NET, odpowiedź na wniosek o udostępnienie informacji publicznej z dnia 9 stycznia 2017 r.

Przestępstwa skazane z uwzględnieniem wieku nie odbiegają od ogólnych tendencji. Popełniane są przez osoby młode, przed czterdziestym rokiem życia¹².

W latach 1989–2016 liczba osób skazanych i tymczasowo aresztowanych – przebywających w zakładach więziennych i aresztach – nie zmieniała się w sposób istotny. W 1989 r. odnotowano jedynie jedną osobą odbywającą karę pozbawienia wolności i żadnej tymczasowo aresztowanej. W 2000 r. władze jednostek penitencjarnych wskazywały, że tymczasowo aresztowanych Wietnamczyków było 20, zaś 4 osoby odbywały karę pozbawienia wolności. Dziesięć lat później służby więzienne odnotowały, że czasowo osadzonych było 58 osób (najwięcej po 1989 r.), zaś pozbawieni wolności stanowili 6-osobową grupę. Najwięcej wietnamskich osadzonych w zakładach penitencjarnych było w 2011 r. – łącznie 66 osób (40 Wietnamczyków tymczasowo aresztowanych i 26 skazanych). Najwięcej skazanych osób narodowości wietnamskiej było w 2012 r. – 33 osoby [10].

Istotnym wskaźnikiem obrazującym ilość osób, wobec których sądy orzekły karę pozbawienia wolności, jest współczynnik prizonizacji¹³. W Polsce po 2000 r. oscyluje on w granicach od 200 do 235 osób skazanych na tego rodzaju karę w odniesieniu do 100 tys. mieszkańców [37, s. 345]. Jeżeli przyjmiemy dane, że obecnie w Polsce przebywa około 30 tys. Wietnamczyków, współczynnik prizonizacji jest znacząco niższy od średniej i wynosi około 25 osób na 100 tys. Jednakże, jak wspominałem wcześniej, wielu z nich posiada obywatelstwo polskie, tym samym dane te mają charakter jedynie obrazowy. W 2000 r. notowano, że Wietnamczycy popełniają jedynie 0,9% ogółu przestępstw dokonywanych przez cudzoziemców [40, s. 158].

Tabela 4. Orzeczenia sądowe aktualnie wykonywane przez obywateli Wietnamu według popełnionych rodzajów przestępstw – stan na 5 stycznia 2017 r.

Razem orzeczeń		Razem	Aktualnie wykonywane	
			Tymczasowe areszty	Wyroki prawomocne
		24	16	8
Razem		13	7	6
Art. 148 §1		3	1	2

¹² Zob. *Roczna informacja statystyczna za rok 2015*, Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej, Warszawa 2015, s. 14, <http://www.sw.gov.pl/dzial/Statystyka> (dostęp: 30 XII 2016).

¹³ Współczynnik prizonizacji to stosunek liczby osób skazanych na karę pozbawienia wolności, w relacji do 100 tys. osób zamieszkujących dane państwo.

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, Dz.U. 1997, nr 88, poz. 553	Art. 178a §1	1	0	1
	Art. 244	1	0	1
	Art. 258 §1	3	3	0
	Art. 258 §3	1	0	1
	Art. 264 §3	2	1	1
	Art. 278 §5	2	2	0
Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu narkomanii, Dz.U. 2005, nr 179, poz. 1485	Razem	11	9	2
	Art. 53 ust. 1	1	0	1
	Art. 53 ust. 2	5	5	0
	Art. 54 ust. 1	1	1	0
	Art. 56 ust. 3	1	1	0
	Art. 63 ust. 1	2	2	0
	Art. 63 ust. 3	1	0	1

Źródło: opracowanie własne na podstawie na podstawie danych udostępnionych przez Centralny Zarząd Służby Więziennej – Biuro Informacji i Statystyki – Centralna Baza Danych Osób Pozbawionych Wolności Noe.NET, odpowiedź na wniosek o udostępnienie informacji publicznej z dnia 9 stycznia 2017 r.

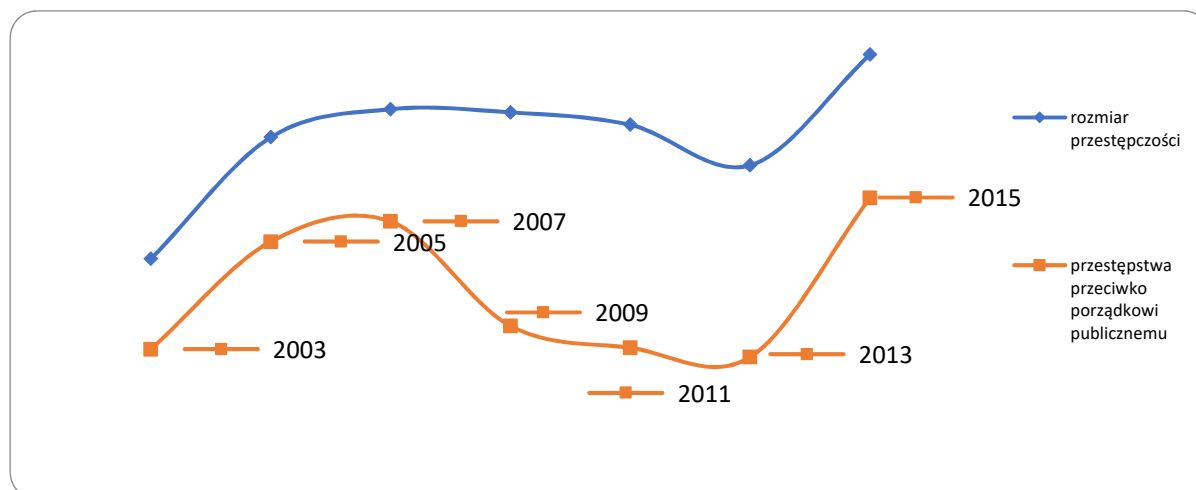
Jak obrazuje tabela 4., najwięcej wietnamskich obywateli, którzy przebywają w aresztach śledczych, jest podejrzanych (oskarżonych) o udział w zorganizowanej grupie przestępczej albo związku mającym na celu popełnienie przestępstwa, także skarbowego (trzy osoby) oraz o produkcję znacznych ilości środków odurzających i substancji psychotropowych, w celu osiągnięcia korzyści majątkowej (pięciu aresztowanych). Biorąc pod uwagę aktualnie wykonywane wyroki pozbawienia wolności, najwięcej przypadków odnotowano wśród Wietnamczyków skazanych za zabójstwo (dwie osoby). Łącznie sześciu Wietnamczyków jest skazanych i odbywa karę pozbawienia wolności za: prowadzenie samochodu pod wpływem środków odurzających lub w stanie nietrzeźwości, niestosowanie się do orzeczonych zakazów (np. wstępu na imprezę masową, kierowania pojazdami), zakładanie/kierowanie zorganizowaną grupą przestępczą, organizowanie nielegalnego przekroczenia granicy, produkcję środków odurzających, uprawę znacznych ilości konopi, maku, koki. Mimo że ilość cudzoziemców pochodzenia wietnamskiego przebywających w odosobnionych placówkach karnych jest nieznaczna, to aspekt przedmiotowy przestępstw przez nich popełnianych może świadczyć o ich dużym zagrożeniu dla społeczeństwa. Czyny te są zagrożone karą wieloletniego pozbawienia wolności, mają charakter przestępczości zorganizowanej.

Oprócz statystyk penitencjarnych i policyjnych bardzo ważne z punktu widzenia badań ilościowych są dane sądowe (prawomocne skazania). Zaprezentowane zostaną informacje z 2014 r. Z uwagi na dotkliwość społeczną czynów niezgodnych z prawem, istotne są orzeczone kary bezwzględne pozbawienia wolności. Taki wyrok wydano względem 10 osób (na 36 tys. ogółem). Wyrok zawieszono warunkowo w przypadku 99 Wietnamczyków (na ponad 163 tys.). Tym samym łącznie skazano 109 cudzoziemców pochodzenia wietnamskiego. Najczęściej orzekanym wymiarem kary było sześciomiesięczne pozbawienie wolności (42 przypadki, czyli niemal 1/3 ogółu orzeczonych wyroków pozbawienia wolności). Warto podkreślić, że kar najsurowszych względem Wietnamczyków sądy nie orzekały. Najdotkliwszym wyrokiem była kara dwóch lat pozbawienia wolności (wobec jednej osoby), co wskazuje na niską szkodliwość czynu [13].

W 2014 r. karę ograniczenia wolności orzeczono względem 33 tys. osób i tylko wobec jednego Wietnamczyka. Znacznie częściej sądy stosowały karę grzywny – wobec 47 Wietnamczyków (na ponad 63 tys. ogółem). Wietnamczycy najczęściej musieli uiścić kwotę od 800 zł do 1000 zł (w 17 przypadkach). Grzywny w najwyższej wysokości – powyżej 5 tys. zł – musiało zapłacić dwóch przedstawicieli tej grupy. Należy zwrócić uwagę, że w przypadku Wietnamczyków nie orzekano środków karnych, takich jak zakaz prowadzenia pojazdów czy zajmowania danego stanowiska [13].

Oprócz wysokości wyroku, zastosowania danego środka karnego lub kary należy zwrócić uwagę na strukturę przestępstw. Wietnamczycy najczęściej łamali prawo w związku z porządkiem publicznym – 59 osób (na 2866 przypadków). Głównym powodem było w tej sytuacji nielegalne przekroczenie granicy (49 sytuacji na 610 łącznie) [1, art. 264 §2]. Trzeba w tym miejscu podkreślić, że stanowi to ponad 8% ogółu takich przestępstw. Kolejne przypadki dotyczyły: organizowania przemytu ludzi przez granicę (5 przypadków na 77 możliwych) [1, art. 264 §3] oraz osiągnięcia korzyści majątkowej w zamian za umożliwienie nielegalnego pobytu na terenie Polski (3 osoby skazane na 40 ogółem) [1, art. 264a §1]. Kolejną kategorią przestępstw są czyny związane z posiadaniem niewiarygodnych dokumentów. W ramach tych zachowań kryminalnych skazano 18 osób (ogółem prawie 9 tys.). Czyny te obejmowały m. in.: wprowadzenie w błąd osoby odpowiedzialnej za wydanie stosownych dokumentów (8 osób) [1, art. 272], fałszerstwo dokumentów (7 osób) [1, art. 270 §1]. Na uwagę zasługują przestępstwa przeciwko bezpieczeństwu w komunikacji. W ramach tej kategorii przestępstw skazano 16 przedstawicieli badanej zbiorowości. W Polsce w sumie prawomocny wyrok uzyskało w tym przypadku ponad 71 tys. osób. Wietnamczycy byli winni np. prowadzenia samochodu pod wpływem środków odurzających lub w stanie nietrzeźwym (10 osób) [1, art. 178a §1], a także spowodowania wypadku (trzech obywateli pochodzenia wietnamskiego) [1, art. 177 §1].

Rysunek 2. Rozmiar przestępczości wietnamskiej z uwzględnieniem przestępstw przeciwko porządkowi publicznemu w latach 2003–2015

Oprócz wcześniej wymienionych przestępstw, pomijając ich ścisłą kategoryzację, Wietnamczycy skazywani byli za: posiadanie środków odurzających lub psychotropowych (4 osoby) [3, art. 62 ust. 1], niestosowanie się do orzeczonych przez sąd różnego rodzaju zakazów (5 osób) [1, art. 244], kradzieży (5 osób) [1, art. 278 §1], paserstwa (7 osób) [1, art. 291 §1]. 5 Wietnamczyków skazano za działanie mające na celu skłonienie do złamania prawa, poprzez wręczenie lub obietnicę przekazania korzyści majątkowej [1, art. 229 §3]. Zestawienia

porównawcze dotyczące skonfrontowania przestępstw popełnianych przez obywateli pochodzenia wietnamskiego z całościowym rozmiarem przestępczości (skazanej) nie mają w wyszczególnionych przypadkach większego uzasadnienia ze względu na nikły odsetek udziału w kryminalnych czynach badanej społeczności. Na uwagę jednak zasługuje przestępstwo związane z nielegalnym używaniem znaku towarowego, gdyż po 2008 r. zanotowano duży wzrost tego procederu [2, art. 303 ust. 1]. W 2014 r. za ten czyn skazano dwanaście osób pochodzenia wietnamskiego, co stanowi prawie 3% ogółu takich przestępstw. W tym przypadku możemy dojść do wniosku, że ma to związek z działalnością gospodarczą prowadzoną przez Wietnamczyków, mianowicie handlem. Konsekwencją jest obrót podrabianymi dobrami, głównie ubraniami i dodatkami do garderoby [17].

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów udostępnionych przez: Ministerstwo Sprawiedliwości – Departament Strategii i Funduszy Europejskich, odpowiedź na wniosek o udostępnienie informacji publicznej z dnia 10 stycznia 2017 r., sygn. BM-II-061-1035/16.

Zakończenie

Zanim przejdę do końcowych wniosków, przedstawię szereg zastrzeżeń, które pojawiły się podczas badań. Pozwoli to na dokładniejsze zrozumienie analizowanego problemu.

Nie oszacowano dokładnej liczby obywateli pochodzenia wietnamskiego przebywających na terenie Polski. Prośba o stosowne informacje dotyczące rzeczywistej populacji tej grupy, skierowana do instytucji publicznych, nie dała rezultatu z uwagi na to, że podmioty publiczne, takie jak Urząd ds. Cudzoziemców, nie prowadzą stosownych statystyk.

Następnym problemem była identyfikacja, kogo można zakwalifikować jako Wietnamczyka. W artykule przyjęto za kryterium posiadanie obywatelstwa wietnamskiego, przy równoczesnym nieposiadaniu obywatelstwa polskiego. Dlatego też wiele osób pochodzenia wietnamskiego, które mieszkają w Polsce i mają polski paszport, a popełniło przestępstwo, nie jest ujęta w statystykach. To bardzo poważny problem, gdyż wiele osób, które zgodnie z kryterium prawnym są Polakami, w rzeczywistości zachowało kulturę i odrębność charakterystyczną dla nacji z Dalekiego Wschodu – kontaktuje się nadal z rodakami i tym samym może popełniać działania sprzeczne z prawem charakterystyczne dla tej mniejszości (zgodnie z koncepcją socjologiczną przestępczości). Jednak moje rozważania są użyteczne w przypadku tej grupy, która przebywa w Polsce najkrócej lub też z różnych powodów nie wystąpiła jeszcze o przyznanie polskiego obywatelstwa. Generalizując, można określić ich jako część społeczeństwa wietnamskiego najmniej zintegrowaną ze społeczeństwem polskim, co odpowiada przyjętym założeniom.

Ostatnim zagadnieniem jest tzw. ciemna liczba przestępstw¹⁴. Z uwagi na specyfikę wietnamskiej przestępczości wiele przestępstw nie jest zgłaszana organom ścigania, toteż nie znamy rozmiaru przestępczości rzeczywistej. Wpływają na to następujące czynniki: niechęć społeczeństwa wietnamskiego do zgłaszania nielegalnych procederów w przypadku osób bliskich lub znajomych, negatywny stosunek do policji, brak przeświadczenia wewnętrznego, że czyn popełniony jest naganny (widoczne w szczególności w odniesieniu do „drobnych” przestępstw), obawa przed deportacją, a także problem poczucia bycia ofiarą i lęk przed zemstą sprawcy.

Podsumowując, na terenie Polski przebywa 38 437 239 osób [16, s. 28]. Wietnamczycy stanowią około 0,08% procenta ogółu ludności (przyjmując, że jest ich 30 tys.). Mając na uwadze te statystyki sądowe z 2014 r. i biorąc pod uwagę skazanych na karę pozbawienia wolności lub ograniczenia wolności, Wietnamczycy popełnili około 0,05% ogółu przestępstw

¹⁴ Zob. B. Hołyst, *Kryminologia*, s. 111–121.

zagrożonych takimi orzeczeniami sądowymi¹⁵. Przystępczość odnotowywana wśród badanej zbiorowości jest niższa, niż wskazywałaby na to liczebność tej grupy. Wyjątkiem są przestępstwa związane z nielegalnym przekroczeniem granicy oraz czyny polegające na nielegalnym wykorzystaniu znaków towarowych.

Przyjęta na początku hipoteza: „przystępczość wśród cudzoziemców pochodzenia wietnamskiego, przebywających w Polsce jest wyższa od średniej, czego przyczyną są charakterystyczne cechy tej społeczności, polegające m.in. na braku integracji z polskim społeczeństwem” – została poddana procesowi falsyfikacji. Przystępczość, pojmowana jako proces, jest niemożliwa do zbadania całościowego, chyba że w warunkach idealnych, w których badacz miałby dostęp do wszystkich danych, co jest postulatem niewykonalnym, zwłaszcza badając tak hermetyczną grupę jak cudzoziemcy pochodzenia wietnamskiego w Polsce. Dlatego też, przy falsyfikacji hipotezy, należy mieć na uwadze wymienione trudności, tj. przystępczość nieujawnioną, problemy z oszacowaniem liczebności badanej grupy oraz poczucie odmiennej tożsamości, które powodują zakłócenie procesu badawczego.

W artykule wyraźnie wskazałem, że obywatele pochodzenia wietnamskiego popełniają przestępstwa: związane z handlem (co koreluje z prowadzoną przez nich działalnością gospodarczą), fałszowaniem dokumentów i nielegalnym przekraczaniem granicy (co może świadczyć o nieuregulowanym pobycie na terenie Polski). Mimo że nie jestem w stanie potwierdzić wzmożonej, nielegalnej aktywności wśród Wietnamczyków, to pośrednio wykazałem związek tej grupy z przystępczością.

Dokumenty

1. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r., Kodeks karny, Dz.U. 1997, nr 88, poz. 553.
2. Ustawa z dnia 30 czerwca 2000 r., Prawo własności przemysłowej, Dz.U. 2001, nr 49, poz. 50.
3. Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r., O przeciwdziałaniu narkomanii, Dz.U. 2005, nr 179, poz. 1485.
4. Grabowska E., Raport z badań jakościowych i ilościowych dotyczących poczucia tożsamości i trudności młodych Wietnamczyków zamieszkałych w Warszawie i okolicach. Projekt „Kim jestem?” dla Stowarzyszenia Wietnamczyków w Polsce „Solidarność i Przyjaźń”, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2010, http://fism.pl/wp-content/uploads/2011/07/11_07_03_kim-jestem.pdf (dostęp: 14 II 2017).
5. Gudaszewski G., Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2015, <http://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2011/nsp-2011-wyniki/struktura-narodowo-etniczna-jezykowa-i-wyznaniowa-ludnosci-polski-nsp-2011,22,1.html> (dostęp: 20 XII 2015).
6. Biuletyn statystyczny (2012–2014), Urząd do spraw cudzoziemców, <http://udsc.gov.pl/statystyki/raporty-okresowe/biuletyn-statystyczny-2012-2014/> (dostęp: 31 XII 2016).
7. Biuletyn Statystyczny Straży Granicznej za 2016 r., Komenda Główna Straży Granicznej Wydział Informacji, Warszawa 2017, <https://www.strazgraniczna.pl/pl/granica/statystyki-sg/2206,Statystyki-SG.html> (dostęp: 25 I 2017).
8. Dane liczbowe dotyczące postępowań prowadzonych wobec cudzoziemców w latach 2001–2003, Urząd do spraw Cudzoziemców, <http://udsc.gov.pl/statystyki/raporty-okresowe/zestawienia-roczne/> (dostęp: 31 XII 2016).
9. Dane statystyczne opracowane na podstawie wybranych zestawień rocznych, Urząd do spraw Cudzoziemców, <http://udsc.gov.pl/statystyki/raporty-okresowe/zestawienia-roczne/> (dostęp: 31 XII 2016).
10. Dane udostępnione przez Centralny Zarząd Służby Więziennej – Biuro Informacji i Statystyki – Centralna Baza Danych Osób Pozbawionych Wolności Noe.NET, odpowiedź na wniosek o udostępnienie informacji publicznej z dnia 9 stycznia 2017 r.
11. Dane udostępnione przez Komendę Główną Policji, odpowiedź na wniosek o udzielenie informacji publicznej z dnia 7 lutego 2017 r., sygn. Gip-5146/16.

12. Dane udostępnione przez Komendę Główną Straży Granicznej – Biuro Ochrony Informacji, odpowiedź na wniosek o udostępnienie informacji publicznej z dnia 10 stycznia 2017 r., sygn. KG-OI-III.0180.1.2017.JB-I.
13. Dane udostępnione przez Ministerstwo Sprawiedliwości – Departament Strategii i Funduszy Europejskich, odpowiedź na wniosek o udostępnienie informacji publicznej z dnia 10 stycznia 2017 r., sygn. BM-II-061-1035/16.
14. Informacja o zaludnieniu jednostek penitencjarnych – stan na 27 stycznia 2017 r., Centralny Zarząd Służby Więziennej – Biuro Informacji i Statystyki, <http://www.sw.gov.pl/strona/statystyka-biezaca> (dostęp: 28 I 2017).
15. Legalizacja pobytu – top 5. Dane statystyczne Urzędu do spraw Cudzoziemców z lat 2007 – 2015 ze stanem na 31.12.2015 roku, Urząd do spraw Cudzoziemców Warszawa 2016, <http://udsc.gov.pl/statystyki/raporty-specjalne/top-5-legalizacja-pobytu/> (dostęp: 27 XII 2016).
16. Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2016 r., Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2016, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/powierzchnia-i-ludnosc-w-przekroju-terytorialnym-w-2016-r-,7,13.html> (dostęp: 31 I 2017).
17. Prawomocne skazania osób dorosłych w latach 1946–2014, Ministerstwo Sprawiedliwości – Departament Strategii i Funduszy Europejskich, Warszawa 2015, <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/publikacje> (dostęp: 20 I 2017).
18. Roczna informacja statystyczna za rok 2015, Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej, Warszawa 2015, <http://www.sw.gov.pl/dzial/Statystyka> (dostęp: 30 XII 2016).
19. Społeczność Wietnamska w Polsce. Polityka migracyjna Wietnamu, Wydział Analiz Migracyjnych, Departament Polityki Migracyjnej, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, Warszawa 2007, https://emn.gov.pl/ftp/esm/RAPORT_WIETNAM.pdf (dostęp: 11 II 2017).
20. Ważne dokumenty – stan na 1.01.2016 r., Urząd do spraw Cudzoziemców, Warszawa 2016, <http://udsc.gov.pl/statystyki/raporty-specjalne/wazne-dokumenty-zestawienie/> (dostęp: 28 XII 2016).

Monografie

21. *Holyst B.*, Kryminologia, Warszawa 2009.
22. *Dąbrowski P.*, Praca przymusowa cudzoziemców w Polsce – analiza zjawiska w wybranych grupach imigranckich, Warszawa 2014.
23. *Sutherland E.W., Cressey D.R., Luckenbill D.F.*, Principles of Criminology, Oxford 1992.
24. *Szymańska-Zybertowicz K.*, Nieobecne wyznaczenie? Integracja jako zadanie polityki społecznej wobec cudzoziemców w Polsce po 1989 roku, Toruń 2011.
25. *Wójcik J.W.*, Przeciwdziałanie przestępczości zorganizowanej. Zagadnienia prawne, kryminologiczne i kryminalistyczne, Warszawa 2011.

Prace zbiorowe

26. *Fihel A., Górny A., Kaczmarczyk P.*, Rynek pracy, a integracja cudzoziemców z Ukrainy i Wietnamu posiadających zezwolenie na osiedlenie w Polsce, w: Między jednością a wielością. Integracja odmiennych grup i kategorii imigrantów w Polsce, red. A. Grzymała-Kazłowska, Warszawa 2008.
27. *Grzymała-Kazłowska A., Stefańska R., Szulecka M.*, Podobieństwa i różnice w integracji imigrantów o różnym statusie prawnym, w: Między jednością a wielością. Integracja odmiennych grup i kategorii imigrantów w Polsce, red. A. Grzymała-Kazłowska, Warszawa 2008.
28. *Halik T.*, Polska i Wietnam, w: Imigranci w polskim społeczeństwie, red. T. Halik, A. Kosowicz, A. Marek, Warszawa 2009.
29. *Halik T.*, Nowe podejście do starych wartości. Spojrzenie na wartości wietnamskie z perspektywy przemian politycznych i społecznych, w: Wietnamczycy: systemy wartości, stereotypy Zachodu, red. A. Jelonka, Warszawa 2004.
30. *Huang Vu L.*, Powszechność kultu przodków, w: Wietnamczycy u siebie i na emigracji, red. D. Cichy, Górna Grupa 2015.
31. *Kosowicz A.*, Imigranci w polskim społeczeństwie, w: Imigranci w polskim społeczeństwie, red. T. Halik, A. Kosowicz, A. Marek, Warszawa 2009.

32. *Majkut P.*, Strategie adaptacyjne wietnamskich licealistów w Warszawie. Szkoła i życie codzienne w Polsce, w: *Blaski i cienie imigracji. Problemy cudzoziemców w Polsce*, red. E. Nowicka, Warszawa 2011.

33. *Malejko K.*, Pojęcie i realia domu w rodzine, w: *Wietnamczycy u siebie i na emigracji*, red. D. Cichy, Górna Grupa 2015.

34. *Malejko K.*, Zmienne historie i typy emigracji, w: *Wietnamczycy u siebie i na emigracji*, red. D. Cichy, Górna Grupa 2015.

35. *Mroczek I., Szulecka M., Tulińska E.*, Centrum handlowe skupiające Wietnamczyków – przypadek Wólki Kosowskiej, w: *Między jednością a wielością. Integracja odmiennych grup i kategorii imigrantów w Polsce*, red. A. Grzymała-Kazłowska, Warszawa 2008.

36. *Szwarc A.J., Piskorski J.*, Przesłępczość cudzoziemców w Polsce, w: *Przesłępczość przygraniczna. Postępowanie karne przeciwko cudzoziemcom w Polsce*, red. A.J. Szwarc, Poznań 2000.

37. *Warylewski J.*, Wymiar sprawiedliwości karnej w Polsce – diagnoza statystyczno-kryminologiczna wybranych aspektów, w: *Między nauką a praktyką prawa karnego. Księga Jubileuszowa Profesora Gardockiego*, red. Z. Jędrzejewski, Z. Wiernikowski, S. Żółtek, Warszawa 2014.

38. *Winiarska A.*, Obcy w polskim więzieniu, czyli kontakt w instytucji totalnej, w: *Blaski i cienie imigracji. Problemy cudzoziemców w Polsce*, red. E. Nowicka, Warszawa 2011.

39. *Winiarska A.*, Rodzina wielokulturowa, czyli małżeństwa polsko-wietnamskie w Polsce, w: *Blaski i cienie imigracji. Problemy cudzoziemców w Polsce*, red. E. Nowicka, Warszawa 2011.

Artykuły

40. *Laskowska K.*, Azjatyckie zorganizowane grupy przestępcze, „Prokuratura i Prawo” 2004 , nr 7–8.

41. *Klorek N., Szulecka M.*, Migranckie instytucje ekonomiczne i ich wpływ na otoczenie. Przykład centrów handlowych w Wólce Kosowskiej. Raport z badań, „Ekspertyzy” 2013, nr 2, Warszawa 2013, <http://interwencjaprawna.pl/docs/ARE-213-Wolka-Kosowska.pdf> (dostęp: 12 II 2017).

42. *Merton R.K.*, Social structure and anomie, „American Sociology Review” 1938, t. 3, <http://www.d.umn.edu/cla/faculty/jhamlin/4111/Readings/MertonAnomie.pdf> (dostęp: 26 XII 2016).

Prasa

43. *Galimski K., Krzyżak M.*, Mafia słodko-kwaśna. Komunistyczna Partia Wietnamu rządzi centrum handlowym w Wólce Kosowskiej, „Uważam Rze”,

<http://www.uwazamrze.pl/artykul/974272/mafia-slodko-kwasna> (dostęp: 25 XII 2016).

44. *Nisztor P.*, ABW kontra mafia z Wietnamu, „Rzeczpospolita”,

<http://www.rp.pl/artykul/717354-ABW-kontra-mafia-z-Wietnamu.html#ap-1> (dostęp: 15 I 2017).

45. *Wołkanowska E.*, Z Wietnamu do Polski przez las, „Przegląd”,

<https://www.tygodnikprzeglad.pl/wietnamu-do-polski-las/> (dostęp: 15 I 2017).

46. *Zawadka G.*, Inwazja wietnamskich gangów w Polsce, „Rzeczpospolita”,

<http://www.rp.pl/artykul/626250-Inwazja-wietnamskich-gangow-w-Polsce.html#ap-1> (dostęp: 15 I 2017).

Tetiana Poiarkova

Sumy State A. S. Makarenko Pedagogical University

RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AS THE STRATEGY OF UKRAINIAN STATEHOOD DESTRUCTION

Tetiana Poiarkova. Russian-Ukrainian War as the Strategy of Ukrainian Statehood Destruction.

In the article the problem to determine the nature, peculiarities of origin and means to overcome military conflicts like Russian-Ukrainian war (have been continuing since 2014) is studied.

Modern scientific approaches to understanding of modern wars' essence such as the theory of "hybrid wars", "conflicts of low intensity", "privatized wars", post-modern conflict and degenerate warfare are analyzed.

Special attention is given to M. Kaldor's conception of "new war" and the unusual character of modern wars is emphasized, when elements of partisan confrontation and international warring parties are combined. In reality it is impossible to distinguish civilian population from warring parties. A very important feature is the formation of new forces, which are decentralized and consist of many different types (para-military secessionist units, local field commanders, mercenaries and regular armies).

The author gives special consideration to such nuance of Russian-Ukrainian war as the destruction of Ukrainian statehood by the Russian Federation (RF) using not only the external front but the inner one. In the article the influence of the RF on home Ukrainian problems is proposed to study in three projections: political, economic and cultural. At the same time the accent is made on the RF's using of democratic Ukrainian procedures and institutions for Russia's benefit.

As to the economic component, Russia holds an interest in creating of additional expenses for Ukraine because of: 1) population that in fact is in occupation (social services: pensions, indemnities for health and home losses, etc.); 2) destruction of infrastructure in occupied regions; 3) works in territories under the RF's control.

The cultural changes, which help Russia in the war confrontation, are emphasized. Firstly, it is the formation of a separate regional identity (prevailing over the state one) in the occupied territories. Secondly, there are strained relations (between Russians and Ukrainians, parishioners of the Moscow and Kiev Patriarchate, age strata, etc.). Thirdly, gradual destruction of "new" Ukrainian heroes' (soldier of Anti-Terrorist Operation (ATO)) images is conducted. Fourthly, they consolidate negative images of local population of the 'LPR'-'DPR', who couldn't defend the independence of their region and now make additional budgetary loadings.

Reasons of Russia entry into the war against Ukraine are also analyzed in the article. These reasons are: overdependence of Russian economic system from external world, fatal developmental scientific lag. The author indicates that concentration of social attention on the war let mobilize Russian society to struggle against common enemy, level the aftermath of hydrocarbon era and inevitable social and economic polarization of Russian society.

The following aspects are treated by the author as the aftermath of the Russian-Ukrainian conflict: 1) compensation of total government ownership and encroachment on rights and freedoms of Russian citizens by means of felling like "the great nation" as the result of the of Ukrainian territory seizure (the Crimea); 2) creation of a precedent to reconsider post-World War II agreements.

In the conclusions of the article it is indicated that the most acceptable for the RF variant of further Russian-Ukrainian conflict is its tailing. The existence of the "grey zone" (the 'LPR' and the 'DPR') is advantageous in long-term perspective: to make up economic losses; to draw dividends from the opportunity to influence Ukraine the opportunities to reallocate areas of influence in world politics.

Key words: Russian-Ukrainian war, hybrid war, conflicts of low intensity, "new war", second front.

The war in Ukraine is our day-to-day life; however it doesn't mask the unusual nature of current military invasion to be observed by everybody. On the one hand, Russia is an aggressive country which disavows this fact and distances from the obligation to be responsible for inobservance of international treaties envisaging various guarantees of the territorial integrity of Ukraine or observance of rights of people living in the occupied territories. On the other hand, Ukraine officially conducts the Anti-Terrorist Operation (ATO), is not at war with the Russian Federation, maintains visa system and has economic relations with the official Moscow.

In connection with this, there is a current need to determine the nature, peculiarities of origin and means of such warfare.

Contemporary political science has several approaches to understanding of the 'modern' (which appeared after the World War II) hot armed conflicts' essence. One of the most popular directions considers modern wars as 'hybrid' ones (S. Datsiuk, Y. Fedorov, G. Pocheptsov, S. Rastorguev) [1, 2, 3, 4]. Careful study of works connected with this topic allows us to agree with the opinion that "the 'hybrid' aspect of the term simply denotes a combination of previously defined types of warfare, whether conventional, irregular, political or information ones. Even those who have put forward such a definition must admit that the combination of war across domains is not new, but in fact is as old as warfare itself" [5].

This prerequisite was the reason to pay attention to the works in which modern wars are considered as the product of evolutionary transformation. So, Ch. Tilly in his work 'Coercion, Capital, and European States, A.D. 990-1992' (1992) pointed that the landmark transformation led to the formation of different war types: 1) patrimonialism, where the leading forces of war were represented by tribes, feudal assemblies, town people's emergency volunteer corps; 2) brokerage, where wars were conducted by mercenaries; 3) armies of nation states, which were characterized by creation of mass army and navy and inclusion of military forces into the state administrative structures; 4) socialized wars, where military force became a powerful authority, fiscal activity became more and more separated from military one, differentiation of labour between the army and the police increased that, therefore, laid the foundation for formation of the European states [6, p. 60].

But wars are the reason not only to construct the means of coercion in the territories with definitely determined borderlines and have some advantages over all the other organizations which act in the same territories, but also to form the civil state structures aimed at collecting means for army supply and regularly controlling the rest of civilian population [6, p. 47].

In Ch. Tilly's judgment, the strategy of 'modern' wars is determined by the confluence of all historical types of wars. From this perspective, the reason of war is '(narrow-understandable) nationalism' that allows the representatives of one or another nationality, which is not recognized by the official authorities, to trace their chance in these wars. It is very important that the influence of wars on the state development is not always progressive. The wars often cause degradation of the main law-enforcement institutions, as these conflicts can be the display of the external interference that let the regimes of the aggressive countries survive without inner transformations [6, p. 59, 297].

In his work 'War and Anti-War: Making Sense of Today's Global Chaos' (1995), A. Toffler specified that modern wars depended on the strategy for conducting warfare which "represented the means to make wealth, however the means to stop warfare must reflect the means to conduct warfare" [7, p. 28].

In A. Toffler's opinion, the distinctive features of the military involvements in the 21st century are determined by the two points. Firstly, the parties to these involvements are the states of the First (agrarian), the Second (industrial), and the Third (informational) waves which have their own interests, warring élites, crises, and needs [7, p. 46, 321]. Secondly, the equivalent warring parties are agents that might not be the whole nations (in the modern sense of the word) but represent all the types of the ethnic communities – from a federation of tribes to a city-state of the Third Wave, i.e. the postnational state having indistinct borders [7, p. 352, 353].

A. Toffler claimed that there was the tendency for old diplomatic means to be generally lost and for many international organizations to particularly disappear. That carried important consequences under which "the UN itself might partially be the club of the former or false nations, that is the political units which could be masked as the nations" [7, p. 309, 353].

M. van Creveld in his 'The Transformation of War' (2008) proposed to regard military involvements, that had appeared after the World War II, as the 'involvements of low intensity' which strategic peculiarities were determined by the following: 1) warring parties resembled tribes; 2) fanaticism, not professionalism, was the prevailing motivation; 3) there was no separation line between the battlefield and home front (between those who fought and those who observed the war, paid bills, and suffered); 4) the aim was to lower the threshold of 'political significance' and move it from the state level to the level of organizations, groups, and private persons representing the state; 5) presence of expensive modern (nuclear) weapons was not an advantage; 6) rebels always gained victory over professional forces [8, p. 46, 48, 280, 281, 287].

All these circumstances, in M. van Creveld's opinion, lead to erosion of the modern state institutions because of destruction of the state's privilege for violence. That results in disappearance of distinction between the authorities, the army, and the people and could trigger the change of the national states for military states of different types in future [8, p. 266].

M. van Creveld believed that process to have gradual, irregular and zigzag nature, as the sovereignty was undermined both by the international organizations and by the "powerful centrifugal force" and "memories of the former political independence and greatness" within the system [8, p. 270, 271].

For many reasons, in terms of the soldiering evolution, the 'involvements of low intensity' are degradation. On the one hand, this is an inability to use expensive systems by rebels who are an ignorant, untrained crowd [8, p. 289]. On the other hand, the use of high-tech weapons by professional forces is complicated by the great deconcentration of enemy forces or by the fact that such enemy forces are not separated from civilians [8, p. 288]. At the same time, the use of extremely simple weapons during such involvements coexists with the up-to-date developments in tracking and subversive activities, as the usual place to conduct such warfare is represented by severe surroundings created by the nature or a human being [8, p. 294, 292].

It is not less important that the 'involvements of low intensity' tend towards the degradation of self-reproduction. So, military confrontation that began 'in order' to achieve one or another aim could rapidly transform into the game with the highest stakes (into the relegation battle) that does not only serve the power but is the power itself [8, p. 301]. At times, personal fame, profits and spoils taken away from civilians stop being additional trophies and become valid aims of warfare [8, p. 297, 298, 299].

M. Kaldor in 'New and Old Wars: Organised Violence in a Global Era' (2012) connects the changes in warfare of the last decades of the 20th century with the consequences of the formation of the new type of organized global violence causing degradation/erosion of an autonomous state [9, p. 29, 36].

In M. Kaldor's opinion, the legitimacy of the organized violence is lost because of the following: 1) transformation of the armed forces that started during two world wars and was institutionalized as the system of geopolitical blocks during the Cold War; 2) existence of a great number of transnational connections between the armed forces that were formed during the post-war period; 3) appearance of private paramilitary units [9, p. 37].

After the manner of M. Creveld, M. Kaldor emphasizes the high self-reproductive potential of such military involvements, as they are catalyzed by the intersystem processes, e.g. deceleration of economic activity, high level of unemployment; increase in the crime rate and corrupt practices; state inefficiency; aggravation of local identities; dependence on foreign resources [9, p. 39, 41, 45].

M. Kaldor regards globalization to be the reason for new wars where new technologies influence the speed of social mobilization and the latter, in its turn, changes the way to conduct warfare. Absorption of the territory using defence technologies is the prevailing military

strategy represented by the combination of experience of the partisan operations and warfare of professional forces [9, p. 42].

During such a war, those who have been against the system aim mobilising extremism by means of indiscriminate killings and forcible migration in order to gain control over the territory. Consequently, professional forces avoid battles and gain control over the territory by political means.

The use of violence against civilian peaceful population by both parties leads to expansion in the number of refugees, adoption of the professional forces' technologies by rebels, and vice-versa [9, p. 44, 43]. All these processes may bring to the following results: 1) elimination of distinctions between the combatants, as the legal users of weapons, and non-combatants, i.e. between the soldiers (policemen) and criminals; 2) formation of new types of forces which are decentralized and divided into many various groups (e.g., paramilitary secessionist units, local warlords' troops, mercenaries, and permanent armies) [9, p. 38].

At first sight, military events in Ukraine, which began in 2014 and are going on now, include all the types to conduct warfare, the presence of the foreign interested player, the change of role of the peaceful civilians and their transformation into full participants of the military confrontation. So, military events in Ukraine fall under understanding of the modern military involvements.

However, in our opinion, an important nuance of the actual Russian-Ukrainian war is the use of a different strategy to destroy the Ukrainian statehood by the Russian Federation which participates in the war both from without and within the country. So, from the very beginning of actual military involvement, not only individuals but the whole groups, organizations and structures openly came down to the enemy's side. Those facts helped to clear up that the key positions in the state structures and in the non-governmental influential organizations (such as the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate) were controlled by the Russian Federation long before the warfare (e.g., the Main Office of the Security Service of Ukraine in the Autonomous Republic of Crimea almost completely came down to the aggressor's side during the annexation of the Crimean peninsula). Just as importantly that the illegal occupation of Crimea was supported by most of the people to be retired servicemen: they changed their citizenship in order to live in Crimea and agreed to serve the RF.

That was the fact to allow considering the annexation of the Crimean peninsula as its integration into Russia on the basis of the results of the referendum granting the right to self-determination to the nation represented by the population to be absolutely unfriendly to the Ukrainian state.

By taking this into account, Russia does not only neglect the international norms of warfare, principles of defence of the civilian peaceful population, and terms of custody of the prisoners of war, but also turns Ukraine from the victim into the country transferring funds to the population being de facto occupied (in order to pay for social services, e.g. to pay pensions, to indemnify for lost accommodation, etc.).

These circumstances make us carefully study the reasons which have steered Russia as the subject of international relations to enter into such a war and, what is more, to have been preparing for it for several decades.

In our opinion, this format of warfare may be treated as the natural result of the establishment of the authoritarian hierarchical state system in the Russian Federation. Within such a system, the business is deeply incorporated into the integrated economy where there is no competition but all the funds and resources are disposed between the stakeholders according to the degree of loyalty the authorities display to them. Beside that, the power is concentrated into the hands of the former USSR servicemen who completely control the economy, redistribute social products and keep political leadership. So, the successful development of this

system is contingent on solving the local tasks. In other words, the simplest way to overcome the crisis phenomena that can indicate the loss of viability of such a system is to misappropriate resources of the neighbouring states.

This is the reason for conducting the Russian-Ukrainian war. The RF flings its insults at the Ukrainian statehood, as the political front is the most important one and all the democratic procedures and institutions could be the means to destruct the Ukrainian statehood.

The means of influence were employed by the subjects of the early elections and might be employed during the elections in the occupied territories situated along the borderline with the RF if the Ukrainian authorities accept them. In case the elections in the East of Ukraine are carried out, the RF could obtain loyal authoritative elements to be easily incorporated into the Ukrainian political field. By enjoying political immunities, such elements would gain an opportunity to influence the formation of the domestic policy of Ukraine. The process of decentralization is no less destructive, as it leads to the increase in inner political subjects to be oriented at the interests of the external political system.

The economic front is also important. Destruction of the Ukrainian statehood is stimulated by the following phenomena: 1) gradual slowdown in the rates of economic growth to be the result of warfare; 2) permanent necessity to get tranches and, thus, to carry out requirements of the IMF; 3) rapid implementation of the market rules to form utility payments that leads to their inevitable rise; 4) aggravation of class controversy caused by the increase in the number of people living on the social assistance. Another specific threat is posed by actions of the Ukrainian ruling class to be interested in war. It is represented by the oligarchs who satisfy their business interests by using money as the political instrument that grants them control over budgetary flows and allows exploring monopolisation of the market and poverty of the population as a major asset for their survival.

Criminalisation to be gradually ruining all the stable existential rules is inevitable at the time of the hot conflict and, therefore, stimulates destruction of the Ukrainian statehood. Criminal structures and connections are used to enforce and physically suppress both the critics of the Ukrainian authorities and those people who sympathize with them. The 'infiltration' of the gun-toting elements into the territory of Ukraine in order to carry out one-time, sporadic actions is helping to plunge the country in chaos and destabilize it.

We are of the opinion that the changes in people's identity pose a great threat to all the society, as help to form a kind of regional identity in the occupied territories which prevails over the national one in view of its monopoly on truth, media, and formation of the public conscience. So, the annexation of Crimea, numerous attempts to join the territories of the so-called 'Luhansk People's Republic' and 'Donetsk People's Republic' to the RF by means of administrative mechanisms, fiscal norms, court proceedings, special services, and educational institutions against a background of the 'bloodshed' can provide a basis for cultural 'alienation' of people, i.e. for their "separation from 'native software' and secession from collective life where to be 'Somebody Else' means to feel the lack of belonging to the definite 'We'" [10, p. 39]. In future, this could result in formation of such a "type of behaviour that deviates from the normal one and is defined as the absence of reconciliation between the human yearnings and social standards to fulfil them" [11, p. 27].

Exacerbation of actual differences existing between the Russians and Ukrainians, parishioners of the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow and Kyiv patriarchates, representatives of different age groups, etc. would be dangerous. Besides that, gradual destruction of images of the 'new' Ukrainian heroes represented by the Anti-Terrorist Operation soldiers (e.g., formation of the general opinion on the enemy features to be inherent to Nadiia Savchenko) might also be subversive.

We can't but mention the identification difficulties experienced by the great number of inhabitants (about 2 million people) who moved from the occupied territories. Some negative features of people previously residing in the 'LPR' and the 'DPR' are often generalized that turns internally displaced persons into social outsiders or an additional 'budgetary load'. In this respect, demographic waves may be used by the RF as a 'weapon of mass destruction' to allow raising permanent claims to the Ukrainian authorities and planting Russian moles under the guise of settlers.

Identification processes may cause undue alarm amongst people who live in Crimea, the 'LPR' and the 'DPR'. As a result, they are afraid of returning to Ukraine and remain in the occupied territories for different reasons (these processes are notably painful for people employed in the social sphere, e.g. teachers, health workers and public servants).

As we can see, increase in the number of challenges to be faced by the Ukrainian state system inevitably brings up an issue on its effectiveness. This fact could let the RF afford proofs of the inferiority of the Ukrainian statehood, as Russia considers the war against Ukraine as not only the symbol of return to the achievements of the Soviet or imperial past, but also as the evidence of effectiveness of its state machine.

Warfare in Ukraine allowed concealing negative aspects of the Russian economic system to be overdependent on the external world and confirming fatal scientific and technical backlog. The Russian society is completely focusing on the warfare and, therefore, mobilising against the 'common enemy'. That helps the Kremlin to level consequences of the end of the hydrocarbon era and inevitable social and economic polarization of the Russian society.

In its turn, renewal of the feeling of the 'great nation' by means of annexation of foreign territories (e.g., the Crimean peninsula) can justify the partial rebirth of the RF imperial features that come into sharp focus in the state building and assault on rights and freedoms of the Russian citizens.

The above-mentioned strategy of the Russian-Ukrainian war provides for definite bonuses at the international level. So, the annexation of Crimea by the RF establishes a precedent for reconsidering the agreements concluded after the World War II and catalyzes the process of redistributing the areas of influence. Russia had certain advantages in the Crimean territory, as in summer of 2016 more than 24 thousand Russian servicemen, 613 tanks and armored personnel carriers, 162 artillery mounts, about 100 combat aircrafts, 56 helicopters, 16 coastal missile systems, and 30 surface warships and submarines were located in the peninsula [12]. The Russian military presence in the 'LPR'-'DPR' region is evidenced by the dislocation of 36 thousand servicemen. These forces are represented by 70 per cent of the RF citizens (45 per cent of them are career soldiers and 25 per cent of servicemen are mercenaries) and 30 per cent of the locals [12]. It is necessary to take into consideration that all these troops have experience in combat operations conducted under the conditions to resemble the European ones and are deployed near the borderlines of NATO Member States.

All these factors afford Russia an opportunity to threaten the countries situated along its borderline with the invasion and place pressure on the official Kyiv in order to put into operation its peace-keeping forces in the East of Ukraine. Such processes could threaten the European countries with the prolonged migration from the territory of Ukraine. However, participation in the negotiations in Minsk allows the RF to have an early edge in them, as its role of the 'peacemaker' and 'mediator' during the inland conflicts puts a 'halo of irreplaceability' over this aggressor.

As one can see, warfare against Ukraine conducted at several fronts (i.e. in the territory of Ukraine and abroad) opens Russia the prospects to use both the hard and soft means of influence. As regards the future of this military involvement, the most acceptable option for the RF is to procrastinate it because the existence of the 'LPR'-'DPR' gray zone can be considered

as its long-term benefits (taking into account the economic needs appeared against a background of the punitive sanctions) to be gained while exerting influence on the Ukrainian state. In the event the RF recognizes itself to be a party to the conflict, it would be forced to take the responsibility for war crimes.

Russia considers the war against Ukraine as an ideal way to overcome the disfunctionality of its own state system, as the relatively cheap means and relatively little losses do not only provide its survival, but also give it the opportunity to influence the other geopolitical players and exert an impact on the trends in the world geopolitical environment. This war establishes a precedent for the Russian survival at the expense of the outer resources. In the short term, the RF will stabilize its inner state but, in the long term, it will have a chance to reshape the world order.

1. *Дацюк С.* Война России против Украины: три составляющие [Электронный ресурс] / Сергей Дацюк // «Хвиля». – 3.07.2014. – Режим доступа : <http://hvylya.org/analytics/politics/voyna-rossii-protiv-ukrainyi-tri-sostavlyayushhie.html>
2. *Почепцов Г.* Российские аналитические контексты гибридной войны [Электронный ресурс] / Г. Почепцов // Хвиля. Net. – 24.09.2015. – Режим доступа : <http://hvylya.net/analytics/society/georgiy-pocheptsov-rossiyskie-analiticheskie-konteksty-gibridnoy-voynyi.html>
3. *Расторгуев С. П.* Философия информационной войны / Расторгуев С. П. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2003. – 496 с.
4. *Шарый А.* Война à la Russe [Электронный ресурс] / Андрей Шарый // Махпарк. – 1.08.2016. – Режим доступа : <http://maxpark.com/community/4109/content/5370180>
5. *Kofman M. A.* Closer look at Russia's "Hybrid War" / Michael Kofman, Matthew Rojansky [Electronic resource] // KENNAN CABLE. – 2015. – № 7. – Available at : <https://www.wilsoncenter.org/.../7-KENNAN%20CABLE-R...>
6. *Тилли Ч.* Принуждение, капитал и европейские государства. 1990–1992 гг. / Чарльз Тилли ; [пер. с англ. Т. Б. Менской]. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 360 с. (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»).
7. *Тоффлер Э.* Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер. – М. : АСТ ; Транзиткнига, 2005. – 412, [4] с. (Philosophy).
8. *Кревельд ван М.* Трансформация войны / Мартин ван Кревельд ; [пер. с англ. под ред. Ю. Кузнецова ; 2 изд.]. – М. : ИРИСЭН, Социум, 2015. – 320 с. (Серия «Военная книга»).
9. *Калдор М.* Новые и старые войны : организованное насилие в глобальную эпоху / Мария Калдор ; [пер. с англ. А. Апполонова, М. Дондуковского]. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2015. – 416 с.
10. *Вальденфельс Б.* Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого / Бернхард Вальденфельс ; [пер. з нім. В. І. Кебуладзе]. – К. : ППС – 2002, 2004. – 206 с.
11. *Мертон Р.* Вызов демонов антисоциального поведения / Роберт Мертон // Кризис сознания ; [сборник работ по «философии кризиса»]. – М. : Алгоритм, 2009. – С. 23-41.
12. *Волошина Л.* Крымско-Донецкий округ Путина [Электронный ресурс] / Лариса Волошина // Обозреватель. UA. – 1.08.2016. – Режим доступа : <http://obozrevatel.com/blogs/81620-kryimsko-donetskij-okrug-putina.htm>

Віра Явір

Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України

РЕІНТЕГРАЦІЯ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ДОНБАСУ: ПЕРЕДУМОВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Yavir Vera. The Reintegration of Temporarily Occupied Territories of Donbas: Background and Prospects.

The background and prospects for the reintegration of the temporarily occupied territories of Donbass (ORDLO) are analyzed. The author proves that the introduction of a full-scaled effective policy of reintegration of temporarily occupied territories is complicated by the armed phase of the ethno-political conflict, as well as by the lack of combatants' desire except Ukraine to settle it within the framework of the peace negotiation process. The reintegration component of all political and legal mechanisms concerning ORDLO is pointed out.

Neither the authorities nor the scientific expert community have not yet worked out a system of clear understanding of reintegration of the temporarily occupied territories. This includes strategies, tactics, basic principles of ethnic and political integration process, which has become another challenge for internal and external ethno-politics of Ukraine, the result of ethno-political conflict and loss of territory. The President calls the return of occupied territories under Ukrainian sovereignty a priority, but Ukraine has a completely different tactics of behavior to restore the sovereignty over Donbas and Crimea because the periods of reintegration of these areas are different. The status of two different areas are quite different.

ARC has been annexed - illegally incorporated into another state, it became its part in the political and economic sense. While occupied territories of Donbass has been separated - illegally left the independent state, becoming a self-proclaimed formations, which are not recognized and not supported by the international community. The situation is complicated by the fact that the armed phase of the conflict in eastern Ukraine is still going, armed clashes and shelling are continued, which significantly complicates reintegration.

But let's look more attentively at ethnic and political situation in the Donbass, the position of the illegal DNR and LNR and evaluate prospects to return these territories to the Ukraine. Manifestations of separatism that resulted in disintegration, formation of unrecognized states supported by the Russian Federation could not occur in other regions except the Southeast of Ukraine. The all population of this region has been in constant propaganda and informational pressure from the side of Russian Federation aimed at discrediting Ukraine as a state and was properly prepared for separatist sentiments.

As part of Donetsk and Lugansk regions were occupied by Russian troops and militias and terrorist organizations DNR, LNR, they were offered a special status that takes into account the situation of the region where military operations are conducted. The Law on special status contains a number of reintegration initiatives and reconciliation aimed to facilitate, encourage the reunification process of separatized areas of Ukraine. Terrorist organizations LNR and DNR do not appear in the Law, therefore, do not get recognition from the Ukrainian authorities in this way. The Law applies to the territory of Donbass itself controlled by armed separatists.

The question of the political settlement of ethno-political conflict in the Donbas and local elections remain open. The self-proclaimed states tried to set a date for local elections on their own, demanding from Ukrainian government to accept them and take law on local elections in Donbas. The date of local elections set by leaders of terrorist organizations have repeatedly transferred.

The settlement of ethno-political conflict in the Donbass mostly complicated by the position of the Russian side, which does not recognize its participation. The Russian side insists that the conflict will stop if Ukraine gives special status of Donbass, conducts constitutional reform. That is selective realization of the Minsk agreements - those the political commitments of Ukraine without implementation of security part concerning Russia and de-facto states.

Key words: reintegration, disintegration, temporarily-occupied territories.

Наразі в Україні не напрацьовано чіткого системного розуміння реінтеграції тимчасово окупованих територій ні у влади, ні в науковому експертному середовищі. Це стосується стратегії, тактики, засадничих принципів політики реінтеграції, необхідність впровадження якої стала черговим викликом для державної

етнонаціональної політики України [1, с. 61], наслідком етнополітичного конфлікту та втрати частини територій. Пропонуємо розглядати конфлікт на Сході та Півдні України за участю Російської Федерації як етнополітичний, оскільки він має етнічну складову (почався з удаваного порушення/загрози правам російськомовної меншини в Криму та на Сході України) і у ньому беруть участь кілька держав (Україна та Росія). В широкому розумінні етнополітичний конфлікт визначається як зіткнення інтересів, цілей різних етносуб'єктів (етносів, націй, етнічних або національних меншин, корінних народів, етнонаціональних організацій, об'єднань, рухів, політичних партій, окремих держав) між собою в сфері етнополітичних відносин [2, с.7].

Дослідження цієї проблематики ускладнюється тим, що реінтеграція тимчасово окупованих територій Донбасу є предметом переважно політичних дискусій, а не наукових розвідок. Мета цього дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати передумови та оцінити перспективи реінтеграції тимчасово окупованих територій Донбасу з точки зору можливості реалізації такої політики та досягнення її головної мети – відновлення територіальної цілісності України.

Глава держави називає повернення територій тимчасово окупованого Донбасу під український суверенітет першочерговим завданням, однак запевняє, що Україна має зовсім різні тактики поведінки щодо відновлення суверенітету на Донбасі та в Криму, оскільки терміни повернення цих територій різні. Статус обох територій принципово різний: Автономна Республіка Крим анексована – незаконно включена до складу іншої держави, стала її частиною в політичному та економічному сенсі. А окуповані території Донбасу незаконно вийшли зі складу незалежної держави, перетворившись на самопроголошені утворення, які не визнаються і не підтримуються міжнародною спільнотою [3, с. 30]. Ситуація ускладнюється тим, що збройна фаза конфлікту на Сході України ще триває, військові зіткнення та обстріли продовжуються, що відтермінує проведення реінтеграції.

Розглянемо детальніше етнополітичну ситуацію на Донбасі, позиції незаконних ДНР та ЛНР та оцінимо передумови повернення цих територій до складу України. Прояви сепаратизму, що завершилися дезінтеграцією, формуванням невизнаних утворень, веденням ними воєнних дій проти української армії за підтримки Російської Федерації не могли виникнути в інших регіонах, ніж південно-східний. Населення цього регіону зазнавало постійної пропаганди та інформаційного тиску з боку Російської Федерації, спрямованого на дискредитацію України як держави, і було належним чином підготовлене для насадження сепаратистських настроїв [4, с. 292]. Слабкий контроль демократичних сил над етнополітичними процесами в південно-східному регіоні, толерування та заохочення етнокультурного розколу уможливили сепаратизацію Півдня (Автономної Республіки Крим) та Сходу [5, с. 4].

Якщо у випадку з Кримом Росія офіційно на рівні вищого керівництва підтримувала і заохочувала анексію півострова, то у випадку з материковою Україною сусідня держава діяла спочатку приховано – через групи диверсантів без розпізнавальних знаків, використовуючи механізми гібридної війни (пропаганду, озброєних терористів, незаконне постачання зброї через кордон). Неофіційна підтримка сепаратизму в Україні поступово набула ознак війни між Україною та Росією, що відбувалася на захоплених територіях України. Участь у воєнних діях беруть не лише сепаратисти, а й регулярні війська Російської Федерації, що незаконно перетинають неконтрольовану українськими прикордонниками ділянку кордону.

Проросійські мітинги, що проходили в багатьох містах Донбасу в 2014 р., супроводжувалися проявами сепаратизму, закликами до дезінтеграції України, захопленням адміністративних будівель. Користуючись підтримкою проросійськи

налаштованих громадян, представників місцевої влади та правоохоронних органів, диверсійні групи військових РФ без розпізнавальних знаків захопили владу в багатьох містах Південного Сходу України і проголосили дві невизнані республіки.

Самопроголошена влада ЛНР та ДНР за подібним до кримського сценарієм провела місцеві референдуми про відокремлення областей від України з наміром подальшого приєднання до Російської Федерації. 11 травня 2014 р. ДНР та ЛНР провели референдуми про статус регіонів із запитанням: чи підтримуєте ви державну самостійність Донецької та Луганської народних республік. За результатами, оприлюдненими владою самопроголошених утворень, в обох регіонах близько 90% учасників референдуму проголосували за незалежність ЛНР та ДНР. Влада квазіутворень за підсумками референдуму звернулася до РФ з проханням розглянути питання про входження ДНР та ЛНР до її складу. Росія проігнорувала ці звернення, але підтримала результати «волевиявлення» громадян України і закликала Київ розпочати їх втілення шляхом налагодження широкої дискусії щодо майбутнього державного устрою України за участю всіх політичних сил і регіонів країни.

Україна вирішила застосувати силові механізми для боротьби з проявами сепаратизму в межах Антитерористичної операції, які згодом переросли у воєнні дії зі звільнення захоплених територій. Однак припинити існування ДНР та ЛНР не вдалося через велику спільну ділянку кордону Луганської та Донецької областей з Росією, звідки РФ надавала неофіційну підтримку сепаратистам, офіційно заперечуючи свою участь у дестабілізації ситуації в Україні та сецесії територій [6, с. 55].

Україна робила неодноразові спроби врегулювання конфлікту мирним шляхом. Зокрема, Президент України у 2014 р. запропонував мирний план для Сходу України. Документ передбачав гарантії безпеки для всіх учасників переговорів, звільнення від кримінальної відповідальності тих, хто склав зброю і не здійснив тяжких злочинів, звільнення заручників. Передбачалося роззброєння, виведення незаконних збройних формувань, створення 10-кілометрової буферної зони на українсько-російському державному кордоні та її спільне патрулювання. Незаконно утримувані адміністративні будівлі в Донецькій і Луганській областях мали бути звільнені, діяльність місцевих органів влади відновлена. План містив кроки з децентралізації влади, включаючи посилений захист російської мови в Луганській та Донецькій областях, узгодження дій керівників обласних державних адміністрацій з представниками Донбасу. Втім, керівництво самопроголошених республік не визнало плану П. Порошенка і заявило, що не бачить шляхів для мирного діалогу з українською владою. Адже Київ наполягав на перемовинах лише з легітимною владою двох областей, а не з представниками ДНР та ЛНР, які були визнані Україною терористичними організаціями. Україна також звернулася до інших держав з проханням визнати ці самопроголошені утворення терористичними організаціями.

Спроби ЄС та Російської Федерації схилити Україну до діалогу з лідерами самопроголошених утворень на Сході України провалилися. Президент Росії закликав владу України розпочати переговори з питань державності територій, підконтрольних сепаратистам. Україна заявила, що визнання ДНР та ЛНР рівноправною стороною для неї неприйнятне, втім на неофіційному рівні перемовини із сепаратистами все ж таки проводилися. До цього Україну спонукала активізація воєнної участі Російської Федерації у конфлікті на території України, внаслідок чого сепаратистам та регулярним військам РФ вдалося повернути частину відвоєнованих українською армією територій.

Частинам Донецької та Луганської областей, які виявилися окупованими російськими військами та збройними формуваннями терористичних організацій ДНР та ЛНР, було запропоновано особливий статус, що враховує особливості становища, в

якому перебуває регіон, де ведуться військові дії. У 2014 р. було прийнято Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» [7]. Нормативно-правовим актом визначається тимчасовий, строком на три роки, порядок організації місцевого самоврядування, діяльності органів місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей, до яких належать райони, міста, селища, села, що визначаються рішенням Верховної Ради України.

Документ містить цілу низку реінтеграційних ініціатив, спрямованих на примирення, полегшення та заохочення процесу возз'єднання відокремлених територій з Україною, тому позитивно був оцінений науковцями [8, с. 21]. Зокрема, ст. 3 Закону держава гарантує недопущення кримінального переслідування, притягнення до кримінальної, адміністративної відповідальності та покарання осіб учасників подій на території Донецької, Луганської областей. Зокрема, органам влади та їх посадовим (службовим) особам, підприємствам, установам, організаціям усіх форм власності забороняються дискримінація, переслідування та притягнення до відповідальності осіб з приводу подій, що мали місце у Донецькій, Луганській областях.

У ст. 4 Закону Україна гарантує відповідно до Закону України «Про засади державної мовної політики» право самовизначення кожного жителя в окремих районах Донецької та Луганської областей щодо мови, яку вважає рідною, вибору мови спілкування, вільного користування російською та будь-якою іншою мовою в суспільному та приватному житті, вивчення і підтримки російської та будь-якої іншої мови, їх вільний розвиток і рівноправність. Органи місцевого самоврядування, місцеві органи виконавчої влади зобов'язані сприяти в окремих районах Донецької та Луганської областей використанню російської та інших мов в усній і письмовій формі у сфері освіти, засобах масової інформації і створюють можливості для їх використання у діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування, судочинстві, економічній і соціальній діяльності, при проведенні культурних заходів та в інших сферах суспільного життя. Це положення з'явилося не випадково, адже Російська Федерація сприяла відокремленню ДНР та ЛНР від України, апелюючи до дискримінації населення Донбасу з боку України за ознакою мови.

Керівництво терористичної ДНР заявило, що не визнає Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької й Луганської областей» і порадило Києву позбутися ілюзії відновлення контролю над територією. «Україна може ухвалювати будь-які закони, нас вони не стосуються. Ми самостійна держава, за незалежність якої проголосували її громадяни», – заявив так званий прем'єр-міністр самопроголошеної ДНР О. Захарченко [9]. Тим часом дія цього закону вже завершується.

На пострадянському та постсоціалістичному просторі вже багато років існує декілька невизнаних держав, що утворилися після розпаду СРСР. Вони виникли внаслідок етнополітичних конфліктів, які супроводжували ці масштабні етнополітичні дезінтеграційні процеси. До них належить Придністровська Молдавська Республіка (1990), Нагірно-Карабаська Республіка (1991), Республіка Південна Осетія (1992) та Республіка Абхазія (1994). У 2014 р. до них долучилися Донецька та Луганська народні республіки. У політичній науці невизнаними державами визначено території, що проголосили себе суверенними державами, але характеризуються іншими державами як нелегітимні, сепаратистські утворення або окуповані регіони. Невизнані держави сприймаються міжнародною спільнотою не інакше як території іншої визнаної держави. К. Вітман зазначає, що нинішній статус невизнаних держав накладає на них серйозні обмеження. Повноцінне економічне існування неможливе в статусі невизнаної держави,

адже таке утворення позбавлене інвестицій, обмежене у зовнішньоекономічній діяльності [10, с. 627]. Тому ці утворення дуже вразливі в економічному плані: мають високі показники безробіття, соціально-економічного невдоволення, низький приріст ВВП.

У більшості з них економічна стабільність забезпечується за рахунок міжнародної гуманітарної допомоги або цільової фінансової допомоги лояльних сусідніх держав, зацікавлених у зміцненні позицій невизнаної держави в етнополітичному конфлікті. Під виглядом гуманітарної допомоги Російська Федерація впродовж багатьох років підтримує стратегічних економічних агентів Придністров'я, а з 2014 р. – ДНР та ЛНР. Враховуючи перспективи проживання в невизнаній державі, населення окупованих територій апріорі має бути зацікавлене в реінтеграції з Україною. Але у цьому не зацікавлені керовані ззовні політичні еліти.

Тому воєнні дії між Україною, з одного боку, ЛНР, ДНР та неофіційно Російською Федерацією, яка надає підтримку самопроголошеній владі – з іншого, продовжуються. Для завершення збройної фази конфлікту 5 вересня 2014 р. на переговорах у Мінську контактної групи між представниками України, ДНР і ЛНР за участю ОБСЄ було підписано Протокол про припинення вогню, так званий Мінський протокол, або Мінськ-1. Згодом учасники підписали Меморандум про реалізацію Протоколу від 5 вересня, який, зокрема, передбачав припинення застосування зброї обома сторонами; відвід великокаліберної зброї на відстань не менше 15 км із кожного боку; створення зони безпеки завширшки не менше 30 км.; виведення всіх іноземних збройних формувань та найманців з території України [11].

Завдяки Мінським домовленостям вдалося досягти зменшення збройного протистояння. Однак ситуація залишалася напруженою, ДНР та ЛНР продовжували наступ на Україну, що дало всі підстави говорити про невиконання Мінської угоди. Для врегулювання чергового витка ескалації етнополітичного конфлікту за участі міжнародного посередництва (канцлера Німеччини та Президента Франції) сторонами було також напрацьовано Комплекс заходів щодо виконання Мінських угод. Документ отримав назву Мінської угоди від 12 лютого 2015 р., або Мінськ-2 [12]. Росія чинила безпрецедентний тиск на Україну та міжнародних посередників, намагаючись змусити Київ офіційно визнати Донецьку та Луганську народні республіки стороною конфлікту та задовольнити їх вимоги.

Комплекс заходів із виконання Мінських угод передбачає припинення вогню та відведення всіх важких озброєнь усіма сторонами на однакові відстані з метою створення зони безпеки завширшки щонайменше 50 км. Хоча обстріли з боку терористичних організацій ДНР та ЛНР все ще продовжуються, але збройну фазу (ескалацію) конфлікту вдалося припинити та перевести його у стан замороженого етнополітичного конфлікту. Перебування етнополітичного конфлікту в замороженій стадії, яка в будь-який момент може трансформуватися в стадію ескалації, суттєво ускладнює процес реінтеграції цих територій до складу України. Тому науковці вважають головною умовою реінтеграції політичне врегулювання конфлікту, зокрема виконання умов врегулювання всіма його учасниками [13, с. 257].

З 13 пунктів Комплексу заходів з виконання Мінських угод з врегулювання конфлікту на Донбасі повністю не був виконаний жоден, тому перемовини у Мінському форматі були продовжені. Росія заявляє, що не повинна дотримуватися Мінських угод, оскільки вони її не стосуються. Ця країна не вважає себе стороною конфлікту на Донбасі.

Офіційна позиція України полягає в тому, що на Донбасі необхідно досягнути деескалації, виведення російських військ і озброєння – і лише потім переходити до політичного врегулювання, а саме до проведення чесних і вільних місцевих виборів, які

дозволять мешканцям Донбасу взяти у свої руки процес повернення до нормального життя, мирної відбудови. Міністр закордонних справ України заявляє, що політичні процеси на Донбасі, в тому числі проведення місцевих виборів, можна обговорювати тільки після виконання Росією Мінських домовленостей. Однак під час зустрічі глав міністерств закордонних справ у форматі Нормандської четвірки у Берліні не вдалося досягти консенсусу з російською стороною щодо ключових для офіційного Києва умов проведення виборів на Донбасі. Україна наполягає на використанні свого виборчого законодавства, тоді як Росія висуває свої варіанти виборчого законодавства [14]. Для офіційного Києва принциповим є питання адміністрування місцевих виборів на Донбасі, забезпечення доступу українських ЗМІ до висвітлення виборів, участі в них українських партій.

Українська сторона погодиться на вибори на окупованій території Донбасу лише за умови виконання низки важливих передумов. І серед них не останню роль відіграють пункти 9 та 10 Мінських домовленостей-2. Це відновлення повного контролю над державним кордоном з боку України у всій зоні конфлікту, яке має розпочатися в перший день після місцевих виборів і завершитися після всеосяжного політичного врегулювання та виведення всіх іноземних збройних формувань, військової техніки, а також найманців з території України під наглядом ОБСЄ, що включає роззброєння всіх незаконних угруповань.

Українська сторона також вважає, що забезпечення безпечного виборчого процесу на Донбасі можливе тільки при розгортанні воєнної місії в регіоні, яка забезпечить фізичну безпеку учасникам виборчого процесу. Адже провести вибори на території, на якій тривають воєнні дії, практично неможливо. «Без такої місії говорити про належну безпеку і справедливі вибори не доводиться, – заявив заступник Голови Адміністрації Президента. – Вибори на окупованих територіях ніколи не відбуваються...» [15]. Україна має намір далі працювати як у Нормандському форматі, так і в рамках ОБСЄ для того, щоб чітко окреслити компетенцію і визначити мандат такої місії.

Європа має успішний досвід застосування подібних місій на територіях, де мали місце подібні збройні конфлікти. Серед них слід згадати місію ЄС з моніторингу ситуації в Грузії після збройного етнополітичного конфлікту 2008 р., яка надала гуманітарну підтримку переміщеним особам у зв'язку зі збройними сутичками. Це також поліцейська місія ЄС у Косово з верховенства права EULEX-Kosovo, яка надала допомогу косовським інституціям у досягненні європейських стандартів, зокрема у прокуратурі, судах, поліції, митній службі тощо. Поліцейські місії ЄС діяли у Боснії та Герцеговині (EUPM Bosnia), Македонії (EUPOL Proxima). Там цивільні місії не лише забезпечили мир, а й заклали міцну основу для поступової європейської інтеграції, наблизивши ці країни до членства в ЄС. Тому, вивчивши цей досвід, 18 лютого 2015 р. Рада національної безпеки і оборони України схвалила звернення до ООН і Євросоюзу щодо розгортання на території України місії із підтримання миру та безпеки. ЄС пообіцяв розглянути звернення України, однак згоди щодо цього питання досягнуто не було.

Питання строків політичного врегулювання етнополітичного конфлікту на Донбасі та проведення виборів залишається відкритим. Самопроголошені утворення спробували визначити дату проведення місцевих виборів у односторонньому порядку, вимагаючи від української влади прийняти узгоджений з ними закон про місцеві вибори на Донбасі. Дату проведення нелегітимних місцевих виборів очільники терористичних організацій вже неодноразово переносили.

Врегулювання конфлікту на Донбасі найбільше гальмується позицією російської сторони, яка не визнає себе його учасником. Російська сторона наполягає, що конфлікт припиниться тоді, коли Україна надасть Донбасу особливий статус, проведе там вибори

і амністією, а також конституційну реформу. Іншими словами, вона наполягає на вибіркового виконанні Мінських домовленостей – тих, що стосуються політичних зобов'язань України, без виконання безпекової частини, яка стосується Росії та самопроголошених ДНР і ЛНР.

Восени 2016 р. Парламентська асамблея Ради Європи схвалила Резолюцію, якою визнала юридичну відповідальність російської влади за дії самопроголошених ДНР та ЛНР. Документом ДНР та ЛНР оголошуються створеними, підтримуваними та ефективно контрольованими Російською Федерацією. ПАРЄ стверджує, що відповідно до міжнародного права Російська Федерація, яка де-факто здійснює контроль над цими територіями, несе відповідальність за захист їхнього населення [16]. Підтверджується це добре задокументованою роллю російських військових у взятті під контроль цих регіонів, незважаючи на рішучий опір України, і повною залежністю ДНР і ЛНР від Росії у матеріально-технічному, фінансовому та адміністративному сенсі.

У доповіді ПАРЄ «Політичні наслідки російської агресії в Україні» орган Ради Європи закликає Росію відкликати свої війська з території України та припинити військову підтримку сепаратистів. Таким чином, Парламентська асамблея Ради Європи знову підтвердила, що вважає доведеною присутність російських військ в Україні. У Резолюції про порушення прав людини на територіях України, не контрольованих українською владою, ПАРЄ назвала неможливим швидке проведення виборів на Донбасі, попри вимоги Мінських домовленостей. Асамблея закликала всі сторони виконати політичні положення Мінська-2, але констатувала, що мають бути створені необхідні умови для цього. «Асамблея вважає, що доти, доки поточна ситуація в ДНР та ЛНР, яка характеризується атмосферою небезпеки, залякування, безкарності та відсутності свободи слова та інформації, залишатиметься незмінною, проведення вільних та справедливих виборів у цих регіонах неможливе» [16].

Таким чином, наразі передумови не сприяють реалізації повноцінної ефективної політики реінтеграції тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, спрямованої на відновлення територіальної цілісності України. Реінтеграція ускладнюється, по-перше, збройною фазою етнополітичного конфлікту – воєнні дії незважаючи на нетривалі перемир'я продовжуються; по-друге, неготовністю інших сторін (невизнаних утворень та Російської Федерації), за винятком України, проводити його врегулювання в межах мирного переговорного процесу; по-третє, відсутністю будь-якого контролю з боку України і неможливістю застосування політико-правових механізмів реінтеграції безпосередньо на окупованих територіях; по-четверте, відсутністю політичного та громадянського консенсусу в Україні щодо стратегії реінтеграції тимчасово окупованих територій Донбасу та Криму.

1. Кресіна І. О. Реінтеграція як складова державної етнонаціональної політики: актуальність дослідження та імплементації / І. О. Кресіна // Держава і право : Політичні науки. – 2016. – Вип. 73. – С. 61-73.

2. Правові механізми врегулювання етнополітичних конфліктів в Україні : Наукова записка / [Кресіна І. О., Кубальський О. Н., Стоєцький С. В. та ін.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – 104 с.

3. Етнополітична безпека України: політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави : Наукова записка / [Кресіна І. О., Шемшученко Ю. С., Горбатенко В. П., Стойко О. М.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. – 100 с.

4. Кресіна І. О. Ситуативні механізми протидії сепаратизму в Україні: політико-правовий аналіз / І. О. Кресіна, А. А. Коваленко // Держава і право. – 2014. – Вип. 65. – С. 291-299.

5. Політико-правові механізми запобігання сепаратизму в демократичному суспільстві : Наукова записка / [Кресіна І. О., Шемшученко Ю. С., Явір В. А. та ін.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. – 143 с.

6. Горбатенко В. П. Сецесія як інструмент етнополітичної дезінтеграції держави / В. П. Горбатенко, С. В. Стоєцький // Ціннісний вимір політичної діяльності: сепаратизм та війна як продовження політики : збірник наукових праць. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2016. – С. 55-61.

7. Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 45. – Ст. 2043.

8. Кресіна І. О. Правові механізми запобігання та протидії сепаратизму в Україні // Ціннісний вимір політичної діяльності: сепаратизм та війна як продовження політики : збірник наукових праць. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2016. – С. 18-24.

9. Захарченко: ДНР не признает закон об особом статусе районов Донбасса [Электронный ресурс] // РИА новости. – Режим доступа:

http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=24711_1691&cat_id=244274130 (дата звернення: 21.05.2017).

10. Вітман К. Невизнані держави пострадянського та постсоціалістичного простору: шлях до міжнародного визнання / К. Вітман // Держава і право. – 2011. – № 53. – С. 625-631.

11. Меморандум об исполнении положений Протокола по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П. Порошенко и инициатив Президента России В. Путина // Organization for Security and Co-operation in Europe. – Режим доступа:

<http://www.osce.org/ru/home/123807?download=true> (дата звернення: 21.05.2017).

12. Комплекс заходів, спрямований на імплементацію Мінських домовленостей // Українська правда. – Режим доступу:

<http://www.pravda.com.ua/articles/2015/02/12/7058327/> (дата звернення: 22.05.2017).

13. Кресіна І. О. Політика реінтеграції та її роль в державній етнонаціональній політиці України / І. О. Кресіна // Регіональна політика: історичні витоки, законодавче регулювання та практична реалізація: збірник наукових праць. – К. : Економічна думка, 2016. – Ч. 1. – С. 256 - 260.

14. Консенсус с российской стороны по ключевым для Киева условиям проведения выборов на Донбассе не достигнут. / Интерфакс-Украина. – Режим доступа:

<http://interfax.com.ua/news/political/342658.html> (дата звернення: 23.05.2017).

15. Єлісєєв: Операція ЄС – оптимальний варіант врегулювання на Донбасі // Укрінформ. Режим доступу:

http://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1827697-e_lise_e_v_operatsiya_e_s___optimalniy_variant_vregulyuvannya_na_donbasi_2034968.html (дата звернення: 23.05.2017).

16. Резолюція ПАРЄ щодо України: Повний текст // Главком. – Режим доступу:

<http://glavcom.ua/news/rezolyuciya-parje-shchodo-ukrajini-povniy-tekst-377488.html> (дата звернення: 20.05.2017).

Kseniya Havrylovska

Oksana Shmygliuk

Zhytomyr Ivan Franko State University

SUBJECTIVE LEGITIMATION OF LEGAL NORMS AS THE FACTOR OF ETHNIC SELF-CONSCIOUSNESS DEVELOPMENT

Kseniya Havrylovska, Oksana Shmygliuk. Subjective legitimation of legal norms as the factor of ethnic self-consciousness development.

The article analyzes the issue of the subjective legitimation of legal norms in interrelation with ethnic self-consciousness of Ukrainians. The formation of ethnic self-consciousness is limited by the state coordinates. Formal and informal rules of human activity is the context in which ethnic stereotypes, traditions, norms of behavior are formed. A special role in this process is played by non-official legal norms. This so-called "Common Law" is rooted in the everyday life of each ethnic group. Actually, informal knowledge of the legal norms is a kind of the "marker" that allows members of a particular ethnic group to distinguish proxy allies. Usually, the person tries to assimilate the indigenous ethnic group in the process of self-realization is more focused on the formal right, the "letter of the law."

Instead, the common law often contradicts formal law offering shorter (unfortunately, not always completely eligible) ways to achieve planned results (we can see it in politics, business, etc. - when members of other ethnic groups achieved great success at home, but cannot realize their ambitions in our area because of lack of understanding, which is the "spirit of the law", which values are represented). Indeed, the common law is the leader of ethnic self-consciousness, as it is manifested in such essential attribute of every ethnic group as proverbs and sayings. There are levels of the subjective legitimacy of the state legal system in the consciousness of the personality such as legal nihilism, legal relativism, legal rigorism.

Legal rigorism is characterized by a strict observance to legal norms, the legal behavior and thoughts include any compromises and only a strict adherence to law is possible. Legal relativism is characterized by a relative, completely symbolic and variable character. Legal nihilism is characterized by denying legal norms, non-recognition of their importance and significance, emphasizing their banality and formality by tendency to deny their effectiveness in regulation of relations between people. Legal nihilists consider that laws and forbids can be passed over where it can be without punishment and what would be great if the majority of laws and rules were abolished at all.

It was found that a characteristic feature of the mass legal psyche of Ukrainians is a legal relativism; there are no gender differences in the level of the subjective legitimation of the legal norms of the state. Phenomenological legal relativism is reflected in the fact that a person has the right to decide to adhere or not to adhere to legal regulations in each case. The basis of the legal origin of relativism is ambivalence of mass psyche. The legal relativism creates specific conditions for the formation of modern Ukrainian ethnic self-consciousness. Actually, this factor determines some contempt to laws, rules, formal regulations.

The personality considers the legitimacy of their own ideas about justice, the respect for the right as a social institution, and the representatives of the authorities, who are called to bring into action this right in society. Paradoxically, but this ability to the reflection, the concentration on the construct "fair-unfair" forms the "militancy" of Ukrainians, gives them the ability to defend their rights, to rebel against the existing government, to change the course of history, to form their beliefs, to protect them in the interaction with other ethnic groups .

Key words: ethnic self-consciousness, subjective legitimation of legal norms, legal rigorism, legal relativism, legal nihilism.

Articulation of issue. The research of ethnic self-consciousness is one of the practical problems of socio-psychological science. Consequently, current economic, socio-political, state, ethnic, migration processes in Ukraine define the research of mechanisms and factors in the formation of ethnic self-consciousness. A person, as an active object, is determined by his/her ability to understand, feel and reflect himself/herself as an individual and as a medium of ethnic and act according to it [1].

Analysis of recent research and publications. The problem of ethnic self-consciousness was investigated by Russian (O.V. Afonassenko, Yu.V. Bromley, L.M. Drobizheva, V.I. Kozlov, V.Yu. Khotynets) and Ukrainian scientists (V.B. Evtukh, H.S. Lozko, R.R. Slobodyan, H.A. Stavytskyi, M.-L.A Chepa).

According to V.U. Hotynets, ethnic self-consciousness is a relatively stable system of conscious perceptions and assessments of ethnic differential and ethnic integrative components of life. The result of the formation of this system is the realization of the person him/herself as the representative of a particular ethnic group [2]. The scientist also draws attention to the cognitive component of ethnic self-consciousness. H.S. Lozko has similar views talking about ethnic self-consciousness, as a set of knowledge and understanding of the culture, traditions, ideals, values of their ethnic group, and awareness of yourself as the member of your nation among other ones. The scientist said that an important role in forming this phenomenon is played by the state and it is important to have a so-called state approach to the problems of ethnic, cultural and ethnic education that helps not to be assimilated [3].

Y.V. Bromley notes that ethnic self-consciousness is a whole range of ideas of nationality itself, its conscious interests, values and attitudes towards other nationalities, the notions of individuals about their own ethnic group, its properties [4]. According to V.I. Kozlov, ethnic self-consciousness is formed when the person joins the society and the development of basic social orientations [5]; V. B. Evtukh provides the following key properties of ethnic self-consciousness, as the awareness of a common ethnic origin, ethno-psychological features and common ethnic culture. The author notes that ethnic self-consciousness is based on mastering the elements of culture, customs and traditions that are the qualitative characteristics of ethnic communities. [6] V.S. Mukhina states on so-called ethnic self-consciousness variations such as traditional culture and values of the ethnic group included in the structure of consciousness of each individual. [7] L.M. Drobizheva identifies ethnic self-consciousness as a spiritual formation that includes national stereotypes, the idea of territory, culture, language, about the historical past, the attitude to cultural and historical traditions of its people, national interests that stimulate human activity [8]. O.V. Afonassenko underlines that ethnic self-consciousness can have different types: from distinct aggressive chauvinistic phenomena to incomprehensible blur state of ethnic self-identity. [9] H.A. Stavytskyi determines ethnic self-consciousness as a complex integrative process of cognition, emotionally value-based personality's attitude to others and itself as subjects of a specific ethnic group, carriers of subjective (psychological) and objective (social) peculiarities. According to these peculiarities, the personality regulates its behavior in the process of innerethnic and interethnic interactions [10].

Having analyzed theoretical sources, we can state that ethnic self-consciousness is a representation of an individual or an entire group of people about themselves, their ethnic group, that reflects the knowledge of their own ethnic group and the attitude to this group.

Unfortunately, we can mention a lack of empirical investigations, namely, Ukrainian ethnic self-consciousness. This issue is extra important in view of recent social and political events in Ukraine, when ethnic self-consciousness acquires new properties. We also see that, despite the significant amount of research, scientists don't pay enough attention to the fact that the formation of ethnic self-consciousness is limited by the state co-ordinates. Formal and informal rules of human activity is the context in which ethnic stereotypes, traditions, norms of behavior are formed. A special role in this process is played by non-official legal norms. This so-called "Common Law" is rooted in the everyday life of each ethnic group.

Actually, informal knowledge of the legal norms is a kind of the "marker" that allows members of a particular ethnic group to distinguish proxy allies. Usually, the person tries to assimilate the indigenous ethnic group in the process of self-realization is more focused on the formal right, the "letter of the law." Instead, the common law often contradicts formal law

offering shorter (unfortunately, not always completely eligible) ways to achieve planned results (we can see it in politics, business, etc. - when members of other ethnic groups achieved great success at home, but cannot realize their ambitions in our area because of lack of understanding, which is the "spirit of the law", which values are represented). Indeed, the common law is the leader of ethnic self-consciousness, as it is manifested in such essential attribute of every ethnic group as proverbs and sayings.

The aim of the article is to identify the legal basis for the formation of the modern Ukrainian ethnic self-consciousness.

Presentation of basic material of the research. According to basic principles of subjective oriented paradigm in a social psychology, personality is a subject of an activity in a legal sphere. The system of legal norms of the state is a source of requirements and restrictions towards the person. These requirements and restrictions often differ from life plans of the person and do not meet his or her needs and objectives. That is why the problem of a legal regulation of the behavior of a person is quite urgent and requires a thorough socio-psychological research. Unfortunately, during a long time the personality was only an object of a normative legal regulation and was unable to show its subjectivity in normal legal situations.

However, we think that personality is able to have a responsible attitude to its being in a legal field, to determine towards the requirements of the normative situation, of possible variants of behavior and its consequences and is able to make a right choice in terms of increasing of the effectiveness of his or her own life in general.

As a subject of activity the person perceives the system of legal norms and with a conscious intention interacts with them (is in normative legal situations), analyzes them in available measures and tries to convince itself in their compliance to own vital interests and plans. The activeness of a personality as of a subject of a normative legal regulation is primarily determined by the ability to reflect its staying in normative situations and to make a deliberate and conscious choice of type of the behavior in them.

Based on the analysis of a scientific literature the concept "a psychological mechanism of a normative legal regulation of person's behavior" was determined as a set of conditions and processes, conscious and subconscious that form a structural functional organization of life of a person in the context of the system of legal norms of the state which determine the character of interaction with it. Psychological mechanisms of a normative legal regulation of a person behavior are perceptive (social perception of the system of legal norms), legitive (psychologically subjective legitimation of legal norms), motivational (motivation of the activity of the person in the system of legal norms) [1, 2].

One of the most important mechanism, which determines the legal behavior of the person, is a legitimation of legal norms. This mechanism defines the person's tendency to relate legal norms with internal criteria of justice.

Every person has certain subjective notions about social justice. These notions are different. They often depend on a level of income and on a social status of the person. The person correlates legal norms with its internal notions about justice and depending on a result of this correlation chooses a way of a behavior in normative situations.

How can the peculiarities of the person depend on a legitimation of legal norms? The person can admit legal norms to be fair, justified, and right and then its legal behavior is legal and law-abiding. The person can deny legal norms, ignore them, act against them and then will offend law.

There is a situation when the attitude of the person to legal norms is not determined and ambivalent. From the one side the system of legal norms organizes and systematizes life. From

the other side, if personal interests are contrary to legal norms the person can offend law, so it means that legal norms are relative and their influence is not absolute.

Legitimation (lat. legitimus – legal, legitimated) is a psychological mechanism of functioning of the person in the system of legal norms of the state with the help of which the legal norm achieves a psychological legitimacy and expresses accuracy, reasonableness, appropriateness and other sides of compliance of concrete norm to settings, expectations of the person and its life plans. Legitimation of legal norms in the consciousness of the person is connected with a complex of emotions and internal settings of people, with notions of the person about conformity of a specific legal norm to norms of social justice.

The person forms the assessment of legitimacy of a legal norm by comparing it with its internal ideal model, with notions about social justice. If real existing norms cannot provide the person with a free way for self-realization, (especially social) the attitude to them will be critical and performance of norms will be compulsory. The person will represent a “zone of risk” because will try to move to the zone of deviant behavior at least seek.

The possibility of achievement of the goal mostly depends on the ability to take into consideration all the possible factors, which can help or prevent this.

The state has taken the responsibility to make at least some factors determined and for this, it creates a normative legal system of regulation of relations in the society and controls their implementation. That is why for a person will be legitime a system with a rational orientation of behavior, which provides a stability of law and strict implementation to it by all the citizens and what minimizes the unpredictability of a social life. Such legal system increases chances of the person who builds new life plans and makes steps towards their realization. Therefore, psychological legitimacy of legal norms largely determines the behavior of the person in a legal field.

The main goal of the investigation of a subjective legitimation of legal norms in the human psyche as a psychological mechanism of normative legal regulation of behavior of the person was to determine the level of subjective legitimation of legal norms of the state in a legal mass psyche. For this was used a methodic for determination of the level of subjective legitimation of legal norms in a mass legal psyche by N.V. Hazratova [3].

N.V. Hazratova determines such levels of subjective legitimation of a legal system of the state in the consciousness of the person as legal nihilism, legal relativism, and legal rigorism.

Legal rigorism (lat. rigor – firmness, strictness) – is characterized by a strict observance to legal norms, the legal behavior and thoughts include any compromises and only a strict adherence to law is possible. Such a person is characterized by a high level of social legal liability. However, in its expression legal rigorism turns into a legal formalism, into the reluctance to solve problems according to their real social legal content.

Legal relativism is characterized by a relative, completely symbolic and variable character. Relativism comes out of a one-sided emphasis of the variability of the reality and of denying of relative stability of things and phenomena. It is based on the absolutisation of such a principle that “The person is a measure of all the things, what brings pleasure is good and what makes suffer – bad”. The criteria of estimation of the good and the bad is emotional inclinations of a person. Even Sophists proved the conventionality of legal norms, state laws and moral evaluations. Just as the person is a measure of all the things every society is a measure of justice and unfair. The legal relativism is phenomenologically displayed in the right of the person to decide whether to adhere to legal norms in every concrete case or not.

Legal nihilism is characterized by denying legal norms, non-recognition of their importance and significance, emphasizing their banality and formality by tendency to deny their effectiveness in regulation of relations between people. Legal nihilists consider that laws and

forbids can be passed over where it can be without punishment and what would be great if the majority of laws and rules were abolished at all [4].

At a modern society where laws change often and they can complicate the process of a social self-realization of the person legal relativism is the most common. A deep psychological basis of a legal relativism is ambiguity of mass legal psyche.

The ambiguity of a mass legal psyche is characterized by presence of parallel and equivalent settings on realization of mutually exclusive or contradictory models of behavior. In particular, the ambiguity of a mass legal psyche is determined as a psychological perception (absence of resistance) of current legislation and at the same time rejection of its legitimacy and implementation.

The main reasons of this phenomenon are:

- cultivation of controversial forms of the behavior in the society;
- inertial phenomena of Soviet legal awareness;
- low level of legal awareness of the personality.

Sometimes contradictory forms of behavior are cultivated in society. Particularly, it is considered that we should respect the rights of other people. But we often see how the actions of parents, teachers, churches contradict this principle. Tact, courtesy, good manners, modesty, self-sacrifice, as a rule, get verbal approval. However, in order to "achieve success" arrogance and aggression to others are permitted and approved. Although it is rarely acknowledged that professional athletes know that during the competition ethical norms are not as valuable as a result, that is to say victory in these competitions. Thus, we can speak of collisional values—those that are proclaimed, and really functioning in society.

The inexhaustible source of ambivalence in the public psyche is our common Soviet past. For example, a person is socially a demagogue and careerist, and officially is a serious speaker, a good leader. Thus, cognitive dissonance does not arise in the psyche of the individual. The process of thinking takes place simultaneously in different coordinate systems. Ideology gives the official value to deeds, social one is formed in the communication process. The reality contradicts to its ideological understanding. So there is the phenomenon of "dual thinking."

Thus, the ambiguity of mass legal psyche can be considered an adequate response to the real ambivalence values of post-communist society that has lost social grounds, rejecting the old system of ideology, economics, government and not finding new ones which are necessary for the proper functioning of the social organism. The phenomenon of "dual thinking" is common for our society. We believe that it is also evident in the functional process of psychological mechanisms of the legal regulation of individual behavior. Particularly, the individual adequate response to the existence of "double standards" in the assessment system of legal norms of the state will form the legal relativism as a result of the functioning of the legitimation psychological mechanism of regulation of the legal person's behavior.

According to dispositional personality theory, the readiness of the person to behavior in a certain social situation is related to the terms which preceded it. Mental instructions (attitudes) are stable over a long historical time and make a social legacy that every next generation takes over in the socialization process in the form of material or spiritual experience accumulated by past generations. A good example of fixing social experience in the most suitable form for transmission to posterity is proverbs and sayings.

So, we assume that a characteristic feature of the mass legal psyche of Ukrainians is a legal relativism and a deep psychological foundation of which is the ambiguity of mass legal psyche.

Further use of subjective methods of diagnostics of the legitimacy level of legal norms in the psyche of the individual can get accurate information about the features of legitimation psychological mechanism of regulation of the legal person's behavior.

We consider that as a result of the operation of legitimitive psychological mechanism of the legal regulation of individual behavior arises as legal relativism characteristic of mass legal psyche.

To study the functioning of legitimitive psychological mechanism of the legal regulation of individual behavior and to test the hypothesis, we have interviewed 500 people (240 men and 260 women aged from 18 to 45). All interviewed people live in Zhytomyr region. The interview was held in 2015-2016.

Results of the study show distribution of the subjective legitimacy levels of the whole sample:

The legal relativism - 75%;

Legal rigorism - 16%;

Legal nihilism - 9%.

We see that a characteristic feature of the mass legal psyche is a legal relativism (75%). This indicates that most Ukrainians who were interviewed in every regulatory situation reserve the right to decide whether to adhere legal norms or not in each case.

Legal rigorism is typical for 16% interviewed people. They are inclined to follow legal norms strictly and they are characterized by high social liability.

The smallest number of investigated people are at the level of legal nihilism (9%). Characteristic patterns of behavior for these people are the negation of legal rules to recognize the need and value, inclination to crime.

Analyzing gender differences in subjective legitimacy of the legal norms of the state, we see that there is no substantial difference: 80% of men and 70% of women are at the level of legal relativism. 14% of interviewed men and 18% of interviewed women have inherent rigorism. Legal nihilism is common for 6% of interviewed men and 12% of interviewed women.

Apparently, men have higher level of legal relativism. Perhaps, this is due to the fact that men as a category of population are more active in social and professional sphere and often have regulatory situations. They are oriented at achieving their life goals more than rigorous compliance with all legal norms. However, the difference in the responses between men and women is so small that we can talk about trends rather than on some significant differences.

Thus, on the basis of qualitative and quantitative analysis of the results of this research, we can make the following conclusions:

1. A characteristic feature of the mass legal Ukrainian psyche is legal relativism nowadays.

2. There are no significant gender differences in the level of subjective legitimation of legal norms.

Interpretation of the research results. Thus, as a result of the operation of psychological legitimitive mechanism of the legal regulation of individual behavior, legal relativism has become a characteristic feature of mass legal psyche.

Why legal relativism is a feature of the legal mass psyche? Assessment of the legitimacy of legal norms implemented personality in the way of comparing it with its internal ideal model with notions of social justice. If existing rules for individual thought unable to give it to the free movement of self-realization (especially social), its attitude towards them will be critical, and the implementation of norms obligatory. Personality will be considered as a "danger zone", because at least she/he will seek opportunities to move into the zone of deviant behavior.

The probability that a personality will achieve her/his goals largely depends on the ability to take into account all the possible factors that can help or hinder this. The state took upon itself the function of making at least some factors are fairly certain, for this it creates a system of legal regulation of relations in society and oversees its implementation. That is why, it is

legitimate for the individual, at least from a rational orientation behavior is the legal system that ensures the stability of the law, strict implementation of all its citizens, to minimize the unpredictability of social life. This legal system increases the chances of personality that builds life plans and taking steps towards their implementation. Consequently, the legal relativism is an adequate response to individual instability and unpredictability of social life.

The legal relativism is one of the factors in the formation of ethnic self-consciousness of Ukrainian. Actually this factor causes some contempt to the laws, rules and formal regulations. The personality considers legality measure of their own idea of justice, lost respect for the law as a social institution, to the authorities, which are created to implement this law in society. Paradoxically, but is this capacity for reflection, concentration to construct "fair-unfair" forms "militancy" of Ukrainians, gives them the ability to defend their rights, to rebel against the existing government to change the course of history, to form their beliefs, to protect them in conjunction with other ethnic groups.

The fact that there no significant gender and age differences in the subjective legitimation of the legal norms of the state by the personality were not found, may also indicate that the legal form of relativism is deep enough and there is the level of the collective unconscious, therefore, is a powerful factor in shaping Ukrainian ethnic self-consciousness.

Conclusions. Having analyzed the results of our empirical research, we can formulate the following conclusions:

1. Legal relativism as a characteristic feature of mass legal psyche is a result of the operation of the legitimated psychological mechanism of the legal regulation of individual behavior.

2. The legal relativism is characterized by the relative standards/norms that are provided by completely conventional and variable nature. Phenomenological legal relativism is reflected in the fact that a person has the right to decide to adhere or not to adhere to legal regulations in each case. The basis of the legal origin of relativism is ambivalence of mass psyche. The legal relativism creates specific conditions for the formation of modern Ukrainian ethnic self-consciousness.

Prospects for further research is to continue in this direction, conduct new theoretical and empirical investigation, improvement of methodological tools in order to enrich the knowledge of the conditions and factors of ethnic self-consciousness.

1. Шмиглюк О. Г. Особливості уявлень учасників АТО про сучасного українця / О. Г. Шмиглюк // Наука і освіта. – 2016. – № 5. – С. 261-266.

2. Хотинець В. Ю. Этническое самосознание / В. Ю. Хотинець. – СПб. : Алетейя, 2000. – 240 с.

3. Лозко Г. Етнологія України: Філософськотеоретичний та етнорелігієзнавчий аспект: навчальний посібник / Г. Лозко. – К. : АртЕК, 2001. – 304 с.

4. Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность : монография / Ю.В. Бромлей. – М. : Наука, 1987. – 335 с.

5. Психологічні закономірності реалізації конструктивних функцій етнокультури в інформаційному суспільстві: монографія / М.-Л. А. Чепа, М. І. Савіна, С. Є. Солодчук [та ін.] ; за редакцією М.-Л. А. Чепи. – К., 2015. – 131 с.

6. Євтух В. Б. Етнічність: енциклопедичний довідник / В. Б. Євтух ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – К. : Фенікс, 2012. – 396 с.

7. Мухина В. С. Личность в условиях этнического возмущения и столкновения цивилизаций: XXI век личности / В. С. Мухина // Развитие личности. – 2002. – № 1. – С. 26.

8. Дробижева Л. М. Российская и этническая идентичность: противостояние или совместимость // Россия реформирующаяся / Под редакцией Л. М. Дробижевой. – М. : Academia, 2002. – С. 213-244.

9. Афонасенко Е. В. Особенности этнического самосознания современной учащейся молодежи Китая и России: дис...кандидата психологических наук: 19.00.01 / Афонасенко Елена Викторовна. – М., 2004. – 110 с.

10. Ставицький Г. А. Психологічні та соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07 "педагогічна та вікова психологія" / Ставицький Геннадій Анатолійович. – К., 2016. – 21 с.

11. Гавриловська К. П. Діагностика рівня суб'єктивної легітимності правових норм / К.П. Гавриловська, Н. В. Хазратова // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – № 10. – С. 31-36.

Віктор Кириченко

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ЗМІНИ СТЕРЕОТИПІВ МІЖЕТНІЧНОГО СПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНЦІВ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ В ПЕРІОД З 2002 ПО 2015 РІК

Viktor Kyrychenko. Changes in stereotypes of ethnic perceptions of Ukrainians in the northwestern region from 2002 to 2015.

The geopolitical changes in Ukraine that took place in 2014-2016 influenced the psychology of interethnic perception of Ukrainians. This concerns the policy of intergovernmental cooperation and the attitude of Ukrainians towards national minorities living on the territory of Ukraine. Ukrainian society chose a pro-European model of organization of social relations, support for democratic values, which in turn influenced the change in the stereotypes of interethnic perception of Ukrainians. Research on interethnic perception issues was completed by 2016, and therefore reflects a false picture of interethnic interaction between Ukrainians and other ethno-ethnic groups.

The relevance of the study is related to the need to update the empirical material, which concerns the psychology of interethnic perception. In our study, we compared the results of the study, which were obtained in 2003 by V.Gorbunova. The survey was conducted among youths living in the northwestern region of Ukraine. As the results of our study showed, there is a group polarization at the level of consciousness of Ukrainians that differentiates ethnonational groups that are in the system of interethnic perceptions of Ukrainians into group associations such as "we" and "them".

According to the results of the factorization of the estimation matrix of the peculiarity of certain personality traits at the level stereotypes of interethnic perception of Ukrainians, we distinguished two groups of ethno-national communities: the first group consists of Germans, Americans, Poles, Turks; the second group includes Russians, Chinese, Kazakhs. Belarusians, Ukrainians, Moldovans, Romanians are not included in any ethno-national association, because they do not attribute to themselves the features that are characteristic of the two previous groups. The change in the vector of the geopolitical direction of our society has influenced the semantic structure of the stereotypes of interethnic perception of Ukrainians by other ethno-national groups.

There was a differentiation between ethnic groups at the level "we" and "they" and there is a tendency for Ukrainians to consolidate with ethnic groups that are part of the European Union. In comparison with the results of the research in 2002, we found that the main attitudes of Ukrainians in the consciousness of the Ukrainian people were and remain stereotypes of interethnic perception, which denote the personality traits related to the sphere of production and intergroup cooperation (hard work, perseverance, business qualities).

Compared to the results of the 2002 study, the features that indicate the ability of the ethno-national group to aggression, hostility, insidiousness become dominant. Stereotypes that denote socially-approved features that are not mediated by joint activity lose sentimentality: sincerity, openness, friendliness, etc. The results of the above study illustrate the peculiarities of the stereotypes of ethnic perceptions of Ukrainians, which were obtained on the basis of a sample of juvenile persons (17-20 years old) living in Zhytomyr, Volyn and Vinnytsia regions.

To obtain a holistic view of the specificity of interethnic perception by Ukrainians of other ethno-national groups, it is necessary to continue the study taking into account respondents from other regions of the country and other age groups, which outlines the subject and tasks of our further research.

Key word: group differentiation, ethnos, stereotypes, mass consciousness, psychosemantics.

В останні роки наше суспільство переживає ряд суспільно-політичних, ідеологічних та економічних трансформацій, спричинених зміною вектору геополітичної орієнтації нашої країни після подій на Майдані Незалежності у 2014-2015 рр. Українське суспільство обрало проєвропейську модель організації суспільних відносин, підтримку демократичних цінностей, що у свою чергу вплинуло на зміну стереотипів міжетнічного сприйняття українців.

Дослідженнями стереотипів міжетнічного сприйняття українського суспільства займалися В. Васютинський (2010) [1], В. Горбунова (2002) [2], Н. Хазратова (2011) [3], О. Фролова (2010) [4]. Вони були виконані у період 2002-2011 років і на сьогодні певною

мірою втратили актуальність. Саме тому метою нашого дослідження є вивчення змін у стереотипах міжетнічного сприйняття у свідомості українців (на матеріалі вибірки досліджуваних осіб юнацького віку (17-20 років), що проживають у Житомирській, Волинській та Вінницькій області).

Зміни у смислового відображенні власних особливостей (як представників української нації) та перцепції інших етнонаціональних груп репрезентує зміст масової інформації, який пов'язаний з стереотипами міжнаціонального сприйняття. Відбувається деривація старих та атрибуція нових особистісних рис, які використовуються пересічними громадянами у процесі налагодження міжособистісної взаємодії з представниками різних етносів. Міжетнічні відносини будуються на основі уніфікованої моделі типового представника тієї чи іншої національності, яка включає у себе ряд особистісних рис (стереотипів міжетнічного сприйняття). Сприйняття представниками однієї нації іншої відбувається на основі атрибуції особистісних рис, які знаходяться у межах свідомості, що є продуктом колективної діяльності та накопичення досвіду багатьох поколінь (Г. Солдатова, Т. Дрідзе, В. Петренко) [5; 6; 7; 8]. На міжетнічне сприйняття впливає особистий досвід стосунків з представниками інших національностей, він визначає взаємодію особистості на індивідуальному рівні з реальною персоною. Пересічні люди схильні використовувати стереотипи міжетнічного сприйняття, які знаходяться у межах змістового контексту елементів культури (Т. Стефаненко, Л. Орбан-Лембрик, В. Левкович, Ю. Бромлей, В. Кириченко) [9; 10; 11; 12; 13]. Індивідуальний досвід взаємодії з іншими етнонаціональними групами може дисонувати з соціальним досвідом, проте останній є визначальним, і відносно нього відбувається корекція змісту першого. У дослідженнях Е. Дюркгейма, С. Московічі, О. Потебні, Б. Поршнева було доведено, що масова свідомість є домінуючою по відношенню до індивідуальної, а більшість інформації про навколишній світ пасивно засвоюється через засоби масової інформації, популярну культуру, зміст освіти [14; 15; 16; 17; 18].

Описуючи іншу людину або групу осіб, пересічні люди схильні до використання тих семантичних конструктів, які використовуються для опису власної персони (групи). На рівні індивідуальної свідомості у кожної людини є персони, яких ми ідентифікуємо за певними особистісними рисами та порівнюємо інших на основі співставлення з «еталоном» справедливості, чесності, хитрощів, лінощів тощо. На рівні свідомості цими еталонами є етнонаціональні групи, які диференціюються більшістю на основі притаманності-відсутності ряду диспозиційних рис. Площина міжнаціональних стосунків розгортається у межах полюсів «ми-вони», до яких відносяться етнонаціональні групи, котрим притаманні позитивні особистісні риси та ті, що кардинально відрізняються від нас та є носіями анти-рис (В. Кириченко, Б. Поршнев) [17; 19].

Повертаючись до дослідження, потрібно відзначити, що у ньому взяли участь 117 осіб юнацького віку, які проживають на території Житомирської, Волинської, Вінницької областей у період з листопада по грудень 2016 року. Для вивчення стереотипів міжетнічного сприйняття ми обрали психосемантичні методи, які дозволяють вивчати смислову будову свідомості. Відповідно до мети нашої роботи, ми розробили програму дослідження¹, яка складається з наступних етапів.

¹ Процедура дослідження була розроблена на основі матеріалів дисертаційного дослідження В.В. Горбунової «Психологічні чинники формування етнічної свідомості в юнацькому віці», яке було захищено у 2003 році в Інституті психології імені Г.С.Костюка НАПН України під керівництвом академіка В.О.Моляко. Ми зберегли чисельність вибірки, методи рандомізації та статистичної обробки даних.

Перший етап: індикація семантичних конструкцій (особистісних властивостей), які використовуються у процесі міжособистісної перцепції. Використовуючи метод тріад, запропонований Дж. Келлі, ми визначили основні особистісні властивості, які використовуються у процесі міжетнічної диференціації та порівняння² [20]. На основі частотного аналізу ми визначили найбільш вживані особистісні властивості, які є стереотипами міжетнічного сприйняття. Другий етап дослідження передбачав оцінку досліджуваними рівня вираженості особистісних рис, виявлених на першому етапі дослідження, у представників етносів, з якими взаємодіють українці або які є значимими в загальносвітовому контексті (наприклад, досліджувані зазначають, що вони ніколи не контактували з китайцями, проте вважають, що останні мають важливе значення для України). Отримані числові показники оціночної решітки факторизуються, у результаті чого ми отримуємо особистісні властивості, які притаманні тим чи іншим етнонаціональним групам. Факторний аналіз проводиться за допомогою методу головних компонент (Principal components); для побудови факторного поля, яке візуалізує зв'язки між етнонаціональними групами та окремими особистісними рисами, використовується факторна ротація Varimax rotation.

У результаті частотного аналізу ми виокремили найбільш вживані особистісні риси, які використовуються українцями у процесі міжетнічного сприйняття: цілеспрямованість, жорстокість, підступність, працьовитість, кмітливість, мудрість, заощадливість, ворожість, принциповість, розсудливість, чутливість, необачність, благородність, агресивність, імпульсивність, розбещеність, раціональність, хитрість. У результаті факторизації оціночної решітки ми отримали два фактори, перший з яких описує 47% дисперсії, другий – 19%, загальна факторизація більша 60% (описує більшу частину масиву даних). Виокремлення більшої кількості факторів є недоцільним – наступні мають низький відсоток дисперсії (менше 10%), отже вважаємо, що факторизація є повною. Перший фактор об'єднує у собі конструкти (стереотипи міжетнічного сприйняття): цілеспрямованість (0,922)³, працьовитість (0,8), заощадливість (0,84), принциповість (0,913), розсудливість (0,95), егоцентризм (0,73), раціональність (0,93), благородність (0,8). Цим конструктам протиставляються необачність (-0,9), розбещеність (-0,53) та імпульсивність (-0,4).

Перший фактор об'єднує у собі стереотипи, які позначають особистісні властивості, що стосуються ставлення до діяльності, праці та її продуктів; отже економічні відносини у системі міжетнічного сприйняття є важливими для українців, відповідно відбувається диференціація етнонаціональних груп на ті, з якими умовно можна співпрацювати у різноманітних галузях виробництва, та на ті, які мають особистісні риси, що утруднюють таку взаємодію. У межах першого фактору (у результаті застосування Factor rotation: varimax normalized) найвищі показники тримали китайці (0,64), німці (1,33), американці (1,5), поляки (0,64). Незважаючи на те, що перший фактор акумулює соціально-бажані стереотипи міжетнічного сприйняття, українці не приписують собі вищезазначених рис (-0,46), тобто вони залишаються бажаними, але поки не властивими для них як для етнонаціональної групи. Також національностями, яким не властиві особистісні властивості, що входять до першого фактору, є росіяни (-0,8), молдавани (-1,33), білоруси (-1,2), казахи (-0,4). Другий фактор об'єднує у собі конструкти: агресивність (0,81), імпульсивність (0,7), хитрість (0,6). Їм протиставляється конструкт: чутливість (-0,58). Другий фактор об'єднує між собою риси, які пов'язані зі здатністю представника певної етнонаціональної групи до

² Детальна інструкція використання методу тріад Дж. Келлі для вивчення смислової структури свідомості представлена у роботі Ф. Франсела, Д. Банистер «Новый метод исследования личности» [20].

³ Факторна вага

протистояння, ворожечі та агресивних дій. За результатами факторної ротації, до етнонаціональних груп, яким притаманні риси другого фактору, відносяться росіяни (1,43), китайці (0,43), турки (0,66). Національностями, яким не властиві вищезазначені риси міжетнічного сприйняття є білоруси (-0,95), українці (-0,59), німці (-0,43), поляки (-0,37). На факторно-семантичному полі представлена візуалізація зв'язків між етнонаціональними групами та стереотипами міжетнічного сприйняття у свідомості українців юнацького віку, які проживають у північно-західному регіоні України (Рис.1).

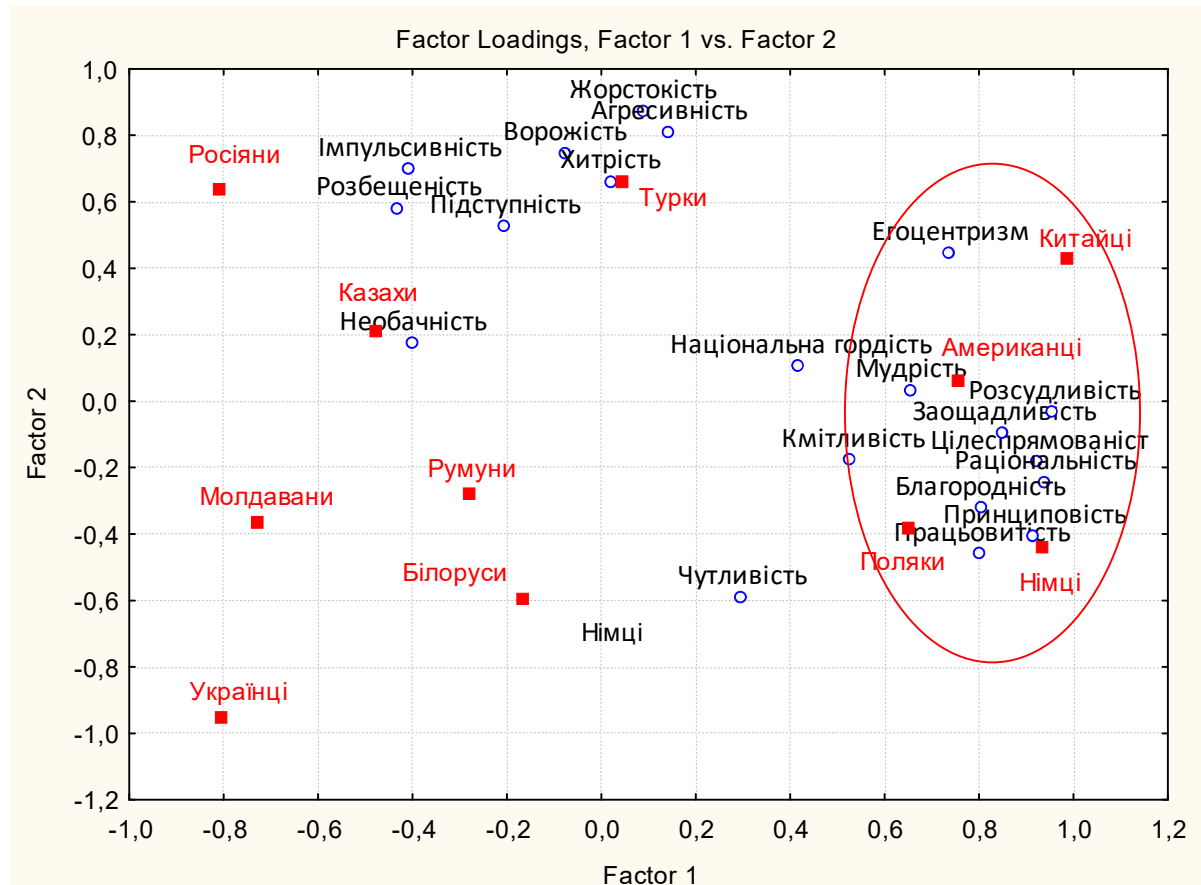

Рис.1. Факторно-семантичне поле стереотипів міжетнічного сприйняття українців за даними дослідження 2016 року

Якщо порівнювати результати дослідження, отримані у 2016 році з результатами, отриманими у попередні роки, про які згадувалося на початку статті, то, згідно результатів дослідження, отриманих 2002 року В. Горбуною, перший значимий фактор, який об'єднує конструкти міжетнічного сприйняття, також пов'язаний зі сферою соціально-економічної діяльності: інтелект (0,82), працелюбність (0,77), багатство (0,90), рівень економічного розвитку (0,96), згуртованість (0,85). Таким чином, можна констатувати, що основною стереотипів міжетнічного сприйняття українців станом на 2016 р. залишається здатність етнонаціональної групи забезпечувати високий рівень добробуту та спроможність працювати і співпрацювати задля його забезпечення. Національностей, яким були притаманні риси, акумульовані першим фактором, за результатами дослідження В. Горбуною, є американці, німці, японці, євреї; проте циганам, кавказцям та білорусам вони не були властиві. Другий фактор, за результатами досліджень 2002 року, об'єднують особистісні риси, які відносяться до сфери міжособистісних стосунків та не опосередковані спільною діяльністю: веселість,

щирість, відкритість, доброта, привабливість. Ці конструкти об'єднували між собою українців, росіян і білорусів. На основі цих стереотипів міжетнічного сприйняття відбувалося протиставлення українців євреям та циганам. Третій фактор, за результатами дослідження В.В. Горбунової, об'єднує риси, які мають негативну психосемантичну конотацію та пов'язані зі здатністю до агресії та міжетнічного протистояння: хитрість, войовничість. Ці особистісні риси були у 2002 році основою стереотипів міжетнічного прийняття кавказців, циган та німців, і не були властивими українцям, білорусам та полякам.

Результати дослідження 2016 року дозволяють зробити висновок про те, що фактор, який акумулює риси, пов'язані з агресією, войовничістю та здатністю до опозиції і протистояння, набирає значимості порівняно з 2002 роком. Він витісняє фактор, який стосується соціально-психологічної привабливості окремих етнонаціональних груп та посилює роль фактору, який позначає стереотипи міжетнічного сприйняття у сфері налагодження соціально-економічних стосунків, співробітництва, спільної діяльності. Варто відзначити, що останній фактор є основним у системі міжетнічного сприйняття більшості етнонаціональних груп Європейського Союзу [0].

Варто зазначити, що порівняно з 2002 роком, у 2016 році німці не сприймаються українцями як войовнича нація. Стереотип міжетнічного сприйняття, сформований внаслідок подій Другої світової війни і їх висвітлення у суспільному просторі України, втратив свою актуальність. Натомість роль «ворога» у суспільній свідомості зайняли росіяни, що пов'язано, безперечно, з фактом збройного протистояння на сході України починаючи з 2014 року.

Порівняно з 2002 роком ворожими та підступними стали казахи та турки. На це впливає соціально-культурний контекст інформаційного висвітлення спільної історичної спадщини України та Туреччини, як країн, що знаходилися по різні боки суспільно-політичного протистояння.

Якщо говорити про еталонні нації – так окреслює В.В. Горбунова нації, на які ми рівняємося, хочемо бути схожими, які на рівні масової свідомості володіють соціально-бажаними рисами, то ними у порівнянні з 2002 роком залишаються американці й німці, до них також долучаються китайці та поляки, перестають виконувати роль нації-еталону японці. Дослідження 2016 року показали зникнення тріади «східнослов'янських братніх народів», яка буда зафіксована на рівні стереотипів міжетнічного сприйняття 2002 року у дослідженнях В. Горбунової. Перестають виконувати функцію стереотипи, які пов'язані з абстрактними особистісними властивостями, такі як чесність, порядність, соціальна привабливість, відкритість, які за результатами дослідження 2002 року існували у системі міжетнічного сприйняття українцями інших етнонаціональних груп, здебільшого як культурні експектації⁴ (соціальні очікування). Стереотипні уявлення про доброту, відкритість, справедливість росіян у 2016 році зникли, оскільки суперечили фактам анексії Криму, військового протистояння на Сході України та агресії в Сирії.

У свідомості українців станом на 2016 рік зберігається міжгрупова єдність національностей, які є членами Європейського Союзу і нашими найбільшими сусідами: поляків та німців, які, так само як і у 2002 році, мають високий рівень добробуту, працьовиті, заощадливі, цілеспрямовані. Проте у 2016 році їм уже не властиві такі

⁴ У результаті проведеного нами 2013 року дослідження професійно-важливих якостей працівників у системі «людина-техніка» ми визначили, що більшість досліджуваних, незважаючи на рід занять та інші соціально-психологічні властивості (національність, стать, вік, релігійні вподобання), приписують собі соціально-схвалювані властивості: доброта, щирість, відвертість, чуйність, які не втілюються у предметній діяльності (досліджувані не можуть вказати на конкретні ситуації події, у межах яких вони проявляються (у якій ситуації вони були добрими, хоробрими чи чуйними)) [21]

стереотипні риси як войовничість, агресивність та підступність (як вже згадувалося, роль ворога виконують росіяни, казахи та турки).

Важливими для українців у 2016 році стають китайці. Їм, з одного боку, як і росіянам (хоча й меншою мірою), приписують такі риси як войовничість, ворожість, агресивність, а з іншого – риси, що приписуються європейцям: працьовитість, цілеспрямованість, мудрість та розсудливість.

Як показали результати нашого дослідження, на рівні свідомості українців існує групова поляризація, яка диференціює етнонаціональні групи, що знаходяться у системі міжетнічного сприйняття українців на групові об'єднання типу «ми» та «вони». За результатами факторизації оціночної матриці притаманності тих чи інших особистісних рис на рівні стереотипів міжетнічного сприйняття українців ми виокремили дві групи етнонаціональних спільнот; перша складається з німців, американців, поляків, турків, друга включає у себе росіян, китайців, казахів. Білоруси, українці, молдавани, румуни не включені до жодного етнонаціонального об'єднання, оскільки не приписують собі рис, які властиві тому чи іншому етнонаціональному об'єднанню.

Узагальнені показники властивостей окремих соціально-психологічних рис національностям, які проживають на території нашої держави або мають вагоме геополітичне значення для України, у свідомості українців виглядають наступним чином⁵ (Табл.1).

Таблиця 1. Атрибуція стереотипів міжетнічного сприйняття етнонаціональних груп, які проживають на території України

Етнонаціональні групи	Найбільш яскраво виражені стереотипи	Не властиві стереотипи
Українці	пишаються своєю національністю, працьовиті та чутливі	жорстокі, заощадливі, агресивні та імпульсивні
Росіяни	ворожі, необачні, егоцентричні, імпульсивні	заощадливі, принципові, працьовиті, чутливі
Німці	пишаються своєю національністю, заощадливі, принципові, розсудливі,	необачні, імпульсивні, розбещені, хитрі
Китайці	цілеспрямовані, працьовиті, принципові, заощадливі, агресивні	імпульсивні, розбещені, благородні
Поляки	пишаються своєю національністю, егоцентричні, цілеспрямовані, принципові	жорстокі, агресивні, розбещені
Білоруси	кмітливі, необачні	раціональні, агресивні

⁵ Відносна оцінка за десятибальною шкалою (найбільші та найменші значення)

Молдавани	необачні	раціональні, благородні, агресивні
Турки	кмітливі, мудрі, ворожі, імпульсивні	раціональні
Румуни	хитрі, чутливі, підступні	працьовиті
Казахи	підступні, кмітливі	цілеспрямовані, заощадливі, принципові
Американці	раціональні, хитрі, егоцентричні, розсудливі, принципові, заощадливі, цілеспрямовані, працьовиті, кмітливі	жорстокі, принципові, ворожі

Таким чином, порівнюючи дослідження стереотипів міжетнічного сприйняття інших етнонаціональних груп українцями і з власними дослідженнями, проведеними у 2016 році, після подій на Майдані Незалежності (2014-2015), ми можемо зробити наступні висновки.

Зміна вектору геополітичного спрямування нашого суспільства вплинула на смислову будову стереотипів міжетнічного сприйняття українцями інших етнонаціональних груп. Відбулося переформатування міжетнічних угруповань на рівні «ми» та «вони» та прослідковується схильність українців до консолідації з етнонаціональними групами, які входять до складу Європейського Союзу. Порівняно з результатами дослідження 2002 року, ми встановили, що основними на рівні свідомості українців були і залишаються стереотипи міжетнічного сприйняття, які позначають особистісні риси, що пов'язані зі сферою виробництва та міжгрупової кооперації (працьовитість, наполегливість, принциповість). Домінуючими, порівняно з результатами дослідження 2002 року, стають риси, які позначають здатність етнонаціональної групи до агресії, ворожнечі, підступності. Втрачають свою актуальність стереотипи, які позначають соціально-схвалювані риси, що не опосередковуються спільною діяльністю: щирість, відкритість, дружелюбність тощо.

Результати викладеного дослідження ілюструють особливості стереотипів міжетнічного сприйняття українців, які отримані на матеріалі вибірки осіб юнацького віку (17-20 років), що проживають у Житомирській, Волинській та Вінницькій областях. Тому їх варто сприймати як попередні. Для отримання цілісного уявлення про специфіку міжетнічної перцепції українцями інших етнонаціональних груп варто було б продовжити дослідження з урахуванням респондентів з інших регіонів країни та інших вікових груп, що окреслює предмет і завдання наших подальших досліджень.

1. *Васютинський В.* Психологічні виміри спільноти : монографія / В. О. Васютинський ; НАПН України ; Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2010. – 119 с.

2. *Горбунова В.* Психологічні особливості детермінації етнічної свідомості у юнацькому віці / В. В. Горбунова // Актуальні проблеми психології: Том 6. Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога : збірник наукових праць / За заг. ред. С. Д. Максименка. – К. : “BONA MENTE”, 2002. – Вип. 3. (2 частина). – С. 60-65.

3. *Хазратова Н.* Страх власної автентичності у постколоніальних спільнотах / Н. В. Хазратова // «Психологічні перспективи». – Спец. вип. «Психологічні виміри українського соціокультурного простору». – К. : Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України, 2011. – С. 19-28.
4. *Васютинський В.* Стереотипи взаємного сприймання етнічних українців і росіян / В. Васютинський, О. Фролова // Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз : монографія / ред.: В. О. Васютинський ; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Імекс-ЛТД, 2012. – С.107-119.
5. *Солдатова Г.* Психология межэтнической напряженности / Г. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.
6. *Солдатова Г.* Этническая идентичность и этнополитическая мобилизация / Г. Солдатова // Демократизация и образы национализма в Российской Федерации 90-х. гг. / Под ред. Дробижевой Л. М. и др. – М. : Мысль, 1996. – С. 296-367.
7. *Дридзе Т.* Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации / Т. Дридзе. – М. : Наука, 1984. – 268 с.
8. *Петренко В.* Психосемантический анализ этнических стереотипов: лики толерантности и нетерпимости / В. Петренко, О. Митина, К. Бердников, А. Кравцова, В. Осипова. – М. : Смысл, 2000. – 73 с.
9. *Стефаненко Т.* Этнопсихология / Т. Стефаненко. – М. : ИП РАН, Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. – 320 с.
10. *Орбан-Лембрик Л.* До питання про предмет, структуру та основні категорії соціальної психології / Л. Орбан-Лембрик // Актуальні проблеми психології. Т. 1 : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К. : Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2002. – Частина 5. – С. 110-115.
11. *Левкович В.* Социально-психологические проблемы этнического сознания / В. Левкович, Н. Панкова // Социальная психология и общественная практика. – М., 1985. – С. 138-153.
12. *Бромлей Ю.* Современные проблемы этнографии / Ю. Бромлей. – М. : Наука, 1981. – 390 с.
13. *Кириченко В.* Психологическая безопасность личности в современной информационной среде / В. Кириченко // GESJ: Education Science and Psychology. – 2017 – № 1 (43). – С. 34-38.
14. *Дюркгейм Э.* Самоубийство: социологический этюд / Дюркгейм Э. ; [Пер. с франц.]. – СПб. : Союз, 1998. – 496 с.
15. *Московичи С.* Век толп / Серж Московичи. – М. : «Центр психологии и психотерапии», 1998. – 480 с.
16. *Потебня А.* Мысль и язык / А. Потебня. – К. : СИНТО, 1993. – 192 с.
17. *Поршнев Б.* Принципы социально-этнической психологии / Б. Поршнев. – М. : Наука, 1964. – 11 с.
18. *Поршнев Б.* Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М. : Наука, 1979. – 232 с.
19. *Кириченко В.* Психологічна природа міжгрупового протистояння та еволюція суспільних відносин / В. Кириченко // Studia Politologica Ucraino-Polona. – Випуск 6. – Житомир-Київ-Краків : Вид. О.О. Євинок, 2016. – С. 312-323
20. *Kelly G. A Theory of Personality. The Psychology of Personal Constructs / G. Kelly. – N. Y. : Norton, 1963. – 189 p.*
21. *Кириченко В.* Рефлексія динаміки розвитку здібностей у процесі професійної адаптації / В. В. Кириченко // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Видавництво «Фенікс», 2013. – Т. XII. Психологія творчості. – Випуск 16. – С. 165-173.

ПОЛІТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПОЛЯКІВ В УКРАЇНІ НА ЛОКАЛЬНОМУ РІВНІ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕНЬ 2015-2016 рр. НА ЖИТОМИРЩИНІ)

Serhii Rudnytskyi. Political Representation of Poles in Ukraine at the Local Level (Based on the Research Results of 2015–2016 Years in Zhytomyr Region)

The issue of representing interests of national minorities in the political sphere is relevant for Ukraine as a multi-ethnic state. The Polish minority stands out among others considering the nature of the Ukrainian-Polish relations in the past and under the current conditions. Therefore, the analysis of the representation of the Polish community in local government of Ukraine, particularly in Zhytomyr region where the largest community of Poles lives, has an essential scientific and practical significance.

The research of the political representation of Poles in Zhytomyr region began in September 2015 when prof. Slawomir Lodzinski (Institute of Sociology, University of Warsaw) and associate professor Serhii Rudnytskyi (Zhytomyr Ivan Franko State University) launched the international research seminar "Representation of National Minorities at the Local Level – Poles in Ukraine and Ukrainians in Poland".

In the 2015–2016 academic year, the participants of the seminar from Ukraine aimed at investigating activities of the Polish minority in selected areas of Zhytomyr region (taking into account the specifics of the socio-psychological faculty) and identifying its psychological determinants. Several locations in Zhytomyr region, where the Polish minority lives and/or which are characterized by activities in social and political life of the given settlement, were chosen for a study. The research was related to Poles/persons of Polish origin in local government of the given locality.

With regard to the political part of the research of the Ukrainian participants of the seminar, the study of 2015 turned out to have little effect. In the course of the research, the activity of the leaders of the Polish community, as well as the political activity of persons from the Polish national minority, were recorded in all localities under consideration at the level of local government.

In the 2016–2017 academic year participants of the seminar changed. Bearing in mind experience of the previous year, the study became of a purely political nature. All works (with the exception of the research related to institutes representing the interests of the Polish minority at the regional level) were focused on revealing deputies of the Polish origin in local government bodies of Zhytomyr region, their links with the local Polish community and its institutions (primarily, with public organizations) and with all-Ukrainian political forces. Attention was drawn to the ties between ethnicity, the election campaign, and canvassing.

Two works did not bring any new information on the political representation of the Poles in Zhytomyr region. The first one, which was devoted to associations representing the interests of the Polish national minority in Zhytomyr region, was more like a desk review. The second one, concerning the program documents of the candidates for deputy of the district councils of the Zhytomyr region who have Polish origin, was merely a methodology for studying documents by methods of mathematical statistics and did not include the results of empirical research.

Two other works, dedicated to the participants of the local government in Zhytomyr region, provided new information on the political representation of the Polish minority at the local level. S. Chuprina in her work on deputies of the Polish origin of Berdychiv City Council found that some of the deputies of Berdychiv City Council are of Polish origin. The activity of one of the deputies is connected with the Polish social and cultural activities, namely with the Polish-language radio in Berdychiv, popular and scientific activity, the rebirth of the Polish cemetery in the city, and the initiative to create a museum of the Polish culture in Berdychiv.

Yu. Vonsovych while studying the connection between the ethnic origin of deputies of Polish origin of Zhytomyr City Council with their electoral programs, found out that some of the deputies have Polish origin, which is understood and referred in various ways ("Polish origin", "Polish nationality", "Polish roots"). There are also deputies who declare themselves Poles who have participated in projects of the Polish community which were aimed at its development.

Key words: political representation, Zhytomyr regional local government, the Polish national minority in Ukraine, deputies of the Polish origin, social and political activities of the Polish national minority in Ukraine.

Проблема представленості інтересів національних меншин у політичній сфері є актуальною для України як для багатонаціональної держави. Особливе місце серед національних меншин займає польська, з огляду на характер українсько-польських відносин у минулому і за нинішніх умов. Важливу роль для національних меншин серед інститутів політичної системи відіграють органи місцевого самоврядування, оскільки саме на локальному рівні часто виникають і вирішуються численні проблеми національних меншин, пов'язані із забезпеченням освітніх, культурних, релігійних та інших потреб.

Проблематика представленості польської меншини у політичній сфері загалом спеціально аналізувалася лише автором даної статті, і то на національному рівні; розглядалася здебільшого під кутом політико-правових передумов репрезентації інтересів у політичній сфері і суб'єктів репрезентації, а сам аналіз ґрунтувався на друкованих джерелах [1; 2; 3; 4; 5].

Проблема дотично висвітлювалася також науковцями, які займалися проблемою суспільно-політичної активності національних меншин загалом (наприклад, Г. Луцишин присвятила дисертацію політичній активності національних меншин України [6]). Її розглядали вчені, що писали про суб'єктів репрезентації національних громад [7; 8; 9], аналізували ситуацію польської меншини в Україні в різних контекстах (А. Бонусяк [10], І. Кабзінська [11], О. Калакура [12], О. Красовська [13], Г. Стронський [14]) або писали про етнонаціональну політику України [15].

Зрозуміло, що, з огляду на обсяг статті, довелося обмежитися монографічними опрацюваннями, тому поза увагою залишилися численні наукові статті чи публіцистичні опрацювання, дотичні до проблематики полонії України, які тією чи іншою мірою згадують про політичні аспекти діяльності поляків в Україні. Тим не менше, політичній репрезентації польської меншини на локальному рівні не було присвячено окремої праці навіть на рівні наукової розвідки (для порівняння відзначимо, що існують роботи, присвячені угорській меншині як суб'єкту політики) [16]).

Виходячи із зазначеного, метою даної статті є аналіз представленості польської громади в органах місцевого самоврядування України на Житомирщині, в якій, згідно даних останнього (2001 року) перепису населення та за результатами досліджень 2015-2016 рр., проживає найчисленніша польська громада – 49 тис. осіб [17].

Якщо вибір території дослідження зрозумілий сам по собі, то його часові межі вимагають коментарів. Справа в тому, що у вересні 2015 року автор даної статті у Варшаві почав вести розмови з відомим дослідником меншинної проблематики Польщі професором Славомиром Лодзінським з Інституту соціології Варшавського університету про спільні дослідження політичної репрезентації польської меншини в Україні та української – у Польщі. Завдяки професору С. Лодзінському, який запропонував формалізувати ідею у міжнародний науковий семінар «Репрезентація національних меншин на локальному рівні – поляків в Україні і українців у Польщі», і доценту Ользі Савиченко з соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка було створено міжнародну дослідницьку групу. До її складу, крім згадуваних уже С. Лодзінського і С. Рудницького (керівників семінару з польської і української сторін), О. Савиченко (керівника курсових і дипломних робіт з політичної психології) увійшли ще й студенти і аспіранти Інституту соціології Варшавського університету і соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка.

В рамках діяльності групи у Житомирі 30.11.2015 року відбувся вебінар з участю професора С. Лодзінського, декілька зустрічей зі студентами соціально-психологічного факультету. Під керівництвом О. Савиченко і С. Рудницького були виконані й захищені

три дипломні [18; 19; 20] і п'ять курсових робіт [21; 22; 23; 24; 25] студентів соціально-психологічного факультету ЖДУ імені Івана Франка, надруковано одну статтю у збірнику тез II Всеукраїнської інтернет-конференції [26], на соціально-психологічному факультеті 23.05.2016 р. проведено презентацію виїзду студентів і викладачів соціально-психологічного факультету до Варшавського університету, було створено групу «Політична репрезентація національних меншин на ФБ, в якій вміщувалася поточна інформація про семінар, тексти лекцій, програми діяльності, наукові статті та інша інформація [27].

Зі свого боку, у Варшаві 22 і 23 квітня С. Рудницький в рамках семінару «Мова і місце. Мова національних меншин у публічному просторі у Польщі і в Європі» (№3502-FAKL 740) провів консультації для польських учасників проекту. В період з 5 до 11 травня група викладачів і студентів з Житомира – українських учасників семінару (8 осіб) була на так званому студійному перебуванні в Інституті соціології Варшавського університету, в рамках якого відбулися ряд лекцій і зустрічей з науковцями, урядовцями і громадськими діячами Польщі, що займаються проблемами етнонаціональної політики. Учасники семінару з Інституту соціології Варшавського університету – студенти і аспіранти – подали до публікації 17 статей у збірник тез II Всеукраїнської інтернет-конференції [28].

Українські учасники семінару ставили своїм завданням дослідити активність польської меншини у вибраних місцевостях Житомирщини і (з огляду на специфіку факультету і склад студентів) виявити її психологічні детермінанти. У процесі зустрічей і консультації зі студентами – авторами курсових і дипломних робіт – було вибрано місцевості, де будуть проводитися дослідження, і групи населення, серед яких вони будуть проводитися. У зв'язку з тим, що дослідження стосувалися психологічних підстав діяльності, обиралися місцевості, де дослідники зможуть встановити контакт із респондентами особисто або через родичів і знайомих, де їм будуть довіряти, тобто населені пункти, з яких походять вони або їхні батьки.

Для дослідження було обрано: м. Житомир (центр області, де знаходиться більшість обласних і міських польських громадських організацій, місце проживання майже 15 тисяч осіб польського походження); м. Бердичів, яке характеризується активністю в польському громадському житті області; м. Андрушівку і м. Коростень, де існують польські громадські організації і проживає польське населення; смт Довбиш Баранівського р-ну (бувний Мархлевськ, у 30 рр. ХХ ст. – центр польського національного району, де польське населення становило більшість); с. Довжик Житомирського р-ну і так звана Мальованка, частина м. Житомира, вибір яких пов'язаний з доступом до респондентів, а вибір Мальованки для дослідження додатково підкріплений ще й тим, що ця частина обласного центру вважається місцем проживання великої кількості польського населення.

Передбачалося дослідження участі представників польської меншини в діяльності органів місцевого самоврядування різного рівня – від сільської (с. Довжик Житомирського р-ну), селищної (смт Довбиш), районної у місті (Богунська районна рада у м. Житомирі) до міської (Житомир, Бердичів, Андрушівка, Коростень) рад.

Зверталася увага на відмінність політичної активності осіб з числа польської національної меншини і осіб, що представляють цю меншину (є лідерами чи представниками польських громадських організацій), тому що у першому випадку ми досліджуємо реалізацію політичних прав осіб з числа національних меншин, а у другому – ще й представленість даної меншини – у даному випадку польської, у політичній системі на рівні органів місцевого самоврядування. Бралася до уваги також можливість

політичної активності лідерів громадських організацій (не обов'язково польських чи етнічних), які мають польське походження.

Дослідження 2015 року виявилися малоефективними. Було встановлено, що в усіх досліджуваних населених пунктах на рівні всіх органів місцевого самоврядування зафіксовано як активність лідерів польської громади, так і політичну активність осіб з числа польської національної меншини. Всі роботи (за єдиним винятком, про який варто сказати окремо) здебільшого обмежилися твердженнями, що до досліджуваної ради (міської, селищної чи сільської) балотувалися кандидати, що мають польське походження, і що до даного органу місцевого самоврядування пройшли депутати польського походження. Цю (політологічну) частину роботи дослідники здійснили за психологічним зразком, обмеживши свою зацікавленість чотирма респондентами. Виняток становить робота Т. Левченко, студентки 4 курсу соціально-психологічного факультету, яка встановила, що на виборах 2015 року до Коростенської міської ради кандидувало 319 осіб, 90 з яких мали польське походження (28%), до Коростенської районної ради кандидувало 260 осіб, 57 з яких мали польське походження (22%). До Коростенської міської ради потрапило 83 депутати польського походження, а до Коростенської районної ради – 23 особи. Цінність наведених даних важко визначити з огляду на відсутність методики їх обрахунку [20, с. 29]. Варто додати, що опис польської громади і її інституційного розвитку теж вніс лише деякі нові акценти у порівнянні з тим, що було відомо з наявних джерел (друкованих та інтернет-ресурсів), і то у незначній частині робіт, оскільки мав фрагментарний характер, замінювався інколи описом активності однієї польської організації або римо-католицької парафії, або його просто не було.

У 2016–2017 навчальному році склад учасників семінару змінився. З огляду на досвід роботи, у 2015–2016 рр. дослідження його учасників набули суто політологічного характеру. Результати досліджень учасники семінару представили на міжнародній науковій конференції «Демографічні зміни і проблеми національних меншин у Центрально-Східній Європі і на Балканах» [29; 30; 31; 32]. Всі роботи (за винятком виступу А. Тустановської, присвяченого інститутам, що реперезентують інтереси польської меншини на рівні області [30]) були спрямовані на виявлення в органах місцевого самоврядування Житомирщини депутатів польського походження, їх зв'язків з місцевою польською громадою і її інститутами (насамперед, з громадськими організаціями), із загальноукраїнськими політичними силами, які, з огляду на нову систему голосування, запроваджену Законом України «Про місцеві вибори» від 14 липня 2015 року, більшою мірою, ніж попередньо, формують склад місцевих рад. Зверталася увага на зв'язки етнічності з передвиборчою програмою і передвиборчою агітацією.

Дві з названих робіт (А. Тустановської [30] і В. Сукова [31]) не принесли нової інформації на тему політичної репрезентації поляків Житомирщини. Перша, присвячена об'єднанням, що репрезентують інтереси польської національної меншини на Житомирщині, мала реферативний характер. На відміну від досліджень складу місцевих рад, з огляду на репрезентацію місцевої польської громади, щодо яких на локальному рівні не проводилося жодних досліджень, є опрацювання, спеціально присвячені польським громадським організаціям Житомирщини [33; 34; 35; 36; 37; 38]. Саме на них спиралася А. Тустановська у своєму виступі, який, зі зрозумілих причин, був обмежений у часі і, відповідно, не міг претендувати на представлення нового матеріалу, і цього на даному етапі досліджень й не передбачав. Так само нової інформації на тему, що нас цікавить, не приніс текст виступу В. Сукова, який стосувався програмних документів кандидатів у депутати районних рад Житомирської області польського походження, оскільки представляв на даному етапі методику дослідження документів методами

математичної статистики (факторний аналіз) і його організацію і не передбачав представлення емпіричного матеріалу з програмних документів кандидатів у депутати місцевих рад Чуднівського, Любарського, Романівського, Пулинського районів, які відрізняються за показниками відсотків польського населення, що в них проживає – вищими у випадку Романівського і Пулинського (бувшого Червоноармійського) районів і нижчими у випадку Чуднівського і Любарського районів.

Дві інші роботи, присвячені складу місцевих рад Житомирщини, з огляду на представленість у них польської національної меншини, внесли нову інформацію на тему політичної репрезентації польської меншини на локальному рівні. С. Чупріна у своїй роботі, присвяченій депутатам польського походження Бердичівської міської ради, встановила, що за результатами місцевих виборів 2015 року в списках депутатів міської ради міста Бердичів опинилося 36 осіб, причому Партія Солідарність отримала 28% мандатів, ВО «Батьківщина» – 17%, Об'єднання «Самопоміч» – 14%, Радикальна партія Олега Ляшка - 13%, по 8% отримали Партія УКРОП і Опозиційний блок, по 6% – ВО «Свобода» і Патріотична партія України. С. Чупріна припустила, що польське походження мають такі депутати Бердичівської міської ради, як Бессаліцьких Ярослав Леонідович, Ястремська-Нагорна Анна Олексіївна, Левицький Роман Всеволодович (Блок Петра Порошенка «Солідарність»), Радецький Олег Альфредович, Сокальський Юрій Євгенович (ВО «Батьківщина»), Домбровська Тетяна Володимирівна (Об'єднання «Самопоміч»), Романський Ігор Васильович, Велімовський Олександр Леонідович (Радикальна партія Олега Ляшка), Лужанський Станіслав Іванович (Патріотична партія України). У процесі аналізу матеріалів виборчої кампанії встановлено, що єдиним депутатом, який говорить про своє польське походження, є Сокальський Юрій Євгенович, причому його депутатська активність пов'язана з польською суспільною і культурною діяльністю, зокрема у польськомовному радіо міста Бердичева, науково-популярною діяльністю, відродженням польського цвинтаря у місті, ініціативою створення музею польської культури у Бердичеві [32].

У свою чергу, Ю. Вонсович, досліджуючи зв'язок етнічності депутатів польського походження Житомирської міської ради з їх передвиборчими програмами, встановила, що на місцевих виборах 2015 року до Житомирської міської ради було представлено 671 кандидатів від таких політичних сил, як «Опозиційний блок», об'єднання «Самопоміч», «Аграрна партія України», «Нова держава», ВО «Батьківщина», «Республіканська платформа», «УКРОП», Партія простих людей Сергія Капліна, «Сила людей», Патріотична партія України, Блок Петра Порошенка «Солідарність», «Наш край», Партія ветеранів Афганістану, Партія зелених України, ВО «Свобода», Радикальна партія Олега Ляшка, Партія захисників Вітчизни та політична партія «Громадський рух “Народний контроль”». Кількість територіальних виборчих округів Житомирської міської ради складала 42, відповідно до Житомирської міської ради було обрано 42 депутати, які представляють шість політичних сил: Блок Петра Порошенка «Солідарність», ВО «Батьківщина», Об'єднання «Самопоміч», Опозиційний блок, ВО «Свобода» та Радикальна партія Олега Ляшка.

Найбільший відсоток серед усіх партій набрав Блок Петра Порошенка «Солідарність», від якого у Житомирську міську раду пройшло 11 депутатів. На одного депутата поступилося ВО «Батьківщина», від якого було обрано 10 депутатів. Від Об'єднання «Самопоміч» до міської ради потрапило 7 депутатів, від «Опозиційного блоку» – 5 депутатів, так само як і від Всеукраїнського об'єднання «Свобода». Від Радикальної партії Олега Ляшка до Житомирської міської ради потрапили чотири депутати.

Дослідниця для аналізу зв'язків етнічного походження і передвиборчих програм вибрала 11 депутатів Житомирської міської ради, які, на її думку, могли мати польське походження. В її списку опинилися Микола Янушевич, Юрій Юзвинський, Олександр Черняхович, Олег Черняхович, Олег Хмілевський, Анатолій Сахневич, Владислав Савіцький, Ольга Блажкевич, Михайло Боровський, Лариса Жигадло та Геннадій Забродський.

Дослідниці не вдалося встановити контакту або знайти інформацію про Анатолія Сахневича, які б свідчили про його етнічне походження. Що ж до решти осіб, то вони (за винятком Михайла Боровського і Олександра Черняховича) мають польське походження. Для його окреслення вони вживають різних визначень, які не корелюють між собою («польське походження», «польська національність», «польське коріння»), а сама дослідниця не мала науково встановлених критеріїв його визначення. Тим не менше, на основі окреслення депутатами своїх зв'язків із польським походженням можна говорити і про його наявність, і про різні ступені усвідомлення цієї наявності. Можна також виділити осіб, зокрема Владислава Савіцького, які брали участь у польських програмах, спрямованих на розвиток польської громади в Україні.

Спроба аналізу зв'язку передвиборчих програм кандидатів у депутати і етнічного походження виявилась не зовсім вдалою, оскільки депутати кандидували від політичних сил з окресленою політичною програмою, до якої кандидати у депутати не мали можливості внести зміни – проблеми міжнаціональних відносин чи національних меншин, їх мови та культури були у програмних документах представлені незалежно від етнічного походження депутатів. Іншим питанням, не проаналізованим дослідником з огляду на часові рамки дослідження, було співвідношення етнічного походження, програмних документів і виступів кандидатів у депутати. Про те, що у виступах, як менш залежних від програм, депутати могли виявляти своє походження чи приділяти увагу етнічній проблематиці (у даному випадку – польській) більшою мірою, ніж депутати українського походження, свідчать висловлювання депутатів Житомирської міської ради, з якими дослідниця спілкувалася особисто. Вони, зокрема, говорили про потребу дотримання прав усіх національних меншин, зокрема польської національної меншини, оскільки на Житомирщині проживає найчисельніша в Україні польська громада; звертали увагу на вирішення проблем міжетнічних зв'язків, задоволення мовних, культурних, релігійних потреб польської меншини в місті, її мовного і культурного самовизначення, що є відповідальністю держави і самого суспільства [29].

Таким чином, в галузі дослідження політичної репрезентації польської національної меншини на локальному рівні в Україні останнім часом відбулися позитивні зміни, пов'язані з дослідженнями представленості польської громади в органах місцевого самоврядування на Житомирщині протягом 2015-2016 рр. Вони були пов'язані з діяльністю міжнародного наукового семінару, до складу якого входили викладачі, студенти і аспіранти Інституту соціології Варшавського університету і соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка.

У 2015-2016 навчальному році дослідження стосувалися здебільшого проблем політичної психології і не внесли (за незначними винятками) значущої конкретної інформації на тему ступеня політичної репрезентації польської національної меншини на рівні органів місцевого самоврядування обраних населених пунктів Житомирщини.

Натомість у 2016-2017 навчальному році активність дослідників була спрямована у політологічне русло, і не дивлячись на зменшення кількісного складу учасників групи, результати її роботи виявилися більш вагомими. Зокрема, було проаналізовано склад Житомирської і Бердичівської міських рад з огляду на польське походження депутатів,

встановлено наявність депутатів польського походження, чия депутатська активність пов'язана з польською суспільною і культурною діяльністю, з реалізацією програм, спрямованих на розвиток місцевої польської громади. Було також виявлено, що депутати вказаних міських рад різною мірою усвідомлюють і по різному вербалізують свою етнічність. Не вдалося, з огляду на часові рамки дослідження і обмеження методологічного характеру, встановити зв'язки між етнічністю, передвиборчими програмами і виступами кандидатів у депутати, що передбачали деякі дослідження. Зрозуміло, що дослідження, проведені у 2015-2016 рр. на Житомирщині, потребують свого поглиблення як у плані методологічних основ, залучення більшої кількості учасників, так і поширення географії досліджуваних територій і рівнів досліджуваних органів місцевого самоврядування.

1. *Рудницький С.* Забезпечення суспільно-політичних інтересів польської національної меншини в сучасній Україні: політико-правові передумови / С. В. Рудницький // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / [редкол.: А. П. Гетьман та ін.]. – Харків : Право, 2012. – Вип. 2 (12). – С. 174-184.

2. *Рудницький С.* Интересы польского национального меньшинства Украины в политической сфере / С. В. Рудницкий // Science and Education a New Dimension: Humanities and Social Sciences. – Budapest, 2014. – Vol. 2 (3). Issue: 18. – P. 78-80.

3. *Рудницький С.* Суб'єкти репрезентації суспільних інтересів польської національної меншини сучасної України у політичній сфері / С. В. Рудницький // Політологічні читання імені професора Богдана Яроша : зб. наук. праць / [за заг. ред. В. І. Бортнікова, Я. Б. Яроша]. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – Вип. 3. – С. 136-143.

4. *Rudnicki S.* Sytuacja Polonii ukraińskiej w sferze politycznej Ukrainy : рукопис статті поданої до збірки матеріалів конференції «Українське суспільство у стані революції: сучасний стан і перспективи (Інститут соціології Варшавського університету, 8-9.05.2014 р., Варшава).

5. *Рудницький С.* Суспільно-політичні інтереси поляків незалежної України : монографія / С. В. Рудницький. – Житомир : ФО-П Євенок О. О., 2014. – 622 с.

6. *Луцишин Г.* Національні меншини у політичному житті України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Луцишин Г. І. – Львів, 2002. – 190 с.

7. *Лойко Л.* Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність / Лойко Л. І. – К. : Фоліант, 2005. – 634 с.

8. *Лойко Л.* Політичні партії національних меншин України в контексті виборів / Л. Лойко // Політичні партії і вибори в Україні : матеріали міжнародного круглого столу за участю українських і польських науковців (Київ, 26 червня 2015 р.) / [наук. ред. І. О. Кресіна ; упорядник В. П. Горбатенко]. – К. : Вид-во «Логос», 2016. – С. 143-152.

9. *Рудницький С.* Політичні партії України як репрезентанти інтересів національних громад / С. Рудницький // Політичні партії і вибори в Україні : матеріали міжнародного круглого столу за участю українських і польських науковців (Київ, 26 червня 2015 р.) / [наук. ред. І. О. Кресіна ; упорядник В. П. Горбатенко]. – К. : Вид-во «Логос», 2016. – С. 153-166.

10. *Bonusiak A.* Polacy w niepodległej Ukrainie. Analiza strukturalno-funkcjonalna / A. Bonusiak. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013. – 291 s.

11. *Kabzińska I.* Między pragnieniem ideału a rzeczywistością. Polacy na Litwie, Białorusi i Ukrainie w okresie transformacji systemowej przełomu XX i XXI stulecia / I. Kabzińska. – Warszawa, 2009. – 228 s.

12. *Калакура О.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Я. Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.

13. *Krasowska H.* Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie / H. Krasowska. – Warszawa, 2012. – 435 s.

14. *Stróński H.* W poszukiwaniu historycznej prawdy i tożsamości. Z działalności Stowarzyszenia Uczonych Polskich Ukrainy w latach 1998–2010 / H. W. Stróński // Polska inteligencja na Wschodzie.

Terażniejszość i perspektywy / [red. M. Głowacka-Grajper, R. Wyszynski]. – Warszawa, 2011. – S. 141-159.

15. *Baluk W.* Koncepcje polityki narodowościowej Ukrainy. Tradycje i współczesność / W. Baluk. – Wrocław, 2002. – 278 s.

16. Шипка Н. Угорська національна меншина в Україні як суб'єкт політики : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Шипка Н. П. – Львів, 2007. – 224 с.

17. Державний комітет статистики України. Всеукраїнський перепис населення 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popul1/select_5/?bottom=cens_db&box=5.1W&k_t=18&p=75&rz=1_1&rz_b=2_1%20&n_page=4

18. *Манілов Ю.* Ціннісно-мотиваційна сфера громадсько-політичних лідерів Житомирщини з числа осіб польської національної меншини як детермінанта їх політичної активності на локальному рівні (вибори 2015 року до Житомирської міської ради) : Дипломна робота з психології студента 4 курсу галузі знань 0301 Соціально-політичні науки напрямку підготовки 6.030103 Практична психологія / Ю. Манілов. – Житомир : [машинопис на кафедрі соціальної та практичної психології ЖДУ імені Івана Франка], 2016. – 60 с.

19. *Дубова С.* Ціннісно-мотиваційна сфера лідерів польських громадських організацій Житомирщини як чинник їхньої політичної участі у політичному житті на муніципальному рівні : Дипломна робота з психології студентки 4 курсу галузі знань 0301 Соціально-політичні науки напрямку підготовки 6.030103 Практична психологія / С. Дубова. – Житомир : [машинопис на кафедрі соціальної та практичної психології ЖДУ імені Івана Франка], 2016. – 56 с.

20. *Левченко Т.* Ціннісно-мотиваційна сфера громадсько-політичних лідерів з числа осіб польської національної меншини м. Коростеня як детермінанта їх політичної активності на локальному рівні (на прикладі виборів 2015 року) : Дипломна робота з психології студентки 4 курсу галузі знань 0301 Соціально-політичні науки напрямку підготовки 6.030103 Практична психологія / Т. Левченко. – Житомир : [машинопис на кафедрі соціальної та практичної психології ЖДУ імені Івана Франка], 2016. – 65 с.

21. *Ільніцька Т.* Мотивація політичної активності осіб з числа польської національної меншини Житомирщини на локальному рівні (вибори 2015 року, смт. Довбиш) : Курсова робота з психології студентки 3 курсу галузі знань 0301 Соціально-політичні науки напрямку підготовки 6.030103 Практична психологія / Т. Ільніцька. – Житомир : [машинопис на кафедрі соціальної та практичної психології ЖДУ імені Івана Франка], 2016. – 37 с.

22. *Ковальчук І.* Ціннісні детермінанти політичної активності осіб з числа польської національної меншини – мешканців частини м. Житомира (Мальованки) на прикладі місцевих виборів 2015 року : Курсова робота з психології студентки 3 курсу галузі знань 0301 Соціально-політичні науки напрямку підготовки 6.030103 Практична психологія / І. Ковальчук. – Житомир : [машинопис на кафедрі соціальної та практичної психології ЖДУ імені Івана Франка], 2016. – 47 с.

23. *Лущик А.* Ціннісні детермінанти політичної активності осіб з числа польської національної меншини на локальному рівні (на прикладі виборів 2015 р. до бердичівської міської ради) : Курсова робота з психології студентки 3 курсу галузі знань 0301 Соціально-політичні науки напрямку підготовки 6.030103 Практична психологія / А. Лущик. – Житомир : [машинопис на кафедрі соціальної та практичної психології ЖДУ імені Івана Франка], 2016. – 33 с.

24. *Хомич О.* Ціннісно-мотиваційна сфера лідерів польських громадських організацій Житомирської області як чинник їхньої політичної участі у політичному житті на муніципальному рівні (вибори у андрушівську міську раду) : Курсова робота з психології студентки 3 курсу галузі знань 0301 Соціально-політичні науки напрямку підготовки 6.030103 Практична психологія / О. Хомич. – Житомир : [машинопис на кафедрі соціальної та практичної психології ЖДУ імені Івана Франка], 2016. – 49 с.

25. *Осіпчук І.* Ціннісні детермінанти політичної активності осіб з числа польської національної меншини с. Довжик житомирського р-ну на локальному рівні (на прикладі виборів 2015 року) : Курсова робота з психології студентки 3 курсу галузі знань 0301 Соціально-політичні науки напрямку підготовки 6.030103 Практична психологія / І. Осіпчук. – Житомир :

[машинопис на кафедрі соціальної та практичної психології ЖДУ імені Івана Франка], 2016. – 37 с.

26. *Манілов Ю.* Місцеві вибори в Польщі: еволюція виборчої системи / Ю. Манілов // Особистісне зростання: теорія і практика. Збірник тез за результатами II Всеукраїнської інтернет-конференції / За ред. Л.П. Журавльової, Н.Ф. Портницької, Ю.Ю. Дем'янчук. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2016. – С. 45-48.

27. *Reprezentacja polityczna mniejszości narodowych* [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.facebook.com/groups/1586821324941338/>

28. Особистісне зростання: теорія і практика. Збірник тез за результатами II Всеукраїнської інтернет-конференції / За ред. Л. П. Журавльової, Н. Ф. Портницької, Ю. Ю. Дем'янчук. – Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2016. – С. 85-148.

29. *Вонсович Ю.* Вибори 2015 року до Житомирської міської ради і поляки Житомира: особовий склад / Ю. Вонсович // Текст виступу на міжнародній науковій конференції «Демографічні зміни і проблеми національних меншин у Центрально-Східній Європі і на Балканах». – Житомир, 4.11.2016 р.

30. *Тустановська А.* Асоціації, що репрезентують інтереси польської національної меншини на Житомирщині / А. Тустановська // Текст виступу на міжнародній науковій конференції «Демографічні зміни і проблеми національних меншин у Центрально-Східній Європі і на Балканах». – Житомир, 4.11.2016 р.

31. *Суков В.* Статистичне дослідження програмних документів кандидатів у депутати районних рад житомирської області польського походження: організація дослідження і його методика / В. Суков // Текст виступу на міжнародній науковій конференції «Демографічні зміни і проблеми національних меншин у Центрально-Східній Європі і на Балканах». – Житомир, 4.11.2016 р.

32. *Чупріна С.* Депутати польського походження Бердичівської міської ради / Чупріна С. // Текст виступу на міжнародній науковій конференції «Демографічні зміни і проблеми національних меншин у Центрально-Східній Європі і на Балканах». – Житомир, 4.11.2016 р.

33. *Rudnicki S.* Polskie Towarzystwo Naukowe w Żytomierzu / S. Rudnicki // Heureka. Problemy społecznoego ruchu naukowego. – Warszawa, 2004/2005. – S. 187-207.

34. *Рудницький С.* Динаміка реєстрації польських національно-культурних товариств Житомирщини у 1989-2004 рр. / С. В. Рудницький // «Україніка полоніка». – Том. 2. – Київ-Житомир, 2005. – С. 216-222.

35. Інформаційно-аналітичне видання «Полонія Житомирщини» / за ред. Рудницького С. В. – Житомир, 2007 – 220 с.

36. *Rudnicki S.* Polskie organizacje społeczne Żytomierszczyzny. Zarys problematyki badawczej. Historia powstawania organizacji / S. Rudnicki // Diaspora. T.II. Poska tożsamość na emigracji. Pod redakcją Jacka Leońskiego i Leszka Wątróbskiego. – Szczecin, 2007. – S. 241-250.

37. *Рудницький С.* Джерельна база дослідження польських національно-культурних товариств як умова аналізу функціонування інститутів громадянського суспільства / С. Рудницький, С. Сухачов // Політична наука в Україні: стан і перспективи: матеріали всеукраїнської наукової конференції (Львів, 10-11 травня 2007 року) / Укл. Поліщук М., Скочиляс Л., Угрин Л. – Львів : ЦПД, 2008. – С. 95-101.

38. *Rudnicki S.* Działalność naukowa i popularyzatorska polskich organizacji społecznych na Żytomierszczyźnie (Ukraina) w latach 1989-2007 / S. Rudnicki // II Kongres Polskich Towarzystw Naukowych na Obczyźnie. 4-7 września. – Kraków, 2010 – S. 241-259.

Валерій Бортніков

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ФОРМИ ПОЛІТИЧНОГО ПРОТЕСТУ ТА САМООРГАНІЗАЦІЇ ГРОМАДЯН НА ВОЛИНІ В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

Valeriy Bortnikov. The forms of political protest and self-organization of citizens in Volyn in the conditions of the Revolution of Dignity.

The analysis of the political protest forms, the ability of citizens to self-organization in the struggle to defend constitutional rights and freedoms in Volyn during the active phase of the Euromaidan viability (November, 2013 – March, 2014) has been carried out. The start of the protest rally in Kyiv is related to the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of Azarov to stop the process of preparing for the signing of an association with the European Union by Ukraine, which was to be held at the summit of the leaders of the Eastern Partnership countries on November 29 in Vilnius.

The response to this was the creation of Euromaidan. In Lutsk, EuroMaidan started its activity on November 22, 2013, along with the celebration of the ninth anniversary of the Orange Revolution. Members of the youth public organization «National Alliance» announced a permanent action in support of Ukraine's accession to the European Union. On Sunday, November 24, the demonstration of support of the European vector «Ukrainians for European Integration» was held.

The first mass meeting, attended by about two thousand participants, mostly student youth, was held on November 26. On November 28, the activists of the Lutsk EuroMaydan, mainly the students, organized a picket of the Volyn Regional Council with the requirement to accept the appeal concerning the European integration aspirations of the Ukraine citizens and the resignation of the government. The massive protest movement in the region began actually after the students were beaten up by members of the «Berkut» units on the night of November 30, 2013 in Kyiv. On December 1, more than 10,000 volunteers gathered at the Lutsk Theater square, where they expressed indignation at the actions of the security forces and offered to launch a nationwide strike action aimed at eliminating of the power.

An effective factor in the organization of people during the Revolution of Dignity was the effective use of modern digital technologies and communications, in particular the Internet. They had become a powerful tool for the development of horizontal social interactions, community mobilization and the self-organization of the territorial communities. The campaign aimed at boycotting of the trade marks belonging to the deputies of the Party of Regions had begun in social networks.

On January 14, 2014, the Volyn Regional Branch of the All-Ukrainian Association «Maidan» was formed. Along with EuroMaidan Avtomaydan, which became a kind of mobile unit of EuroMaidan, was founded along with Euromaidan. On January 22, 2014, members of Automaidan did not allow the battalion of internal troops to leave Lutsk for Kyiv to help the security forces, with the following prolonged blockade of their barracks. A step delegitimize Yanukovich's regime was the formation of the People's Councils in the country's highest legislative body and representative power bodies on the ground. A self-defense unit was founded in Lutsk on February 19, 2014 on the basis of the decision of the Volyn Regional People's Council. The final mass meeting of EuroMaidan in Lutsk on February 23, 2011 was devoted to the public repentance of the Volyn Special Forces «Berkut» staff.

Key words: Revolution of Dignity, Euromaidan, Volyn, political protest, meeting.

Масовий організований спротив чинній владі в Києві та інших містах України восени-взимку 2013–2014 рр. удруге після Помаранчевої революції яскраво продемонстрував здатність українців до самоорганізації, винайдення ефективних засобів та форм масового громадянського протесту існуючій владі. Волинь не стояла осторонь цих процесів. Якщо акції протесту в 2004 р. проходили у мирний спосіб, то євромайданівцям довелося зустрітися з актами жорстокого насилля з боку силових структур та прихильників режиму Януковича і, відповідно, дбати про організацію самооборони з тим, щоб зберегти власні життя та гідність.

Аналіз форм політичного протесту в Україні у сучасному суспільно-політологічному дискурсі є надбанням головним чином вітчизняних соціологів: Є. Головахи, Н. Паніної, В. Резника, О. Стегнія, В. Степаненка, Ю. Якименка та ін. Якщо говорити про Волинь, то перший значимий досвід узагальнення форм і практик позаелекторальної політичної участі громадян на теренах Волинської області за період 1989–2011 рр. зроблено колективом авторів у монографії «Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)» [1]. Аналізу змісту та форм соціального протесту взимку 2013–2014 рр. в Україні присвячено публікацію вітчизняного політолога Г. Зеленько [2], але протестні форми позаелекторальної політичної участі та самоорганізації волинян на початковому етапі Революції гідності не досліджувалися.

Тому метою цієї статті є аналіз форм політичного протесту, здатності громадян до самоорганізації у процесі боротьби за відстоювання конституційних прав і свобод на Волині у період активної фази життєдіяльності Євромайдану (листопад 2013 – березень 2014 рр.)

Революційні події в Україні 2013–2014 рр. поклали край політиці Януковича, спрямованій на згорання прав і свобод громадян, погіршення їх умов життя, гальмування євроінтеграційних процесів та ін. Євромайдан постав як форпост боротьби демократії з посткомуністичною диктатурою, колонізованою нацією з імперією, права на людську гідність проти антигуманного режиму, середнього класу проти клептократичної олігархії [3, с. 6].

За свідченням соціологів, дослідження, що проводилися за півроку до драматичних подій на Майдані Незалежності в Києві, показали наростання протестних настроїв (табл. 1). У контексті досліджуваної проблеми важливо звернути увагу на зміст і форми конкретних акцій протесту, у яких громадяни готові брати участь, оскільки піти на мирну демонстрацію і захопити адміністративну будівлю державної установи, – це різні рівні протестної активності. Знаючи ці показники, можна визначити, образно кажучи, «градус» соціально-політичної напруженості в суспільстві.

Таблиця 1. Динаміка відповідей громадян України на запитання «Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав?» (% до тих, хто відповів)

Оцінка ймовірності масових акцій протесту	2013	2014	2015
Малоймовірні	59,1	38,8	42,8
Важко сказати	20,6	21,6	21,1
Досить ймовірні	20,2	34,7	36,1

Джерело: [4, с. 197].

Напередодні революційних подій бажаючих вдатися до радикальних форм соціального протесту також побільшало (табл. 2). Зокрема, якщо напередодні Помаранчевої революції у 2003/2004 рр. індекс дестабілізованості протестного потенціалу дорівнював 2,6 (за його критичних показників 4,4), то напередодні Євромайдану у 2012/2013 він сягав позначки 4,6, тобто перевищував критичну межу [5, с. 10]. За висновками провідного вітчизняного соціолога Є. Головахи з 2012 р. в Україні почала складатися «вибухова ситуація» [4, с. 200].

Таблиця 2. Динаміка відповідей громадян України на запитання «У разі якщо порушено Ваші права та інтереси, які заходи та засоби обстоювання своїх прав Ви вважаєте ефективними і припустимими настільки, що готові самі взяти в них участь?» (% до тих, хто відповів)

Форми протесту	2013	2014	2015
Участь у передвиборчих кампаніях	23,6	25,0	22,6
Збирання підписів під колективними петиціями	25,8	23,6	27,2
Законні мітинги і демонстрації	26,7	31,7	33,9
Погрожування страйком	8,7	5,5	7,2
Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	9,5	8,8	8,4
Несанкціоновані мітинги і демонстрації	6,1	4,6	5,0
Незаконні страйки	4,9	2,7	2,8
Голодування протесту	4,5	1,9	2,7
Пікетування державних установ	9,9	10,2	10,8
Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	4,9	3,1	2,8
Створення незалежних від президента та уряду збройних формувань	1,9	2,4	1,7
Інше	0,3	0,9	0,6

Джерело: [4, с. 199].

Замість того, щоб скоригувати свою політику в бік задоволення потреб і прагнень українського народу, зробити її більш передбачуваною та ефективною, режим Януковича пішов шляхом згортання демократії та силового вирішення назрілих проблем. Початок акцій протесту в Києві пов'язаний із розпорядженням Кабінету Міністрів Азарова від 21.11.2013 р. про зупинення процесу підготовки до підписання Україною асоціації з Євросоюзом, яке мало відбутися на саміті лідерів країн Східного партнерства 29 листопада у Вільнюсі. Реакцією на це стало утворення Євромайдану, до розгортання якого долучились студентство і молодь, опозиційні депутати, активісти часів Помаранчевої революції, представники сфери освіти та культури, підприємці та ін.

У Луцьку Євромайдан розпочався 22 листопада 2013 р. разом із відзначенням дев'ятої річниці Помаранчевої революції. Члени молодіжної громадської організації «Національний альянс» оголосили безстрокову акцію на підтримку вступу України до Євросоюзу. У неділю 24 листопада відбулася акція підтримки європейського вектору «Українці за євроінтеграцію». Перший же масовий мітинг, на якому були присутні біля двох тисяч учасників, в основному студентська молодь, відбувся 26 листопада. Зміст та настрої виступів відбивали численні прапори України та Євросоюзу і плакати такого змісту: «Студенти обирають Європу», «Або ти твориш майбутнє, або його у тебе не буде», «Хочемо жити в Європі», «Хто, якщо не я?» [6].

28 листопада активістами луцького Євромайдану, в основному силами студентів, було організовано пікетування Волинської обласної ради з вимогою прийняття звернення щодо євроінтеграційних прагнень громадян України і відставки уряду. Обгорнуті українськими прапорами молоді люди скандували гасла: «Студенти за ЄС!», «Ми хочемо в ЄС!», «Слава Україні! – Героям слава!». За відсутності пропрезидентської більшості депутатів обласної ради, її засідання було зірвано. Натомість опозиційно налаштовані депутати на зборах прийняли звернення, у якому ставилася вимога

відставки Кабінету Міністрів, оголошення імпічменту Президенту України та перевиборів парламенту [7].

Масовий рух протесту в області фактично розпочався після побиття студентів співробітниками підрозділів «Беркут» у ніч на 30 листопада 2013 р. в Києві. 1 грудня на Театральному майдані Луцька зібралося більше десяти тисяч волинян на мітинг, на якому було висловлено обурення діями силовиків та лунали пропозиції розпочати загальнонаціональний страйк з метою усунення влади [8]. 2 грудня акція протесту в обласному центрі тривала. Організатори луцького Євромайдану оголосили про загальноміський страйк під гаслом «Повстань Луцьк! Захистим європейський вибір». Уранці молоді люди блокували адміністративну будівлю Волинської обласної державної адміністрації та обласної ради. Активісти мали намір завадити голові, працівникам ОДА потрапити на роботу.

Важливим чинником організації людей під час Революції гідності стало ефективне використання сучасних цифрових технологій і комунікацій, зокрема мережі Інтернет. Вони стали потужним засобом розвитку горизонтальних соціальних інтеракцій, громадської мобілізації і самоорганізації територіальних спільнот. У цьому контексті є показовою реалізація членами волинського осередку політичного об'єднання «Сила людей» програми «Мережа колективного захисту “Свої”». Її метою став захист активістів Євромайдану від переслідувань з боку владних структур. Зокрема йшлося про шість судових справ [9].

Водночас у соціальних мережах розпочалася кампанія, спрямована на бойкот торгових марок, що належали депутатам Партії регіонів. Таким чином жителі області висловили свій протест проти депутатів-регіоналів, що підтримували дії влади. Своєрідною формою тиску на прихильників Партії регіонів стала організована за допомогою соціальних мереж акція у вигляді флешмобу з умовною назвою «Кривава екскурсія» або «Бізнес на крові». Її учасники навідувались до офісів, що належали власникам, які фінансували Партію регіонів, де біля входу розливали фарбу червоного кольору, що символізувала кров невинних жертв [10].

Активне використання мережевих структур та інформаційно-комунікаційних технологій у процесі організації акцій протесту в ці дні підтверджує думку вчених про те, що сучасний дискурс громадянського суспільства «...долає схематичне і спрощене уявлення про громадянське суспільство як лише діяльність мережі неурядових організацій та асоціацій. Самоорганізований громадянський активізм, нові мережеві громади та солідарності дедалі частіше не пов'язані з критеріями належності чи формального членства в НУО» [11, с. 9].

Важливим кроком на шляху інституалізації масових форм протесту громадян стало утворення Волинського обласного осередку Всеукраїнського об'єднання «Майдан», презентація якого відбулася 14 січня 2014 р. За словами одного із очільників цього об'єднання, його мета – «змінити якість влади, об'єднати та скоординувати всі прошарки громадянського суспільства, створити таку державу, про яку мріяли наші предки. Завдання – зміна Конституції і приведення до балансу між усіма гілками влади, підписання Угоди про Асоціацію з ЄС, проведення чесних виборів, поширення масового руху на захист прав людей і звільнення політичних в'язнів» [12].

До складу волинського «Майдану» увійшли представники ВО «Свобода», ВО «Батьківщина», політичної партії УДАР, громадської ініціативи «Третя республіка», Волинської асоціації фермерів та приватних землевласників, організації «Бізнес Волині», Волинського відділення Союзу українців, ГО «Національний Альянс», ВОМГО «Асоціація Молодих Реформаторів», ГО «Батьківщина молода» та ін. Упродовж січня-лютого було утворено районні осередки ВО «Майдан».

Поряд з Євромайданом виникла інша громадська ініціатива, що з часом отримала своє організаційне оформлення – Автомайдан, який став свого роду мобільним підрозділом Євромайдану. Автомайдан складався з груп автомобілістів, які об'єднувалися на добровільних засадах з метою виконання екстериторіальних акцій мирного характеру: доставки продуктів та інших засобів життєзабезпечення Євромайдану, супроводження та евакуації активістів, патрулювання вулиць, блокування адміністративних будівель і осель активних прихильників тогочасного режиму та Партії регіонів. Автомайдан фактично виник стихійно після побиття студентів 30 листопада 2013 р. і згодом набув сталих інституційних форм.

Його активісти взяли активну участь в усіх масових суспільно-політичних акціях, ініціювали «пересувні мітинги», виїзди на місця з метою поширення ідей Революції гідності, а також тиск на представників існуючої влади та бізнес-структур, що належали «регіоналам», а згодом і російського бізнесу. Так, 18 січня 2014 р., за рішенням Волинського обласного осередку ВО «Майдан», було здійснено поїздки учасників Автомайдану з метою «щедрування» до осель голови Волинської ОДА, голови Волинської обласної ради, начальника УМВС Волинської області та обласного прокурора, де, зокрема, лунали заклики про їх відставку.

Помітною акцією автомайданівців стало недопущення 22 січня 2014 р. виїзду батальйону внутрішніх військ із Луцька до Києва на допомогу силовикам із наступним тривалим блокуванням їх казарм [13]. Найбільш масовими акціями луцького Автомайдану стали агітаційно-пропагандистські виїзди районами Волинської області. Так, наприклад, 2 лютого 2014 р. було організовано три колони із 30 автомобілів за маршрутами, що передбачали відвідування районних центрів області: Маневичі – Камінь-Каширський, Локачі – Володимир-Волинський та Турійськ – Любомль – Шацьк. 10 лютого 2014 р. волинський Автомайдан влаштував під Ківерецьким міськрайонним судом акцію протесту проти тиску на одного з активістів.

Прийняття 16 січня 2014 р. Верховною Радою України низки антидемократичних законів, спрямованих на згортання прав і свобод людини, які у народі охрестили як «драконівські», викликало масове обурення громадян. Із цієї нагоди в Луцьку 19 січня 2014 р. відбулося народне віче під гаслом «Ні – державному перевороту». Акція зібрала близько двох тисяч учасників. На зібранні ставилося питання відставки уряду, розпуску Верховної Ради України та організації дострокових парламентських виборів.

Логічним наслідком революційних подій стала зміна керівництва органів державної влади та місцевого самоврядування. Активісти Євромайдану разом із представниками опозиції, прагнули якнайшвидшої відставки чинної в області влади. Акції зазвичай відбувалися публічно в умовах неприхованого тиску з боку учасників та організаторів масових зібрань. Після загибелі перших учасників Євромайдану в Києві у січні 2014 р. відбулося загострення політичного напруження на Волині. 24 січня відбулися масові мітинги на Театральному та Київському майданах, перекриття руху на центральній автомагістралі Луцька – проспекті Волі – і блокування Волинської обласної державної адміністрації. Учасники мітингів засуджували дії влади та вимагали відставки обласного керівництва. Гаслами протестувальників були «Луцьк, вставай!», «Банду геть!» Аби не допустити силового протистояння, голова Волинської обласної державної адміністрації, голова Волинської обласної ради та його заступник написали заяви про відставку [14].

Рішучим кроком у напрямі делегітимації режиму Януковича стало утворення народних рад у вищому законодавчому органі країни та представницьких органах влади на місцях. 22 січня у Києві на установчих зборах опозиції було затверджено Декларацію про проголошення Народної ради України. Новостворена рада мала стати органом

представництва народних депутатів із захисту Конституції. До об'єднання увійшли народні депутати-опозиціонери та позафракційні, які виступали проти диктатури та узурпації влади режимом Януковича. Народна рада мала здійснювати повноваження представників законодавчої гілки влади з контролю за реалізацією питань, які, згідно Конституції, віднесено до повноважень Верховної Ради України і «які нині узурповані режимом Януковича». За декларацією, в усіх радах країни, включно міських та районних, мали утворюватися народні ради, як міжфракційні об'єднання, які разом із загальнонаціональною Народною радою мали забезпечувати захист Конституції, прав і свобод людини [15].

До складу Волинської обласної народної ради, яку було створено 25 січня 2014 р., увійшли 35 опозиційних депутатів Волинської обласної ради. Серед членів нового колегіального органу було 14 представників фракції ВО «Батьківщина», шість членів фракції ВО «Свобода», чотири представники фракції «Наша Україна», два представники фракції «Єдиний центр» і дев'ять позафракційних депутатів обласної ради [16]. Керівним органом новоствореної народної ради стала її президія у складі чотирьох осіб, виконавчим органом ради – виконавчий комітет на чолі з головою виконкому. Присутні на зборах, керуючись ст. 44 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», проголосували за те, щоб повернути обласній раді повноваження, делеговані обласній державній адміністрації. Згодом народні ради було утворено в міських та районних радах області.

Одним із знакових заходів Волинської обласної народної ради стала ухвала від 9 лютого 2014 р. щодо ініціювання заборони символіки та діяльності Партії регіонів і КПУ на території області. На зібранні схвалено звернення до членів обласної організації Партії регіонів із закликом припинення членства у цій структурі та відмежування від її керівництва, яке винне у суспільно-політичній кризі, жертвах та протистоянні у столиці. Як ішлося у зверненні, «стало очевидним: на руках вождів цієї партії – кров патріотів українського народу. Після вбивств, катувань та переслідувань учасників Євромайдану, каліцтв невинних людей, вона фактично стала партією вбивць і крові. Ті, хто є членом Партії регіонів, також несуть політичну та моральну відповідальність за дії своїх однопартійців» [17].

Необхідною умовою забезпечення порядку, реалізації прав і свобод громадян, захисту від провокацій з боку правлячого режиму і, у більш широкому сенсі, надбань Революції гідності, стала організація загонів самооборони Майдану. Акції протесту, що розпочалися 21 листопада 2013 р., проходили без будь-якої охорони. Однак силовий розгін демонстрантів у ніч на 30 листопада поставив питання щодо необхідності організації захисту учасників Євромайдану. Ідею створення загонів самооборони уперше оприлюднив штаб національного спротиву, створений опозиціонерами у Києві 1 грудня 2013 р. На чолі загонів самооборони, які почали виникати самотужки, став народний депутат від «Батьківщини» А. Парубій [18]. Актуальність їх створення підтверджено наступним розвитком подій, пов'язаних із спробою силового розгону Євромайдану і численними жертвами серед його захисників.

11 лютого 2014 р. вийшов Наказ № 1 «Про основні засади організації “Самооборони Майдану”». Цей інститут громадянського суспільства було визначено як всеукраїнський позапартійний рух, який ставить перед собою низку завдань:

1. Зберегти суверенітет та єдність України.
2. Відстояти європейський вибір України.
3. Захистити права і свободи громадян.
4. Чинити спротив діючому злочинному режимові до повного його усунення.

«Самооборона Майдану», відповідно до наказу, є добровільним громадським формуванням, що діє на основі самоорганізації, громадянської солідарності та координації діяльності структур різного рівня. До її головних функцій віднесено такі: активна протидія намаганням режиму встановити в Україні суцільну диктатуру; захист громадянських прав українців, а саме права на чесні вибори та мирний протест; протидія імперським впливам Кремля; боротьба з проявами корупції та свавілля чиновників; очищення влади від кримінальних та антиукраїнських елементів; підтримання громадського порядку на територіях, вільних від режиму, а також їх розширення; підтримка та захист нових ефективних практик громадянського урядування на територіях, вільних від режиму.

Базовою структурною одиницею «Самооборони Майдану» ставала сотня, що налічує від 70 до 150 осіб. Сотні могли утворюватися за територіальним та екстериторіальним (профільним) принципами. Головна структурна одиниця сотні – десяток (рій) у кількості 8–12 осіб, які у свою чергу можуть об'єднуватися у чоту (3–4 рої) [19].

У Луцьку загін самооборони створено на підставі рішення Волинської обласної народної ради. 19 лютого 2014 р. на позачерговій сесії Луцької міської ради депутати ухвалили рішення щодо реорганізації одного з державних комунальних підприємств у КП «Волинська самооборона» і затвердили нову редакцію статуту підприємства. Його створено для допомоги та сприяння у виконанні повноважень місцевого самоврядування щодо забезпечення на території міста законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів територіальної громади [20]. Загони самооборони було утворено й в інших містах та районних центрах області.

Апофеозом протистояння влади та опозиції на Волині стало 19 лютого 2014 р., після масової загибелі Євромайданівців у Києві. Колона демонстрантів на чолі з активістами «Правого сектору» рушила до приміщення Волинської ОДА, а згодом до обласного управління МВС, яке було закидано бруківкою і захоплено. Акція супроводжувалася гаслами: «Зека геть», «Револьюція», «Разом і до кінця». Найбільш активні учасники акції протесту брутально поводитися з новопризначеним 5 лютого головою обласної державної адміністрації, що перебував у приміщенні управління МВС, вимагаючи від нього заяви про відставку, але марно. Уночі в Луцьку протестувальники розгромили офіси Партії регіонів і КПУ та пікетували міський відділ міліції, де обійшлося без зіткнень та силових дій з обох боків [21].

На завершальному етапі падіння режиму Януковича особливою активністю відрізнялись члени «Правого сектору», які самочинно втручалися у процес формування органів місцевого самоврядування. Актом демонстрації сили та залякування депутатів став «візит» активістів «Правого сектору» 20-го лютого на засідання Волинської обласної ради, де планувалося обрання її нового керівництва. Свідченням того – маскування облич активістів та ультимативні заклики лідера «Правого сектору» щодо ухвалення «правильних» рішень під загрозою блокування приміщення та інших небажаних для депутатів наслідків [22].

Слід наголосити на тому, що зазначена акція не мала політичного сенсу, оскільки на засіданні обласної ради були присутні загалом опозиційні депутати, які і без таких «підказок» знали, як їм голосувати. Аналогічну акцію було здійснено і на засіданні Ковельської районної ради 25 лютого, де лідером «Правого сектору» прямо було вказано кого треба обирати головою районної ради. Його виступ депутати розцінили як грубе втручання у процес місцевого самоврядування [23].

Відлунням протестних настроїв у цей період стало демонтування пам'ятників Леніну. Поштовхом до цього стало руйнування пам'ятника вождю світового

пролетаріату в Києві 8 лютого 2014 р. На Волині останні пам'ятники Леніну зруйновано 21 лютого у районному центрі Маневичі і Нововолинську (на території шахти № 9), а 21 лютого – у с. Велика Глуша Любешівського району.

По суті завершальне масове зібрання Євромайдану взимку 2014 р. відбулося в Луцьку 23 лютого. Головною подією, що зібрала громадськість, стало публічне покаяння співробітників волинського спецпідрозділу «Беркут». На вимогу активістів «Правого сектору» на луцький Майдан прийшли близько 30 співробітників спецпідрозділу із 50-ти. Правопорядок забезпечували підрозділи самооборони Майдану [24].

Водночас у громадському середовищі визрівала ініціатива вироблення механізмів, які б забезпечили більш якісний відбір кандидатів на відповідальні посади в органах влади та управління. Розпочався процес підготовки до утворення обласного Комітету громадської люстрації. Наприкінці березня 2014 р. під час віче на Театральному майдані було публічно завершено формування персонального складу Комітету громадської люстрації. До нього увійшло 11 осіб, які попередньо пройшли відповідні громадські слухання. Із 7 квітня розпочалася повноцінна робота приймальної комітету в приміщенні Волинської обласної ради. Його головним завданням стала перевірка претендентів на керівні посади в органах влади на відповідність певним критеріям, де, поряд із професіоналізмом та патріотизмом, від кандидатів вимагалися високі моральні якості [25].

Таким чином, зміст та форми політичного протесту жителів Волинської області, як і у більшості регіонів країни загалом, відбивали характер та перебіг подій, що генерувалися в Києві. Основними формами громадянського протесту на регіональному рівні стали: цілодобова вахта у наметовому містечку на центральній площі Луцька, масові мітинги, пікетування адміністративних будівель державних установ та органів місцевого самоврядування, блокування місцевих частин внутрішніх військ з метою запобігання їхньому виїзду до Києва, публічні заходи, спрямовані на зміну тогочасної влади, матеріальна та моральна підтримка учасників Євромайдану в Києві. Інституалізація протесту відбувалася через самоорганізацію паралельних органів влади у вигляді народних рад та загонів самооборони, регіональних структур ВО «Майдан» та «Автомайдан», Комітету громадської люстрації. Важливим чинником самоорганізації громадян став розвиток мережевих структур із широким використанням активістами інформаційно-комунікаційних технологій.

1. Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець ХХ – початок ХХІ століття) : кол. моногр. / В. І. Бортніков, Н. Н. Коцан, Н. В. Павліха та ін. ; за заг. ред. В. І. Бортнікова. – Луцьк : Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 656 с.

2. Зеленько Г. Політичний протест зими 2013–2014 років в Україні: зміст, форми, наслідки / Галина Зеленько // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – № 2. – С. 34-55.

3. Потапенко Я. Реценція Євромайдану в сучасному українському соціокультурному дискурсі / Ярослав Потапенко // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2015. – № 4. – С. 4-21.

4. Головаха Є. Соціальна напруженість і потенціал протесту в українському суспільстві: сучасний стан і динаміка / Є. Головаха, О. Жуленьова // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Вип. 2 (16). – К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. – С. 193-202.

5. Мацієвський Ю. Протестний потенціал та політична мобілізація в Україні: чинники взаємодії / В. Ковалко. – Острог, 2015 : Нац. ун-т «Острозька академія» Центр політ. дослід. НаУОА. – 27 с.

6. Тимошук Я. Студенти обирають Європу / Я. Тимошук // Волинь-нова. – 2013. – 28 листопада.

7. Поверніть Україні Європейське майбутнє. Звернення депутатів облради, які взяли участь у депутатських зборах // Волинь-нова. – 2013. – 30 листопада.
8. *Нагорний О.* Навіть у толерантних волинян терпіння закінчилося / О. Нагорний // Волинь-нова. – 2013. – 3 грудня.
9. Волинян закликають до колективного захисту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://volynmedia.com/articles/2697>.
10. «Кривава» екскурсія підприємствами регіоналів в Луцьку [Електронний ресурс] // Волинські новини. – 2014. – 5 лютого. – Режим доступу : <http://www.volynnews.com/news/policy/kryvava-ekskursiia-pidpryyemstvamy-rehionaliv-u-lutsku-fotoreportazh/>.
11. *Степаненко В. П.* Громадянське суспільство: дискурси і практики / В. П. Степаненко. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. – 420 с.
12. На Волині ВО «Майдан» порівняли із польською «Солідарністю» [Електронний ресурс] // Портал «четверта влада». – 14.01.2014. – Режим доступу : <http://4vlada.com/volin/32456>.
13. *Наурук С.* Донеччанина поїли чаєм, а він просив... горілки / С. Наурук // Волинь-нова. – 2014. – 4 лютого.
14. *Гарбарчук К.* Борис Клімчук погодився піти... / К. Гарбарчук // Волинь-нова. – 2014. – 25 січня.
15. В Україні створили альтернативний орган влади [Електронний ресурс] // ВолиньPost. – 2014. – 22 січня. – Режим доступу : <http://www.volynpost.com/news/26111-v-ukraini-stvoryly-alternatyvnyj-organ-vlady>.
16. Нардеп розповів, хто формуватиме загони самооборони Народної ради Волині [Електронний ресурс] // ВолиньPost. – 2014 – 26 січня. – Режим доступу : <http://www.volynpost.com/news/26318-volynska-narodna-rada-spysok-chleniv>.
17. Народна рада вимагає заборони ПР і КПУ // Волинь-нова. – 2014. – 11 лютого.
18. *Шаповал С.* Хто від кого обороняє Євромайдан? [Електронний ресурс] // ВолиньPost. – 2014. – 5 січня. – Режим доступу : <http://www.volynpost.com/articles/329-hto-i-vid-kogo-ohoroniaie-ievromajdan>.
19. «Про основні засади організації “Самооборони Майдану”». – Наказ № 1. – 11.02.2014 [Електронний ресурс] // Самооборона Майдану. – Режим доступу : <https://www.facebook.com/samooboronaMaydanu/posts/267245400101004>.
20. Луцька рада легалізувала «Волинську самооборону» // Хроніки Любарта. – 2014. – 20 лютого.
21. Кайданки для губернатора // Хроніки Любарта. – 2014. – 20 лютого.
22. На Волині обласну раду очолили опозиціонери // Волинь-нова. – 2014. – 22 лютого.
23. *Гаврилюк Я.* Люстрація дійшла до Ковельщини / Я. Гаврилюк // Волинь-нова. – 2014. – 27 лютого.
24. *Нагорний В.* Беркут покався перед людьми та Богом / В. Нагорний // Волинь-нова. – 2014 – 25 лютого.
25. Комітет громадської люстрації на Волині. Персональний склад [Електронний ресурс] // Волинські новини. – 2014. – 3 квітня. – Режим доступу : <http://www.volynnews.com/news/society/komitet-hromadskoyi-liustratsiyi-na-volyni-personalnuu-sklad/>.

Світлана Бульбенюк

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ СИСТЕМНИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ (КРАТОЛОГІЧНО-УПРАВЛІНСЬКИЙ І АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРСИ)

Bulbeniuk Svitlana. The interaction of government and civil society in Ukraine in conditions of systemic challenges (kratological, management analysis and anthropological discourses).

We consider the issues of interaction between government and civil society in modern Ukraine in terms of system calls through the prism kratological and management analysis and anthropological discourses. These discourses are concentrated in the kratological domain of research, because the issues of power in the domestic space forever are key in the theoretical and practical plane. Nowadays, the kratological discourse is complemented by the problem of studying the network of civil society and the E-state, which causes a qualitatively different view of political power - as a disperse phenomenon, a set of political alternatives known and equal to all rules.

The author draws attention to the importance of lighting latent internal mechanisms for the implementation of political and / or power state for a deeper understanding of trends, implications and possible prospects of implementation of the strategy of systemic transformation of the Ukrainian state and society. At the same time, special attention is paid to the formation of a de facto semi-political confrontation between political and social actors of two types - representatives of the establishment and "opinion leaders" of the traditional and networked civil society. If the former are mainly representatives of the domestic political class of the post-Soviet period, then the latter are activists, intellectuals, artists, public, and eventually also potential statesmen (say, the young generation of people's deputies of the Verkhovna Rada of Ukraine of the VIII convocation), who came to the political and social advance during or after the revolutionary events of autumn 2013 - the winter of 2014. It is proved that in the conditions of those splits that occur now in Ukraine, the key social and political actors of socio-political shifts should be updated representatives of the ruling class, on the one hand, and «opinion leaders» from among the traditional and the network of civil society, on the other hand.

Substantiates the view that the expression of an effective and truly democratic interaction of the state and civil society should be to ensure transparent competitive environment and creating a realm where it becomes possible political dialogue between the government and citizens, which the state is ready to negotiate with its citizens about the important issues of social development. After all, the main problems of the national state building in Ukraine in the last two and a half decades are related precisely to the fact that the domestic ruling class has not managed to conduct a permanent public dialogue with citizens, and those attempts to formulate and put forward relevant projects of social agreements that were carried out by social actors from the civil society, did not find an adequate response from the political actors on the part of the state. Thus, it can be argued that while the attempts to "conventionalisation" Ukrainian political life are a model of "one-gates", when only one side of a potential public-public dialogue and the conclusion of a social contract on its basis is interested in such a process.

Moreover, the representatives of the establishment of various ideological and ideological and geopolitical directions, from the conventionally "pro-Moscow" to the conditionally "pro-American" and "pro-European" ones, have shown their disinterest. The basis of such a political dialogue should be symbolic of the conclusion convene social contract between senior representatives of the state and civil society on the basis of a political and social compromise. The importance of achieving a political and social compromise is due not only to the fact that without its achievement it is impossible to speak about the further political and socio-economic progress of our state in the conditions of a long Russian-Ukrainian military conflict and the unsolved numerous splits (intergenerational, value, structural-institutional, geopolitical And others) within the domestic society, but also because in recent decades, under the influence of the deployment and deepening of the processes of informatization and globalization in a substantial way the understanding of political and / or state power has changed - its essence, purpose, features of interaction with society and citizens.

A true "conventionalisation" of domestic political life is possible only on condition of recognition of the equality of both subjects in the conclusion of such a symbolic pact - and the leading figures of the political class and civil society actors, with their circle to be expanded as much as possible, including through the involvement of representatives of the network civil society, various communities of so-called "grassroots" public initiatives.

Key words: political power, government, civil society, the state, the ruling class, «opinion leaders», transformation.

За чверть століття новітнього національного державотворення двома провідними трендами суспільно-політичного поступу України стали демократизація та глобалізація. Якщо проблематика реалізації вітчизняного проекту демократичного транзиту розглядається переважно у межах висвітлення політичної ситуації всередині України, то стратегія успішного входження нашої держави до глобалізованого світу в ролі самостійного і повноправного суб'єкта політичних, економічних, соціальних та культурних відносин міжнародного масштабу має подвійне спрямування, що стосується внутрішньополітичного та зовнішньополітичного векторів здійснення державної політики. Причому для сучасної України, яка належить до групи країн перехідного типу та, на переконання авторки, ще й досі перебуває на роздоріжжі щодо остаточного визначення свого політичного й соціально-економічного майбуття, суперечності і потенційні загрози процесів демократизації та глобалізації накладаються на численні виклики теперішнього політичного та соціального буття держави. Адже, за словами авторитетної вітчизняної дослідниці М. Пірен, «попередні модернізаційні зміни були неприйнятні за формою та антинаціональні за змістом» [1, с. 14]. Це насамперед є наслідком амбівалентної позиції правлячого класу, який і в післяреволюційний час продовжує практику подвійних стандартів, коли, декларуючи прихильність загальнодемократичним цінностям та принципам, західним стандартам політики, в переважній частині не хоче і не може змінити цілком східних (або не-західних, за Л. Паєм) моделей та стилів життя.

Тому усвідомлення чільними політичними та соціальними акторами (політиками, державними і громадськими діячами, «лідерами думок» традиційного та мережевого громадянського суспільства) того місця, яке має посісти у коротко- та довгостроковій перспективі Україна, є не тільки надзвичайно актуальною науковою проблемою, але й фактично питанням життєздатності національної державності. Таке усвідомлення потрібне, аби скорегувати національний розвиток з урахуванням тих змін, які відбуваються повсякчас, виробивши цілісну стратегію реформування держави та суспільства. При цьому пріоритетне місце у виробленні та реалізації названої стратегії має належати інститутам системи органів державної влади, адже саме вони володіють особливим управлінським апаратом, завдяки якому можливе оптимальне здійснення повного циклу прийняття та реалізації політичних рішень, мобілізації та координації ресурсів суспільства задля їх виконання.

Доцільно зауважити, що проблематика розгляду особливостей процесів системної трансформації, які розгортаються в Україні починаючи з 90-х років минулого століття, виходячи з її актуальності та безумовного прикладного характеру, є однією з найбільш досліджуваних. Втім, як правило, подібні аналітичні розвідки спираються на один з двох методологічних підходів: 1) або вони покликані змодельовати комплексну картину змін, які відбуваються у державі і суспільстві, й тих труднощів, що супроводжують системні трансформації; 2) або дослідницька увага зосереджується на певному аспекті трансформаційних процесів (скажімо, висвітлюється роль політичної еліти, місце громадянського суспільства, особливості процесу прийняття та реалізації політико-управлінських рішень, застосування можливостей інтернетизованих мереж у процесах системних перетворень тощо).

Так, українська дослідниця Г. Куц у праці «Ліберальні трансформації політичного простору» представила комплексне дослідження трансформаційних процесів вітчизняного політичного простору з наголосом на їх світоглядно-ідеологічній складовій [2]. Варто також назвати найбільш авторитетних представників комплексного підходу –

таких, як В. Горбатенко і М. Михальченко, котрі докладно досліджували феномени модернізації та трансформації й специфіку їх перебігу в Україні, пізніше плідно аналізували названу проблематику Л. Кочубей і Н. Латигіна.

З іншого боку, великий масив наукових доробок українських політологів присвячений розглядові окремих аспектів політичного розвитку держави, що трансформується. Так, вітчизняна дослідниця М. Пірен з групою співавторів здійснила одну з найбільш ґрунтовних за останні роки розвідок стану і ролі політичної еліти України в процесі національного державотворення [1]. Серед дослідників політичної системи України загалом та політичної влади й управління, зокрема, варто назвати В. Бебика, Д. Видріна, Н. Діденко, А. Зоткіна, Т. Каменчук, Б. Кухту, С. Щедрова. Наприклад, Т. Каменчук свою дисертаційну роботу присвятила аналізу проблематики політичної компетентності державної влади як важливої передумови ефективного функціонування всієї системи державного управління [3].

Проте, на нашу думку, досі недостатньо висвітленою залишається проблематика, яка поєднувала б кратологічно-управлінський і антропологічний дискурси розгляду процесів трансформації у країнах перехідного типу, з одного боку, та вивчення специфіки взаємодії системи державної влади й управління з інституціями громадянського суспільства на організаційно-інституційному та на індивідуально-персоніфікованому рівнях з урахуванням соціопсихологічних чинників, з іншого боку. Спроба розробки зазначеного підходу, здійснена у монографічній праці авторки «Соціопсихологічна природа політичної влади», не вичерпує зазначеної проблематики [4].

Тому метою нашої статті є розгляд у контексті кратологічно-управлінського і антропологічного дискурсів проблематики взаємодії державної влади та громадянського суспільства в сучасній Україні в умовах системних викликів. Завданнями статті є: 1) обґрунтування значимості подальшого вивчення політико-соціальної і психологічної природи базових механізмів функціонування провідних акторів Української держави та громадянського суспільства; 2) акцентування на важливості ролі бюрократії (професійних управлінців) у процесі системної трансформації країни перехідного типу; 3) доведення необхідності створення умов для формування політично компетентних лідерів у середовищі українського громадянського суспільства; 4) визначення важливості перспектив ухвалення конвенційного суспільного договору між чільними представниками держави та громадянського суспільства в сучасній Україні.

Дослідницька аналітика поточного політичного життя України може реалізовуватися, зокрема, спираючись на приклад понятійного дискурсу, який запропонував російський вчений М. Рац. Він передбачає висвітлення таких складників світу політичного: 1) політичної подієвості (перебігу політичної боротьби, політичних відносин та зв'язків між суб'єктами політики); 2) підсумків та результатів політичного життя (політичної лінії, яка виробляється і реалізується передусім через функціонування державно-управлінського апарату); 3) царини політики (інститутів і організацій, що забезпечують виробництво й відтворення політичної діяльності); 4) політичного ладу та політичного порядку, що підтримуються системою владних інституцій [5, с. 138]. Іншими словами, як стверджує вітчизняна дослідниця Г. Куц, погоджуючись з евристично-методологічним підходом М. Раца, «для сучасної науки важливо досліджувати події, а не речі, процеси, а не стани» [2, с. 96].

Розглядаючи зазначені вище складові, варто відзначити, що у динаміці вітчизняних політичних реалій вони поєднуються передовсім навколо феномену влади, владно-управлінських відносин. Упродовж тривалого періоду становлення і розвитку протополітологічного знання, а значно пізніше – формування політичної науки, саме

питання влади, проблематика владно-управлінських відносин залишаються центральним предметом досліджень. Політична та/або державна влада спирається переважно на домінування, контроль і управління, що обумовлює базові вектори розвитку того чи іншого суспільства, спонукаючи його до змін (трансформацій) або гальмуючи їх. Звісно, Україна не є винятком. Адже питання влади на вітчизняному просторі одвічно є ключовими у суспільно-політичному дискурсі. Цей дискурс під впливом розгортання й поглиблення процесів глобалізації та інформатизації (становлення інформаційно-цифрового або мережевого суспільства та появи електронної держави паралельно з подальшим існуванням традиційного громадянського суспільства та функціонуванням класичної держави) набуває якісно нового звучання: політична влада починає розглядатися як «політичний вибір, що здійснює суспільство внаслідок запропонованих керуючою групою альтернатив у рамках відібраних нею значенневих політичних кодів, за відомими й рівними для всіх правилами» [6, с. 122].

При цьому, зважаючи на специфіку перебігу політичних і соціальних процесів в Україні, починаючи ще з кінця 1980-х рр., на наш погляд, особливу увагу слід зосередити на дослідженні латентних, внутрішніх механізмів здійснення політичної та/або державної влади, зокрема шляхом висвітлення механізмів функціонування її суб'єктивно-психологічної царини, мотиваційних складових феномену індивідуального та колективного владарювання. Як ми вже писали кілька років тому, вивчення «соціопсихологічних складових політичної та державної влади значно розширює дослідницьке поле у сфері політичної науки, збагачує методологічний інструментарій, дозволяє по-новому подивитися на такі «вічні» питання кратології, як з'ясування природи та джерел влади, розгляд проблематики ефективності влади, визначення базових засад легітимності влади та шляхів подолання кризи легітимності у суспільстві» [4, с. 5, 4].

Власне, витoki тих негативних явищ та процесів політичного й соціального життя Української держави, які спостерігаються нині, багато в чому простежуються саме у суб'єктивно-психологічній царині функціонування первинних і вторинних носіїв політичної та/або державної влади, хоча в академічному політологічному дискурсі вони найчастіше позначаються як «кризовий синдром модернізації», «пастки модернізації», «криза легітимності», «авторитарні відкати» тощо. Втім, за останні кілька років, що минули від Революції гідності, політичні й соціальні реалії нашої держави поступово, нехай і вкрай повільно, але змінюються.

Одним з прикладів таких змін, на наш погляд, є формування де-факто напівпублічного протистояння політичних і соціальних акторів двох типів – представників істеблішменту та «лідерів думок» традиційного й мережевого громадянського суспільства. Якщо перші – це переважно представники того вітчизняного політичного класу, який почав формуватися ще на зламі епох радянської й пострадянської України та утвердився за часів так званого «кучмізму», то другі – активісти, інтелектуали, митці, громадські, а згодом і потенційні державні діячі (скажімо, молода генерація народних депутатів Верховної Ради України VIII скликання), які вийшли на політичну й соціальну авансцену під час або після революційних подій осені 2013 – зими 2014 рр. Причому в названому протистоянні можна виокремити щонайменше два системні розколи: міжгенераційний (хоча, безперечно, надто спрощено виглядає тлумачення представників політичного класу як «старої», а «лідерів думок» – як «нової» чи «молодої» генерації) та структурно-інституційний (за моделлю «державна vs громадянське суспільство»).

З прикрістю можна констатувати, що обидва системні розколи, які почали формуватися ще до подій Революції гідності, і через понад ніж три роки по її завершенні

(або, точніше, по завершенні її активної фази, якщо революційний процес розглядати не як концентровану в просторі й часі низку подій, а як тривалий процес зламу старих та становлення й утвердження нових, якісно інших організаційно-інституційних, нормативно-процесуальних та ціннісно-світоглядних засад функціонування держави і суспільства) не подолані. Вони подекуди поглибилися й набули додаткових конфігурацій та форм.

Наприклад, бюрократію доцільно розглядати як суб'єкт здійснення системних перетворень у країнах перехідного типу, який відіграє одну з визначальних ролей щодо змісту таких перетворень та їхніх суспільно значимих наслідків. Бюрократія постає як особливий апарат, що є носієм специфічних управлінських функцій у царині державної влади та прийняття політико-управлінських рішень. За словами американського соціолога П. Блау, бюрократія та професіоналізм у сучасному суспільстві уособлюють різні типи влади – владу на основі становища в ієрархічній структурі, і владу на основі професійного знання [7, с. 260].

Однак, у більшості випадків доречно розмежувати владу та професіоналізм у системі державного управління, бо найчастіше бюрократ постає як носій певних, чітко визначених повноважень (можна згадати концепцію «раціональної бюрократії» М. Вебера), а професіонал – як особа, котра має чітко визначений кваліфікаційний рівень, підтверджений нею на практиці, та завдяки якому вона формує основне джерело власного прибутку. Тому, на наше переконання, при розмежуванні влади та професіоналізму в системі державного управління акцент потрібно зробити на проблемі політичної компетентності. Як пише Т. Каменчук, «абсолютна політична компетентність включає володіння владними структурами знаннями усього спектру сучасних політичних технологій: гуманітарних, інформаційних, виборчих, а також методами „створення подій”» [3, с. 3]. В ідеалі «абсолютна політична компетентність» (за визначенням Т. Каменчук) має нарешті стати тим критерієм, який слід застосовувати в процесі рекрутування політичної еліти, а також у процесі виокремлення «лідерів думок» у середовищі громадянського суспільства. Адже новітній період національного державотворення в Україні характеризувався і характеризується тотальною некомпетентністю правлячого класу.

З іншого боку, варто вести мову й про некомпетентність акторів громадянського суспільства, які не завжди в змозі ефективно використовувати важелі громадського впливу на органи державної влади й управління (хоча слід пам'ятати, що вітчизняне громадянське суспільство перебуває нині тільки на перших етапах свого формування й розвитку), а також про некомпетентність і самих громадян. Скажімо, ще у далекому 1999 р. один із фундаторів вітчизняної політичної науки В. Полохало (пішов із життя у 2011 р.) вказував на негромадянськість українського суспільства як соціально-політичний феномен. За словами науковця, феномен негромадянськості українства виявляється у таких ознаках:

- типовість практики вибору «меншого зла», адаптація пересічного українця до неї аж до проявів сервільності (фактично, усі виборчі кампанії в новітній історії України – і президентські, і парламентські, і місцеві – проходили під цим незмінним девізом – С.Б.);
- закріплення за пересічним українцем ролі «стороннього індиферентного спостерігача інституціональних і економічних трансформацій, ініційованих вузьким прошарком політичних і ділових еліт» (можна стверджувати, що події Помаранчевої революції та Революції гідності стали антитезою наведеного твердження, однак і в першому, і в другому випадках після сплеску надзвичайно високої громадянської активності спостерігалось та спостерігається посилення

настроїв розчарування, політичного відчуження, абсентеїзму внаслідок причин переважно об'єктивного характеру – С.Б.);

- гіпертрофований песимізм пересічного українця щодо можливостей якісних змін умов власного життя, який перетворився у «фобію гіршого» (останнім часом рівень такої «фобії гіршого» досяг критичних меж, унаслідок чого частина науковців вказує на стан фрустрації, в якому опинилася абсолютна більшість українців – С.Б.) [8, с. 25-27].

Безумовно, показники розвитку громадянського суспільства загалом і окремих його інституцій в Україні у 1999 р. та нині, у 2017 р., значно різняться. Втім, виокремлені В. Полохалом прояви негромадянськості українства, як вже було зауважено, зберігаються, а подекуди й зростають. Причому однією з головних причин такого стану є неспроможність вітчизняної системи державної влади й управління на інституційному рівні та правлячого класу – на рівні персоніфікованому стати водночас і ініціатором, і провідником, і прикладом тих соціальних та політичних змін, яких потребує суспільство. Як влучно зауважує І. Горбатенко: «Нездатність еліти до реформування суспільного організму породжує фрустраційні переживання, наслідком яких в Україні можна вважати Помаранчеву революція і Революцію гідності» [9, с. 202].

На наш погляд, нині, коли стратегія реформування в Україні значною мірою дискредитована, для подолання явищ фрустрації, соціального й політичного відчуження конче необхідною є тісна співпраця системи органів державної влади й управління і правлячої еліти, з одного боку, та інституцій різних рівнів і «лідерів думок» громадянського суспільства, з іншого. Одним з чільних інструментів такої співпраці має бути застосування інформаційно-комунікаційних технологій. «Використання інформаційних технологій здатне вивести на новий рівень не лише якість і терміни надання державних послуг, але й відкритість влади», – зазначає Л. Кочубей [10, с. 188].

Авторитетний німецький політолог і соціолог К. Дойч сформулював концепцію квадріїди вимірів влади, яку, доцільно застосувати при висвітленні можливостей здійснення інформаційно-комунікаційних технологій налагодження співпраці між державою (державною владою) та громадянським суспільством. За К. Дойчем, квадріїду вимірів влади утворюють «вага», «домен», «діапазон», «можливості». «Вага» влади – це її вплив на певні процеси, її можливості змінювати ймовірність результатів таких процесів (аби щось відбулося або не відбулося). «Домен» влади – множина осіб, чия ймовірна поведінка може змінюватися при застосуванні влади. «Діапазон» влади – набір засобів контролю (від нагород до покарань), які влада може застосовувати до осіб, які входять до її «домену». «Можливості» влади – сукупність усіх можливих видів чи класів поведінки, відносин і справ, на які влада може ефективно впливати [11, р. 24 – 34]. Як бачимо, квадріїда влади К. Дойча вказує на потенціал можливостей взаємодії влади з навколишнім середовищем, що за умов сталої демократії або здійснення демократичного транзиту означає окреслення векторів співпраці держави і громадянського суспільства.

Проявом ефективної та по-справжньому демократичної взаємодії держави і громадянського суспільства є забезпечення прозорого конкурентного середовища та створення царини, де стає можливим політичний діалог влади і громадян, де держава готова домовлятися зі своїми громадянами щодо найважливіших питань суспільного поступу. Дж. Катеб називає таку готовність держави співпрацювати зі своїми громадянами «конвенціоналізацією» політики, що виявляється у комплексі контрактів та угод між тими, хто управляє, і тими, ким управляють [12, р. 696].

На наше переконання, основні проблеми національного державотворення в Україні останніх двох з половиною десятиріч пов'язані саме з тим, що вітчизняний правлячий клас так і не спромігся представити громадянам подібний конвенційний суспільний

договір, а ті спроби сформулювати й висунути відповідні проекти угод, які здійснювалися соціальними акторами з боку громадянського суспільства, так і не знайшли адекватної відповіді від політичних акторів з боку держави (скажімо, активна медіа-активність та активність у блогосфері відомого українського інтелектуала, філософа С. Дацюка [13]). Відтак, можна стверджувати, що поки спроби «конвенціоналізації» українського політичного життя являють собою модель «гри в одні ворота», коли тільки одна сторона потенційного державно-суспільного діалогу та укладання на його основі суспільного договору зацікавлена у такому процесі. Причому свою незацікавленість виявляли й виявляють представники істеблішменту різних світоглядно-ідеологічних і геополітичних спрямувань – від умовно «промосковських» до умовно «проамериканських» та «проєвропейських».

Варто зазначити, що розуміння необхідності укладання конвенційного суспільного договору в Україні нині є однією з базових заporук успішності завершення проекту національного демократичного транзиту та максимально безболісної адаптації нашої держави до умов глобалізованого світу на засадах конкурентно-маркетингового підходу. Відповідно до нього, характерною ознакою сучасної взаємодії управління, влади й держави, з одного боку, та індивіда, соціальних акторів і громадянського суспільства – з іншого, є перенесення на рівень управління суспільством і державою методів, що застосовуються у діловому світі, та перетворення державної влади на організацію з надання послуг громадянам як своїм клієнтам [14, с. 9].

«Конвенціоналізація» вітчизняного політичного життя та укладання нехай і символічного, але вкрай необхідного суспільного договору між владою і громадянами, між державою та громадянським суспільством є неможливими без створення умов для формування політичного та соціального компромісу. Важливість досягнення політичного та соціального компромісу обумовлена не лише тим, що без його досягнення неможливо вести мову про подальший політичний та соціально-економічний поступ нашої держави за умов тривалого російсько-українського воєнного конфлікту та неподоланих численних розколів (міжгенераційного, ціннісного, структурно-інституційного, геополітичного та інших) всередині вітчизняного соціуму, але й тим, що в останні десятиріччя під впливом розгортання й поглиблення процесів інформатизації та глобалізації суттєвим чином змінилося й розуміння політичної та/або державної влади – її сутності, призначення, особливостей взаємодії з суспільством та громадянами. Якщо під впливом глобалізації традиційна державна влада перетворюється у метавладу (визначення німецького соціолога і політичного філософа У. Бека), то під впливом «п'ятої інформаційної революції» легітимізація влади все більшою мірою починає залежати від консенсусу.

Одними з перших на це звернули увагу в 60-х рр. ХХ ст. класики сучасних політології та соціології Х. Арндт, Т. Парсонс, Р. Дарендорф. Так, Т. Парсонс писав: «Владі, у строгому розумінні загального суспільного медіуму, притаманний важливий елемент консенсусу. [...] Однієї лише загальної легітимізації у високорозвинених демократичних суспільствах і системах управління недостатньо» [15, с. 105].

Представлений вище аналіз проблематики взаємодії державної влади та громадянського суспільства в сучасній Україні на основі кратологічно-управлінського й антропологічного методологічних підходів дає змогу сформулювати такі висновки.

По-перше, питання влади (як політичної, так і державної) залишається одним з центральних у сучасному політологічному дискурсі. Не є винятком і дослідження особливостей здійснення модернізаційних перетворень та реалізації трансформаційних переходів у посттоталітарних і поставторитарних країнах. Окремим аспектом окресленої проблематики, який потребує подальшого висвітлення й поглибленого розгляду, є

вивчення політико-соціальної та психологічної природи діяльності ключових соціальних і політичних акторів країн перехідного типу як провідних ініціаторів і виконавців системних змін. В Україні тривалий період новітнього національного державотворення названі актори відігравали радше негативну, аніж позитивну роль, створюючи штучні перешкоди на шляху формування та зміцнення засад інституціонального, нормативно-процесуального та світоглядно-ціннісного вимірів демократичного поступу. В останні декілька років під впливом внутрішніх факторів (зокрема активізації традиційного та мережевого громадянського суспільства, формування всередині нього доволі міцного ядра «лідерів думок» як потенційних представників політичної еліти у коротко- і середньостроковій перспективі) та зовнішніх складових (у тому числі й встановлення прямого та опосередкованого контролю з боку невітчизняних інституціоналізованих акторів за перебігом реформ) соціальні й політичні актори в Україні поступово перебирають на себе роль центрального суб'єкта системних перетворень, долаючи міжгенераційний та структурно-інституційний розколи на рівні функціонування держави та громадянського суспільства. Особливе місце має займати бюрократія або чиновницький апарат держави, адже від рівня професіоналізму та компетентності бюрократії багато в чому залежить не тільки ефективність реформ, але й успішність процесів рекрутування політичної еліти, а також можливості формування посправжньому впливового громадянського суспільства з не менш компетентними, аніж у системі державної влади й управління, провідними акторами.

По-друге, на наше переконання, вести мову про те, що демократія в сучасній Україні остаточно утвердилася у трьох названих вимірах, можна й доречно буде тільки після створення прозорого конкурентного середовища всередині політичної системи на всіх її рівнях, після встановлення дієвого політичного діалогу між владою й громадянами, завдяки подоланню або хоча б мінімізації проявів псевдодемократичних практик та імітаційних форм соціально-політичної активності. «Конвенціоналізація» вітчизняного політичного життя шляхом укладання символічного суспільного договору між чільними акторами держави й громадянського суспільства на основі визнання політичного й соціального консенсусу однією з найважливіших засад успішного здійснення суспільно-політичних перетворень системного характеру – це та мета, яка може стати базисом для формування національної стратегії в умовах системних викликів.

Подібна «конвенціоналізація» політичного життя України – це, безперечно, достатньо тривалий і складний процес, який, власне, вже почався в нашій державі. Однак, на наш погляд, усі попередні роки названий процес був радше або імітацією та/чи вкрай невдалими спробами намагання знайти загальнонаціональний консенсус й оформити його нормативно (скажімо, укладення «Універсалу національної єдності» від 3 серпня 2006 р. багато в чому можна тлумачити саме так, з огляду на причини появи цього документу і фактичну відсутність результатів, які були задекларовані при його підписанні), або спробами провадити водночас два паралельні й автономні процеси – з боку істеблішменту та з середовища акторів громадянського суспільства.

Отже, справжня «конвенціоналізація» вітчизняного політичного життя можлива виключно за умов визнання рівноправності обох суб'єктів укладання такого символічного пакту – і провідних діячів політичного класу, й акторів громадянського суспільства, причому їх коло має бути максимально розширене, у тому числі завдяки залученню представників мережевого громадянського суспільства, різноманітних спільнот так званих «низових» громадських ініціатив. Зрозуміло, що нині ми ще не можемо вести мову про паритет взаємовідносин держави та громадянського суспільства в Україні, але певні, нехай і не завжди помітні кроки у напрямі до заявленої мети вже

здійснюються. Тому поступове зростання зони впливу громадянського суспільства, поява у нього реальних важелів контролю за діяльністю політичного класу зокрема і держави загалом – це також складники того символічного суспільного договору, який має постати у найближчому майбутньому як одна з підвалин остаточного вибору України на користь демократичних цінностей політичного та соціального характеру.

1. *Пірен М. І.* Політико-владна еліта України (соціально-психологічна модель) : монографія / М. І. Пірен ; НАПН України, Інститут психології імені Г. С. Костюка. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 136 с.
2. *Куц Г. М.* Ліберальні трансформації політичного простору : монографія / Г. М. Куц. – Х. : Віровець А. П. «Апостроф», 2011. – 300 с.
3. *Каменчук Т. О.* Політична компетентність державної влади в системі управління: системи : автореф. дис. на здобуття наук. ст. к. політ. н. : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Т. О. Каменчук. – Миколаїв, 2006. – 20 с.
4. *Бульбенюк С. С.* Соціопсихологічна природа політичної влади : монографія / С. С. Бульбенюк ; М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – К. : КНЕУ, 2013. – 215 [1] с.
5. *Рац М.* Политика и управление / М. Рац // Полис. – 2010. – № 3. – С. 132-143.
6. Связи с общественностью как социальная инженерия / Под ред. В. Ачкасовой, Л. Володиной. – СПб. : Речь, 2005. – 336 с.
7. Государственное управление : Основы теории и организации : междисциплинарный учебник для студ. вузов / Ред. В. А. Козбаненко, М. Г. Анохин, Н. В. Высоцкая, А. В. Глухова, А. Л. Гуторова. – М. : Статут. – Т. 1. – 2002. – 366 с.
8. *Полохало В.* Негражданское общество как социополитический феномен Украины (отражение социального характера «среднего» украинца в избирательном процессе) / В. Полохало // Полис. – 1999. – № 6. – С. 25-34.
9. *Горбатенко І. А.* Соціально-політичні прояви фрустрації в умовах нестабільного розвитку / І. А. Горбатенко // Суспільно-політичні процеси. Науково-популярне видання Громадської організації «Академія політичних наук». – К., 2016. – Випуск 4. – С. 200-210.
10. *Кочубей Л. О.* Інформаційно-комунікативні технології взаємодії влади та опозиції в сучасній Україні / Л. О. Кочубей // Суспільно-політичні процеси. Науково-популярне видання Громадської організації «Академія політичних наук». – К., 2016. – Випуск 4. – С. 181-199.
11. *Deustch K.* The Analysis of International Relations / Karl W. Deustch. – Eglewood Cliffs, NJ : Prentice Hall, 1968. – 214 p.
12. *Kateb G.* On the «Legitimation crisis» / George Kateb // Social Research. – 1979. – № 46 (4). – P. 695–727.
13. Українська правда. Блоги [Електронний ресурс] / Сергій Дацюк. – Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/>
14. *Діденко Н. Г.* Управління, влада, держава : філософські аспекти взаємодії : монографія / Н. Г. Діденко. – Донецьк : ДонДУУ, 2005. – 128 с.
15. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія / У. Бек ; [пер. з нім.]. – К. : Ніка-Центр, 2011. – 408 с.

УЧАСТЬ ВІТЧИЗНЯНИХ І МІЖНАРОДНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА МІСІЙ НА ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ В УКРАЇНІ У 2002 – 2014 рр.

Olga Pakholok. Participation of domestic and international public organizations and missions at the parliamentary elections in Ukraine in 2002–2014.

One of the most important indicators of democratization and openness of a country is holding of free and democratic election. Conducting honest and open elections has an important meaning for creating a positive image of Ukraine on the international scene, as well as evidence that the country fulfills its obligations to protect human rights and freedoms. One of the means of controlling elections is participation of official observers and community. To a large extent from their conclusions about legitimacy of elections or, conversely, violation of the electoral law depends on the international community's recognition of legitimacy of the newly elected authorities.

Organization of election observation by public organizations is one of the most significant dimensions of democratic development around the world. Non-party election observation and control by NGOs are also aimed at ensuring the integrity of election through deterrence and disclosure of violations and falsifications, prevention and mitigation of electoral violence and provision of recommendations for improvement of electoral processes.

There are two main criteria for classification of public observers – by country of origin (internal and external (international)) and time (long-term and short-term). Internal official observers are representatives of candidates for deputies, political parties (blocs) or non-governmental organizations. International observers are observers representing foreign states and international non-governmental organizations.

Long-term observers, as a rule, are involved in monitoring electoral process at all (or most) stages, and short-term observers, as a rule, focus on monitoring activities on an election day, that is, they are primarily interested in voting and counting procedures.

The right of official observers from non-governmental organizations, from foreign states and international organizations to officially monitor the course of the election process is determined in the Law of Ukraine "On Elections of People's Deputies of Ukraine". In particular, Article 78 of the Law states that the permission to have official observers during election of deputies has only a public organization whose statutory activities include election process and its monitoring and which is registered in accordance with the procedure established by law, not later than sixty days before a voting day.

Analyzing the quantitative characteristics, activities and reports of official observers from international organizations and public organizations on monitoring the progress of the parliamentary elections in Ukraine in 2002-2014, we observe the growth of their participation in elections which promotes democracy, openness of elections and recognition of legitimacy of their results. It is worth noting that the reports of official observers noted that despite some violations of the electoral law, the elections of people's deputies of Ukraine in 2002-2014 were conducted in accordance with the national electoral law, international obligations and standards of democratic elections. The reports witnessed democratic, transparent and legitimate Ukrainian elections, ensuring basic civil rights and freedoms. Among the series of recommendations it was proposed to codify the electoral legislation of Ukraine. Recommendations provided to the election process participants following election observation campaigns in Ukraine, their consideration by state institutions in the preparation of election legislation and holding of further elections will contribute to the improvement of the electoral process.

Key words: election, parliamentary elections, public organizations, official observers, election observation.

Одним із найважливіших показників демократизації й відкритості держави є проведення вільних та демократичних виборів. Проведення чесних та відкритих виборів має велике значення для створення позитивного іміджу України на міжнародній арені, а також є свідченням того, що держава виконує взяті на себе зобов'язання щодо захисту прав і свобод людини. Одним із засобів контролю за проведенням виборів є участь у них офіційних спостерігачів та громадськості. Значною мірою від їх висновків про законність

виборів чи, навпаки, порушення виборчого законодавства залежить визнання міжнародним співтовариством легітимності новообраної влади [1, с. 80–81].

Організація спостереження за виборами громадськими організаціями є одним із найбільш вагомих вимірів демократичного розвитку в усьому світі. У більш ніж 90 країнах упродовж останніх двох десятиліть мільйони громадян залучалися до непартійного спостереження за виборами, з метою забезпечення чесності виборів і сприяння відповідальності уряду та політичних суперників. Водночас такий контроль об'єктивно зменшує потенціал конфлікту, стимулює підзвітність та демократичний розвиток [2, с. 81]. Непартійне спостереження за виборами та контроль з боку громадських організацій спрямовані також на забезпечення чесності виборів шляхом стримування й викриття порушень та фальсифікацій, запобігання й пом'якшення можливостей насильства, пов'язаного з виборами, та надання рекомендацій щодо вдосконалення електоральних процесів [2, с. 82].

Проблема громадського спостереження за перебігом виборчого процесу та участь у ньому громадських організацій – вітчизняних і міжнародних – є об'єктом дослідження таких вітчизняних науковців як Ю. Опалько [3], П. Манжола [4], Д. Арабаджисв [6], О. Держалюк та О. Здірук [7], М. Лациба [8], Л. Кочубей [9] та ін. Варто зауважити, що у багатьох наукових працях акцентовано увагу лише на окремих аспектах досліджуваної проблематики, й практично відсутні спроби здійснити аналіз кількісних і якісних характеристик участі офіційних спостерігачів від громадських організацій на парламентських виборах в Україні. Тому метою статті є аналіз участі офіційних спостерігачів від вітчизняних і міжнародних організацій та місій у спостереженні за ходом парламентських виборів в Україні у 2002–2014 рр.

Існують два основні критерії класифікації громадських спостерігачів – за країною походження (внутрішні та зовнішні (міжнародні)) і за часом (довготермінові та короткотермінові). Внутрішні офіційні спостерігачі є представниками кандидатів у депутати, політичних партій (блоків) або громадських організацій.

Міжнародні спостерігачі – це спостерігачі, що є представниками іноземних держав та міжнародних громадських організацій. Міжнародне спостереження проводиться міжурядовими й міжнародними неурядовими організаціями й асоціаціями з метою забезпечення об'єктивної й точної оцінки характеру виборчого процесу в інтересах населення країни, в якій він здійснюється [10].

Міжнародне спостереження за виборами – це вияв інтересу міжнародного співтовариства до забезпечення демократичних виборів як складової розвитку демократії та правової держави. Міжнародне спостереження за виборами, з його акцентом на громадянські та політичні права, є частиною міжнародного спостереження за дотриманням прав людини. Міжнародне спостереження забезпечує оцінку виборчих процесів відповідно до міжнародних принципів проведення дійсно демократичних виборів і національного законодавства, водночас виходячи з визнання того, що саме населення країни в кінцевому підсумку вирішує питання про легітимність процесу виборів і про довіру до їх результатів [11].

Право офіційних спостерігачів від громадських організацій, від іноземних держав та міжнародних організацій здійснювати офіційне спостереження за ходом виборчого процесу закріплено Законом України «Про вибори народних депутатів України». Порядок реалізації цього права регламентується ст. 77–79 Закону. Зокрема, у ст. 78 Закону зазначено, що дозвіл мати офіційних спостерігачів під час виборів депутатів має лише та громадська організація, до статутної діяльності якої належать питання виборчого процесу та спостереження за ним і яка зареєстрована у встановленому законом порядку, не пізніше як за шістьдесят днів до дня голосування [12].

Довготермінові спостерігачі, як правило, займаються моніторингом виборчого процесу на всіх (або більшості) його стадіях, а короткотермінові, зазвичай, зосереджуються на моніторинговій діяльності у день виборів, тобто їх насамперед цікавить процедура голосування та підрахунку голосів 6, с. 130. Довготермінові спостерігачі, як правило, прибувають до приймаючої країни приблизно через тиждень після відкриття місії зі спостереження за виборами й залишаються в ній протягом приблизно одного тижня після виборів. Основна роль довгострокових спостерігачів полягає у здійсненні спостереження та проведення оцінки ефективності і безсторонності діяльності виборчої адміністрації, виконання законодавчих та нормативних актів у сфері виборів, перебігу передвиборчої кампанії та політичної ситуації. Короткострокові спостерігачі, зазвичай, перебувають у країні протягом приблизно одного тижня й здійснюють спостереження за голосуванням у день виборів [13].

Для участі у спостереженні за парламентськими виборами 31 березня 2002 р. Центральна виборча комісія зареєструвала 944 офіційні спостерігачі від іноземних держав і міжнародних організацій [14, с. 644]. Це в понад два рази більше, ніж на попередніх парламентських виборах в Україні. Офіційні спостерігачі представляли 49 країн світу. Найбільшу кількість спостерігачів було зареєстровано із Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки. Значну кількість представляли громадяни Республіки Польща, Республіки Білорусь, Великобританії, Канади 14, с. 644–645].

Довгострокове й короткострокове спостереження за виборчою кампанією 2002 р. в Україні здійснювали офіційні спостерігачі від 50 міжнародних організацій. Традиційно найбільшою кількістю офіційних спостерігачів була представлена ОБСЄ – понад 350 осіб. Представницькі й поважні делегації направили в Україну: Парламентська Асамблея Ради Європи, Європейський Парламент, Міжпарламентська Асамблея держав–учасниць СНД, Державна Дума Федеральних Зборів Російської Федерації, Міжнародний республіканський інститут, Світовий конгрес українців та Український Конгресовий Комітет Америки.

У спостереженні за виборами взяли також участь представники багатьох іноземних дипломатичних представництв, центральних виборчих органів Азербайджану, Вірменії, Білорусі, Литви, Латвії, Польщі [14, с. 645].

Основний висновок, зроблений Місією ОБСЄ/БДПЛ: «Вибори народних депутатів України 31 березня 2002 р. засвідчили прогрес, порівняно з парламентськими виборами 1998 р., щодо відповідності міжнародним стандартам та зобов'язанням, проте певні недоліки все ще залишаються». Зокрема, підкреслюючи надзвичайно важливу роль засобів масової інформації у виборчому процесі, спостерігачі зазначили, що більшість засобів масової інформації не спромоглися забезпечити нейтральне та чесне висвітлення кампанії. На думку міжнародних спостерігачів – членів Місії ОБСЄ/БДПЛ, зловживання державними важелями («адміністративний ресурс») стало загальною рисою виборчої кампанії в Україні 14, с. 645].

Особливістю виборчої кампанії 2002 р. була організація Місії спостереження Співдружності Незалежних Держав, у складі якої за перебігом виборів спостерігали 146 представників держав–учасниць СНД. Вивчалось виборче законодавство України, відповідність загально визнаним нормам, міжнародним стандартам, документам Копенгагенської наради Конференції з Людського виміру ОБСЄ (1990 р.). Основні висновки Місії викладено у Заяві міжнародних спостерігачів від Співдружності Незалежних Держав за підсумками виборів народних депутатів України 31 березня 2002 р., у якій зазначалося, що, незважаючи на окремі порушення чинного виборчого законодавства з боку деяких виборчих комісій, представників партій і блоків, кандидатів у депутати, вибори народних депутатів України 31 березня 2002 р. проведено відповідно

до національного виборчого законодавства, і їх слід визнати вільними, прозорими, демократичними та легітимними [14, с. 645–646].

На парламентських виборах у 2006 р. громадським організаціям надано статус офіційних спостерігачів. Посилення впливу громадських організацій на перебіг виборчого процесу в Україні на всіх його стадіях було зумовлене низкою чинників, які об'єктивно склалися на етапі демократичних перетворень суспільства:

- Органічне зростання протягом останніх років (як кількісне, так і якісне) різноманітних інституцій громадянського суспільства в цілому як суттєвого чинника системної трансформації українського соціуму.
- Досить висока питома вага серед недержавних організацій таких, які тією чи іншою мірою причетні до політичної діяльності та формування громадської думки й спроможні, таким чином, прямо чи опосередковано впливати на хід і результати виборчих перегонів.
- Існування та розвиток у позитивному напрямі відповідного правового поля, яке, хоч і потребує удосконалення, але за основними параметрами не суперечить сучасним міжнародним стандартам.
- Мобілізуючий вплив громадських організацій на маси та набуття ними непересічного досвіду під час Помаранчевої Революції.
- Унікальні для новітньої Української держави умови із забезпечення дійсної свободи слова, реалізації політичних та громадянських прав, створені новою владою після президентських виборів 2004 р.
- Зацікавленість широких верств суспільства та впливових політичних сил у використанні стабілізаційного потенціалу громадських організацій у виборчому процесі, враховуючи всю складність та неоднозначність його складових [3, с. 13–14].

Під час виборчого процесу з виборів народних депутатів України 2006 р. Центральна виборча комісія у виборчих округах на території України зареєструвала й надала дозвіл 7902 офіційним спостерігачам від 16 громадських організацій [15, с. 402].

Міжнародне спостереження за ходом виборів 2006 р. в Україні здійснювали 3516 офіційних спостерігачів, з них 483 особи від 16 іноземних держав та 3033 особи, які представляли 26 міжнародних організацій [16].

Варто зазначити, що переважно звіти офіційних спостерігачів засвідчили повну демократичність, прозорість і чесність українських виборів, відсутність адміністративного тиску на виборців, забезпечення основних громадянських прав і свобод, вільну конкуренцію лідерів і програм політичних партій. Також було підкреслено непересічне значення парламентських виборів в Україні для демократичної трансформації усього пострадянського простору, розвитку незалежних засобів масової інформації [15, с. 13]. Зокрема, представники Асоціації організаторів виборів країн Центральної та Східної Європи (АОВЦСЕ), за результатами спостереження за ходом виборів та підрахунку голосів, констатували: «Вибори 26 березня 2006 р. в Україні відповідали національному законодавству, міжнародним стандартам та іншим зобов'язанням, які пов'язані з виборами. Були дотримані основні громадянські та політичні права, виборці мали можливість прийняти усвідомлене рішення в день голосування. Всі етапи голосування проходили відповідно до законодавства» [17, с. 34].

Місія європейської мережі громадських організацій, що спостерігають за виборами ENEMO, визнала значне вдосконалення виборчого законодавства, яке привело до покращень у виборчому процесі порівняно з виборчим процесом 2004 року. Водночас ENEMO запропонувала низку рекомендацій щодо подальшої демократизації виборчого процесу: прийняти уніфікований виборчий кодекс, який буде регулювати всі виборчі

процеси в Україні з метою їх гармонізації; переглянути процес реєстрації виборців та створити центральний виборчий реєстр, що дасть змогу вносити систематичні зміни та поправки; забезпечувати збалансоване представництво партій та блоків у виборчих комісіях та створити механізм додаткового призначення на вільні посади у дільничні та територіальні виборчі комісії представників місцевої влади; вчасно забезпечувати необхідне фінансування та устаткування для виборчих дільниць для поліпшення організації виборів; переглянути та оцінити календарний план виборів і, якщо це можливо, відокремити місцеві та регіональні виборчі процеси від національних [18, с. 61.

На позачергових виборах народних депутатів України 30 вересня 2007 р. у виборчих округах на території України було зареєстровано 8426 офіційних спостерігачів від 14 громадських організацій [19, с. 286]. Найбільш масштабних спостережних зусиль доклав Комітет виборців України (КВУ). На парламентських виборах 2007 р. КВУ мав близько 4000 спостерігачів та опублікував до дня виборів вісім звітів про результати спостереження. З квітня 2007 р. Комітет виборців України почав спостереження за суспільно-політичною ситуацією, що склалася навколо дострокових виборів до Верховної Ради України. Мета спостереження полягала в забезпеченні громадського контролю за учасниками виборчого процесу та сприянні прозорості виборчої кампанії на всіх її етапах, виявлення й попередження порушень виборчого законодавства.

На позачергових парламентських виборах 30 вересня 2007 р. КВУ реалізував низку програм, метою яких було сприяння максимально законному ходу виборчої кампанії. Довготермінове спостереження за ходом виборчого процесу як найбільш ефективна форма контролю за прозорістю виборів застосовувалося в усіх регіонах України. Таке спостереження виявилось однією з найефективніших форм контролю, оскільки порушення принципів змагальності відбувається, як правило, не в день голосування, а в передвиборчий період.

На основі зібраної інформації протягом періоду спостереження (серпень–вересень 2007 р.) Комітет виборців України оприлюднив вісім бюлетенів (з інтервалом в один тиждень), у яких дав оцінку перебігу виборчої кампанії в Україні. На основі звітів спостерігачів КВУ в день виборів оприлюднив шість прес-релізів, у яких подав аналіз та оцінку процесам, що відбувалися в день голосування та під час підрахунку голосів. Також на основі цих матеріалів було опубліковано загальний підсумковий звіт про перебіг виборчої кампанії.

За висновками спостерігачів КВУ, дострокові парламентські вибори 30 вересня 2007 р. були в цілому вільними й демократичними, без значних та системних порушень, загалом відповідали міжнародним стандартам, голосування 30 вересня відбулося прозоро, без порушень процедури або фактів тиску на виборців, членів комісій, представників ЗМІ чи спостерігачів [7].

Активні заходи зі спостереження здійснювали інші організації, такі як Громадська мережа «ОПОРА» та ВМГО «Фундація регіональних ініціатив».

ГМ «ОПОРА» здійснювала комплексний та системний моніторинг передвиборчої кампанії з метою розвитку демократії та громадянського суспільства в Україні шляхом вироблення ефективних механізмів контролю за діями влади з боку громадськості. У квітні 2007 р. «ОПОРА» розпочала спостереження за політичними процесами, пов'язаними з проведенням в Україні позачергових виборів Верховної Ради. Предметом спостереження була робота виборчих комісій, органів публічної влади, діяльність суб'єктів виборчого процесу та ведення агітації. Особливу увагу приділено порушенням виборчого законодавства, принципів демократичних виборів.

30 вересня на території всієї України за процесом підготовчого засідання, голосування, підрахунку голосів та транспортування виборчої документації в окружні

виборчі комісії спостерігали 1500 спостерігачів та 130 мобільних груп ГМ «ОПОРА». Організація оприлюднила відповідний звіт за підсумками голосування та підрахунку голосів під час позачергових виборів народних депутатів України [7].

За позачерговими виборами народних депутатів України 30 вересня 2007 р. вели спостереження також офіційні спостерігачі від іноземних держав та міжнародних організацій. Право спостереження за ходом виборчого процесу було надано 3354 офіційним спостерігачам від іноземних держав та міжнародних організацій, у тому числі 541 спостерігачеві від 17 іноземних держав та 2813 офіційним спостерігачам від 25 міжнародних організацій [19, с. 287]. Іноземні спостерігачі змогли переконатися, що громадяни України мали можливість вільно зробити свій вибір в умовах повної свободи слова.

Варто зауважити, що у звітах офіційних спостерігачів переважно йшлося про демократичність, прозорість і чесність українських виборів, відсутність адміністративного тиску на виборців, забезпечення основних громадянських прав і свобод, вільну конкуренцію лідерів і програм політичних партій [19, с. 287].

На виборах народних депутатів України 28 жовтня 2012 р. Центральна виборча комісія надала дозвіл мати офіційних спостерігачів 68 громадським організаціям. Усього станом на день виборів у 225 одномандатних виборчих округах було зареєстровано 40 017 офіційних спостерігачів від громадських організацій 20.

Упродовж травня–жовтня 2012 р. КВУ у всіх округах проводив довготермінове спостереження за кожним етапом підготовки та перебігу виборчої кампанії на чергових виборах народних депутатів України. 28 жовтня, в день виборів, на дільницях працювало 6500 спостерігачів КВУ.

Комітетом виборців України було виявлено низку суттєвих проблем у практиці здійснення передвиборної агітації 2012 р. суб'єктами виборчого процесу. Основні з них: початок здійснення агітації задовго до початку виборчого процесу; безмістовність агітаційних матеріалів/політичної реклами багатьох учасників виборчих перегонів; масове розміщення у ЗМІ прихованої політичної реклами (так званої «джинси»); численні випадки перешкоджання здійсненню агітації; використання технології так званого «чорного піару»; масове поширення прямого й непрямого підкupu виборців; активне зловживання адміністративним ресурсом та залучення службовців до агітаційної діяльності; агітація в день голосування [21].

У підсумковому звіті КВУ серед низки рекомендацій було запропоновано до проведення президентських виборів 2015 р. здійснити кодифікацію виборчого законодавства, а також розглянути можливість перегляду виборчої системи для парламентських виборів з урахуванням рекомендацій Ради Європи та Венеціанської комісії [21].

«Громадська мережа «ОПОРА» констатувала регрес України щодо проведення демократичних виборів. Спостерігачі відзначили, що протягом всієї виборчої кампанії порушення законодавства мали системний характер, але їхній вплив на результат не був значним. День голосування відбувся в умовах суспільної напруги, але без суттєвих масових порушень. Втім, на етапі встановлення результатів волевиявлення виборців, суспільство стало свідком прямого фальшування виборчої документації членами окружних комісій. Ці порушення мали не системний характер, але без сумнівів вплинули на результат виборів.

В умовах змішаної виборчої системи, позазаконні технології використання адміністративного ресурсу та підкupu виборців мали вирішальний вплив на перебіг кампанії, що в цілому не сприяло чесності її результатів» – зазначається у Підсумковому

звіті за результатами загальнонаціонального спостереження за парламентськими виборами-2012 [22].

У цілому спостерігачі «ОПОРИ» оцінили кампанію як таку, що поставила під сумнів євроінтеграційні прагнення держави Україна та створила небезпечні правові прецеденти. Якщо порушення законодавства та міжнародних стандартів до виборів мали системний характер, але їх вплив важко оцінити, то порушення після дня голосування не були системними, хоча й 100-відсотково впливовими в окремих одномандатних округах [22].

Міжнародний контроль на виборах народних депутатів України 28 жовтня 2012 р. здійснювали 3278 офіційних спостерігачів від 35 міжнародних організацій та 519 осіб – від 28 іноземних держав.

Найбільші місії спостереження були сформовані Бюро демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ – 635 осіб, міжнародною неурядовою організацією CANADEM, яка діяла за дорученням уряду Канади, – 475 осіб та Мережею європейських організацій зі спостереження за виборами ENEMO – 241 особа. Серед іноземних спостерігачів найчисельніше була представлена Республіка Польща – 212 осіб.

Окрім зазначених організацій, за виборчим процесом спостерігали також інституції Парламентської Асамблеї Ради Європи, Організація з безпеки та співробітництва в Європі, НАТО, Співдружності незалежних держав. Окрему делегацію відрядив Європейський парламент [20].

У 2014 р. ЦВК зареєструвала й надала дозвіл 37 громадським організаціям мати офіційних спостерігачів під час позачергових виборів народних депутатів України 26 жовтня 2014 р. 26 з цих організацій отримали дозвіл мати офіційних спостерігачів на усій території України. Крім того, 8 із 26 громадських організацій мали право поширювати свою діяльність і за межами України: 6 – на закордонних виборчих округах, 1 – на виборчих дільницях у Республіці Білорусь та 1 – у Канаді, Італійській та Французькій Республіках. 10 громадським організаціям надано дозвіл ЦВК мати офіційних спостерігачів на території окремих областей України: 2 – у Хмельницькій, 1 – у Чернівецькій, 2 – у Миколаївській, 2 – у Вінницькій, 1 – у Дніпропетровській, 1 – у Тернопільській, 1 – у Львівській областях. Громадська організація «Центр правової підтримки» брала участь у виборчому процесі через офіційних спостерігачів на виборчих дільницях м. Коростень та Коростенського району Житомирської області. Загалом під час позачергових виборів народних депутатів України 26 жовтня 2014 р. зареєстровано 35645 офіційних спостерігачів від громадських організацій [23].

Під час громадського спостереження за виборчим процесом з позачергових виборів народних депутатів України 26 жовтня 2014 р. КВУ відзначив, що голосування виборців у день голосування загалом було проведено відповідно до вимог законодавства та міжнародних стандартів. Разом з тим, офіційними спостерігачами КВУ зафіксовано низку проблем в організації самого голосування та підготовці до його проведення. Серед найбільш типових проблем та порушень в організації голосування названо: часті зміни у складі ДВК та ОВК, які вносились в останній день до дня голосування та призвели до непорозумінь між членами комісій на підготовчих засіданнях; відсутність інформаційних плакатів на багатьох дільницях; випадки підкупу виборців та організації т. зв. «карусельного голосування»; випадки масового доставлення виборців на виборчі дільниці; втручання в роботу окружних та дільничних виборчих комісій; неправильне проставлення штампів «Вибув» у виборчих бюлетенях, випадки перешкоджання діяльності офіційних спостерігачів тощо.

Підрахунок голосів виборців, транспортування виборчої документації та встановлення підсумків голосування загалом відбулись без суттєвих порушень.

Водночас кількість порушень вимог виборчого законодавства при організації голосування 26 жовтня 2014 року значно зменшилась порівняно з черговими парламентськими виборами 2012 р.24].

Позитивом виборів 2014 р. КВУ визнав зменшення рівня використання на виборах адміністративного ресурсу партіями та кандидатами. Випадки участі посадовців в агітаційних заходах хоча й мали поодинокий характер, та все ж були зафіксовані спостерігачами [25].

Кількість офіційних спостерігачів від іноземних держав становила 304 особи, які представляли 21 державу. Найбільшу кількість офіційних спостерігачів зареєстровано від Республіки Польща – 112 осіб 26, с. 56–57. Спостереження за виборчою кампанією 2014 року в Україні здійснювали 2017 офіційних спостерігачів від 20 міжнародних організацій. Найбільша кількість офіційних спостерігачів була представлена Бюро демократичних інститутів і прав людини Організації з безпеки та співробітництва в Європі – 776 осіб (38,5 %) [27, с. 57].

Першою міжнародною місією спостереження, яка надіслала своїх спостерігачів для моніторингу виборів 2014 р., була ENEMO. Це була вже дев'ята місія ENEMO в Україні. Голова Місії ENEMO в Україні у 2014 р. С. Павліч, заявив: «Ми задіємо наших спостерігачів, щоб сприяти прозорості виборчого процесу в Україні. Через моніторинг та підготовку звітів про найважливіші аспекти виборів, керуючись найкращими практиками та стандартами міжнародного спостереження, ми прагнемо, щоб воля виборців обирати своїх представників була врахована» [28].

ENEMO повністю діє відповідно до міжнародних стандартів зі спостереження за виборами. Об'єктивність, неупередженість та достовірність інформації, зібраної її спостерігачами є основними пріоритетами роботи мережі. Всі спостерігачі ENEMO підписали Кодекс поведінки міжнародних спостерігачів за виборами 28.

За оцінкою міжнародних спостерігачів позачергові вибори в Україні були проведені відповідно до міжнародних зобов'язань та стандартів демократичних виборів, включаючи зобов'язання і стандарти ОБСЄ та Ради Європи, а також національного законодавства (ГУАМ). Вони були легітимними, прозорими та демократичними, незважаючи на неможливість обрати депутатів-мажоритарників у частині Донецької та Луганської областей, Автономній Республіці Крим (місія Світового Конгресу Українців). Як зазначали експерти, вибори проведено значно організованіше й «чистіше», ніж вибори Президента України у травні (Парламентська Асамблея Чорноморського економічного співробітництва). Вибори в Україні визнали демократичними й чесними також НАТО, спостерігачі ПАРЄ і ENEMO [29, с. 14–15].

Отже, участь офіційних спостерігачів від громадських організацій та міжнародних структур на парламентських виборах в Україні зростає, сприяє демократичності, відкритості проведення виборів та визнання легітимності їх результатів. Рекомендації, надані суб'єктам виборчого процесу за підсумками довгострокового та короткострокового спостереження за проведенням виборчих кампаній в Україні, їх врахування державними інституціями при підготовці виборчого законодавства та проведення подальших виборів сприятимуть покращенню виборчого процесу.

На нашу думку, в контексті досліджуваної проблеми потребують подальшого вивчення регіональні особливості активності громадських організацій у спостереженні за виборами, а також їх участь у виборчих кампаніях під час президентських та місцевих виборів в Україні.

1. Пащук О. Міжнародні наглядові органи у виборчому процесі України / О. Пащук // Вибори 2002: погляд молодих. – К. : [б. в.], 2001. – С. 80-87.

2. Декларація загальних принципів неpartійного спостереження за виборами громадськими організаціями та Кодекс поведінки неpartійних громадських спостерігачів // *Вибори та демократія*. – 2012. – № 2 (32). – С. 81-96.
3. *Опалько Ю.* Вплив громадських організацій на виборчий процес / Ю. Опалько // *Вибори та демократія*. – 2006. – № 4 (10). – С. 13-16.
4. *Манжола П. Г.* Активність інституцій громадянського суспільства у виборчому процесі / П. Г. Манжола, Ю. В. Опалько // *Стратегічна панорама*. – 2006. – № 2. – С. 58-63.
5. *Опалько Ю.* Організації громадянського суспільства як чинник впливу на виборчий процес / Ю. Опалько // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. – 2010. – № 6 (50). – С. 224-232.
6. *Арабаджиев Д. Ю.* Структурна характеристика громадського моніторингу за виборчим процесом / Д. Ю. Арабаджиев // *Грані*. – 2013. – № 9 (101). – С. 128-132.
7. *Держалюк О.* Роль громадських організацій у реалізації виборчих прав громадян України [Електронний ресурс] / О. Держалюк, О. Здіорук. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/monitor/Juli08/14.htm>
8. *Лациба М. В.* Громадські організації на виборах / М. В. Лациба. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2006. – 56 с.
9. *Кочубей Л.* Вільні, демократичні, чесні : механізм спостереження за здійсненням виборчого процесу як засіб удосконалення громадянського суспільства [Електронний ресурс] / Л. Кочубей // *Віче*. – 2006. – № 22 (листопад). – Режим доступу : <http://viche.info/journal/393>
10. Кодекс поведінки міжнародних спостерігачів за виборами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/884_002
11. Декларація принципів міжнародного спостереження за виборами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/884_001
12. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 № 4061-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4061-17/page>
13. Посібник зі спостереження за виборами [Електронний ресурс] / [перекл. з англ.]. Компанія «К.Д.М.». – [5-те видання]. – Варшава, 2006. – Режим доступу : www.osce.org/uk/odhr/elections/70293?downloadand=true
14. *Вибори до Верховної Ради України 2002 року : інформаційно-аналітичне видання / редкол. : М. М. Рябець (голова) та ін. – К. : Центральна виборча комісія, 2002. – 676 с.*
15. *Вибори до Верховної Ради України 2006 року : інформаційно-аналітичний збірник. У двох книгах. Кн. 1 / редкол. Я. В. Давидович (голова), М. І. Мельник, М. І. Ставнічук. – К. : Атіка, 2006. – 624 с.*
16. *Офіційні спостерігачі від іноземних держав та міжнародних організацій : Офіційний сайт ЦВК [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>*
17. *Демократизація суспільства: свідомий вибір // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – № 2 (4). – С. 34-36.*
18. *Європейська мережа організацій, що спостерігають за виборами : попередній звіт висновків Місії спостереження за парламентськими виборами 2006 року // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – № 2 (4). – С. 55-65.*
19. *Позачергові вибори народних депутатів України 2007 року : інформаційно-довідкове видання. – К. : Фенікс, 2008. – 704 с.*
20. *Чергові, проміжні, повторні вибори народних депутатів України 2012-2013 років : інформаційно-аналітичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/metod/vydannja/vibory2012.pdf>*
21. *Підсумковий звіт за результатами довгострокового спостереження за виборами народних депутатів України 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу :*

<http://cvu.com.ua/news/pidsumkoviy-zvit-za-rezultatami-dovhostrokovoho-sposterezhennya-za-viborami-narodnikh-deputativ-ukrani-2012-roku>

22. Підсумковий звіт за результатами загальнонаціонального спостереження за парламентськими виборами-2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<https://www.oporaua.org/novyny/3573-pidsumkovyj-zvit-za-rezultatamy-zagalnonacionalnogo-sposterezhennja-za-parlamentskymy-vyboramy-2012>

23. ЦВК оприлюднила перелік громадських організацій, яким надано дозвіл мати офіційних спостерігачів під час позачергових виборів народних депутатів України 26 жовтня 2014 року // Урядовий кур'єр. – 2014. – 12 вересня.

24. Звіт за підсумками голосування та підрахунку голосів [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://electioninfo.org.ua/nodes/nodes/view/type:reports/slug:zvt-za-pdsumkami-golosuvannya-ta-pdrahunku-golosv>

25. Звіт № 3 за результатами довгострокового спостереження. За період з 4 по 23 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://electioninfo.org.ua/nodes/nodes/view/type:reports/slug:zvt-3-za-rezultatami-dovgostrokovogo-sposterezhennya-za-perod-z-4-po-21-zhovtnya-2014-r>

26. Відомості про офіційних спостерігачів від іноземних держав // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2014. – № 3 (30). – С. 56-57.

27. Відомості про офіційних спостерігачів від міжнародних організацій // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2014. – № 3 (30). – С. 57.

28. ENEMO є першою місією зі спостереження за виборами, яка направила своїх спостерігачів для моніторингу дострокових парламентських виборів в Україні у 2014 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://enemo.eu/uploads/file-manager/Missions/Ukraine-2014-Early-Parliamentary/ENEMO_press_release_UkrainePE_2014_UKR.pdf

29. Міжнародні організації визнали вибори до Верховної Ради такими, що відбулися // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2014. – № 3 (30). – С. 14-15.

Олена Чальцева

*Донецький національний університет імені Василя Стуса,
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова*

КОНЦЕПТ «ПУБЛІЧНА ПОЛІТИКА» У МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Olena Chaltseva. Concept "public policy" in a cross-disciplinary scientific discourse.

The public policy is a modern concept of political science which has appeared in the middle of the XX century and there is in a condition of continuous updating that specifications. In search of the universal definition of public policy authors are guided generally by philosophical and axiological, spatial and functional options of a scientific explanation of this phenomenon.

Philosophical and axiological definition of public policy since Renaissance defined key problems which became the subject of the analysis for modern researchers of this direction. Philosophical reflections on a concept of the fact what is "public", "private", "sphere" and so on. have laid the foundation of a meta-analysis of studying of public policy and have defined conceptual borders for further theoretical searches.

Functional interpretation of category "public policy" is rather wide and versatile it is provided in works of researchers of many methodological approaches and theories which connect it with the decision-making process and political and managerial processes. Managerial measurement of public policy allows determining intuitional and technological capabilities of actors of the political process in making public decisions.

Close connection of a policy and the state conformable with the ideas of representatives of institutional and neoinstitutional approaches that considered a public policy both as dependent and as independent variable at the same time at the center of scientific research permanently there was an analysis of communication of institutes and society. The criticism of neoinstitutionalism led to a defensive line of authors of this direction and, as a result, before the appearance of new theories in 90's of the XX century, which explain a concept of a public policy taking into account the current trends. First of all, it concerned a study of new institutes and a new role of traditional political institutes in formation of a public policy.

The system theory has brought adjustments in essence of the characteristic of public policy. According to the logic of system approach, the modern public policy is complete, dynamic system which is independently updates, organizes and develops. It consists of the interconnected and interacting elements which unite in steady unity with the external environment by means of many factors and conditions of interaction with external.

Inclusion by scientists of different schools in the analysis of public policy of such actors as groups of interests, civil society, expert-analytical communities, political parties, has allowed to detail the considered concept.

Display in a concept of public policy of not hierarchical communications and structures has become possible because of coalition approach and the theory of political networks. The public policy by means of the theory of networks is considered as concrete types of mediation of interests of different actors (state i non-state) and as the specific form of government.

Use of reality of public policy by means of a spatial concept gives the chance to analyse different types of interactions of the individual and collective actors both institutionalized, and not institutionalized in the course of implementation of the power and influence on it in specific political environment which is a complicated developing system with it's ow laws and borders. The public space at all levels (global, regional, national) is constantly changeable structure which is formalized and filled with meanings under the influence of actors.

As a result of the retrospective analysis of approaches which operationalize public policy was provided the author's vision of this phenomenon. Public policy is understood as the reasonable interaction of the public actors (institutionalized and not institutionalized, formal and informal) which by means of own resources, functional mechanisms, cultural and valuable and precepts of law, have an opportunity to reveal, implement, analyze and control valid socio-political problems.

Since 90's of the XX century, scientists adapt conceptual sense of public policy of the national contexts on the basis of that experience of the state and cultural and valuable changes. The main problem, in this case, is that the above-stated categories not always answer the contents, especially in the conditions of transitional systems. For formation of idea of essence of public policy in the transformed countries it is necessary to use such explanations of these categories which would consider absence of

full-fledged civil society and communication between all actors of political process. Specification of categories according to political reality can be the way out.

So, the concept public policy is permanently transformed because of changeable political reality that puts representatives of different schools of sciences before a problem of fixed search of new explanations of its content. For the objective reasons, the methodology of political science appeared incapable of giving the answer to a question independently: what is public policy? This opportunity appears only on condition of participation of such sciences as economy, sociology, managing sciences, state administration, systemology, etc.

Key words: public policy, category, public actors, civil society, political networks institutionalization, political process, state, civil society.

Публічна політика є одним із ключових понять сучасної політичної науки. На сьогоднішній день існує безліч різних інтерпретацій визначення «публічна політика» (public policy), однак єдиної думки щодо наповнення цієї категорії досі не вироблено. Дискусії ведуться як стосовно категорій public і policy, так і стосовно словосполучення public policy (громадська, державна, суспільно/державна політика). Незважаючи на смислову невизначеність, ця категорія стала однією з найпопулярніших як у науковому, так і в громадському дискурсі. Її активно використовують політики, журналісти, громадські організації, державні інституції.

Серед вчених, які наповнили смисловим навантаженням категорію «публічна політика», необхідно відзначити Ю. Габермаса, Х. Арндт, Б. Петерса, А. Хайденхаймера, Х. Хекло, К. Адамса, Т. Алексєєву, Н. Беляєву, С. Телешуна, О. Третьяка та ін. Численні інтерпретатори цієї категорії істотно розширили її межі за рахунок суб'єктів, механізмів, просторового виміру тощо, чим, з одного боку, більше деталізували категорію «публічна політика», а з іншого – створили ряд труднощів у його визначенні. Множинність різнопланових пояснень суті категорії аж ніяк не вирішила на сьогоднішній день проблеми її визначення і, на нашу думку, потребує свого подальшого концептуального осмислення. Тому метою статті є аналіз проблеми змістовного наповнення категорії «публічна політика» у міждисциплінарному науковому дискурсі і пошук нових, адекватних часу і простору, пояснень цього феномена.

Публічна політика – це концепт політичної науки, що виник у середині ХХ ст. і знаходиться в стані постійного оновлення та уточнення. У пошуках універсального визначення публічної політики автори робіт з цієї проблематики орієнтуються в основному на філософсько-аксіологічний, просторовий і функціональний варіанти наукового пояснення цього феномена.

Формулюючи нові пояснення концепту публічної політики, вчені стикаються з проблемою універсальності терміну, його застосовності для всіх видів систем. Слід зазначити, що практично всі концептуальні визначення публічної політики, запропоновані в американській і європейській політичній науці, стосуються стабільних демократичних систем з розвиненими громадськими інститутами та високим ступенем дискурсивності акторів, які беруть участь у деліберативному політичному процесі. Для аналізу формування публічної політики в динамічних перехідних державах представлені категорії складно пристосувати як в теоретичному, так і в емпіричному плані. Виходом із ситуації, що склалася, може бути уточнення категорій відповідно до політичної реальності, що викликає певні проблеми.

У першу чергу, труднощі пов'язані з тим, що політична наука не є чітко визначеною дисципліною, тому її категорії і поняття апіорі не можуть бути точними. Ще одна проблема в поясненні поняття «публічна політика» зумовлена тим, що розглянута категорія має іноземне походження, тому в перекладних версіях може існувати безліч її тлумачень. Для повного розуміння сутності категорії «публічна політика» необхідно

розібратися, яке смислове значення представляють окремі поняття «політика» і «публічне».

В англійській мові для позначення поняття «політика» використовуються кілька понять: «policy», «politics», «polity». Термін «politics» позначає власне політику, політичну сферу, політичну діяльність. В американській версії англійської мови це може також означати політичні махінації. «Policy» – це політика, лінія поведінки, політичний курс. Уточнюючий термін «policy – making» – розробка, формулювання або проведення (визначеного) політичного курсу і, нарешті, «polity» – державний устрій, образ або форма правління [1, с. 597-598]. Більшою мірою останній термін належить до політичного ладу, тобто до конкретної політичної системи. Усі ці терміни показують, що політика являє собою і сферу діяльності, і форму діяльності.

Переклад слова «public» означає суспільний, державний, народ, публіка, громадськість [1, с. 662]. Усі словосполучення, що містять слово public, які можна зустріти в словнику, включають в пояснювальній частині таку складову, як суспільство (публіка).

Осмислення категорії «публічна політика» має відбуватися також через призму інших категорій: «публіка», «публічна сфера», «публічне поле», «публічний простір», «громадськість». В результаті політична наука має множинні смислові інтерпретації категорії «публічна політика», які постійно, в силу часових і політичних змін, корегуються й доповнюються.

Термінологічна складність полягає ще й у тому, що публічну політику можна розглядати не тільки як цілісну категорію, визначаючи її характерні риси, бо саме слово public може бути ознакою іншого політичного актора (влади, держави, лідера, інституту тощо). Серед них можна назвати такі, як «публічна політика», «публічна сфера», «публічне поле», «публічна влада», «публічне управління», «публічні інститути», «публічні лідери», «суспільні цінності» тощо.

Наступна важлива причина семантичних труднощів викликана тим, що, на думку французького соціолога М. Догана, категорія переходить з однієї дисципліни в інші. Запозичені категорії потребують адаптації до контексту нової дисципліни, оскільки представляють не тільки поняття, але й певний постулат або ідею [2] У цьому випадку на формування категорії «публічна політика» вплинули різні науки: соціологія, філософія, менеджеріальні науки, системологія, кібернетика, економіка та ін.

Наступною обставиною є те, що для глибокого розуміння суті вищезгаданої категорії необхідно враховувати тимчасові характеристики політичного середовища та зміни в науці. Перехід від традиційного суспільства до сучасного ознаменувався в суспільних науках переглядом усталених понять, появою нових парадигмальних підходів, зміною уявлень про буття. Пов'язано це із посиленням інформатизації суспільства, інтенсифікацією комунікації, соціальною диференціацією, ускладненням політичної системи та зміною ідентичного сприйняття.

Не можна також не враховувати етноцентричність позиції вчених, які займаються цією проблемою. Через призму своєї культури, ментальності, ціннісних орієнтацій і політичного середовища автори формулюють власні погляди на публічність і публічну політику. Так, західні вчені більшою мірою пов'язують цю категорію з ліберально-демократичним концептом і громадянським суспільством. Їх трактування публічності певним чином стандартизувало погляди наукового співтовариства на публічну політику як процес співуправління, де суспільство усвідомлює свої інтереси та активно їх обговорює, бере участь у процесі управління державою.

На формування категорій впливає також і те, як власне сам учений представляє в своєму дослідженні публічну політику. Вона може бути представлена і як система, і як

політична мережа, і як курс розвитку держави, і як комунікація між владою і громадянським суспільством, і як стратегія розвитку, і як процес прийняття рішень, і як соціальна програма тощо. Безумовно, це не може не відбиватися на змістовному наповненні категорії «публічна політика».

Варто звернути увагу на дві головні тенденції в інтерпретації цієї категорії вченими. Перша тенденція пов'язана з філософсько-аксіологічними уявленнями про «публічне», друга відображає предметно-практичне розуміння публічної політики як діяльнісної та інституційної категорії. Обидві ці тенденції нерозривно пов'язані і взаємодоповнюють одна одну. При цьому, за правильним зауваженням українського вченого О. Третяка, співвіднесення філософських фундаментальних положень з політичною практикою становить проблему, оскільки необхідно подолати декілька ступенів абстрактності, вийти за межі філософських побудов, наповнити предметністю реального політичного життя [3, с. 63].

Говорячи про першу тенденцію, слід проаналізувати основні сутнісні характеристики двох антитез «публічного» та «приватного», які є філософською основою концепту публічна політика. Перші згадки публічного простору життєдіяльності людини як феномена, безпосередньо пов'язаного зі сферою політики, містять твори античних авторів. З розвитком буржуазного суспільства філософське осмислення публічного набуло нового звучання. Ідеї авторів епохи Нового часу (Т. Гоббса Дж. Локка, Ж. - Ж. Руссо, І. Канта, Ф. Гегеля та ін.) визначили дискурс про публічну сферу в епоху модерну та постмодерну.

Узагальнене уявлення про публічність було вперше сформульоване американським філософом Д. Дьюї в книзі «Публічне і приватне», опублікованій 1927 р., де «публічне» розумілося як спосіб регулювання суспільством тих реально існуючих інтересів, ефект яких виходить за рамки прямої взаємодії приватних осіб й істотно позначається на житті багатьох членів суспільства [4].

Традиція протиставлення приватного і публічного своїми витокami сягає епохи еллінізму. Ю. Габермас, проаналізувавши історію цих антиподів, дійшов наступних висновків. Громадськість – це ті феномени в житті суспільства, людини та ті зрізи соціального, які сформувалися ще в Стародавній Греції і потім, історично видозмінюючись, збереглися в якості ідейних зразків, а також сукупності духовно-історичних структур людської цивілізації. Суть їх у відкритості, спільності життєдіяльності людей на противагу відносній закритості, відособленості приватного життя. Їх призначення – постійно сприяти встановленню широкої, багатовимірної комунікації, стосовно якої політичні зв'язки є одним, хоча й дуже важливим, різновидом. Форми «громадськості» історично мінливі: рамки і структури комунікативності, спільності, відкритості безперервно змінюються – як «в собі», так і в ставленні до інших сфер суспільства [5, с. 126-127].

Сучасне модерне розуміння публічності, запропоноване Ю. Габермасом, слід розуміти як вищий щабель інтерсуб'єктивності. Більш інтегрованої громадськості, публічності притаманна сукупна суспільна свідомість. Самі громадяни беруть участь у формуванні колективної свідомості, проте не можуть здійснювати колективні дії. Але що може держава? Під «колективними діями» розуміється здатність держави організаційно трансформувати інтерсуб'єктно конституйовані знання суспільства про власне самовизначення [6, с. 369]. Пов'язуючи суспільство та його інтереси з інститутом держави, Ю. Габермас тим самим представив політичний вимір публічної сфери і дав поштовх пошуку нових постмодерних уявлень про публічний простір.

Російська дослідниця Т. Алексеева, проаналізувавши історію формування уявлень про публічність, поставила дуже важливе питання: як же все-таки взаємодія людей

перетворюється на публічну діяльність і чи достатньо для цього, як вважає Ю. Габермас, одного факту артикуляції спільних інтересів? Відповідаючи на поставлене запитання, вона, на підставі робіт західних філософів, виділила дві лінії аргументації:

1) Публічна сфера може бути визначена через власний інтерес. Відповідно до цього підходу, на підставі робіт Д. Дьюї, публічність – реалізація власного інтересу, що збігається з інтересами інших (загальний інтерес), або відповідь урядових структур на індивідуальні інтереси, спрямовані на вирішення проблем, пов'язаних із добробутом громадян.

2) Традиційний підхід передбачає зв'язок між публічним інтересом і суспільним благом. В основі цього уявлення лежать роботи Ханни Арендт, в яких вона стверджує, що публічність має власне існування, сенс і мету – тобто втілює не лише індивідів з їх уподобаннями, але й соціальні інститути, що відзначаються власною реальністю. Більше того, ці соціальні інститути апріорні по відношенню до приватної сфери [7]. Таким чином, індивідуалізований початок і громадський інтерес пов'язані з діяльністю публічних акторів та їх прагненням обговорювати й реалізовувати свої інтереси.

Друга тенденція в розумінні публічної політики як діяльнісної (предметно-практичної) категорії пов'язана з американською традицією. Концептуалізація поняття «публічна політика» вперше відбулася у США в рамках парадигми *policy sciences*. Величезний вплив на її розуміння здійснили роботи класика біхевіоралізму Гарольда Лассуелла і представників Чиказької школи (Ч. Мерріама, Г. Алмонда та ін.), які прагнули уявити політичну науку як мультидисциплінарну галузь знань, що має практичну спрямованість. Г. Лассуелл у результаті своїх досліджень прийшов до розуміння публічної політики як комплексу заходів, спрямованих на вирішення проблем, що виникають [8]. Біхевіоралістське уявлення про соціально-політичні відносини в суспільстві, засноване на методологічному індивідуалізмі, дало поштовх для розвитку двох дослідницьких стратегій вивчення публічної політики. Перша розробляла теорії управлінських функцій (політичні цикли), друга – типології соціальних проблем, на основі яких можуть бути створені патерни політичних дій.

Функціональний підхід у більшій мірі технократичний і зорієнтований на вивчення політичного циклу, пов'язаного з аналізом окремих стадій політичного процесу: постановки проблеми, прийняття рішень, їх застосування, оцінки та завершення. Другий напрямок досліджень випливає із твердження американського вченого Т. Лоуї про те, що «практика управління визначає політику» [9]. Т. Лоуї мав на увазі, що політичний курс накладає відбиток на типи відносин між людьми, групами і державою, які в сукупності і характеризують ту чи іншу політичну течію. Важливими аналітичними завданнями при такому підході є системне визначення типу проблеми і розробка теорій причинності, які лежать у її основі. Ця традиція, як запевняє Б. Дж. Нельсон, приділила більше уваги зв'язкам між урядовими інститутами та неурядовими акторами [10, с. 544-545].

Слід розуміти, що ці дві стратегії розвивалися паралельно і використовували методологічний інструментарій різних підходів, при цьому вбудовуючи в свої теоретичні розробки демократичну ідею. Значимість демократичної складової для розвитку цих стратегій є принциповою, тому що вона обґрунтовує середовище, умови і результат публічного управління.

Розгляд публічної політики як процесу прийняття політичних рішень став традиційним для більшості вчених, що поділяли першу стратегію. Таке розуміння публічної політики в англо-саксонській політичній науці називається публічним управлінням (*public administration*), що реалізовується на основі демократичних принципів та процедур і пов'язане з діяльністю такого політичного інституту, як держава. Водночас вивчення публічної політики як діяльності держави для дослідників

пов'язане з рядом труднощів. У першу чергу це зумовлено тим, що процес вироблення публічної політики «ховається» в, до певної міри автономному від публічної сфери, адміністративно-управлінському комплексі. Управлінські рішення здійснюються за допомогою різних заходів, тісно пов'язаних між собою, і охоплюють діяльність громадських організацій на різних рівнях управління (національному, регіональному і локальному). Роль держави в процесі вироблення публічної політики надзвичайно важлива і відповідальна, тому що саме держава повинна створювати реальні умови для впливу громадян та інститутів громадянського суспільства на процес прийняття рішень шляхом розширення відкритості та прозорості діяльності органів влади, підвищення стандартів якості державного управління, надання доступних і якісних державних послуг населенню [11].

У дусі американської традиції професор Джеймс Андерсон дав визначення, що стало класичним: «Публічна політика – політика, що вироблена урядовими чиновниками й органами влади і що зачіпає значну кількість людей» [12, с. 20]. Він виділив кілька смислів поняття публічної політики як стабільного цільового курсу дій, якому слідує уряд при вирішенні деяких проблем і питань. По-перше, це визначення пов'язує політику в більшій мірі з цільовою або орієнтованою на досягнення певної мети дією, ніж із випадковою поведінкою або випадковими інцидентами. По-друге, політика складається з певних цільових дій або системи рішень, прийнятих урядовими чиновниками протягом певного періоду часу, а не з їх окремих дискретних дій та рішень. По-третє, публічна політика виникає у відповідь на політичні запити (political demands) або вимоги робити чи не робити певні дії для вирішення певних проблем. По-четверте, політика включає те, що уряди роблять насправді, а не тільки те, що вони мають намір зробити, або те, що говорять чиновники про те, що вони збираються зробити. По-п'яте, публічна політика може бути позитивною або негативною. Деякі форми відкритих урядових заходів можуть мати справу з проблемою, яка спричинила політичний запит (позитивна публічна політика), або урядовці можуть вирішити не вживати дій щодо деяких питань, які вимагають урядового втручання (негативна публічна політика) [12, с. 26]. Схожої позиції дотримувався і Б. Петерс, який під публічною політикою розумів суму дій органів управління, що діють безпосередньо або через своїх агентів, що має вплив на життя громадян [13, с. 220].

Представники теорії політичних рішень, слідуючи традиції Г. Лассуелла, пов'язують визначення сутності публічної політики з циклами прийняття рішень. Наприклад, Г. Брауер і П. де Леон визначають публічну політику як багаторівневу систему, що проходить шість стадій розвитку: ініціація, попередня оцінка, відбір, застосування, оцінка і завершення [14, с. 224]. Етапний підхід у визначенні публічної політики дозволив створювати теоретичні моделі процесу її формування і включати в аналіз компоненти інших підходів, тим самим розширюючи методологічний інструментарій.

Одне з найбільш поширених уявлень про сучасну суть публічної політики запропонували політологи А. Хайденхаймер, Х. Хекло, К. Адамс. За їхньою версією, вивчення публічної політики дає можливість побачити, як, чому і з якими результатами уряди здійснюють той чи інший курс дій або бездіяльності в державі [15, с. 4]. Політика, як зазначає американський вчений Хьюдж Хекло, не є самовизначальним феноменом. Немає унікального набору рішень, акторів і інститутів, які б виробляли політику і очікували розкриття та опису. Швидше, політика є інтелектуальним конструктом, аналітичною категорією, зміст якої має спочатку бути визначеним аналітиком [16, с. 360]. У цьому відношенні державна, ширше – публічна, політика постає, з одного боку, як відповідь на нагальні проблеми, які доводиться вирішувати державі та іншим

публічним акторам, і яка важко піддається спочатку вбудовуванню у будь-яку теоретичну конструкцію. З іншого боку, пройшовши теоретичний аналіз, вона набуває характеру парадигмальної дії (у вигляді політичних курсів) для інших політиків у подібних ситуаціях. Прикладами таких політичних курсів є американський «Новий курс» Ф. Рузвельта, «Велике суспільство» Дж. Кеннеді, британський тетчеризм та ін.

Тісний зв'язок політики і держави співзвучний з ідеями представників інституціонального та неінституціонального підходів, які розглядали публічну політику і в якості залежної, і в якості незалежної змінної, при цьому в центрі наукового дослідження повсякчас залишався аналіз зв'язку інститутів і суспільства. Так, наприклад, німецький політичний філософ К. Шмітт вважав, що публічна сфера ближча до держави, ніж до громадянського суспільства [17]. Схожі положення пропонував Д. Роуз. Відповідно до його концепції, публічна сфера втілена не в громадянському суспільстві, а в державі та її організаціях, включаючи в першу чергу правову сферу та відповідні інститути. Публічна сфера розуміється ним не як процес обговорення проблем між громадянами, а радше як регулюючий принцип, що задає певні стандарти, яким чином окремі особи, інститути і агентства повинні обговорювати суспільні проблеми [18].

Неоінституціоналізм через теорію раціонального вибору, теорію ігор і політекономію визначав політику і політичну поведінку акторів як результуючу інститутів, де інститути трактувалися набагато ширше, ніж держава, як формальні і неформальні правила.

Ідея співпраці та колективного вибору в процесі прийняття рішень відображена в роботах інституціоналістів. Представниця цього напрямку, нобелівський лауреат в галузі економіки Еліно́р Остро́м, вважає, що усвідомлення власних інтересів, самоорганізація і співробітництво визначають успіх прийняття колективних рішень [19]. Ще один нобелівський лауреат з економіки, автор теорії суспільного вибору Дж. Б'юкенен, спільно з Г. Таллоком, аналізуючи процес вибору правил прийняття рішень, доходять висновку, що правління, засноване на одностайності, являє собою ідеалізовану модель колективного вибору [20].

Школа громадського вибору (колективного вибору) більшою мірою приділяла увагу питанням вирішення політичних проблем, ніж дослідженню власне публічної політики. Але її внесок у розробку проблемної складової концепту публічної політики безсумнівно заслуговує на увагу.

Критика неоінституціоналізму призвела до оборонної позиції авторів цього напрямку і, в результаті, до появи в 90-х рр. ХХ ст. нових теорій, що пояснюють концепт публічної політики з урахуванням сучасних тенденцій. У першу чергу це стосувалося вивчення нових інститутів і нової ролі традиційних політичних інститутів у формуванні публічної політики. Зростання ролі політичних інститутів у виробленні політичного курсу, на думку американського політолога Дж. Маджоне, можна пояснити трьома характеристиками процесу визначення політики. До їх числа належать: повернення до уявлення про те, що головною метою політичної діяльності є ефективність; нове усвідомлення того, що довіра до політики носить стратегічний характер; посилення прагнення до делегування важливих повноважень щодо вироблення політичних рішень професіоналам, які володіють значною політичною незалежністю [21, с. 590].

Представник неоінституціонального напрямку П. Кньопфель більше уваги приділив інституційним нормам і дійовим особам публічного процесу, вважаючи, що «публічна політика визначається як зв'язок послідовних рішень чи діяльності, прийнятих різними публічними, а інколи й приватними, дійовими особами, ресурси, інституційна

належність та інтереси яких є різними, з метою розв'язання проблеми, політично визначеної як колективна» [22, с. 44].

Системна теорія внесла свої корективи в сутнісні характеристики публічної політики. Вона дозволяє розкрити нову системну якість політики як сучасної соціальної реальності, пов'язати її з іншими системними категоріями – «демократія», «участь», «громадянське суспільство», «правова держава». Системні поняття «вхід», «вихід», «середовище», «зв'язок», «взаємозв'язок», «зворотний зв'язок» тощо лягли в основу визначень представників різних наукових шкіл і напрямків. Згідно з логікою системного підходу, сучасна публічна політика є цілісною, динамічною системою, яка самовідтворюється, самоорганізовується та саморозвивається, складаючись із взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, які, в свою чергу, об'єднуються в стійку єдність за допомогою багатьох факторів і умов із зовнішнім середовищем.

Через призму системного підходу О. Галкін категорію «публічна сфера» нерозривно пов'язує з більш широким поняттям зворотного зв'язку, введеним у науковий обіг творцем кібернетики Норбертом Вінером. У його трактуванні, що стало нині загальноновизнаним, зворотний зв'язок постає найважливішим елементом теоретичного аналізу, що дозволяє усвідомити специфіку взаємодії в рамках будь-яких сукупностей, які можуть розглядатися як системи [23, с. 72]. Характер зв'язків є якісним показником публічної політики, яка представлена численними різнорівневими акторами.

Розгляд публічної політики неможливий без участі недержавних акторів. Стратегія їх поведінки і роль участі в процесі вироблення публічної політики варіюються в залежності від статусу, ресурсної можливості, структурованості й умов, які надає їм держава. Включення вченими різних шкіл в аналіз публічної політики таких акторів, як групи інтересів, громадянське суспільство, експертно-аналітичні спільноти, політичні партії, дозволило деталізувати розглянутий концепт.

З розвитком суспільно-політичного життя процес здійснення політики значно ускладнився рядом акторів, що приймають рішення або впливають на їх прийняття, механізмами реалізації управлінських практик. У зв'язку з цим концепт публічної політики, на думку І. Мірошниченко, виходить за рамки держави і передбачає включення різних громадських груп, державних і недержавних акторів в політико-управлінський процес за допомогою різних механізмів узгодження інтересів на основі культури консенсусу [24, с. 20]. Ця тенденція чітко простежується в європейській традиції, де публічна політика – це не тільки вироблення та реалізація управлінських рішень державою, а й демократична участь різних груп за інтересами, державних і недержавних політичних акторів в політико-управлінському процесі (public deliberation), досягнення комплексного бачення соціальної проблеми з дотриманням процедур узгодження інтересів перед безпосередньою політичною дією уряду [25, с. 76].

Колектив європейських авторів (Дж. Капано, М. Хоулетт та ін.) успішно розробив й представив концепт «драйверів» (drivers) або «рушійних факторів» публічної політики, що призводять до її змін. При цьому ними підкреслювалася багатомірність концепту «публічна політика», яка розумілася в декількох смислах одночасно: і як арена боротьби політичних акторів за реалізацію власних інтересів; і як сукупність інститутів, формальних правил, процедур і практик взаємодії політичних акторів, їх когнітивні схеми і цінності; і як «форуми ідей», на яких обговорюються і взаємодіють різні політичні альтернативи вирішення соціальних проблем, що конфліктують одна з одною; і як мета постійних «атак» і «інтервенцій» з боку політичних акторів і структур, що змінюють політичні інститути; і як мережі часто інституціоналізованих відносин між різними політичними акторами та інститутами [25, с. 77].

Відображення в концепті публічна політика неієрархічних зв'язків і структур стало можливим завдяки коаліційному підходу й теорії політичних мереж. Модель вироблення та здійснення колективного політичного курсу, запропонована П. Сабатьє і Х. Дженкінсом-Смітом, спирається на коаліційний підхід. Вони вважають, що невід'ємною частиною вироблення публічної політики є коаліційна поведінка груп, що припускає єдність поглядів і боротьбу з іншими системами уявлень [26].

Публічна політика у мережевій теорії розглядається в якості конкретних видів посередництва інтересів різних акторів (державних і недержавних) і в якості специфічної форми управління [27].

Продовжуючи розпочату західною наукою полеміку про політику (policy) і публічне (public), компаративіст Л. Сморгунов вважає, що політика має безліч вимірів, і часто важко відповісти на питання, чи існують певні загальні механізми її вироблення та здійснення, якщо порівнювати різні історичні етапи або різні країни [28, с. 360]. Ефективніше, на думку політолога А. Сунгурова, відносити термін «публічний» до політики в сенсі «policy», включаючи у фокус розгляду характер, процедуру процесу розробки та реалізації програм діяльності влади різного рівня. Таким чином, під публічною політикою можна розуміти програми та пріоритети органів влади, механізми і технології їх реалізації, вироблені на основі і з урахуванням очікувань соціальних груп (страт) суспільства через їх представників. Таким чином, влада може вважатися публічною, якщо вона є прозорою, ефективною, а також націлена на вирішення проблем населення і користується його довірою [29].

На пострадянському просторі з середини 90 рр. ХХ ст. популярним стає інституційний підхід, який розглядає публічну політику як систему інститутів публічної політики, що має властиву їй конфігурацію або архітектуру, тобто інституційний дизайн у вигляді системи структурних елементів публічної сфери суспільства, розташованої на стику держави і громадянського суспільства. На думку політолога К. Холодковського, публічна політика найчастіше співвідноситься з процесом прийняття та реалізації органами державної влади різного рівня, а також місцевого самоврядування рішень із певної соціально значущої проблеми або комплексу проблем, до якого залучені численні актори – політичні партії, ЗМІ, громадяни, організовані групи інтересів, неурядові громадські організації, правозахисні організації, професійні асоціації та профспілки, громадські консультативні ради, комітети та комісії та інші структури громадянського суспільства, які співпрацюють і конкурують між собою і з державними інститутами в прагненні вплинути на рішення та дії політиків [30, с. 81].

Українські фахівці в галузі державного управління С. Телешун, С. Ситник та І. Рейтерович розглядають публічну політику (public policy) як політику органів державного управління, засновану на механізмах публічного узгодження інтересів зацікавлених сторін і спрямовану на досягнення суспільно значимих цілей та вирішення суспільно важливих завдань [31].

Діяльнісне тлумачення публічної політики дає В. Тертичка, при цьому розмежовуючи суспільну політику (public policy) й аналіз суспільної політики (public policy analysis). На його думку, суспільна (державно/суспільна) політика – це напрям дії (або бездії – нагадаємо, що це пролонгація, продовження діючої політики), що обирається владою для вирішення певної проблеми або сукупності взаємозалежних проблем, ґрунтується на суспільних цінностях і впливає на життя суспільства, і в такому розумінні політика як курс дії (бездії) є предметом дослідження й аналізу політики [32].

Послідовниця польової теорії, Н. А. Шматко категорію «публічна політика» розуміє як «...симбіоз політичної дії, наукової рефлексії та акту масмедійної

комунікації» [33, с.107]. Оскільки суспільне життя багатогранне, остільки й зміст публічної сфери різноманітний. Вона включає, принаймні, чотири головні компоненти:

- по-перше, економічний: громадський сектор економіки, виробництво суспільних благ (public goods), система перерозподілу доходів для задоволення суспільних потреб;
- по-друге, соціальний: громадські та державні служби соціального забезпечення (пенсії та допомоги, зайнятість, охорона здоров'я, освіта, громадський транспорт і засоби комунікації, збереження довкілля, захист від злочинності і корупції, комунальне обслуговування, підтримка соціальної стабільності і комфортності);
- по-третє, цивільно-політичний: недержавні самодіяльні об'єднання і асоціації громадян, громадянська мережа формування громадської думки, центри громадянської солідарності і республіканізму;
- по-четверте, соціокультурний: інститути зберігання і відтворення духовних цінностей і культурних кодів суспільства [33, с. 11].

Процеси, що відбуваються в різних системах сучасного суспільства, по-новому визначають формат публічної політики, а саме через конфліктологічну парадигму, яка може дати продуктивний результат в розумінні складності, амбівалентності, часто різноскерованості взаємодії бізнесу, держави і некомерційних організацій. Це, в свою чергу, дозволяє чітко зафіксувати якісні характеристики суб'єктів та особливості їх взаємовідносин у процесі формування публічної політики. Взаємодія громадянського суспільства та влади починається з діалогу. Суспільний діалог, як стверджують Л. Ніковська та В. Якімець є природним середовищем формування принципів конфліктологічної парадигми, як і конфліктологічна парадигма є неодмінною умовою повноцінного існування публічного діалогу й підтримки динамічної рівноваги у взаємодії влади і громадянського суспільства [34, с. 141].

Таким чином, публічна політика – сучасний концепт політичної науки, що виник у середині ХХ ст. і перманентно трансформувався в силу мінливої політичної реальності, що ставило представників різних наукових шкіл перед проблемою постійного пошуку універсального визначення і нових пояснень його змісту, орієнтуючись на філософсько-аксіологічний, просторовий і функціональний виміри цього феномена.

Філософські міркування про розуміння публічної політики заклали основу мета-аналізу дослідження цієї проблеми та визначили концептуальні межі для подальших теоретичних пошуків.

Конструювання реальності публічної політики за допомогою просторового концепту надало можливість аналізувати різні види взаємодій як інституціоналізованих, так і не інституціоналізованих індивідуальних і колективних акторів у процесі здійснення влади і впливу на неї в конкретному політичному середовищі, яке, в свою чергу, є складною системою, що постійно саморозвивається, зі своїми законами й кордонами.

Функціональне трактування категорії «публічна політика» досить широко й різнопланово представлене в роботах дослідників багатьох методологічних підходів і теорій, які пов'язують її з політико-управлінськими процесами. Управлінський вимір публічної політики дозволяє визначити інституційні та технологічні можливості акторів політичного процесу у виробництві публічних рішень. Тому починаючи з 90-х рр. ХХ ст. вчені, які орієнтуються на функціональний вимір публічної політики, адаптують понятійний сенс цього феномена на підставі досвіду державних і культурно-ціннісних паттернів, що існують в їх національних контекстах.

У результаті ретроспективного аналізу підходів, що операціоналізують публічну політику, автор під публічною політикою пропонує розуміти доцільну взаємодію

публічних акторів (інституалізованих та неінституалізованих, формальних і неформальних), які за допомогою власних ресурсів, функціональних механізмів, культурно-ціннісних і правових норм, мають можливість виявляти, вирішувати, аналізувати та контролювати загальнозначущі соціально-політичні проблеми.

Варто зазначити, що формулюючи нові пояснення концепту публічної політики, вчені стикаються з проблемою його універсальності і застосовності для всіх видів систем: практично всі концептуальні визначення публічної політики, запропоновані в сучасній політичній науці, стосуються стабільних демократичних систем з розвиненими громадянськими інститутами та високим ступенем дискурсивності акторів, які беруть участь у деліберативному політичному процесі. Тому для аналізу формування публічної політики в динамічних перехідних державах представлені категорії складно пристосовуються як у теоретичному, так і в емпіричному плані. Таким чином, політичну науку чекає ще складна робота щодо уточнення концепту «публічної політики» в умовах сучасної трансформації політичних систем, які перебувають під впливом глобальних і внутрішньополітичних чинників.

1. Новый англо-русский словарь : Ок. 200 000 слов и словосочетаний / Мюллер В. – [12-е изд., стереотип.]. – М. : Рус. яз. ; Медиа, 2005. – XIV. – 945 с.
2. *Доган М.* Политическая наука и другие социальные науки / М. Доган // Политическая наука: новые направления / Под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна. – М., 1999. – С. 113-146.
3. *Третьяк О.* Публічна сфера політики демократичного суспільства: теоретико-концептуальні засади і напрямки структурної еволюції / О. А. Третьяк. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського університету, 2012. – 376 с.
4. *Dewey J.* The Public and Its Problems / J. Dewey. – [Reprint. NY : Henry Holt, 1927]. – Athens : Ohio University Press, 1954. – 158 p.
5. *Хабермас Ю.* Демократия, разум, нравственность. Московские лекции и интервью / Юрген Хабермас. – М. : КАМІ АКАДЕМІА, 1995. – 245 с.
6. *Хабермас Ю.* Философский дискурс о модерне / Юрген Хабермас ; [Пер. с нем.]. – М. : Издательство «Весь Мир», 2003. – 416 с.
7. *Алексеева Т.* «Публичное» и «Частное»: где границы «политического»? [Электронный ресурс] / Т. А. Алексеева. – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/vm/vm2.htm>
8. *Lasswell Harold D.* Psychopathology and Politics / H. Lasswell. – Chicago : University of Chicago Press, 1930.- 231 p.
9. *Lowi T. J.* American business, public policy, case-studies and political theory / T. J. Lowi // World Politics. – 1964. – Vol. 16. – P. 677-715.
10. *Нельсон Б. Дж.* Социальная политика и управление: общие проблемы / Б. Дж. Нельсон // Политическая наука: новые направления / [Под ред. Р. Гудина и Х. Д. Клингеманна. Научн. ред. русского изд. Проф. Е. Б. Шестопал] ; [Пер. с англ. М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т.В. Якушевой]. – М. : Вече, 1999. – 816 с.
11. *Мирошниченко И. В.* Формирование субъектности сетевых сообществ в российской публичной политике / И. В. Мирошниченко // Человек. Сообщество. Управление. – 2012. – № 1. – С. 76-86.
12. *Anderson James E.* Public Policymaking: An Introduction. Boston / E. Anderson James. – New York, 2003. – P. 16-27.
13. *Путерс Б. Г.* Политические институты: вчера и сегодня / Б. Г. Петерс // Политическая наука: новые направления. – М. : Вече, 1999. – С. 218-231.
14. *Brewer G.* The Foundations of Policy Analysis / G. Brewer, P. de Leon, Monterey. – Cal. : Brooks, Cole., 1983. – 476 p.
15. *Heidenheimer A.* Comparative Puplic Policy: The Politics of Social Choice in America, Europe and Japan / A. Heidenheimer, H. Hecllo, C. Adams. – New York : St. Martin Press, 1990. – 350 p.

16. *Hecló H.* Review Article: Policy Analysis / H. Hecló // *British Journal of Political Science.* – 1972. – Vol. 132. – P. 83-108.
17. *Шмитт К.* Государство и политическая форма / К. Шмитт. – М. : Издательский дом Государственного университета Высшей школы экономики, 2010. – 272 с.
18. *Роулз Дж.* Теория справедливости / Дж. Роулз. – Новосибирск, 1995. – 557 с.
19. *Ostrom E.* *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* / E. Ostrom. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 378 p.
20. *Buchanan James M.* *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy* / James M. Buchanan, T. Gordon. - Indianapolis, IN : Liberty Fund, Inc. - 1999. - 341 p.
21. *Маджоне Дж.* Социальная политика и управление; идеи, интересы и институты / Дж. Маджоне // *Политическая наука: новые направления* / Под ред. Р. Гудина и Х. - Д. Клингеманна. – М., 1999. – С. 589-607.
22. *Кньофельд П.* Аналіз та пілотаж публічної політики / П. Кньофельд, К. Ларю, Ф. Варон, Н. Малишева. – К. : Алерта, 2010. – 420 с.
23. *Галкин А.* Модернизация, обратная связь и публичная сфера / А. Галкин // *Полития.* - 2011. - № 1 (60). - С. 28-44.
24. *Мирошниченко И.* Сетевой ландшафт российской публичной политикис / И.В. Мирошниченко. - Краснодар : Просвещение-Юг, 2013. - 295 с.
25. *Беляева Н.* Развитие концепта публичной политики: внимание «движущим силам» и управляющим субъектам / Н. Ю. Беляева // *Полис.* - 2011. - № 3. - С. 72-87.
26. *Sabatier P. A.* *Evaluating the Advocacy Coalition Framework* / P. A. Sabatier, H. C. Jenkins-Smith // *Journal of Public Policy.* - 1994. – Issue 02. – April. - P. 175-203.
27. *Borzel T.* *Rediscovering Policy Networks as a Form of Modern Governance* / T. Borzel // *Journal of European Public Policy.* – 1998. – № 2. – P. 254-258.
28. *Сморгунов Л.* Современная сравнительная политология / Л. В. Сморгун. - М. : РОС СПЭН, 2002. - 472 с.
29. *Сунгуров А.* Публичная политика: в поисках определения [Электронный ресурс] / А. Сунгуров. – Режим доступа: <http://strategy-spb.ru/print.php?doc=414>.
30. *Холодковский К.* Политическая система и гражданское общество России перед задачами модернизации / К. Г. Холодковский // *Публичная политика в контексте задач модернизации России: конструктивный потенциал и формы использования*; Ред колл.: Л. И. Никовская (отв. ред.), А. Ю. Сунгуров, В. Н. Якимец. – М. : РАПН ; РОССПЭН, 2012. - 308 с.
31. *Телешун С.* Публічна чи державна політика – вітчизняна дилема вибору / С. Телешун, С. Ситнік, І. Рейтерович // *Вісник Національної академії державного управління.* – 2012. – № 4 - С. 185-195.
32. *Тертичка В.* Суспільна політика: чи стала вона сферою наукового пошуку і прикладних досліджень в Україні? / В. Тертичка // *Політичний менеджмент.* – 2007. - № 1. - С. 10-23.
33. *Шматко Н.* Феномен публичной политики / Н. А. Шматко // *Социологические исследования.* - 2001. - № 7. - С. 106-112.
34. *Якимец В.* Антикризисный потенциал публичной политики: Введение в проблему ее состояния в регионах России / В. Якимец, Л. Никовская // *Человек. Сообщество. Управление.* – 2009. - № 3. - С. 4-13.

Денисюк Світлана

Вінницький національний технічний університет

Корнієнко Валерій

Вінницький національний технічний університет

ПРАКТИЧНІ ВИКЛИКИ ТА РЕАЛЬНІ ПОТЕНЦІЇ Е-ДЕМОКРАТІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ВАРІАНТ

Svitlana Denysiuk, Valerii Korniienko. Practical challenges and real potential of e-democracy: Ukrainian variant.

The article analyzes the peculiarities and problems of introducing e-democracy in Ukraine. It is noted that separate e-democracy tools, namely, e-reception of the mayor, possibility to submit e-appeals, holding on-line polls etc. have been introduced in many cities of Ukraine. A common e-appeal portal, “e-parliament” have been created, the system of e-petitions has been introduced.

The article looks into the development of e-democracy in the context of four components: transparency, accountability, civic education and e-participation.

Attention is drawn to the fact that under certain circumstances e democracy may become an imitation of democracy, a technology for manipulation. It is stated that introduction of e-participation tools alone does not guarantee their wide usage by the population, and what is most important – their usage with the aim of causing quality changes in governance. That is why a very important task is to raise the level of civic education with regard to e-democracy. This may be proved by the results of the first year after the introduction of the system of e-petitions to the central bodies of executive power and the single system of local petitions in Ukraine. Many of the submitted petitions either contradicted the norms of Ukrainian legislation or were sent to those bodies of power, which are not competent to solve the issue.

The article draws attention to the problem of digital inequality, i.e. the level of Internet access among the citizens of Ukraine. According to different evaluations, from 14 to 26 million people are active Internet users in Ukraine, and from 21% to 29% of those constantly visit the sites of the bodies of power and local self-governing. Even though a mass introduction of various electronic services may be observed, it is also necessary to increase the popularity and the level of trust to electronic systems of the society in general as it is one of the least computerized ones in Europe. According to Google data, a bit more than 60% of Ukrainians are Internet-users.

The authors insist that for effective e-democracy functioning, it is necessary to strengthen the infrastructural component. The existence of the material and technical base is the necessary condition for the development e-literacy among the population, which, in its turn, will lead to their active participation in e-democracy processes. It is obvious that the citizens of Ukraine cannot effectively use the existing and potential possibilities in the sphere of e-governance unless they have the sufficient competence level and have the access to the information-communication technologies.

The article analyzes the situation in which the paradox of creating a “false democracy” arouses, meaning the situation when specialists make an effort to form e-democracy tools and the target group does not know about them, people do not have the necessary competence level for using these resources, there is no interest in using the concrete instruments. So it becomes understandable that attention should be focused on using effective practices of e-democracy functioning, on raising citizen competence and on encouraging them to actively participate in state building through e-democracy, e-participation etc.

It has been determined that in case of uniting the efforts of IT-specialists, public activists and representatives of the authorities and business, a complex evaluation of the needs of modern society and effective mechanisms of e-democracy introduction will be received. Internet-technologies have unbelievable possibilities, and searching for like-minded people online and attracting people to common activity (“crowdsourcing”) may become one of effective mechanisms of introduction of e-democracy instruments. One of the best examples of its usage in Ukraine was the so-called “e-Maydan”.

A conclusion has been made that the existence of considerable restrictions in Internet access (electronic inequality), low level of interest in e-communication the public bodies of power among Internet-users, lack of competence in e-governance and e-democracy, low level of interest among the citizens to e-communication in general; absence of Internet-platforms for mass deliberation and selection of acute sociopolitical issues etc. are all among the problems of implementation of e-

democracy. Transparency, decrease of bureaucracy levels, increasing the efficiency of state institutions etc. should be the results of e-democracy introduction.

Key words: e-democracy, e-governance, e-participation, e-petition, digital inequality, information-communication technologies.

Сьогодні е-демократія стає важливим механізмом становлення й розвитку держави, вагомою комунікативною складовою взаємодії влади та громадянського суспільства. Можливість використання громадянами засобів інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) робить їх реальним суб'єктом державотворчих процесів, що є одним із основних постулатів е-демократії. Проте її впровадження в Україні має низку особливостей і проблем, які здатні перетворити цей феномен на імітацію демократії, технологію для певних маніпуляцій.

Дослідження е-демократії та її складових (е-урядування, е-голосування, е-участі тощо) зустрічаються як в галузі гуманітарного, так і технічного знання. Теоретичною основою концепції «електронної демократії» слід вважати теорію інформаційного суспільства, методологічні основи якої було розроблено Ж.-А. де Кондорсе, Ж. Фурастьє, А. де Сен-Симоном та іншими. Згадаймо також дослідників інформаційно-комунікаційної теорії Г. Інніса і М. Маклюєна, які виділили три ключові епохи цивілізаційного розвитку в комунікативному контексті: 1) «суспільство вуха», для якого характерна усна міжособистісна комунікація; 2) «Галактика Гутенберга» з розвиненим друкованим виробництвом і відповідними культурними особливостями; 3) «глобальне село» – сучасне інформаційне суспільство, в рамках якого традиційні зорові та слухові канали сприйняття, а також колективізм знову підсилені новими ІКТ виходять на перший план [1, с. 286].

Найбільш розробленими в Україні є питання теорії інформаційного суспільства. Цей науковий напрям в Україні розробляють В. Даніл'ян, Д. Дюжев, О. Картунов, А. Колодюк, О. Григор та інші. Другу групу досліджень, які певною мірою стосуються наявної теми, становлять роботи з проблем політичних технологій. Конкретно питанням розвитку електронної демократії в Україні присвячені дисертаційні дослідження О. Ємельяненко, С. Бойчуна, Л. Малишенко, Ю. Мазурок. Науковці переважно описують можливості ІКТ, пропонують програмні продукти для забезпечення е-виборів, е-голосування та ін. Але, незважаючи на постійне збільшення обсягу наукової літератури із вказаної тематики, не розглядаються проблеми глибинного характеру, пов'язані з необхідністю створення умов для обговорення громадянами важливих суспільно-політичних проблем ще до формування переліку актуальних питань, до прийняття остаточного рішення стосовно реалізації певних проектів, про можливості та бажання учасників політичної комунікації дійсно долучатись до політичних проблем різних рівнів (місцевих, регіональних, загальнодержавних). Тому метою нашої наукової розвідки є розв'язання в теоретичній площині певного співвідношення між нагальною необхідністю впровадження е-демократії та реальними або потенційними можливостями її реалізації в Україні.

Термін «електронна демократія» почали застосовувати в Україні порівняно недавно. Вперше на законодавчому рівні він згадується у Розпорядженні Кабінету Міністрів України № 386 від 15 травня 2013 р. «Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства», де е-демократія визначається як «форма суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоуправління шляхом широкого застосування ІКТ» [2]. Дещо спрощено е-демократію можна визначити як сукупність видів, форм і аспектів «просто демократії», що розширюються до раніше неможливих масштабів і оперативності.

Е-демократію часто ототожнюють із е-участю, е-урядом, що є некоректним, оскільки вони виступають лише складовими цього феномену. Відповідно, розглядаючи місце і роль е-демократії, зауважимо, що в аналітичному звіті Ради Європи визначено такі базові сектори, де вона зустрічається: е-парламент, е-законодавство, е-правосуддя, е-медіація, е-довкілля, е-вибори, е-референдуми, е-ініціативи, е-голосування, е-консультації, е-петиції, е-кампанії, е-опитування. У кожному із зазначених секторів розвиток е-демократії відбувається у форматі двох паралельних процесів: забезпечення вільного доступу до публічної інформації (відкриті дані) та створення умов участі громадян у адміністративних процесах через ІКТ (е-участь). Експерти ж радять комплексно оцінювати розвиток е-демократії у контексті чотирьох компонентів: прозорість, підзвітність, громадянська освіта та електронна участь [3].

Звичайно, прозорість і підзвітність тісно пов'язані з технологіями е-урядування в цілому. Це передусім своєчасне та повне оприлюднення публічної інформації органами влади на власних веб-сайтах та інших веб-ресурсах. Восени 2015 р. була прийнята Постанова Кабінету Міністрів № 835, відповідно до якої усі органи влади зобов'язані оприлюднювати певні набори даних у форматі відкритих даних [4]. Окремий поштовх розвитку цих двох компонентів дали впровадження електронної системи публічних закупівель «ProZorro» та проекту з опублікування використання публічних фінансів «E-Data». В цілому, публічність та підзвітність варто вважати пасивною формою е-демократії, що забезпечують доступ громадян до інформації та є передумовою їхніх подальших дій – е-участі.

Основна складова е-демократії – е-участь – переважно розглядається як залучення громадян до процесів прийняття рішень та розробки політики на різних рівнях. Виміряти міру розвитку е-участі дуже складно, оскільки тут переважатимуть якісні показники, а не кількісні. Втім, існують певні методології, що дають змогу відслідковувати, з одного боку, наявність та доступ до інструментів е-участі, а з іншого, – рівень їхньої популяризації та використання. Найавторитетнішим дослідженням у цій сфері є Індекс електронної участі, який формують фахівці ООН раз на два роки у розрізі всесвітньо відомого опитування – UN E-Government Survey 2016. Відповідно до рейтингу е-участі 2016 р., Україна займає 32 позицію з-поміж 193 країн, значно покращивши результати порівняно з попереднім оцінюванням – 77-е місце у 2014 р. [5].

Такий прогрес, на думку європейських експертів, в першу чергу, пов'язаний із запровадженням в Україні е-петицій на національному та місцевому рівнях та впровадженням е-консультацій. Найбільш поширеними у світі інструментами е-участі та супровідними видами діяльності у 2015–2016 рр., відповідно до звіту, стали: надання доступу до інформації у форматі відкритих даних, хакатони, інструменти залучення однодумців (crowdsourcing) та громадського фінансування (crowdfunding), е-кампанії, е-петиції, е-опитування та е-голосування.

За останні роки в Україні е-демократія значно зміцнила свої позиції. У багатьох містах були впроваджені окремі її інструменти, зокрема е-приймальня міського голови, можливість подати е-звернення, проведення он-лайн-опитувань. На державному рівні створено єдиний портал е-звернень, «е-парламент», запроваджено систему е-петицій до ЦОВВ та єдину систему місцевих петицій. Першими ідею створення е-петицій вдалось реалізувати Адміністрації Президента України (серпень 2015 р.), далі – Верховній Раді України, і лише влітку 2016 р. така опція з'явилась у Кабінеті Міністрів України. Також у 2015–2016 рр. у містах пройшла хвиля започаткування такого інструменту як «бюджет участі» або «партисипаційний бюджет». Мешканці муніципалітету мають можливість подати проект громадського розвитку на конкурс та отримати від місцевого бюджету кошти на його реалізацію. У багатьох органах місцевого самоврядування запроваджено

можливість електронної подачі заявки на конкурс та двох типів (паперового та електронного) голосування для визначення переможців.

Ще один інструмент, який нещодавно впроваджено в Україні, і який вже викликав чимало дискусій, це система е-декларацій посадовців. Хоча він більше стосується е-урядування, але журналісти та громадські діячі досить активно використовують окремі «кейси» з системи електронного декларування у своїх матеріалах.

Разом з тим, запровадження інструментів е-участі ще не гарантує їхнього широкого використання громадянською, а головне – застосування, спрямованого на якісні зміни в урядованні. Тому підвищення рівня громадянської освіти у сфері е-демократії є дуже важливим завданням. Зокрема, про це свідчать підсумки першого року запровадження в Україні системи е-петицій до центральних органів виконавчої влади та єдиної системи місцевих петицій. Багато з поданих е-петицій суперечать нормам українського законодавства або ж були надіслані тим органам влади, які не мають відповідної компетенції для вирішення піднятого питання. Особливо це стосується петицій до Адміністрації Президента України [6]. Окрім того, за результатами дослідження, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Швейцарської агенції розвитку і співробітництва та Державного агентства з питань е-урядування у лютому 2015 р., 79% респондентів ніколи не чули терміна «електронна демократія»; частково розуміють значення цього поняття лише 41% опитаних [7].

У цьому контексті варто звернути увагу на проблему забезпечення громадянам України доступу до Інтернету. За різними оцінками, абонентами Інтернету в Україні є від 14 до 26 млн. осіб, з яких від 21% до 29% постійно відвідують сайти органів влади та місцевого самоврядування. Частка підключених до мережі Інтернет робочих місць у державних адміністраціях в обласних центрах становить 92%, а в районних – 65%. Хоча масово впроваджуються різні електронні послуги, потрібно також збільшити популярність і підвищити довіру до електронних систем суспільства загалом, яке є одним із найменш інформатизованих в Європі. За даними компанії Google, користуються Інтернетом трохи більше 60% українців. Це відносно низький показник порівняно з іншими країнами світу. У сусідній Польщі він досягає майже 80%, Мексиці – 77%, Малайзії – 76% [8].

Також, згідно з Індексом Телекомунікаційної Інфраструктури (ІТІ) в рамках дослідження е-урядування ООН, Україна отримала показник 0.3968 з 1. Дані, які брались до уваги, це відсоток осіб, які використовують Інтернет; зафіксовані підписки на стаціонарний телефонний зв'язок; підписки на мобільний зв'язок; зафіксовані підписки на провідний широкосмуговий доступ до мережі Інтернет; зафіксовані підписки на безпроводний широкосмуговий доступ до мережі Інтернет (у розрахунку на 100 мешканців) [9].

Саме тому варто звернути увагу на посилення інфраструктурної компоненти для ефективного функціонування е-демократії. Адже саме наявність матеріально-технічної бази є необхідною умовою для розвитку е-грамотності населення, що, своєю чергою, приведе до його активності в процесах е-демократії. Очевидно, що громадяни України не можуть ефективно використовувати існуючі та потенційні можливості у сфері е-урядування, якщо вони не володіють достатнім рівнем компетенції та не мають доступу до ІКТ. Адже, відповідно до Зеленої книги державної політики у сфері е-урядування в Україні, інструменти електронної демократії повинні посилити спроможність людей забезпечувати врахування їх пріоритетів і вносити пропозиції до розроблення конкретних програм державної політики [10]. Оскільки громадяни не знають про ці можливості, вони не можуть ними скористатись ефективно. Це, своєю чергою, збільшує цифровий розрив порівняно з іншими країнами.

Одна із причин полягає в тому, що ІКТ без соціальної інженерії, по суті, тільки імітують демократію, а не створюють її. Адже на даному етапі, відповідно до вищезгаданих досліджень, вже існують певні процедури та механізми процесів прийняття рішень за участі громадян. Проте немає найголовнішого компонента – участі самих громадян, їх бажання, розуміння своєї ролі в цьому процесі, технічних можливостей тощо.

Це призводить до парадоксу створення «фальшивої демократії», коли фахівці спрямовують зусилля для формування інструментів е-демократії, а цільовій групі про них не відомо, громадяни не мають достатнього рівня компетенції для використання цих ресурсів, немає зацікавленості у використанні конкретного інструментарію. Тому стає зрозумілим, що потрібно зосередити увагу на використанні ефективних практик функціонування е-демократії, підвищувати компетенцію громадян і заохочувати їх до активної участі у державотворенні через е-демократію, е-участь тощо.

Якщо комбінувати зусилля ІТ-спеціалістів, громадських активістів та представників влади і бізнесу, то в результаті отримаємо всебічну оцінку потреб сучасного суспільства та дієвих механізмів впровадження інструментів е-демократії. Цю думку підтверджує й експертне опитування Подільської агенції регіонального розвитку «Практика використання інструментів електронної демократії в Україні» в 2016 р., згідно з яким більшість громадських діячів (98,8%) переконана у необхідності проведення заходів із підвищення рівня громадянської освіти у сфері е-демократії.

Більшість опитаних експертів переконані, що громадським активістам не вистачає знань і навичок у сфері е-демократії: знань у сфері кібербезпеки (57,7%), навичок із захисту інформації (55,4%), знань щодо існуючих ІТ-ресурсів, мобільних додатків тощо (54,1%), знань щодо залучення людей до збору коштів через мережу Інтернет («crowdfunding») (53,1%). Також представники громадського сектору вважають, що їм не вистачає знань або навичок у сфері ефективного використання онлайн-ресурсів та пошуку даних (47,7%).

Інтернет-технології мають неймовірні можливості, й одним із дієвих інструментів е-демократії може стати пошук односторонніх он-лайн та залучення людей до спільної діяльності («crowdsourcing»). Одним із найяскравіших прикладів її використання в Україні став так званий «е-Майдан». 43,3% респондентів, за результатами опитування, зазначили, що хотіли б отримати більше знань та навичок у сфері краудсорсингу [11].

Вище наведені дані свідчать про готовність громадських активістів брати участь в процесах е-демократії у випадку отримання необхідних знань та навичок. Проте навіть серед експертного середовища є значний відсоток респондентів, які не бачать необхідності у використанні інструментів е-демократії (5,9%) [3]. Скоріше за все це пов'язано з відсутністю результативних практик у сфері е-демократії, а необізнаність громадян сприяє підвищенню недовіри до існуючих чи потенційних сервісів е-демократії. Оскільки сьогодні у пересічних громадян ще немає довіри до того, що механізми е-демократії працюють, це, відповідно, не стимулює до залучення нових представників цільової аудиторії.

Отже, сьогодні існує цифрова нерівність, низький рівень компетентності громадян стосовно е-урядування загалом та використання інструментів зокрема. Варто також звернути увагу на недовіру громадян до можливості ефективної взаємодії з владою. Це все призводить до того, що процеси е-демократії мають тенденцію до сповільнення, а кінцевий споживач (громадянин) не залучається до процесу прийняття рішень в державотворенні, у розв'язанні регіональних проблем [12; 13; 14].

Без активізації громадянської освіти будь-які зусилля з боку органів влади чи інститутів громадянського суспільства щодо розбудови е-демократії виявляться

неефективними, а громадськість не знатиме, як раціонально скористатись запропонованими можливостями. До проблем реалізації е-демократії слід віднести наявність суттєвих обмежень у доступі до Інтернету (електронну нерівність); низький рівень інтересу користувачів до е-комунікації із органами публічної влади; брак компетенції у сфері е-урядування та е-демократії; низький інтерес громадян взагалі до е-комунікації; відсутність Інтернет-платформ для масового обговорення і відбору актуальних суспільно-політичних проблем тощо. Результатами впровадження е-демократії повинні бути прозорість, зменшення бюрократизму, підвищення ефективності державних установ тощо. У подальших наукових дослідженнях потребує вивчення проблема безпеки і маніпуляцій у просторі електронного документообігу, е-урядування тощо.

1. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга : становлення людини друкованої книги / М. Мак-Люен ; пер. з англ. В. І. Постнікова, С. В. Єфремова. – К. : Ніка-Центр, 2001. – 464 с.
2. Розпорядження Кабінету Міністрів України №386 від 15 травня 2013 р. «Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу :
<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80>
3. Аналітичні записки з ефективного е-урядування [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Швейцарсько-української програми «Електронне врядування задля підзвітності влади та участі громади» EGAP. Компонент «Національна політика». – Режим доступу :
<http://egap.in.ua/natsionalna-polityka/>
4. Постанова Кабінету Міністрів №835 від 21 жовтня 2015 р. «Про затвердження Положення про набори даних, які підлягають оприлюдненню у форматі відкритих даних» [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – Режим доступу :
<http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248573101>
5. UN E-Government Survey 2016 [Електронний ресурс] // UN E-Government Knowledge Database. – Режим доступу :
<https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2016>.
6. До річниці запровадження е-петицій в Україні: демократія одним кліком [Електронний ресурс] // Ресурсний центр ГУРТ. – Режим доступу :
<http://gurt.org.ua/articles/34329/>
7. Е-демократія в Україні: погляди громадян та ключових зацікавлених сторін [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Швейцарсько-української програми «Електронне врядування задля підзвітності влади та участі громади» EGAP. Компонент «Національна політика». – Режим доступу :
<http://egap.in.ua/natsionalna-polityka/>
8. Consumer Barometer with Google [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.consumerbarometer.com/en/trending/?countryCode=UA&category=TRN-NOFILTER-ALL>
9. United Nations E-Government Survey 2016. E-Government in Support of Sustainable Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://workspace.unpan.org/sites/Internet/Documents/UNPAN96407.pdf> (дата звернення 12.11.2016)
10. Зелена книга державної політики у сфері електронного урядування [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://e-zakon.org/2142a/> (дата звернення 11.11.2016).
11. Результати експертного оцінювання. Практика використання інструментів електронної демократії громадськими організаціями в Україні [Електронний ресурс] / О. Гречко, І. Когут, О. Левченко, А. Яскевич. – Режим доступу :
<https://drive.google.com/file/d/0B-bC7Ah8JpqlR05RWGpIWnBjamM/view> (дата звернення 10.11.2016)

12. *Денисюк С. Г.* Електронна демократія: перспективи для України [Електронний ресурс] / С. Г. Денисюк // Сутність та перспективи впровадження електронної демократії в Україні : міжнародна науково-практична конференція, 15 листопада 2016 р. – Вінниця : ВНТУ, 2016. – Режим доступу :

<http://conferences.vntu.edu.ua/index.php/e-democracy/e-democracy2016/schedConf/presentations>

13. *Корнієнко В. О.* Проблеми та перспективи впровадження електронного управління в Україні [Електронний ресурс] / В. О. Корнієнко, В. А. Підлубний // Сутність та перспективи впровадження електронної демократії в Україні : міжнародна науково-практична конференція, 15 листопада 2016 р. – Вінниця : ВНТУ, 2016. – Режим доступу:

<http://conferences.vntu.edu.ua/index.php/e-democracy/e-democracy2016/schedConf/presentations>.

14. *Корнієнко В. О.* Е-демократія як інноваційна форма народовладдя [Електронний ресурс] / В. О. Корнієнко // Сутність та перспективи впровадження електронної демократії в Україні : міжнародна науково-практична конференція, 15 листопада 2016 р. – Вінниця : ВНТУ, 2016. – Режим доступу :

<http://conferences.vntu.edu.ua/index.php/e-democracy/e-democracy2016/schedConf/presentations>

Maxim Rozumny

National Institute for Strategic Studies (Kyiv, Ukraine)

DEMOCRACY BUILDING IN UKRAINE: KEY CONTRADICTIONS

Maxim Rozumny. Democracy building in Ukraine: key contradictions.

Initially, the project for building democracy in Ukraine was characterized by a certain contradictory nature and suggested that liberalization of forms of public life should have been superimposed on the relatively intensive processes to form a political nation.

During the entire period of social reforms in Ukraine the public awareness has been focusing on several marks of national development. The concepts of “building a state”, “building a civil society” and “formation of a political nation” were most widespread. Their value and strategic priorities often competes with each other in reality.

The focus on “building a state” unambiguously makes the national idea of state sovereignty higher than the social idea of democratic self-government. Although a national idea is usually based on conservative values, as it has not been based on substantial tradition since Ukraine’s independence (institutions and public practices), it has quite quickly lost its motivation. The project for “building a civil society” cannot be directly connected with a certain historical period of Ukrainian independence to date, as it was present in the public sphere with a utopian background, which was not fed by connection with reality so much as extreme remoteness from the same. This status of a distant, yet inapproachable ideal spawned both the advantages and disadvantages of the concept of a “civil society”.

The project to “form a political nation” emerged in the Ukrainian intellectual space later on, when the projects to “build a state” and “build a civil society” had started to become ceremonial attributes of public communications rather than products reflecting the current trajectory of the country.

Today therefore, the concepts of a “civil society” and a “political nation” are equally present in the public awareness of Ukraine as landmarks of national development, public and political transformations and are often used as mutually complementary components of a single strategy.

The path of democratic transit in Ukraine emerged as more complicated. Here, the authoritarian political regime had not managed to consolidate itself, when faced with the activism of the civil society. On the one hand, it was part of a society oriented toward the national modern that stood against the restoration of post-Soviet authoritarianism and, on the other, a considerable layer of intellectuals and businesspersons oriented toward the postmodern version of liberalism and globalism.

The theory of democratic transit, which was mainly formed within the limits of the institutional approach, paved the way for democratic management institutions to adopt a decisive role in transforming non-liberal communities. It proposed a simple solution. As liberal transformations in the West resulted in formalization of the respective standards, values and practices in the form of democratic institutions, an adverse effect could be expected and the emergence of a liberal society based on democratic institutions.

The end result was unexpected in some respects, resulting in a so-called façade democracy, with a significant portion of actually functioning social standards and principles degraded to demonstratively feudalistic forms. At the same time, however, the institutional frame (or façade) of the political system remained “improved”. Moreover, client-based, corrupt and demonstratively criminal social structures not only learned to utilize the institutions of representative democracy, but also managed to fit the democratization changes themselves in the context of their own corporate strategies.

In terms of political history, the previous period of Ukraine can be characterized as an oligarchic consensus; ruined at a certain stage by an attempt to monopolize power by Yanukovich’s surroundings.

The 2014-2015 crisis resulted in the political domination of “political projects”, rather than parties in the classical sense, as major subjects of political competition, projects, which, given the character of their emergence and functioning, balance between business start-up logics and the promotional laws of pop stars.

The most important means of assessing the quality of democracy, Ukraine has degraded, during the period when it was supposed to actively arrange its democratic bases. One answer may be that the conscious efforts targeting democracy have not yet spawned sufficiently comprehensive consequences. However, it is already clear that instead of adopting progressive social innovation, we have social mutation, which resembles the expected result according to certain exterior features, but which radically contradicts the conception of reform.

Oligarchy in the Ukrainian political and social context means a situation, when wealth is used to preserve a monopoly of power and power is converted into wealth. In fact, an oligarchy means

usurpation of power, when people are deprived of sovereignty and major management facilities are appropriated by an organized group.

Only the republic may become an alternative to oligarchy in Ukraine. The republic, as we understand it, denotes a kind of political organization of citizens, who founded the state, based on common values and generally accepted rules of community life.

Key words: building democracy, civil society, political nation, oligarchy, republic.

Conceptual landmarks of a transit society

During the entire period of social reforms in Ukraine, after the ultimate refusal from the Marxism-Leninism doctrine, public awareness has been focusing on several “objectives”, which had differing levels of topicality and popularity at various times, but which remain under discussion even today. The concepts of “building a state”, “building a civil society” and “formation of a political nation” were most widespread.

Moreover, despite the lack of direct contradiction between them from a theoretical perspective, which means that if desired, these approaches could be united to form a comprehensive program for social transformations, their value and strategic priorities often competes with each other in reality.

The focus on “building a state” unambiguously makes the national idea of state sovereignty higher than the social idea of democratic self-government. Although a national idea is usually based on conservative values, as it has not been based on substantial tradition since Ukraine’s independence (institutions and public practices), it has quite quickly lost its motivation.

The Ukrainian state was developed by the former Soviet political establishment, which paradoxically distanced itself from the global outlook and cultural attributes of the Ukrainian national identity. It was the only possible “state approach” in a country that actually maintained the Soviet social structure and political culture. However, among the liberal and national-oriented intellectuals, the project to reanimate the former Ukrainian SSR, even under the cloak of independent Ukraine and with ideological and stylistic inclusion of national colors did not attract any significant support.

The concept of “building a state” is mainly associated with the short presidency of L. Kravchuk and the transitional period between the first and second presidencies of L. Kuchma. Moreover, these periods all swiftly ended in internal political crises and sporadic protests, which is why nowadays, this public project has practically lost its adherents and may only be reanimated in the following two radical variants: as a project of a more consistent nationalistic regime and as one of radical post-Soviet restoration (particularly, implemented according to the Belorussian or Russian models).

The project for “building a civil society” cannot be directly connected with a certain historical period of Ukrainian independence to date, as it was present in the public sphere with a utopian background, which was not fed by connection with reality so much as extreme remoteness from the same. This status of a distant, yet inapproachable ideal spawned both the advantages and disadvantages of the concept of a “civil society”.

Political discussions irrevocably recognized the desirability and even need to “build a civil society”, but at the same time, no-one associated this notion with a real programme for public transformations. The concept of a civil society, therefore, played the role of a rhetorical conclusion for most public discussions and safeguarded the strategic uncertainty and conceptual incompleteness of the Ukrainian public reform project as such.

As a rule, the developed “civil society” was mentioned as the prerequisite for national development, which is not sufficiently presented nowadays; though with hope for the future by allowing disengagement, to a certain extent, from the real contradictions of public life in a given place and at the given time. In line with this distant landmark, there are usually appeals to “form a middle class”, achieve a new top-quality “national elite” and hopes for the “new generation”.

The project to “form a political nation” emerged in the Ukrainian intellectual space later on, when the projects to “build a state” and “build a civil society” had started to become ceremonial attributes of public communications rather than products reflecting the current trajectory of the country.

Despite sounding somewhat academic, the concept of a political nation acquired a special conceptual and value connotation in Ukraine, as determined by the specific character of the cultural, historical and political concept applied to formulate the same.

The idea of a “political nation” as a public project enabled to a) formalize the refusal from the ethnocentric approach to the national state project; b) connect the interests of patriotic citizens with the functioning of the state political system; c) determine a new identity model, which could become the object of modern social technologies and state policy; d) renew the stylistics and rhetoric of cultural, public and political discussions by encouraging their participants to advance new ideas and initiatives.

Today therefore, the concepts of a “civil society” and a “political nation” are equally present in the public awareness of Ukraine as landmarks of national development, public and political transformations and are often used as mutually complementary components of a single strategy.

Alongside, depending on what the notion of a “civil society” represents, its development can be understood as certain targeted activities which underpin the political nation or as other activities which suggest an alternative strategy for public transformations.

In the first case, a civil society is understood as one of citizens who share certain values and global outlooks, manifest solidary will, take joint decisions and interact based on political institutions. In this context, the development of a civil society and formation of a political nation represent the same process and these two notions only differ by the focus of examining the issue of public self-organization. The notion of a civil society focuses on the social qualities of every citizen and dominating standards and methods for interaction between social actors, while that of a political nation mainly appeals to social integration factors, such as identity, collective self-awareness and political involvement.

Alternatively, when we refer to a civil society as an aggregate of autonomous individuals and their groups that separate themselves or, to a certain extent, oppose from or to the state, the strategies to form a political nation and develop a civil society are formulated differently. They reflect the dialectical unity of integration and disintegration processes, which can always be found in society, but may become a direct contradiction when building a nation. In particular, the strategy for autonomation of a civil society represents an additional factor to delegitimize political institutions formed to maintain the unity of a political nation, such as identity, human rights and obligations, parties, ideologies and bureaucracy.

The principles of this approach suggesting domination of the individual over the collective, private over public, increased care for minorities’ social comfort, theory and practice of multiculturalism, pacifism and escapism create generally unfavorable conditions under which to disseminate mobilizing ideas and actually render consensus decisions on key issues related to national development impossible.

The major strategies for the design of the Ukrainian nation represented by concepts of state development, formation of a civil society and a political nation can be qualified as major politico-ideological trends of the modern world, such as etatism (in the wider sense of the word, as used by M. Castells [1], for example), capitalism (as one of the versions of liberalism, which, according to M. Castells, dominates in the globalized trend today) and republicanism.

Contradictory nature of the liberal and national projects in Ukraine

Initially, the project for building democracy in Ukraine was characterized by a certain contradictory nature and suggested that liberalization of forms of public life should have been superimposed on the relatively intensive processes to form a political nation. Such superimposition would have proceeded unhindered had it been the 19th or early 20th century. The classical European modern era really paved the way to establish institutions of a liberal society in national forms.

The national self-awareness at the time emerged naturally during national liberation movements or wars against external enemies accompanied by ideological nationalism, identity unified via education, printed media etc. At the same time, democratic institutions were established during acute internal political conflicts, in the forms of revolutions, civil wars, parliamentary crises, ideological radicalism and political extremism.

However, such a route to democracy is unacceptable in the postmodern era, with its tendency to avoid aggravating contradictions and disapproving of ideological and political extremities. The “vegetarian menu” of the democratic transit of the late 20th – early 21st century, which the West offered to post-Soviet democracies, mainly comprised recipes for denationalization, the development of civil society and installation of political institutions of liberal democracy, which the developed countries had optimized by that time. Accordingly, if classical Western democracies were formed based on centuries of their own experience, post-Soviet countries were offered to lead that way for a short period and based on other countries’ experience fixed in the form of institutions, standards and values, which should have been taken for granted.

The experience of Central European countries integrating into the European cultural and political space proves that such a “discipular” approach to building democracy may be successful. The procedures for joining NATO and the EU meanwhile are firstly motivated by bitter experience of Soviet totalitarianism and secondly, by the example of prosperous Western countries remaining at the height of their might and prosperity, allowing the formation of a socio-political order, which generally meets the modern democratic standard. The thesis of the “return” of the respective countries and nations to their original identities, which refer to European civilization, was the ideological motivator behind this process.

Accordingly, social innovation in Central Europe, made under “laboratory” conditions and Western control and support (including direct financing of structural and institutional reforms, investments and building modern infrastructures) was a success.

However, such “laboratory” conditions could not be created for the countries of the former USSR (except the Baltic States). Besides, the liberal projects in these countries, as stated above, had to be implemented under conditions of active development of nations and states. The contradictory nature of the national modern and liberal-democratic postmodern trends, exacerbated by weak “discipular” motivation and the lack of real support for the post-Soviet societies by the West – all these circumstances significantly complicated the process of implementing social innovation in the form of Western democracy in the post-Soviet space. In most cases, it spawned hybrid regimes, which saw authoritarian power meeting the population’s paternalistic expectations and democratic institutions functioning in formal “demonstrational” mode. These societies formed in various parts of the modern world (Latin America, East Europe, South East Asia, the Middle East) are described by political analysts as neo-patrimonial. [2]

The path of democratic transit in Ukraine emerged as more complicated. Here, the authoritarian political regime had not managed to consolidate itself, when faced with the activism of the civil society. On the one hand, it was part of a society oriented toward the national modern that stood against the restoration of post-Soviet authoritarianism and, on the

other, a considerable layer of intellectuals and businesspersons oriented toward the postmodern version of liberalism and globalism.

Due to certain historic circumstances, the vector of liberal-democratic motivation in Ukraine coincided with the anticolonial (national liberation) protest, as a return to authoritarianism in domestic policy meant a return to the orbit of the reviving Russian Empire in foreign policy. At the same time, the contradictory nature of the “national renaissance” logics and the requirements of liberal-democratic pluralism (and denationalization) spawned and continues to spawn numerous ideological misunderstandings and political excesses.

One example is the misunderstanding of the identity conflict that accompanies the power crisis in Ukraine, ongoing since 2004. The identification of civil conflict in Ukraine as an inter-ethnic and inter-confessional conflict, which the world community faced up to in the Middle East or the countries of former Yugoslavia, is a methodical mistake. Analogies with the conflict between Vendee and Paris during the French Revolution or the North-South conflict during the American Civil War seem more appropriate.

The fact is that it is not archaic identities based on tribal or confessional commonality that are in conflict in Ukraine, but different parts of the political nation in the process of its establishment. The delimitation is not aligned with ethnic features and language identity, but divides the citizens involved in the national building project and the reactionary part of society intending to maintain the status quo or return to the pre-national (imperial) period. Accordingly, the suggestions to settle the Ukrainian conflict based on A. Lijphart’s theory of consociational democracy on the Bosnian precedent will result in defeat. The internal conflict here reflects not the country’s division, but, conversely, a convincing symptom showing united public awareness and the national organism as such. In particular, this is proved by sociological survey data, which demonstrates the vigorous growth of the intention to maintain the country’s unity during this period involving aggravation of political and ideological proneness to conflict. [3]

However, the current crisis involves not only objective preconditions, but also specific perpetrators and political figures that utilized the contradictory nature of the transitional identification of Ukrainians for covetous aims.

It is insightful to compare two indicators, namely the results of the 2002 national parliamentary election and 2004 presidential election respectively. We are particularly interested in the results of political forces that later boosted motivation among adherents to pro-Western and pro-Russian vectors of Ukraine’s development. We mean “Our Ukraine” and Viktor Yushchenko, on the one hand and the Party of Regions and Viktor Yanukovich, on the other. Accordingly, in 2002, Yushchenko’s party won the support of about 24% of voters in the national multi-mandate constituency, while the then ruling party, “For United Ukraine” Bloc, won only 12%. It is noteworthy that the ruling bloc only won an absolute majority of votes in the Donetsk Region, headed by governor Yanukovich.

Two years later however, support for the two major presidential candidates, Yushchenko and Yanukovich, was almost even (initial voting results of 39.87 and 39.32%, respectively). What happened over two years allowing the support of the authorities and their representative to double during the election campaign? The answer is the sharp change in the accents and political messages of the ruling party. After seeing its obvious loss in the traditional centrist positioning (moderate patriotism, care for the state, focus on everyday needs of people), the headquarters of the future presidential candidate Yanukovich staked on the pro-Russian reactionary electorate by motivating it with a nationalistic threat represented by the pro-Western candidate Yushchenko. It is fair to say that similar mobilizing technology was applied by Yushchenko’s headquarters earlier (in 2002), when it turned its candidate from a successful banker and official into the leader of national renaissance.

Accordingly, during the power struggle, the administrative and economic groups utilized the latent conflict of identities associated with the process to form a political nation. In future, the respective corporations would find this motivation lever irresistible, despite of the direct threat to the state, which the escalation of the civil conflict imposed.

From this perspective, the election strategy applied by the Party of Regions on 2012 was a turning point. Despite expectations, the political force of President Yanukovich did not stake everything on civil reconciliation, but on escalation of the conflict, by adopting a scandalous law immediately prior to the election, which actually restricted the official status of the Ukrainian language and in so doing, triggered the forceful resolution of the conflict of identities; implemented in 2013-2014. However, it is reasonable to suppose that Yanukovich and his environment were already determined in this decision, not so much by the logics of the domestic political struggle as by the foreign political obligations before the Russian Federation.

It is safe to say that the identity card was initially played by the oligarchic groups in the domestic political struggle and later became the subject of trade in the foreign political market.

Vector of democratic transformations in Ukraine

The theory of democratic transit, which was mainly formed within the limits of the institutional approach, paved the way for democratic management institutions to adopt a decisive role in transforming non-liberal communities. It proposed a simple solution. As liberal transformations in the West resulted in formalization of the respective standards, values and practices in the form of democratic institutions, an adverse effect could be expected and the emergence of a liberal society based on democratic institutions.

Accordingly, the major democratization strategy and tactics involved establishing non-government structures everywhere and installing democratic standards and procedures formed in the West in the process of its own liberal evolution into the post-Soviet political reality.

However, the end result was unexpected in some respects, resulting in a so-called façade democracy, with a significant portion of actually functioning social standards and principles degraded to demonstratively feudalistic forms. At the same time, however, the institutional frame (or façade) of the political system remained “improved”, including with the recommendations of the Venice Commission in mind.

Moreover, client-based, corrupt and demonstratively criminal social structures not only learned to utilize the institutions of representative democracy, but also managed to fit the democratization changes themselves in the context of their own corporate strategies. One example is the permanent processes of “administrative reform”, manipulations with the election system and controversial collisions of the domestic “constitutional process”.

The evolution of the Ukrainian party system during the period “before and after the Maidan” waxes eloquently on this objective law.

Despite the fact that since 1998 (the year of the first parliamentary election held according to the proportional system), political parties have, in theory, been the main focus of political responsibility, the source of personnel and voicer of people’s interests and their roles in the process of constitutional and election law, changes have just been strengthened, although the party system itself has been gradually declining all the while.

This can be proved by a) the rate of distrust at political parties reflected by social surveys; b) instability of the party system with continuously changing leaders, amalgamations and controversies, political “suicides” and unfriendly “mergers”; c) the tricky, non-transparent and non-democratic structure of parties themselves, mainly built around the public figure of the leader and/or the source of shadow financing.

In terms of political history, the previous period of Ukraine can be characterized as an oligarchic consensus; ruined at a certain stage by an attempt to monopolize power by

Yanukovych's surroundings. Political parties served this consensus in the sense that they a) did not allow "alien" elements not incorporated in their crime families to operate the levers of political and administrative control; b) played a balancing role in resolving periodic conflicts among relevant parties and facilitated the quotation of spheres of interests; c) acted to catalyze social tensions as by-effects of the rule of oligarchs.

The 2014-2015 crisis was distinguished by the high level of dynamics in the Ukrainian political system. The Party of Regions, the most powerful party structure of the entire independence period and considered the ruling party, vanished from the scene and the Communist Party of Ukraine became politically marginal. Earlier, the political project of S. Tihipko "Strong Ukraine" was through, as well as the association of "orange" forces under the "Our Ukraine" brand. "Fatherland", one of the most consolidated political parties, split and lost its leading positions.

As early as during the preparatory periods for the Euromaidan and during the post-revolution period, a short evolution from bloom to waning was experienced by political parties such as "Svoboda" ("Freedom") and the Ukrainian Democratic Alliance for Freedom (UDAR). Significant crisis phenomena can be observed, even among the victors of the 2014 parliamentary election, the Radical Party of Oleg Liashko, "Samopomich" (Self Reliance) of Andrii Sadovyi and "People's Front" of Arseniy Yatsenyuk and Oleksandr Turchynov.

The situation with the pro-presidential political force, which changes its name every election campaign, is uncertain, as well as with the Opposition Bloc, which intends to strengthen its adherence monopoly of reactionary electorate.

The 2014-2015 crisis resulted in the political domination of "political projects", rather than parties in the classical sense, as major subjects of political competition, projects, which, given the character of their emergence and functioning, balance between business start-up logics and the promotional laws of pop stars.

At the same time, the "market" for political representation itself, i.e. the demand for ideology, leadership and activities, has essentially remained static. The Ukrainian society remains predominantly trammled by the same ideas, motivations and emotions, as it was throughout the whole period of independence. With paternalism, instability and a partial conflict of identity, the search for influencers, a lack of trust in institutions and expectations of a "powerful hand" remain the stand-out features.

It is also likely to be these relatively infantile features that underpin the efficiency of manipulating technologies that proved their worth in the Ukrainian political market and triggered the current critical state of the party system and system of political representation.

The archaism and narrow-mindedness of social demands and expectations of the electorate are exploited by the political class to obtain a management mandate according to democratic procedures. For this purpose, it utilizes postmodern media technologies, rendered more convincing by mechanisms for archaic violence against the will and awareness of individuals, such as bribes, intimidation and involvement in corporations.

The emergence of new political projects based on the network, virus and other mobilizing technologies, all of which financed by alternative sources, including external, is a consequence of applying such approaches. Advertisements of party brands are becoming increasingly aggressive, party leaders are becoming increasingly glamorous and the environment of "party activists" is becoming more professional; acquiring features of corporate closeness.

Consequently, the evolution of the Ukrainian party system reflects the decay of the system as a means of politically representing the democratic model as such. Accordingly, it is unsurprising that many experts and active citizens seek an alternative to such representation in other public forms, particularly the non-government sector. This alternative is ideologically connected with the civil society concept, which, as stated above, is one of the constants of the

democratic transit awareness. This is why understanding the major vector of transformations is contingent on adding a review of how civil society institutions evolve, which took place simultaneously with the metamorphoses of the development of parties, to our analysis.

Over the past two decades, Ukraine has been consciously implementing a program to “build a civil society”, the main mechanism of which was to secure financing for various projects of domestic non-government organizations (NGO) by foreign donor organizations.

The development of liberal democracy in the ruins of totalitarianism seemed to constitute spontaneous self-organization of local forms of the “civil society” on new (liberal, market, competitive, pragmatic) bases, which should have been gradually and collectively grown to form an integral democratic society.

For this purpose, the institutions of civil society obtained external support, which should have given them a decisive competitive advantage in the struggle against “outmoded” social forms, which persist due to the ideocratic, transnationalistic and paternalistic motivation of the population.

However, in Ukraine, just as in most other post-Soviet countries, these expectations proved false, as was also recognized by several Western researchers. [4]

The large-scale transformation project based on the strategy to institutionalize the “civil society structures” de facto spawned a thin social layer of public figures, most of whom were “leaders” of fictitious grantees and only a few of which were actually acting expert centers and separate mobilizing units of liberally oriented youth.

Moreover, despite the main assessment criterion of each project financed by G. Soros, the NED or the NDI of social importance measured as the number of people, whose lives may be influenced by implementing the planned measures, the ideologists of civil society development have achieved almost nothing in the past 20 years. Instead, they merely managed to dominate the public conceptual sphere.

The concept of civil society development was established in the process of permanent recruitment into respective public discussions of domestic intellectuals, for whom adoption opened up new prospects for comprehension of the public reality. Under conditions of bankruptcy of the Marxist ideological scheme, these prospects were expected and in demand. They included a very powerful motivating factor of freedom from previous dogmas and stereotypes.

The effect of liberation was even more virtuous given the emergence of an alternative income source, which was exclusively important to the layer of intellectuals actually deprived of the social order on the part of corrupt bureaucracy and criminalized businesses, which, during the entire period of transformation, monopolized the national distribution of public benefits.

The concept of civil society development thus gained a small, but very influential group of support in Ukraine. This group, retaining a certain autonomy to a greater or lesser extent with regard to “wild” extra-institutional practices, which tended to guide Ukrainian society in the real lives of most members, established its domination among experts and, almost unchallenged, formed a conceptual component of the domestic political discussion.

Consequently, the respective notions defined the generally accepted coordinate grid, which today is experiencing verbalization and comprehension of practically any public problems. From project descriptions and reports on project implementation, popular brochures and lecture notes, these notions became analytical and strategic elaborations, documents on state policies and party programs. It often happened automatically, without any references to original sources, theoretical and methodical discussions, understanding of the internal contradictory nature of concepts and assessment of their connection with the social realm.

Ultimately, it led to the same consequences as the institutional support for the party system. The monopoly of parties in the political sphere is perceived as the same non-alternative

condition for democratic development as is the delegation of the functions of expression and protection of public interests to non-government organizations. However, the first and second functions are implemented de facto in an explicitly unsatisfactory manner and are turning into an means of obvious fraud and manipulation.

Crisis of the democratic project in Ukraine

The most important means of assessing the quality of democracy, Ukraine has degraded, during the period when it was supposed to actively arrange its democratic bases.

One answer may be that the conscious efforts targeting democracy have not yet spawned sufficiently comprehensive consequences. However, it is already clear that instead of adopting progressive social innovation, we have social mutation, which resembles the expected result according to certain exterior features, but which radically contradicts the conception of reform.

There may be several explanations. Firstly, the democratic transit project may be utopic and unrealizable in principle. Secondly, the measures taken may have been incorrect or insufficient. Thirdly, although democracy in Ukraine is being arranged properly, the process includes a crisis component, which we can currently observe.

To prove or deny the first and third versions, we should not so much study the Ukrainian experience in building democracy as generalize the world experience, which is outside the limits of our study theme. Accordingly, we will restrict ourselves to a more detailed analysis of the second version. If it is correct, then either our assessment of the original social environment that should have been reformed or that of the efficiency of the suggested measures must be wrong. Regardless, we should ensure adequate identification of the political life currently established in Ukraine as the original focus of our analysis and subsequent actions.

In our opinion, it is quite reasonable to use a notion to define this form, which has already become ingrained in Ukrainian political discussion and ever more generally characterizes various functional aspects of the authorities, civil society and the mechanisms for political representation. We mean the notion of oligarchy and clearly not the term that Ancient Greek philosophers used to tell forms of government apart. Just like democracy, oligarchy in the modern context includes features of a generalized notion to define the form of the political and economic domination built on estate-corporate solidarity of a limited circle of persons.

The notions of “oligopoly” [5] or “neo-patrimonialism”, as used by political observers to define such matters seem more academic and correct. However, the advantage of the term “oligarchy” is in its actual involvement in the language of political struggle and social transformations. This involvement in the interests and strategies of participants in real public processes not only enables the use of the notion of oligarchy as an instrument to study reality, but also as an instrument for transformation of the same.

Accordingly, a modern oligarchy not only denotes the power of a corporatized group built on property superiority. Oligarchy in the Ukrainian political and social context means a situation, when wealth is used to preserve a monopoly of power and power is converted into wealth. In fact, an oligarchy means usurpation of power, when people are deprived of sovereignty and major management facilities are appropriated by an organized group.

An oligarchy means all political and economic life is controlled by several corporations forming a confederacy. They monopolistically distribute financial resources, control authorities, politicians and media. Why is it bad? Because they manage the country in the interests of their groups, not in those of the nation and the difference may be huge.

Oligarchies parasitize the state and ignore the common good, unlike an aristocracy, which Aristotle considered to the optimal form of government, to lead society to prosperity.

How do they manage? Via politicians with power and those who remain in opposition, parliamentarians and officials. Mainly however, using law enforcement agencies and criminals as well as mass media, chief among which is television.

Why is an oligarchy so powerful? Because it controls property and is in a confederacy against citizens. An oligarchy is invincible until consolidated. It can endlessly riffle political packs of cards, nominate new jumping jacks as “tribunes of the people”, change places of power and opposition, keep people in tone via political shows and comedies. At the same time, the limits of spheres of influence, schemes of parasitizing on the state and its interests, covering each other's backs and the principle of non-admission of outsiders remain untouched.

This system was established in Ukraine while the government of L. Kuchma was in power and successfully survived the government of V. Yushchenko. The delicate appeal of the leader of the Orange Revolution to “detach power from businesses”, which replaced the maximalist slogan “Bandits must be imprisoned”, hinted that oligarchies should be removed from state affairs. However, everything actually ended in redistribution of the spheres of influence and even more cynical plundering of national wealth.

The Orange Revolution did not harm the oligarchies, but on the contrary, bolstered their immunity. In particular, it included crisis technologies into its arsenal of self-protection and used these technologies (and the respective managers from among well-known politicians) in future.

Many people consider the Euromaidan an anti-oligarchy revolution. In fact, however, the Euromaidan proved a weapon used by the oligarchy against V. Yanukovich.

By 2013, V. Yanukovich and his “family” had become the greatest threat to the domestic oligarchs. The president acted almost according to the classical Aristotelian scheme – he wanted to monopolize power and replace the oligarchy with a hereditary monarchy. However, lacking both sufficient legitimacy and charisma, he tried to establish tyranny and also give allegiance to the neighboring tyrant.

Oligarchs showed a practically united front against V. Yanukovich and the crisis managers that they hired directed the Maidan’s energy into the necessary channel. Finally, the newly-minted tyrant fled and oligarchs restored the status quo.

Moreover, today, at the height of the official “fighting against oligarchy”, oligarchies are the sole masters of the country and as strong as never, despite being less consolidated than at the beginning of the second presidency of L. Kuchma, for instance. Almost openly, the groups of oligarchs started struggling for economic assets, law enforcement structures, mass media and power authorization.

The 2013-2014 protest movement and subsequent political changes in Ukraine led to a new coordinate grid, where oligarchic corporatized groups faced the need to coordinate new rules for interaction among each other and with society.

To date, these new rules remain uncertain. On the one hand, there is significant potential to revert to the state of oligarchic consensus, but with a renewed composition of its. This prospect is linked with the character of the Ukrainian political elite, which has not undergone significant changes since the Maidan and instinctively seeks conventional means and instruments for domination. The political technologies that it adopted and accumulated resources (financial, property, administrative, media) practically deprive any neo-oligarchic political alternative, whether a party, public movement or independent media, of any chances.

However, several external factors, objective by nature, hinder efforts to restore the oligarchic model to its fullest extent. Firstly, the low profitability of the socio-economic model attached to the oligarchic consensus and based on corruption and total monopolization. Under conditions of ongoing war and the crisis of the state financial system, this low profitability hinders the very survival of the country.

Secondly, the integration imperative hinders efforts to maintain the oligarchic consensus of the domestic elites. Ukraine exhausted its possibilities to survive off the road of integration processes, ultimately triggering the crisis before the Vilnius summit. Financial, property and legal transparency inevitably manifest themselves in the low competitiveness of our oligarchic groups and break their consensus; an insignificant obstacle for stronger global market players.

Thirdly, the Ukrainian society has already undergone an experience of radicalization and this experience will prompt the active social elements not to adapt to the realities of the oligarchic consensus, but rather to try and destroy them. If we combine this radicalization factor with the external pressures and low profitability of the oligarchic economy, it is clear that no-one will manage to return to the old forms of social dominance in Ukraine.

Republic against Oligarchy

Discourses on possible opponents to oligarchy and capable of overthrowing its dominance usually suggest a “middle class”, “fair businesses” and other social groups involved in the market economy mechanisms. In fact, however, the business environment in Ukraine has long been divided among oligarchs’ customers and largely functions according to laws of monopolistic and corrupt distribution. Accordingly, this business environment cannot nurture a critical mass of opponents to oligarchs.

You could suggest the potential of “honest security officials”. However, the Ukrainian law enforcement sector is so securely controlled by oligarchic groups that only the most wildly optimistic people could consider the emergence of a “Ukrainian De Gaulle” or “Ukrainian Pinochet” to be feasible.

From this perspective, almost no-one counts on professional politicians (particularly deputies), as they themselves are the main imitators of oligarchy-controlled democracy. Until recently, society had certain expectations of independent journalists and the “third sector” activists, but the political season of 2014-2015 seemed to have dashed hopes that a political career and political success would be possible in Ukraine without oligarchs’ sanctions.

Today, the oligarchy has demonstrated its unlimited potential to manage public opinion and political processes. It also shows its management methods and mechanisms within the scope of intraspecific competition, which is also where its greatest threat lies.

The fact is that these methods and manipulations are only efficient when concealed, with the state’s institutional shell on the surface, while the real levers of economic, administrative, legal and criminal pressure are beyond. When these levers emerge, the charm of façade democracy will vanish, prompting the question of an alternative.

This question will become increasingly persistent until an answer that will satisfy society has emerged.

Only the republic may become an alternative to oligarchy in Ukraine. The republic, as we understand it, denotes a kind of political organisation of citizens, who founded the state, based on common values and generally accepted rules of community life. Although no republic has yet been established in Ukraine, the signs are already emerging amid each spontaneous people’s declaration of will and self-organisation. These campaigns are mainly protest-related in nature, but also include an increasingly developed constructive social component. One example is the response of civil society (in the meaning of the republic) to foreign aggression and the need to protect the country. At that time, the protest activities transformed into creation and manifested themselves in numerous volunteers’ initiatives.

At a certain stage, the oligarchy learned to utilize civil protests and civil activities as it did for the instruments of representative democracy. However, it is these very civil activities that that represent an alternative to oligarchy, as they bear all elements of the republic.

The republic means an association of citizens, for whom the common good transcends all private or group interests. An oligarchy means an association of people, to whom personal benefits come first and their corporate interest and informal rules of co-existence with similar people come second, while the common good is the sphere of competence of hired speechwriters.

Both oligarchy and the republic use the state and democratic procedures to win, although their might and potential remain unequal. The oligarchy is a machine, which constantly improves its technologies and increases its potential. The republic comprises scattered groups and individuals lacking clear objectives and with still controversial motivations. But oligarchy is gradually exhausting the arsenal of means to support its dominance, while the republic is growing, gaining experience in the struggle and self-organization and increasing the number of its adherents.

1. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс ; Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
2. *Фисун А. А.* Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: монография / Александр Фисун. – Харьков : Константа, 2006. – 352 с.
3. Ставлення громадян України до різних варіантів її територіального устрою [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://uceps.org/upload/1394457435_file.doc
4. *Карозерс Т.* Конец парадигмы транзита / Томас Карозерс // Политическая наука. – 2003. – № 2. – С. 42-63.
5. *Дацюк С.* Доля олігархів. [Електронний ресурс] / С. Дацюк. – Режим доступу:
<http://www.pravda.com.ua/articles/2008/12/26/3653898/>

Tetiana Reva

National Academy of Government Managerial Staff of Culture and Arts

POLITICAL VIEWS OF THE REPRESENTATIVES OF THE DISSIDENT HUMAN RIGHTS MOVEMENT (M. RUDENKO, P. HRYHORENKO AND L. PLIUSHCH)

Tetiana Reva. Political views of the representatives of the Dissident Human Rights Movement (M. Rudenko, P. Hryhorenko and L. Pliushch).

The article is devoted to the development of the Dissident Movement in Ukraine. The political demands of the Ukrainian Dissident Human Rights Movement are considered. The political views of the representatives (P. Hryhorenko, M. Rudenko and L. Pliushch) of the Ukrainian Dissident Human Rights Movement are analysed.

During the 20th century, there were many human rights movements in the world. Anti-Colonial Movement (the Congo Reform Association), anti-war movements (e.g., the Civil Rights Movement against the Vietnam War) and Nonviolent Movement of Martin Luther King, Jr. were among them. The Dissident Human Rights Movement in the Soviet Union was one of the biggest.

Having minimal opportunity to openly criticize the official authorities and the Communist Party of the Soviet Union, the most active and progressive people united into civic associations and movements that called for reforms of the Soviet state. Those groups appeared in the period of stagnation of the Soviet society which covered all the fields of the national administration. At that time, the movements to protect human rights and freedoms acquired world-wide scale. Dissidents also listed their fundamental demands focused on extending and guaranteeing human rights, in particular, civil and religious freedoms. All those positions were opposite to the Marxism-Leninism ideology of the totalitarian Communist regimes.

There were many dissident movements in Ukraine in the 1970s, which can be divided into four groups: cultural and educational, national liberation, religious, and human rights ones. The cultural and educational dissidents group was represented by artists (A. Horska, H. Yakutovych), poets (V. Stus, I. Svitlychnyi, V. Symonenko, M. Vingranovskiyi), and directors (L. Osyka, S. Paradzhanov, L. Taniuk). The nationalists (V. Chornovil, L. Lukianenko, the Horyn brothers) presented the national liberation one. Religious dissidents fought for freedom of conscience. V. Romaniuk, Y. Slipyi, G. Vins, etc. were among them. The human rights movement called for establishing democratic values though the reforms of the state regime. Its famous representatives were P. Hryhorenko, M. Rudenko, and L. Pliushch. In this article, we focus on them personally and on their political demands in particular.

The Ukrainian Dissident Human Rights Movement included five groups of political views that regarded the following: the criticism of Stalinism, the protection of human rights and freedoms, the rehabilitation of the nations, the political system of the Soviet Union, and the Ukrainian opposition. The Human Rights Movement united universal democratic values, such as pluralism, the principle of the division of power, the idea of people's sovereignty, the freedom of expression, and the defence of the rights of national minorities. The people wanted to build a democratic, legal and social state that would be based on different left-wing political doctrines such as Leninism, Marxism, and Socialism were considered the main representatives of this trend.

By researching the political views of the representatives of the Human Rights Movement, one can evaluate the importance of democratic values for the development of Ukraine. The progressive ideas of the dissidents concerning reforms of the Soviet society, openness, perspectives of the society of equal opportunities, etc. based on the social democracy.

Key words: the Ukrainian Dissident Movement, the Human Rights Movement, democracy, socialism, criticism of Stalinism, humanism, rehabilitation of nations.

In the beginning of the 21st century, the political community started a new discourse on the democratic values and multiculturalism. It became a result of diverse migration and antidemocratic processes that had happened in the world. Among them are military conflicts, economic crises and terrorism. All these processes have actualized such problem as protection of fundamental human rights and freedoms that represent the basis of legal, social, democratic, and civil society. Current political and social situation in Ukraine makes us guarantee against any kind of discrimination.

During the 20th century, there were many human rights movements in the world. Anti-Colonial Movement (the Congo Reform Association), anti-war movements (e.g., the Civil Rights Movement against the Vietnam War) and Nonviolent Movement of Martin Luther King, Jr. were among them. The Dissident Human Rights Movement in the Soviet Union was one of the biggest. In the Soviet period, the researchers did not have any opportunity to analyse either that phenomenon itself or the dissident progressive ideas as a whole. Today, the main task of the Ukrainian scientists is to restore our national memory and political traditions.

The issue on the Dissident Movement is analysed by many foreign researchers, e.g. L. Alekseeva, A. Bezborodov, K. C. Farmer, V. Kravchenko, A. Podrabynek, A. Shubin, S. Vesse, R. van Voren, etc. The variety of works authored by the Ukrainian historians, political scientists, philosophers are devoted to this topic. The Ukrainian Dissident Human Rights Movement is researched by O. Bazhan, V. Derevynskyi, I. Dobranska, H. Kasianov, R. Korohorodskyi, V. Lytvyn, V. Morozov, A. Rusnachenko, L. Vedmid, and others. Inasmuch as, the most important scientific resource of information is memoirs of famous participants of the Ukrainian Dissident Movement. We can list such names as V. Chornovil, S. Hluzman, P. Hryhorenko, L. Pliushch, M. Rudenko, D. Shumuk, Y. Sverstiuk, etc. *However, the political views of human rights dissidents are still poorly researched comparing to other dissidents' attitudes.*

The purpose of this article is to analyse the political views of the representatives of the Dissident Human Rights Movement Mykola Rudenko, Petro Hryhorenko, and Leonid Pliushch.

In accordance with the scientific approach, a dissident is a person who openly tells about their political and religious views to be opposite to the official ideology or understanding [1, p. 676].

Having minimal opportunity to openly criticize the official authorities and the Communist Party of the Soviet Union, the most active and progressive people united into civic associations and movements that called for reforms of the Soviet state. Those groups appeared in the period of stagnation of the Soviet society which covered all the fields of the national administration. At that time, the movements to protect human rights and freedoms acquired world-wide scale. Dissidents also listed their fundamental demands focused on extending and guaranteeing human rights, in particular, civil and religious freedoms. All those positions were opposite to the Marxism-Leninism ideology of the totalitarian Communist regimes.

T. Lugashina distinguishes three stages of the development of the Ukrainian Dissident Movement:

- 1) the end of the 1950-s – the beginning of the 1960-s: the protests were anonymous; dissidents used national symbols and postcards;
- 2) the second half of the 1960-s – 1970-s: dissidents created the forms of legal nonviolent political struggle;
- 3) 1976-1978: the period is associated with the signature of the Helsinki Final Act (1975) by the Soviet Union [2, p. 104].

The Ukrainian dissident movements can be divided into four groups: cultural and educational, national liberation, religious, and human rights ones. The cultural and educational dissidents group was represented by artists (A. Horska, H. Yakutovych), poets (V. Stus, I. Svitlychnyi, V. Symonenko, M. Vingranovskyi), and directors (L. Osyka, S. Paradzhanov, L. Taniuk). The nationalists (V. Chornovil, L. Lukianenko, the Horyn brothers) presented the national liberation one. Religious dissidents fought for freedom of conscience. V. Romaniuk, Y. Slipyi, G. Vins, etc. were among them. The human rights movement called for establishing democratic values though the reforms of the state regime. Its famous representatives were P. Hryhorenko, M. Rudenko, and L. Pliushch. In this article, we focus on them personally and on their political demands in particular.

Mykola Rudenko was the first person who openly stated the crimes and tragic mistakes of Stalinism. He was the Soviet writer, poet and journalist whereas we know him as one of the leaders of the Ukrainian Dissident Movement and the head of the Ukrainian Helsinki Group.

After the 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union, the dissident wrote the letter to N. Khrushchev, the First Secretary of the CPSU. In his letter, he declared his support to Khrushchev's policy destroying the Stalin Cult. M. Rudenko determined the main reason of Stalin success as the slave psychology of the Soviet people. Their achievements were proclaimed as the results of tsars' and generals' work. The dissident analysed the main reasons of Stalinism, among which he named the absence of the electoral process, the absence of regulation of the relationships between the state institutions, the political party caucuses, the lack of deputies' responsibility before people, and super-bureaucracy. The absence of the electoral process meant the discrimination of elections at all the levels. During the Stalin period, the elections were completely formal because people did not have any choice: the authorities proposed only one candidate. The researcher stated that a bureaucrat had become the machine to strengthen Stalin's absolutism. The absence of the properly fixed relations between the state authorities and the apparatus of the Communist Party led to their merging. The same situation was observed while using the imperative mandate in the USSR. People became the servants of the state's bureaucrats [3, p. 277].

In his work 'Economic Monologues: Sketches on the Disastrous Mistake', M. Rudenko attempted to synthesize provisions of Marxism, statements of the Physiocratic School of François Quesnay, and Volodymyr Vernadsky noosphere concept. The writer underlined that the fundamental basis of any development was energy of the nature. So, people should accept it as the most important value. In his opinion, this approach to economic system and social development can influence the national future.

M. Rudenko analysed Marxism-Leninism, too. He strongly criticized the ideas of Marx and Engels stating that they went wrong with their analysis of a human being. The political scientists thought that the main criteria of a value had to be human work. The dissident stated that the criteria of a value were connected with the nature because everything depended on it. He explained the destructive policy of the Soviet Union by its choice of Marx's criteria. The theory of A. Smith, a Scottish economist, sacrificed millions lives of the Soviet people because of the wrong criteria, too.

M. Rudenko underlined that Stalinists had given an inaccurate definition of the Communism. In their conception, the adjective 'common' was replaced by the noun 'state'. The scientist thought that the best way for Communism and the Soviet well-developed economics was Communist Capitalism. The cooperative capital represented by Lenin's New Economic Policy should have become its main basis [5, p. 109].

In addition, M. Rudenko stated that the USSR had many problems in the economic and social spheres. The reason was the rapid development of the heavy and mineral industries. Those industries hardly damaged nature and people, as they did not produce or create anything but used the natural resources only. M. Rudenko proposed some reforms to save the Soviet economy. In his opinion, they should have started in the agricultural sphere in order to avoid huge reduction in productivity at plants and factories. Finally, his reforms included the following steps:

- 1) to create free market for the agricultural production;
- 2) to grant people the right to leave collective farms without any permission;
- 3) to provide people with the land parcels through fair casting of lots;
- 4) to give people the right to hand over land to private ownership in case they leave the collective farm;
- 5) to define land as the main criteria;

- 6) to declare all the objects (shops, restaurants, cafes, etc.) related to agriculture to be privately operated [5, p. 140].

M. Rudenko also presented his own vision of the future reformation of the Soviet political system and called for the following changes:

- 1) to introduce secret voting in order to avoid any manipulations of people's minds;
- 2) to increase a number of candidates in the voting bulletins;
- 3) to increase a number of political parties putting them under competition that might allow developing the society and the state;
- 4) to transfer the education system from repetition of 'learning axioms' to their explanation and understanding. Such changes could help developing critical thinking of the members of political parties and of all the society in general [3, p. 276].

Petro Hryhorenko, the Soviet general, also criticized Stalinism because of its recline to the basics of Marxism-Leninism. In his 'To the Participants of the Budapest Meeting of 13 February 1968', he noted that Stalinism was the wrong interpretation of the classical Communism. He explained why the Soviet reality was far away from the communist ideals. First of all, Stalin created the regime that was not more efficient than Capitalism. That's why there was no use in it. Secondly, the Soviet regime did not destroy the institution of the state. It improved the mechanism to oppress people, instead. Thirdly, democracy was ruined. The Communist Party of the Soviet Union transformed into the political satellite of Stalin. P. Hryhorenko wrote that the idea of building the ideal society, dreamt by the famous world philosophers, was handed to the 'pontiffs of Communism' who acted behind the closed doors [4, p. 180]. They presented all the obtained results as the best achievements of the human genius. To save the Communism, the dissident proposed the following measures:

- 1) the revision of the main political mistakes of the past;
- 2) the critical analysis of the Communist Party and its members' activities;
- 3) the reformation of the policy of the Communist Party of the Soviet Union as the antisocialist one to be opposite to ideals of Marxism and Leninism;
- 4) the international nature of the Party discussions. All the discussions had to be highlighted. People should have had free access to the materials, Communist international press and critical remarks;
- 5) the implementation of the provisions of the Constitution of the USSR within the Soviet society and state institutions. The main problem was a fictive nature of the Soviet human rights;
- 6) the idea of internationalism should have been the most important principle of the development of the civil democratic socialist society [4, p. 190].

P. Hryhorenko also analysed the Soviet state system. His work 'Revisited the State Independence and Relations between the Peoples of the USSR' is devoted to this problem. The dissident thought that the Soviet Union was the successor of the Russian colonial empire. Therefore, the USSR had replaced the colonies by the Soviet republics and had been ruled by the 'nobles' from the Communist Party. So, he stated that the Soviet Union was the partocratical colonial empire of the 20th century [7, p. 92] where the republics had no rights. To save the future of the USSR, he proposed to transform the state organization into the confederation. Each country should have had the right to form its domestic and foreign policy and the possibility to secede from the Soviet Union at any time. He underlined that the European Economic Community should become an example of such state organization [7, p. 96].

P. Hryhorenko thought that the fight for fundamental human rights and freedoms laid the foundation of the Dissident Movement in the USSR. The movement against the illegal state repressions of religious organizations and the movement of the peoples deported by Stalin were its predecessors [8, p. 62]. Later, those two movements united into the Universal Dissident

Movement. It became the response to the Helsinki Final Act of 1975 that led to the establishment of many human rights national groups in the republics of the Soviet Union.

P. Hryhorenko also paid great attention to the problem of 'small peoples' and took part in their movements. He remarked that the Western countries cherished illusions about the equality and liquidation of any kind of national discrimination. The main reason for that was the Soviet policy towards the national movements. The authorities eliminated every attempt to build national identity. Instead, the issue on 'small peoples' was still unsolved. They were represented by the Germans, Koreans, Chechens, etc. The problem of the Crimean Tatars was one of the most difficult. After the Decree of the Presidium of the Supreme Council of the USSR No. 493 'On the Citizens of Tatar Descent who Live in Crimea' of 5 September 1967 was adopted, the Crimean Tatars Movement began rapidly developing. In 1968, they made an attempt to organize the meeting in the town of Chirchik (Uzbekistan) that resulted in the mass arrests.

In his article 'Who Are the Criminals?', P. Hryhorenko criticized the policy of the USSR regarding the 'small peoples'. He underlined that it was a kind of genocide started by the two dictators of the 20th century, namely Hitler and Stalin. The main difference between their rules was the scale of tragedy. Hitler set up his terrible experiment on a huge Jewish nation, whereas Stalin started his policy from the 'small peoples'. The nations had to live in the special places called reservations. The USSR policy towards national movements had negative and positive tendencies. The positive one was connected with the justice rendered while considering the Crimean Tatars issue, and the negative tendency concerned repressions of the Crimean Tatars national activists. In the beginning of the 1960-s, the first tendency was mostly obvious, however it was changed by the second one in 1967 [8, p. 240].

As well as the other representatives of the Ukrainian Dissident Movement (V. Chornovil, P. Hryhorenko, M. Rudenko, Y. Sverstiuk), a mathematician and writer Leonid Pliushch paid attention to a great state bureaucracy that obstructed the Soviet democratic development. He underlined that the bureaucrats were the servants of the abstract 'capital'. It meant that the state shared all its profit with those people.

In general, Pliushch's political conception was the synthesis of socialist ideas, humanism and social psychoanalysis. He supported the idea of building the 'highly rationalized socialist society' that was possible under the democratic regime and adherence to ethics. The scientist criticized the political system of the USSR. He had negative attitude to the cult of personality and its identification with the state. In his opinion, the Soviet state was an 'abstract capitalist', i.e. a monopolist created by the implementation of the policies of nationalization and collectivization. He underlined that the communists did not stop exploiting people. Moreover, the state had long since become the main exploiter of the citizens. He made the conclusion that the Soviet Union was the state with the capitalist society [6, p. 79].

L. Pliushch stated that the USSR state regime could have been determined as the ideocracy that turned into the idolism. The first point meant the idealization of the communist ideas. The second one was the form of the cult of personality appeared within the society during the Stalin and Brezhnev periods.

L. Pliushch thought that the inequality of people was the most important feature of the Soviet domestic policy. Moreover, the authorities divided people into groups formed according to the national and social indicators. One could observe different means of discrimination incorporated into the policies of 'small peoples' and 'social classes'. In the social sphere, the dissident saw inequality in the authorities' attitude to villagers. People had not had passports up until the 1950-s, so they could not have travelled or gone anywhere abroad. They had to stay in their villages. The other marker was the privileged status of the members of the Central Apparatus of the Communist Party of the USSR. He underlined high standards of their lifestyles

and identified that phenomenon as ‘micro-communism’. L. Pliushch declared it to be destructive, as most people could not afford even simple candies.

However, the main tragedy of the Soviet society was connected with the policy of ‘small peoples’. L. Pliushch said that the World War II had not eliminated such awful phenomenon as Antisemitism that could be defined in two ways. According to the classical definition, Antisemitism was the aggressive military policy of the state against the Jews. We could observe it during the rule of the Third Reich in Germany and in the 1950-s in the USSR. The dissident also proposed his own philosophical interpretation of Antisemitism. He considered it as the way of thinking about and the attitude to people. He tried to show that the Soviet Union policy towards different peoples was a form of antihumanism. The terror of the 1920-s – 1960-s, deportations of people (e.g., the Germans, Crimean Tatars, Koreans, Chechens, etc.), artificial hungers of 1932-1933 and 1947 were manifestations of the state Antisemitism. L. Pliushch stressed the personal responsibility for terrible crimes because to call the whole people criminals was ridiculous. For that reason, the USSR deportation policy was determined as the act of terrible state totalitarian regime. In his opinion, nobody could be accused and imprisoned only because of their nationality, ethnicity, social class or religion. So, he called such actions ‘genocide’. In his work ‘At the Carnival of History’, he wrote that “Stalinism cannot be explained by any personal features of the leader, by any ‘objective reasons’ as the isolation of the state and need to fight against any opposition. Stalinism is not a simple cult of the political leader. It is revival of the autocracy based on the class ideology and economics” [6, p. 182].

All in all, L. Pliushch paid attention to the tendency of the Russification of the non-Russian nations. It obstructed other republics from developing and made their people have a strong sense of being inferior.

In addition, L. Pliushch thought that the most dangerous leverage in the Soviet propaganda mechanism was the militarization of patriotism. It was represented by the intolerance to other nations and childish sports of the military nature such as ‘Zirnytsia’.

He also analysed the reasons, principles and results of the revolutions using the examples of the Christian Revolution, the Great French Revolution, and the October Revolution.

In spite of taking place during the different historical epochs, these revolutions had common features:

1. They erupted after the assumption of power by ‘technical’ administration represented by different social classes – clericals (the Christian Revolution), the bourgeoisie (the Great French Revolution), and proletarians (the October Revolution).
2. Their leaders used terror against the opposition – inquisition, the Jacobins terror, and mass repressions of the 1920-s – 1940-s.
3. They had their own ‘quasi-morality’ as a form of the pseudo-rational destruction (E. Fromm’s ‘Escape from Freedom’): a state tortured people and represented its actions as justice, equality and freedom.
4. They created myths of the revolutions, legends about their events, and the simulacra of national heroes. In the USSR, for example, it was the myth of Pavlik Morozov [6, p. 208-209].

Based on A. de Tocqueville’s idea of the society of aloof people (identified in his ‘L’Ancien Régime et la Révolution’), L. Pliushch emphasized that the Soviet Union was a sample of the greatest estrangement of the personality from the state, education, science, art, morality, ideology, church, and even from their nature.

Analysing the Ukrainian Human Rights Movement from the cultural point of view, L. Pliushch divided it into two trends. The first one was represented by the scientists exploring the culture. They usually were active people who researched the folklore and traditions. The second trend was entitled as the ‘khutoriany’ or ‘halushnyky’ because it was represented by the so-

called 'quasi-Ukrainians'. According to the political criteria, the researcher divided the Ukrainian Human Rights Movement into three groups: the patriots, the nationalists, and the chauvinists. The patriots loved their nation and respected others because they understood that the destiny of the nation depended on the destiny of the humanity as a whole. The nationalists focused on their national issues and ignored any social problems. The chauvinists supported the aggressive policy against the representatives of the other nations [6, p. 119-120].

Researching the prospects of the united democratic movement in the USSR, L. Pliushch defined three large obstacles being on the way to the liberal society, i.e. the Russian chauvinism, the Russian messianism, and the abstractive freedom. The Russian chauvinism was manifested within the discourse of internationalism. The Russian intellectuals understood it as the process of total Russification of other Soviet nations. The Russian messianism was meant as the unique mission of the Russians to unite all the nations of the USSR. The abstractive freedom was considered as the absence of connections between statements, practice and material needs of the society [6, p. 182].

Conclusions. Finally, the Ukrainian Dissident Human Rights Movement included five groups of political views that regarded the following: the criticism of Stalinism, the protection of human rights and freedoms, the rehabilitation of the nations, the political system of the Soviet Union, and the Ukrainian opposition. The Human Rights Movement united universal democratic values, such as pluralism, the principle of the division of power, the idea of people's sovereignty, the freedom of expression, and the defence of the rights of national minorities. The people wanted to build a democratic, legal and social state that would be based on different left-wing political doctrines such as Leninism, Marxism, and Socialism were considered the main representatives of this trend.

By researching the political views of the representatives of the Human Rights Movement, one can evaluate the importance of democratic values for the development of Ukraine. The progressive ideas of the dissidents concerning reforms of the Soviet society, openness, perspectives of the society of equal opportunities, etc. based on the social democracy. So, they help to understand the main aspects of the Ukrainian Helsinki Group activities and to fill up the gaps in the history of the Ukrainian political thought of the 20th century.

1. *Іванченко І.* Дисидентський рух (в Україні в 60-80-х рр.) / І. Іванченко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; [За заг. ред. Ю. І. Римаренко]. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – С. 676-677.

2. *Луґашіна Т.* Дисидентський рух / Т. Луґашіна // Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори) / [І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Хоми. – Львів : «Новий світ – 2000», 2015. – С. 103-104.

3. *Руденко М.* Лист Хрущову / М. Д. Руденко // Економічні монолоґи : (нариси катастрофічної помилки). – К. : Молодь, 1998. – С. 275-277.

4. *Григоренко П.* Учасникам Будапештської наради (ЦК УСРП – тов. Кадару Я.; ЦК ФКП – тов. Роше В.; ЦК ІКП – тов. Лонґо Л., копія ЦК КПРС – тов. Брежнєву Л.) / Генерал Петро Григоренко: Спогади, статті, матеріали / упоряд. та передм. О. Обертас. – Смолоскип, 2008. – С. 176-191.

5. *Руденко М.* Економічні монолоґи : (нариси катастрофічної помилки) / М. Д. Руденко; перед. П. Григоренка. – Б/м. : Сучасність, 1978. – 200 с.

6. *Плющ Л.* У карнавалі історії / Леонід Плющ. – Б/м. : Сучасність, 1980. – 372 с.

7. *Григоренко П.* До питання державної незалежності і взаємин між народами СРСР / Приховування історичної правди. Наші будні. До питання державної незалежності і взаємин між народами СРСР / П. Григоренко. – К. : Видавництво ПрАТ «Українська прес-група», 2012. – С. 92-98.

8. *Григоренко П.* Хто ж злочинці? / Генерал Петро Григоренко: Спогади, статті, матеріали / упоряд. та передм. О. Обертас. – Смолоскип, 2008. – С. 234-242.

9. *Григоренко П.* Приховування історичної правди. Наші будні. До питання державної незалежності і взаємин між народами СРСР / П. Григоренко. – К. : Українська прес-група, 2012. – 112 с.
10. *Токвіль де А.* Давній порядок і революція / Алексіс де Токвіль ; пер. з франц. Г. Філіпчук. – К. : ЮНІВЕРС, 2000. – 224 с.
11. *Фромм Э.* Побег от свободы / Эрих Фромм; [пер. с англ. Г. В. Швейника]. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1995. – 256 с.

Андрій Рудик

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЗАПРОВАДЖЕННЯ КОНТРОЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ПАРЛАМЕНТУ ЯК СКЛАДОВА ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ КОЛИШНІХ МОНАРХІЙ АЗІЇ ТА АФРИКИ

Andrii Rudyk. The establishment of the control function of parliament as a component of the political modernization of the former monarchies of Asia and Africa.

Globalization raises questions about the prospects for the existence of the monarchical form of government. This is due to the fact that it is considered a historical anachronism, which eventually must disappear completely. Thus, in the 50's and 70's of the 20th century, there was series of coups and revolutions that led to the elimination of more than 10 monarchies. However, to date, the monarchies are more than a quarter of currently existing countries - 44. This situation is evidence of the fact that this form of government, despite its traditional character, able to adapt political present. In this context, the question naturally arises: why in some monarchies there is a political modernization, and in others it is not.

This article aims to find out the experience of introducing the control function of parliament in former monarchies, which will allow understanding the reasons for their overthrow and reveal the peculiarities of the nature of the passing of a similar process in the existing monarchies. The article is based on the establishment of constitutionally fixed forms of legislative control over the executive in such former monarchies as Afghanistan, Burundi, Ethiopia, Egypt, Iraq, Iran, Laos and Libya.

First of all, we should pay attention to such elements of the constitutional status of the monarch as inviolability and irresponsibility. It's assurance depends not only on the formal consolidation of the two above-mentioned components. An important role is played by the real place of the monarch in the system of supreme bodies of state power. Paying attention to this fact reveals the level of implementation of the control function of parliament and assesses the efficacy or fictitiousness of certain forms.

The author believes that the establishment of parliamentary control over the investigated monarchies has been fictitious and somewhat even decorative. This case was conditioned by the concentration of significant constituent powers in the hands of the head of state, which allowed exerting pressure on the parliament, which made it impossible or significantly reduced the probability of the implementation of one or another form of legislative control over the executive. The monarch actually or even legally was the head of the executive, but in none of these states, except Laos, he has no responsibility for the exercise of his powers. The result was the imbalance in the system of relations between the supreme bodies of state power in favor of the monarch. The establishment of the control function of the parliament actually led to the establishment of an imaginary constitutionalism in these states.

The political modernization of investigated monarchies stopped solely within these limits, without receiving a continuation in the form of a full-fledged institution of political responsibility of the head of state. Therefore, the superficial and intrusive nature of political transformations, caused by the centralization of power, has become the main reason for the overthrow of the monarchy in analyzing countries.

Of course, in the context of the transition of analyzing states into republic, we should take into account a number of other factors. But, first of all, the overthrow of the monarchy was due imaginary character of political modernization. The institute of monarchy remained deeply traditional and it could not function as the center of modernization processes. This is confirmed by the fact that after the military coups and revolutions in analyzing countries, the process of political modernization continued.

The failure of establishment of the parliamentary control function in the former monarchies of Asia and Africa should be taken into account by some existing monarchies, such as Bahrain, Jordan, Qatar and Kuwait. In these states, there is also the gradual establishment of imaginary constitutionalism. The imbalance in the system of relations between the supreme bodies of state power, which gives rise to the above-mentioned phenomenon, has become one of the reasons for the "Arab Spring" in all, without exception, the Arab monarchies. Therefore, the thought of the Soviet scientist S. Kaminsky about the historical condemnation of this form of state government seems indisputable. But the author believes

that, first of all, the fictitious nature of the establishment of the control function of parliament in the former monarchies of Asia and Africa led to the overthrow of them. Therefore, in order to prevent the repetition of military coups and revolutions in the existing monarchies, this problem needs further investigation.

Key words: political modernization, legislative control, monarchy, imaginary constitutionalism, political responsibility.

В умовах глобалізації постає питання щодо перспектив існування монархічної форми державного правління. Зумовлюється це тим, що вона вважається історичним анахронізмом, який з часом має повністю зникнути/ Так, упродовж 50-70 рр. ХХ ст. відбулася низка переворотів та революцій, які призвели до ліквідації понад 10 монархій. Тим не менше, на сьогоднішній день монархії складають понад чверть існуючих нині країн – 44. Така ситуація є свідченням факту, що дана форма державного правління, не дивлячись на свій традиційний характер, здатна адаптуватися до нових умов політичного сьогодення. У цьому контексті закономірно виникає питання, чому в одних монархіях відбувається політична модернізація, а в інших ні.

Проблему політичної модернізації монархій досліджували такі зарубіжні й вітчизняні вчені як І. Александров [1], Л. Гришко [2], М. Сапронова [3], С. Камінський [4] та Ю. Коломієць [5], які зосереджували увагу здебільшого на описі нині існуючих арабських країн. Процес політичної модернізації по відношенню до колишніх монархічних країн розглядав лише американський вчений С. Гантінгтон [6], причому на момент публікації його праць (1966 р.) деякі з них (наприклад, Афганістан, Ефіопія, Іран та Лівія) були діючими монархіями. Жоден із вище згаданих дослідників не зосереджував своєї уваги на запровадженні контрольної функції парламенту як складовій політичної модернізації.

Саме тому дана стаття ставить за мету з'ясувати досвід запровадження контрольної функції парламенту в колишніх монархіях, що дозволить зрозуміти причини їхнього повалення і розкрити особливості характеру проходження аналогічного процесу в нині існуючих монархіях. В основу статті покладено опис запровадження конституційно закріплених форм контролю законодавчої влади над виконавчою в таких колишніх монархіях як Афганістан, Бурунді, Ефіопія, Єгипет, Ірак, Іран, Лаос та Лівія.

Перш за все, слід звернути увагу на такі елементи конституційного статусу монарха як недоторканність та невідповідальність [7, с. 259]. На рівні основних законів вище згаданих держав дані риси було закріплено шляхом:

- проголошення особи монарха ні перед ким не відповідальною (Афганістан, Іран);
- прямого зазначення про недоторканність та священність (лише в Лаосі) особи монарха без жодної вказівки щодо його відповідальності (Ефіопія, Єгипет, Лаос);
- одночасного закріплення недоторканності та невідповідальності (Бурунді, Ірак, Лівія).

Зрозуміло, що конституційний статус монарха забезпечується не лише формальним закріпленням або одночасно недоторканності та невідповідальності, або кожної з них окремо, а також і його реальним місцем у системі вищих органів державної влади. Мається на увазі обсяг повноважень глави держави у взаємовідносинах з урядом та законодавчим органом, наприклад, право розпустити останній і т. ін. Варто зважати на дану обставину, бо це дозволяє виявити ступінь запровадження контрольної функції парламенту, а також оцінити дієвість чи констатувати фіктивний характер тих чи інших форм її вияву. Те ж саме стосується й уряду – варто брати до уваги його роль у системі вищих органів державної влади, а також зважати на ступінь участі монарха та парламенту в його формуванні й відправці у відставку.

До форм контролю законодавчого органу за діяльністю глави держави та уряду, які були представлені в конституційній практиці монархічних Афганістану, Бурунді, Ефіопії, Єгипту, Іраку, Ірану, Лаосу та Лівії, належать:

- формальне закріплення відповідальності уряду перед парламентом (Афганістан – лише колективна; Єгипет, Ірак, Іран, Лівія – також і персональна);
- депутатські запити (Афганістан, Бурунді, Ефіопія, Єгипет, Ірак, Лівія);
- депутатські інтерпеляції (Лівія);
- вимога присутності прем'єр-міністра або іншого члена уряду на засіданнях парламенту або його окремої палати (Афганістан, Ефіопія, Єгипет, Лівія);
- надання уряду вотуму довіри шляхом затвердження програми його діяльності (Афганістан, Ірак, Лаос);
- оголошення парламентом або його нижньою палатою вотуму недовіри уряду (Афганістан, Єгипет, Ірак, Іран, Лаос, Лівія);
- право парламенту або його окремої палати проводити розслідування (Афганістан, Бурунді, Іран, Лівія);
- вимога парламенту або його окремої палати здійснення суду над всім урядом або його окремими членами (Афганістан, Бурунді, Ефіопія, Єгипет, Іран, Лаос).

Говорячи про конституційне закріплення колективної та персональної відповідальності уряду перед парламентом, варто розуміти, що воно має формальний характер. Як було зазначено, така норма міститься в основних законах 5 з 8 досліджуваних монархій. Варто зауважити, що її наявність у конституції не завжди передбачає реальну підконтрольність виконавчої влади законодавчій. І навпаки, відсутність офіційного закріплення відповідальності уряду перед парламентом не означає, що перший є непідконтрольним другому. Варто розуміти, що такого роду норма має символічний, а де в чому навіть телеологічний характер.

Наступною формою контролю парламенту за діяльністю уряду є депутатський запит. Український дослідник П. Шляхтун визначає його як заявлену на пленарному засіданні парламенту (палати) вимогу депутата парламенту або групи депутатів до президента, органів парламенту, глави уряду... дати офіційну відповідь з питань, віднесених до їх компетенції [7, с. 108]. Формою контролю депутатський запит є через те, що він передбачає не лише присутність міністра, а й зобов'язує його відповідати.

Наприклад, ст. 66 Конституції Афганістану 1964 року надавала право депутатам нижньої палати парламенту здійснювати запити уряду. Варто звернути увагу на те, що в межах даної норми нічого не вказується щодо обов'язковості присутності міністрів, але ст. 56 визначає, що кожна з палат легіслатури має право вимагати явки членів уряду на свої засідання [8]. Відповідно, в даному випадку спостерігається взаємодія двох різних форм контролю законодавчої влади над виконавчою. Більше того, зазначається, що депутатський запит за рішенням Народної джирги (нижньої палати парламенту), може стати предметом дебатів, хоча зазвичай передбачається, що він не виноситься на обговорення [7, с. 108]. Але реалізація даної форми контролю парламенту над діяльністю уряду нівелюється перш за все тим, що Конституція Афганістану не зобов'язувала міністрів бути присутніми на засіданнях Народної джирги та відповідати на висунуті їм запити. До того ж, слід зауважити, що монарх цієї держави мав необмежене право дострокового припинення повноважень парламенту, оскільки основний закон не містив жодних вказівок щодо можливих умов його застосування [8]. Відповідно, недостатнє конституційне врегулювання даної форми контролю та наявність у глави держави важелів впливу на парламент вказує на те, що реальність її застосування була сумнівною.

У свою чергу ст. 72 Конституції Ефіопії 1955 року прямо вказує, що міністри зобов'язані на вимогу кожної з палат бути присутніми на їхніх засіданнях та відповідати

усно або письмово на всі питання, що стосуються законів, які підлягають опублікуванню [9]. В політико-правовій практиці цієї монархії дана норма встановлювала чіткі й доволі жорсткі вимоги, що дозволяє говорити про підконтрольність уряду парламенту. Але як і король Афганістану, імператор Ефіопії володів необмеженим правом дострокового припинення повноважень обох палат легіслатури. Більше того, він повністю призначав склад Сенату [9]. Тому не дивлячись на жорсткий характер даної форми контролю, її належна реалізація, так само, як і в Афганістані, могла нівелюватися імператором.

Обов'язковість відповіді на депутатський запит також визначала Конституція Єгипту 1923 року. Але, на відміну від політико-правової практики Ефіопії, ст. 116 основного закону вище згаданої держави не обмежувала право депутатів обох палат легіслатури отримати відповідь міністра лише законами, які підлягали опублікуванню [10]. Ст. 63 встановлювала обов'язковість присутності членів уряду на засіданнях Палати депутатів та Палати шейхів, якщо цього вимагають останні [10]. Але король Єгипту, як і монархи Афганістану та Ефіопії, володів необмеженим правом дострокового припинення повноважень парламенту та призначав 3/5 складу Палати шейхів [10]. Відповідно, в політико-правовій практиці цієї держави депутатський запит, як форма контролю, міг повністю нівелюватися.

Ст. 40 Конституції Бурунді 1962 року [11], ст. 54 Конституції Іраку 1925 року [12] та ст. 122 Конституції Лівії 1951 року [13] лише надають право членам будь-якої палати легіслатур вносити міністрам запити та вимагати від них відповіді. Але в цих країнах, як і в Афганістані, не передбачалося зобов'язання членів уряду бути присутніми на засіданнях обох палат парламенту й надавати інформацію по питаннях депутатів. Більше того, основні закони Бурунді та Іраку не давали права обом палатам парламенту вимагати явки міністрів. Тут, як і в Афганістані, депутатський запит міг стати предметом обговорення, проте зазначається, що для цього повинно пройти 8 днів з моменту його внесення або відповіді (Ірак та Лівія). Відповідно, можна зробити висновок, що в цих державах депутатський запит водночас був інтерпеляцією (хоча в Лівії запит та інтерпеляція розмежовуються). Але в той же час обговорення виступу міністра не призводило до політичних наслідків. Тому за своєю сутністю дана форма контролю в Бурунді та Іраку була депутатським запитом. Також, варто зауважити, що монархи Бурунді, Іраку та Лівії володіли необмеженим правом дострокового припинення повноважень парламенту (хоча ст. 88 Конституції Іраку [12] та ст. 106 Конституції Лівії [13] визначали, що наступний розпуск палати неможливий з тієї ж самої причини, з якої відбувся попередній) і мали значний вплив на процес формування верхньої палати (окрім Бурунді). Тому застосування депутатського запиту як форми контролю в Бурунді, Іраку та Лівії викликає більші сумніви, ніж у випадку монархій, що розглядалися раніше.

Таким чином, проаналізувавши закріплення права на депутатський запит у декількох монархіях, можна зробити висновок, що в кожній з них він був фіктивною формою контролю. В Афганістані, Іраку та Лівії це зумовлюється недостатньою деталізацією відповідних конституційних норм, що дозволяло міністрам ухилятися від надання потрібної парламентарям інформації, а також наявністю у глави держави установчих повноважень та необмеженого права достроково припинити повноваження обох палат легіслатури. Остання обставина, не дивлячись на жорсткий характер закріплення даної форми контролю в конституціях Ефіопії та Єгипту, також перетворювала її в цих державах на фікцію. Безумовно, не можна вважати, що після кожного резонансного запиту монархи даних країн вдавалися б до розпуску легіслатури, але сам факт наявності такого важелю впливу значно звужував свободу депутатів.

Депутатська інтерпеляція, як форма контролю парламенту за діяльністю уряду, була представлена лише в політико-правовій практиці Королівства Лівія. Вона, як і

запит, регулювалася ст. 122 основного закону цієї країни [13]. Дана норма лише вказувала на розрізнення запиту та інтерпеляції, але не зазначала особливостей застосування останньої. Тому можна зробити висновок про декоративний характер цієї форми контролю в політико-правовій практиці Лівії.

Вимога присутності прем'єр-міністра або іншого члена уряду на засіданнях парламенту (його окремої палати) вже певною мірою розглядалася в контексті аналізу депутатського запиту як форми контролю, оскільки вони є взаємопов'язаними. Таким правом володіли члени парламентів монархічних Афганістану, Ефіопії, Єгипту та Лівії. Виокремлення цієї форми контролю зумовлене тим, що вимога присутності не обов'язково означає висування запитів, а спрямована на інформування членів уряду щодо розгляду легіслатурою питань, які перебувають у межах компетенції очолюваних ними міністерств. У такий спосіб законодавча влада здійснює опосередкований контроль, оскільки потім вона матиме підстави для формування запитів та інтерпеляцій з приводу виконання тих нормативно-правових актів, на обговоренні яких і були присутні урядові представники.

Усі раніше розглянуті форми контролю є такими у вузькому сенсі розуміння поняття «підконтрольність». У широкому, на думку української дослідниці Г. Малкіної, підконтрольність включає в себе підзвітність і відповідальність [14, с. 70], формою вияву якої є політична відповідальність уряду перед парламентом.

Процедура надання парламентом (його окремою палатою) вотуму довіри уряду шляхом затвердження програми його діяльності передбачалася основними законами Афганістану й Лаосу. Слід зауважити, що в даному випадку мова йде виключно про момент фактичного затвердження парламентом складу уряду, а не надання йому підтримки в ході його роботи.

Ст. 89 Конституції Афганістану передбачала, що особа, яку король призначає прем'єр-міністром, повинна представити в Народній джирзі членів свого уряду та програму його діяльності [8]. Інвестира після попереднього обговорення мала надаватися абсолютною більшістю голосів від складу нижньої палати. Лише після цього король мав видати указ про призначення уряду. У даному випадку слід розуміти, що ця форма контролю є фіктивною. Як уже зазначалося, монарх Афганістану володів необмеженим правом дострокового припинення повноважень парламенту. Тобто, якщо Народна джирга не затвердить на посаді запропоновану королем особу (конституція не вказує порядок відбору кандидатури, а лише обмежується певними вимогами до неї), то зрозуміло, що вона буде негайно розпущена.

Ст. 19 Конституції Лаосу 1947 року передбачала аналогічну процедуру інвестири уряду. Суттєвою відмінністю тут є те, що затвердження програми діяльності майбутньої Ради Міністрів вимагало абсолютної більшості голосів не від загального складу Національних Зборів, а від присутніх на засіданні депутатів [15]. Відповідно, така норма могла суттєво впливати на сам процес голосування за надання інвестири. Слід звернути увагу на те, що, на відміну від монарха Афганістану, король Лаосу не володів необмеженим правом дострокового припинення повноважень парламенту. Згідно ст. 33 конституції цієї країни, глава держави міг розпустити Національні Збори лише після консультацій з Радою Міністрів та за згоди дорадчого органу – Королівської Ради [15]. Остання складалася з 12 членів, одна половина яких призначалася королем самостійно, а інша – за поданням Національних Зборів. Це дозволяє зробити висновок про те, що дана форма контролю мала цілком реальний характер. Не дивлячись на вибір кандидатури прем'єра монархом, легіслатура могла просто відхилити її без загрози для себе, оскільки останній не міг самостійно достроково припинити її повноваження.

Оголошення вотуму недовіри є протилежним за своєю сутністю процесом до інвеститури уряду. Дана форма контролю парламенту над урядом була передбачена в основних законах Афганістану, Єгипту, Іраку, Ірану, Лаосу та Лівії. Слід звернути увагу на те, що вона є однією з двох найбільш розповсюджених процедур притягнення членів уряду до політичної відповідальності в досліджуваних колишніх монархіях, оскільки наслідком її реалізації є відставка окремого міністра або всього кабінету.

Як уже вище згадувалося, в конституціях Афганістану та Лаосу передбачалася процедура інвеститури уряду, наявність якої корелювалася з вотумом недовіри. Так, ст. 92 основного закону Афганістану передбачала, що Народна джирга абсолютною більшістю голосів від свого складу відправляє кабінет у відставку [8]. Як у ситуації з вотумом довіри, монарх цієї держави міг достроково припинити її повноваження. Тому в Афганістані дана форма контролю набувала фіктивного характеру. Ст. 22 Конституції Лаосу визначала аналогічну інвеститурі уряду процедуру вотуму недовіри – Рада Міністрів відправляється у відставку абсолютною більшістю голосів від присутніх депутатів [15]. Варто зауважити, що між постановкою цього питання та винесенням щодо нього рішення мав пройти один день. Як у випадку з вотумом довіри, дана форма контролю в політико-правовій практиці Лаосу набувала реального характеру.

Розглядаючи оголошення вотуму недовіри в Єгипті, Іраку, Ірані та Лівії, слід зауважити, що легіслатури цих монархій жодним чином не мали відношення до процесу формування уряду. Наявність такої форми контролю в їхній політико-правовій практиці абсолютно не відповідала логіці взаємовідносин між вищими органами державної влади. Тому можна припустити, що її закріплення в основних законах раніше згаданих монархій мало не лише декоративний характер, а й складало елемент так званого уявного конституціоналізму – гібриду нових (конституційно-правових) політичних форм та старого (абсолютистсько-монархічного) політичного змісту [16, с. 71-72]. Так, наприклад, ст. 65 Конституції Єгипту лише зазначала про можливість оголошення Палатою депутатів вотуму недовіри уряду або окремому міністру, але жодним чином не визначала порядок здійснення даної процедури [10]. Те ж саме стосується ст. 66 Конституції Іраку [12] і ст. 67 Конституції Ірану 1905 (1943) року [17]. На відміну від політико-правової практики Єгипту, в цих двох державах вже визначалася потрібна для винесення вотуму недовіри кількість депутатів нижніх палат – абсолютна більшість від присутніх (Ірак) та від складу (Іран). До того ж у ст. 66 Конституції Іраку зазначалося, що на вимогу голови Ради Міністрів вотум недовіри може бути відкладено лише один раз, не більше ніж на 8 днів, а також вказувалося, що протягом цього терміну Палата депутатів не підлягає розпуску [12].

Деталізована процедура реалізації даної форми контролю визначалася лише в Конституції Лівії. Ст. 87 (окрім того, що вотум недовіри виноситься абсолютною більшістю від загальної кількості депутатів нижньої палати парламенту) передбачала, що це питання може бути підняте не менш, ніж 15 її членами [13]. Також вказувалося, що така пропозиція може обговорюватися лише протягом 8 днів з моменту внесення, а ставитися на голосування повинна після 2 днів від закінчення дебатів. Але не дивлячись на належний рівень врегулювання, дана форма контролю, як і в попередніх монархіях, була фіктивною, оскільки король Лівії володів необмеженим правом дострокового припинення повноважень парламенту. Тому в разі оголошення вотуму недовіри уряду, який призначав сам монарх, він просто міг розпустити легіслатуру.

Реалізація двох останніх форм контролю парламенту за діяльністю уряду, як і попередньої, призводить до серйозних політичних наслідків. Але якщо для оголошення вотуму недовіри непотрібно жодних підстав, то для початку розслідування або висунення вимоги здійснення суду над урядом або його окремими членами повинні бути

відповідні юридичні обставини. Обидві згадані форми контролю варто розглядати разом, оскільки вони мають спільну природу, їхня взаємодія також вбачається в політико-правовій практиці Афганістану, Бурунді та Ірану.

Конституція Афганістану передбачала існування двох спеціальних комісій – для перевірки й вивчення діяльності уряду та з розслідування. Ст. 68 передбачала, що Народна джирга за пропозицією 1/3 депутатів від своєї загальної кількості могла прийняти рішення про створення першої згаданої комісії [8]. Фактично малася на увазі контрольно-ревізійна комісія. Варто зауважити, що результати її роботи могли бути підставою для звинувачення окремого члена уряду. Відповідно, ст. 93 визначала, що 1/3 депутатів від загального складу Народної джирги могли вимагати суду над прем'єром, всім урядом або його частиною. Після цього така пропозиція повинна була бути затверджена 2/3 членів цієї палати парламенту. Це призводило до відставки уряду (політична відповідальність) і скликання Великої Джирги (складається з усіх членів легіслатури та голів провінційних джирг), яка призначає комісію для розслідування. Якщо Велика Джирга після вивчення доповіді останньої 2/3 голосів від свого складу приймає рішення про судовий розгляд, то справа передається до Верховного Суду (юридична відповідальність) [8]. Не дивлячись на деталізований характер, дана форма контролю мала фіктивний характер. Зумовлюється це не лише складністю процедури, а й тим, що, як уже зазначалося, монарх Афганістану володів необмеженим правом дострокового припинення повноважень парламенту. Також він повністю призначав склад Верховного Суду [8]. Тому в Афганістані, як право нижньої палати проводити розслідування, так і вимога суду над членами уряду мали фіктивний характер.

Те ж саме стосується і реалізації даних форм контролю законодавчої влади над виконавчою в Бурунді та Ірані. До того ж, ст. 37 і 81 Конституції Бурунді [11] та ст. 33 і 65 Конституції Ірану [17] лише окреслювали наявність таких повноважень в обох палат парламенту (вимога суду є лише в нижньої), але жодним чином не визначали процедурні моменти. Не варто навіть згадувати про те, що король Бурунді та шах Ірану також володіли необмеженим правом дострокового припинення повноважень парламенту. Тому, як і в Афганістані, в цих двох монархіях обидві форми контролю мали фіктивний характер.

Основний закон Лівії взагалі передбачав лише право кожної з палат парламенту проводити розслідування в межах питань, які перебувають у їхній компетенції [9]. Порівняно з політико-правовою практикою раніше згаданих держав, у цій монархії дана форма контролю має звужений характер.

У конституціях Єгипту та Лаосу, навпаки, за парламентами (у першому – за нижньою палатою) закріплювалося лише право висувати вимогу здійснення суду над окремими членами уряду. Ст. 66 основного закону Єгипту передбачала, що Палата депутатів 2/3 своїх членів може звинуватити міністра у скоєнні злочину [10]. Для здійснення суду створюється особлива судова палата, яка складається з голови Вищого Суду, 8 членів Палати шейхів (обираються жеребкуванням) та 8 суддів Вищого Суду. Конституція Єгипту не містить розділу щодо порядку формування та функціонування Вищого Суду, тому, можна зробити висновок, що дана форма контролю має декоративний характер.

Ст. 23 Конституції Лаосу визначала, що міністри можуть бути притягнені до кримінальної відповідальності за скоєння злочинів та проступків під час виконання своїх обов'язків рішенням 2/3 депутатів від загального складу Національних зборів [15]. Остаточне рішення щодо визнання вини приймає Королівська Рада 2/3 голосів від свого складу. Як і в Афганістані, дана процедура є складною, але в той же час монарх Лаосу не може самостійно достроково припинити повноваження легіслатури. Але, як уже

зазначалося, половина складу Королівської Ради призначається королем одноосібно. Тому реалізація даної форми контролю в Лаосі була малоімовірною, оскільки для притягнення міністра до відповідальності навіть за умов одностайного голосування членів Королівської Ради, призначених за поданням Національних зборів, потрібна була ще підтримка інших членів.

Отже, здійснивши аналіз контрольної функції парламентів таких колишніх монархій як Афганістан, Бурунді, Ефіопія, Єгипет, Ірак, Іран, Лаос та Лівія, можна зробити висновок про її фіктивний та в чомусь навіть декоративний характер (винятком є лише інвеститура уряду та вотум недовіри в Лаосі). Такий стан справ зумовлювався зосередженням значних установчих повноважень в руках глави держави, які дозволяли здійснювати тиск на парламент, що й унеможливлювало або значно знижувало імовірність реалізації тієї чи іншої форми контролю законодавчої влади над виконавчою. Монарх фактично або навіть юридично (ст. 27 Конституції Бурунді [11], ст. 29 Конституції Єгипту [10], ст. 27 Конституції Ірану [17], ст. 42 Конституції Лівії [13]) був главою виконавчої влади, але в жодній із цих держав, окрім Лаосу, він не ніс будь-якої відповідальності за реалізацію своїх повноважень. Наслідком цього став дисбаланс у системі взаємовідносин між вищими органами державної влади на користь монарха. Запровадження контрольної функції парламенту фактично призвело до встановлення в цих державах уявного конституціоналізму.

Політична модернізація досліджуваних монархій зупинилася виключно в цих межах, не отримавши продовження у вигляді виникнення повноцінного інституту політичної відповідальності глави держави. Тому поверховий та вдаваний характер політичних трансформацій, спричинений централізацією влади, став основною причиною повалення монархічного ладу в досліджуваних країнах.

Безумовно, в контексті переходу досліджуваних держав до республіки варто враховувати й цілу низку інших факторів, таких як економічна криза (Афганістан, Ефіопія), етнічні конфлікти (Бурунді), військова поразка (Єгипет), вплив ситуації в сусідніх країнах (Ірак), соціальна криза (Іран), трайбалізм (Лівія), сприяння іноземних сил (Лаос). Але, перш за все, повалення монархічного ладу було зумовлене вдаваним характером політичної модернізації. Інститут монархії залишався глибоко традиційним і був ядром вище згаданого дисбалансу, він не міг виконувати роль центру модернізаційних процесів. Це підтверджується фактом того, що після військових переворотів та революцій у досліджуваних державах продовжився процес політичної модернізації.

Провал запровадження контрольної функції парламенту в колишніх монархіях Азії та Африки має враховуватися деякими нині існуючими монархіями, наприклад, Бахрейном, Йорданією, Катаром та Кувейтом. У даних державах також спостерігається поступове встановлення уявного конституціоналізму. Дисбаланс у системі взаємовідносин між вищими органами державної влади, який породжує вище зазначене явище, став однією з причин «арабської весни» в усіх без винятку арабських монархіях. Відповідно, на перший погляд, думка радянського вченого С. Камінського про історичну приреченість даної форми державного правління здається беззаперечною [4, с. 134]. Але, як було з'ясовано, саме фіктивний характер запровадження контрольної функції парламенту в колишніх монархіях Азії та Африки зумовив повалення останніх. Тому задля унеможливлення повторення військових переворотів та революцій в нині існуючих монархіях дана проблема потребує подальшого дослідження.

1. *Александров И. А.* Монархии Персидского залива: этап модернизации / *И. А. Александров.* – М. : Дело и Сервис, 2000. – 544 с.

2. Гришко Л. М. Основні напрямки модернізації державного ладу в монархях Арабського Сходу / Л. М. Гришко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 3. – С. 29-38.
3. Сапронова М. А. Эволюция институтов власти в арабских монархиях в новых условиях общественно-политического развития [Электронный ресурс] / М. А. Сапронова // Вестник МГИМО Университета. – 2008. – № 2. – Режим доступа :
<http://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-institutov-vlasti-v-arabskih-monarhiyah-v-novyh-usloviyah-obschestvenno-politicheskogo-razvitiya>
4. Каминский С. А. Институт монархии в странах Арабского Востока / С. А. Каминский. – М. : Наука, 1981. – 152 с.
5. Коломієць Ю. М. Правовий статус монарха в державах Близького Сходу, Магрибу та Японії : навч. посібник / Ю. М. Коломієць. – Х. : МВС України Університет внутрішніх справ, 2000. – 117 с.
6. Huntington S. P. The political modernization of traditional monarchies / S. P. Huntington // Daedalus. – 1966. – Vol. 95. – № 3. Tradition and Change. – p. 763-768.
7. Шляхтун П. П. Конституційне право: словник термінів / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2005. – 568 с.
8. Конституция Королевства Афганистан 1964 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://worldconstitutions.ru/?p=472>
9. The Constitution of the Empire of Ethiopia 1955 [Electronic resource]. – Available at :
<https://chilot.files.wordpress.com/2011/04/1955-revised-constitution-of-ethiopia1.pdf>
10. Конституция Государства Египетского 1923 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://worldconstitutions.ru/?p=541>
11. Конституция Королевства Бурунди 1962 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://www.twirpx.com/file/1685322/>
12. The Constitution of the Kingdom of Iraq 1925 [Electronic resource]. – Available at :
<http://www.constitution.org/cons/iraq/iraqconst19250321.html>
13. Конституция Объединённого Королевства Ливия 1951 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://worldconstitutions.ru/?p=462>
14. Малкіна Г. М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект) : монографія / Г. М. Малкіна. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 326 с.
15. Конституция Королевства Лаос 1947 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<http://worldconstitutions.ru/?p=752>
16. Медушевский А. Н. Что такое мнимый конституционализм? / А. Н. Медушевский // Социологические исследования. – 1994. – № 2. – С. 71-86.
17. The Persian Constitution of 1906 [Electronic resource]. – Available at :
<http://fis-iran.org/en/resources/legaldoc/iranconstitution>

ЕТИМОЛОГІЧНА ТА ЗМІСТОВНА ВАРІАТИВНІСТЬ І СИСТЕМНІСТЬ КЛАСИЧНОГО / ВУЗЬКОГО ВИЗНАЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ

Vitaly Koltsov Etymological and content variability and system of classical / narrow definition of political opposition.

Political opposition (in the narrow sense of the word) plays an important role in the mechanism of checks and balances under the conditions of one or another type of political regime. Accordingly, the study of political opposition is impossible without studying the political system and political power, and the political opposition is a term and a concept that is of paramount importance for understanding political competition, relations between power and non-power, the state and society.

However, the narrow definition of political opposition is varied and ambiguous, although its essence and unilateral. Its unidirectionality is a consequence of classical research in the late 60's and early 70's of the twentieth century. It was initially argued that political opposition is an antipode of government within any political system, and therefore forms the basis of the political-system context of the analysis of inter-institutional relations.

Consequently, the narrow definitions of political opposition are variable, albeit averaging equal to the mechanisms of checks and balances. The point is that, in the classical sense, political opposition is interpreted relatively, because it is relevant to staying in one form or another disagreement with other authorities. The specificity of the narrow understanding of political opposition is due to the view from which angle of view and theoretical and methodological point of view it is normative, institutional, structural and functional. At the same time, the perception of political opposition is the unified as an institution with its functions and structure.

A lot part of scientists appeals to definition political opposition in an even more narrow and even normative or instrumental sense. This generates the requirement of perception of political opposition as an institution that is sharply opposed, on the one hand, individual political actors, but on the other hand, any sudden outbursts of protests and violence, although they can be a tool of influence of the political opposition. In addition, it determines the vision of the political opposition as an institution outside government or power in its narrow sense.

Largely this narrow and normative understanding of the political opposition due to the fact that the study of empirical cases of political opposition or claim and the necessity of its classification, even the classics of political theory of the opposition mainly focus their attention on one particular kind of political opposition, namely the parliamentary opposition, which is understood as the most advanced and institutional example of a political conflict. Using this theoretical and methodological logic of the political opposition in its classic Definition often limited to one particular political sphere - the Parliament - or just one specific actor - party (or parties) that represents a minority in the legislature. The primary objective of the political opposition in its classical definition is getting political, especially governmental power. This means that political and parliamentary opposition are equivalent in the narrow approach.

As a conclusion, an appeal to the essence and phenomenon of political competition is the synthetic descriptor of a narrow or classical definition of political opposition. In this regard, any form of political opposition is always generated around a certain type of political competition, and not vice versa, because political competition does not necessarily involve a political opposition. In this case, competition between the government and the political opposition, which are political categories, is primarily a competition for political power. Or, in other words, competition under the scheme of "government-opposition" is traditionally considered as a controversy over the issues of obtaining and implementing power.

The government and the opposition must be determined by some degree of mutual recognition of each other, and therefore excludes a high degree of violence in their relationship and competition (whereby the opposition in time of war and unauthorized by the government the strike are not manifestations of political opposition), changing their structured rules. Although on the other hand, such conceptualization of the political opposition as a base is insufficient, because it works only in a democratic political regime. But this observation is not the task of the presented scientific exploration, it is subject to further scientific research on the problem of determining the political opposition.

Key words: the government, the opposition, the determinism of the political opposition, the parliamentary opposition, the political power, the competition.

Фундаментальною ознакою розвитку демократичного політичного режиму є визнання права політичних акторів і громадських діячів, а також пересічних громадян публічно критикувати та оскаржувати дії, наміри і політику уряду, влади та загалом політичної системи. Відповідно, цілком очевидно, що той, хто зацікавлений у вивченні, реалізації та верифікації демократії, змушений тією або іншою мірою вирішувати питання про політичну опозицію. У цьому контексті не завжди узгодженою є відповідь на питання, що і як доцільно розуміти під політичною опозицією у демократичному режимі : 1) у вузькому сенсі, винятково дії оформлених чи інституціоналізованих передусім на парламентському рівні «агентів» електорату (найперше неурядових парламентських партій); 2) у широкому сенсі, структуровану чи неструктуровану поведінку парламентських і позапарламентських політичних акторів, які виступають проти чи з метою удосконалення політики уряду і/або глави держави.

Це складна наукова проблема, аналіз якої у політології можна розпочати та вести від доробків насамперед таких дослідників, як Р. Андевег, Л. де Вінтер і В. Мюллер [1], Ж. Блондель [2], Н. Брак [3], Ф. Крістіансен і Е. Дамгаард [4], Р. Даль [5; 6], Л. Хелмс [7], Г. Іонеску та І. Мадаріага [8], А. Кайзер [9], П. Копецькі та М. Спірова [10], Л. Крамм [11], П. Мейр [12], Ф. Нортон [13], Дж. Сарторі [14], Л. Шапіро [15], А. Степан [16] й чимало інших, які у теоретико-методологічному зрізі сконцентрувались на визначенні меж політичної опозиції, і відповідно – на розмежуванні її класичного/вузького чи сучасного/широкого розуміння. Розгляд їх досліджень дозволяє виявити, що з кінця 60–х – початку 70–х років ХХ ст. політична опозиція окреслюється варіативно: первинно – у вузькому розумінні, а вторинно – у широкому розумінні. При цьому актуальною залишається проблематика уточнення і поглиблення визначення політичної опозиції в її вузькому розумінні. Річ у тім, що дефініювання, зумовленість і варіативність політичної опозиції крізь призму організованих чи інституціоналізованих «агентів» електорату є вкрай важливими для всеохоплюючої концептуалізації політичної опозиції як такої. Відповідно, метою запропонованого дослідження є з'ясування етимологічної і змістовної варіативності вузького визначення політичної опозиції.

Вирішуючи поставлену в статті мету, апелюємо до зауваження британського вченого Л. Шапіро, згідно підходу якого є всі підстави вимагати, щоб процес управління вивчався лише у світлі того, що влада намагається зробити та насправді досягає під своїм контролем [17, с. 2]. Суплементарно варто зважати й не те, хто в процесі урядування виступає проти цілей влади, або на те, чиї інтереси й опір мають бути погоджені чи подолані перед тим, як реалізовуватиметься влада. Відповідно, потрібно звертатись до концептуалізації суті політичної опозиції у зв'язку з етимологізацією опозиції як такої, оскільки саме на її підставі свого часу було вироблено, теоретизовано й операціоналізовано зміст поняття «політична опозиція».

Апелюючи до даних Оксфордського словника англійської мови і Словника нових слів Вебстера, боснійський політолог А. Алібасік зауважує, що слово «опозиція» латинського походження [18, с. 15]. Подібного висновку дотримується Л. Шапіро, який вказує, що перед тим, як увійти до середньовічної англійської мови, слово «опозиція» («*oppositioun*») було запозичене від старофранцузького слова «опозиція», корінь якого йшов до латинського дієслова «*opponere*», що, у свою чергу, перекладається як «протистояти в суперечці» [17, с. 2].

Відповідно, етимологічно простежується взаємозв'язок між словом «опозиція» та такими словосполученнями, як «акт протистояння», «протилежні умови», «опір», «антагонізм», «протиріччя», «контраст», «ворожість» тощо, а також будь-якими особами чи групами, яким притаманні такі інтерпретації. Зрозуміло, що словом «Опозиція» (з великої літери) традиційно позначали політичну партію, яка виступала проти партії

влади, а словом «опозиція» (з малої літери) – різні технічні поняття з астрології, астрономії, логіки, права, риторики, семантики, лінгвістики тощо. І лише з XVIII ст. опозиція майже узвичаєно почала означати політичну партію, яка готова зайняти місце у владі, чим було аргументовано своєрідну британську конотацію слова «опозиція». Разом з цим, у багатьох мовах раніше простежувалась співвіднесеність слова «опозиція» з поняттями, які демонструють різні рівні антагонізму й соціальної активності [8, с. 21].

Вищезазначене наводить на думку, що спершу опозиція стосувалась здебільшого аполітичних явищ і процесів, а тепер стосується переважно політичних чи/і аполітичних явищ і процесів. На це звертає увагу українська дослідниця О. Чижова [19, с. 136], яка, оперуючи ідеями англійського мислителя Г. Болінброка, вважає, що з XVIII ст. опозиція почала розумітись як конституційний принцип лояльності, суть якого зводилась до забезпечення балансу влади, контролю і критики діяльності уряду, внесення прагматичних пропозицій щодо реформування державно-правових інститутів та інституцій.

Схожого висновку дотримуються: французький історик Ф. Гізо, що (станом на першу половину XIX ст.) обґрунтовує потребу участі опозиції в процесах здійснення державної влади, управління суспільством та збереження свободи й основних правових гарантій громадян [20, с. 311–312]; австро-американський економіст і соціолог Й. Шумпетер [21, с. 238–239] та німецько-італійський соціолог і політолог Р. Міхельс [22, с. 549–551], що (станом на початок/середину XX ст.) аргументують потребу надання опозиції інституціональної форми з метою її участі у процесах прийняття державних рішень і потребу збільшення конструктивності опозиції як інструменту заміщення влади.

На думку німецького соціолога Н. Лумана, термін «політична опозиція» є змістовним, сенсовним та автономним у момент, коли простежується диференціація між урядом / владою і опозицією / невладою [23, с. 13]. І навпаки, політична опозиція стає «порожньою клітинкою», коли, як зазначає К. Неунрейтер [24, с. 421–425], відсутні уряд і влада (хоча, з іншого боку, можливим є «урядування без опозиції» або «урядування з опозиціями», але без опозиції з великої літери чи інституціоналізованої опозиції). За американським політологом Дж. Скоттом, політична опозиція у вузькому / класичному розумінні не є простим відображенням «прихованих стенограм» – чуток, пліток, жартів, соціальних ритуалів та кодів – соціально-політичної арени [25, с. 1-5].

Натомість зміст політичної опозиції (згідно її вузького дефініювання) конструюється на підставі її оцінювання як інституту – формальних і неформальних правил, які структурують соціальні взаємодії шляхом обмеження та уможливлення поведінки акторів у межах системно-політичних параметрів, найпростішим з яких є поділ між урядом/владою і невладою. Це зумовлено тим, що політична система визначає форму і зміст, характеристики, функції та типи політичної опозиції, зокрема на підставі врахування таких факторів, як конституційні структури і виборчі системи, поширені культурні передумови, специфічні субкультури, історія невдоволеності владою, соціальні і економічні відмінності тощо.

Результатом є наукова позиція французького політолога Ж. Блонделя, згідно якої єдиним способом відкрити для себе справжній характер політичної опозиції є вивчити спочатку уряд, правління, владу і державу [2, с. 463]. Схожої думки дотримується Е. Луст-Окар, який вказує, що урядовці не можуть диктувати дії своїм опонентам, але можуть впливати на них через інституціоналізовані правила, визначаючи патерни взаємодії уряду та опозиції [26, с. 34–35]. Внаслідок цього цілком релевантною виявляється ідея американської дослідниці Л. Андерсон [27, с. 219-220], згідно якої природа політичної опозиції відображає характер політичної влади.

Слідуючи цій теоретико-методологічній логіці, зауважимо, що політична опозиція (у вузькому розумінні цього слова) відіграє важливу роль у механізмі стримувань та противаг в умовах того чи іншого типу політичного режиму. Відповідно, дослідження політичної опозиції неможливе без дослідження політичної системи та політичної влади. Політична опозиція є терміном і концептом, що має першорядне значення для розуміння політичної конкуренції, відносин між владою та невладою, державою та суспільством.

Однак вузьке дефініювання політичної опозиції є варіативним та неоднозначним, хоча за своєю суттю й однобічним. Його односпрямованість є наслідком класичних досліджень кінця 60-х – початку 70-х років ХХ ст., зокрема розвідок Р. Даля, Г. Іонеску, І. Мадаріаги, Р. Баркера та Б. МакЛеннан, у яких аргументовано, що політична опозиція є антиподом уряду в межах будь-якої політичної системи, а тому становить основу політично-системного контексту аналізу міжінституційних відносин. Більше того, в працях згаданих вчених уточнено, що політична опозиція у вузькому розумінні є пояснювальною змінною, яка сприяє демаркації різних форм суспільно-політичної активності. З іншого боку, у цей час так і не було фіналізовано конкретного мінімального набору атрибутів політичної опозиції, тобто її процедурно-дефінітивного мінімуму.

Внаслідок цього вузькі визначення політичної опозиції є варіативними, хоч усереднено прирівнюються до механізмів стримувань і противаг. Річ у тім, що в класичному розумінні політична опозиція трактується відносно, бо релевантна перебуванню у тій чи іншій формі незгоди з іншими органами влади. Таке розуміння політичної опозиції похідне від зауважень американського політолога Р. Даля, румунського дослідника Г. Іонеску та британської вченої І. Мадаріаги.

Відповідно Р. Даль наголошує, що опозиція існує, коли сила «Б» протистоїть поведінці уряду «А», або навпаки, коли сила «Б» стає урядом, а сила «А» – опозицією. Г. Іонеску та І. Мадаріага зазначають, що політична опозиція є «логічним і морфологічним діалектичним противником влади, а відносини довкола неї – «передовим й інституціоналізованим політичним конфліктом» [28, с. 70]. Специфічність вузького розуміння політичної опозиції зумовлена теоретико-методологічним підходом: її розглядають з нормативної, інституціональної, структурно-функціональної точки зору. Водночас і цілком виправдано, на нашу думку, уніфікованим є сприйняття політичної опозиції як інституту зі своїми функціями та своєю структурою.

Значна частина зарубіжних і вітчизняних науковців апелює до дефініювання політичної опозиції у ще вужчому й навіть нормативному або інструментальному сенсі. Так, німецький політолог Х. Албрехт зауважує, що політична опозиція – це інститут, який розташований у межах політичної системи, однак за межами сфери управління, має організаційний потенціал і бере участь, на підставі хоча б мінімального ступеня взаємного визнання перебуває у конкурентній взаємодії з представниками політичного режиму та уряду [29, с. 10]. Подібно політичну опозицію визначає німецька дослідниця Е. Колінскі, яка розуміє під нею право меншості або підконтрольних уряду осіб критикувати і контролювати більшість або уряд і шукати всенародної виборчої підтримки в просуванні й захисті альтернативних позицій [30, с. 397]. Ще вужче політичну опозицію визначає британський вчений Д. Робертсон, який розуміє під нею політичну групу, партію або вільне об'єднання індивідів, які прагнуть змінити уряд і його політичний курс [31, с. 357–358]. Схожої логіки дотримуються польський соціолог і політолог Є. Вятр та польсько-американський політолог А. Пшеворські, які вказують, що політична опозиція має ототожнюватись із контролем підконтрольних уряду над урядом, а тому повинна мати такі ознаки, як політичність, інституціоналізованість у формі партії чи партій, а також відповідальність, а не обструктивність [32, с. 227]. Це генерує вимогу сприйняття політичної опозиції як інституту, який різко

протиставляється, з одного боку, окремим індивідуальним політичним акторам, а з іншого – будь-яким можливим раптовим спалахам протестів і насильства, хоч вони і можуть бути інструментом впливу політичної опозиції. Крім того, це зумовлює бачення політичної опозиції як інституту поза межами уряду або влади у її вузькому розумінні.

У свою чергу, в українській політології Б. Кухта визначає політичну опозицію як протидію позиції чи поглядам влади або групам владних еліт, а в окремих кейсах думці більшості населення [33]. С. Конончук та О. Ярош визначають її як політичні рухи, які відстоюють альтернативні правлячій політичній силі ідейні та політичні погляди і моделі розвитку [34, с. 7]. М. Обушний, О. Ткач та А. Коваленко – як певну сукупність відносин чи інституційно оформлений суб'єкт політичного життя, які домагаються корекції курсу політичної влади [35]. С. Рябов – як носія конкретного курсу, політики та соціальних програм, готового втілювати свої принципи в разі приходу до влади [36, с. 11]. Г. Постригань – як сукупність суб'єктів політичного життя, які виступають проти змісту політики, що реалізується чинною владою, або методів реалізації цієї політики, та ведуть активну діяльність, спрямовану на те, щоб зайняти центральне місце у владній системі [37, с. 172–173]. О. Чижова – як протидію та опір чинній державній владі, протиставлення її стратегічному курсу з метою його зміни на той, що задовольняє опозиційні політичні сили [19, с. 136–136]. А німецький вчений М. Еліфорт – як парламентську антисилу й альтернативу, яка в протистоянні з урядом зумовлює ротацію влади [38, с. 151–152].

Нарешті, дещо більш вільно політичну опозицію окреслюють американський політолог Дж. Хаган, який розуміє під нею такі групи політичної системи, що кидають виклик чинному політичному режиму та програмному курсу його влади [39, с. 2, 16], а також українська дослідниця А. Колодій, яка трактує політичну опозицію як політичний інститут, що, виходячи із завдання прийти до влади, застосовуючи методи організованої критики чинної влади та пропонування альтернативних методів вирішення питань, протидіє урядовому курсу правлячої сили, здійснює конструктивну критику владних інститутів, вносить альтернативи офіційній політиці та постійно контролює владу [40, с. 143]. Це зумовлює бачення політичної опозиції як інституту в межах і поза межами уряду або влади у її вузькому розумінні.

Значною мірою таке вузьке, нормативне розуміння політичної опозиції зумовлене тим, що при вивченні емпіричних кейсів політичної опозиції чи при вимозі і потребі її класифікації навіть класики політичної теорії опозиції здебільшого зосереджують свою увагу на одному конкретному виді політичної опозиції, а саме на парламентській опозиції, яка розуміється Г. Іонеску й І. Мадаріагою у формі «найбільш передового та інституційного зразка політичного конфлікту» [8, с. 9]. За схожою теоретико-методологічною логікою Л. Шапіро визначає політичну опозицію як «організовану політичну групу або групу, мета якої полягає у тому, щоб усунути уряд від влади і замінити його одним із власних варіантів» [15, с. 182]. З такого визначення цілком очевидно постає, що політична опозиція в її класичному дефініюванні найчастіше обмежується лише однією конкретною політичною сферою – парламентом, – або лише одним конкретним актором – партією (чи партіями), котра представляє меншість у легіслатурі. Причому головною метою політичної опозиції у її класичному дефініюванні є отримання політичної, особливо урядової, влади. А це означає, що політична та парламентська опозиція у вузькому підході є рівноцінними.

Як висновок, синтетичним і, на нашу думку, доволі актуальним дескриптором вузького або класичного дефініювання політичної опозиції є апелювання до сутності та феномену політичної конкуренції. З огляду на це, німецький науковець О. Кіркхаймер вказує, що будь-яка форма політичної опозиції завжди генерується довкола певного типу

політичної конкуренції, а не навпаки, бо політична конкуренція не обов'язково передбачає політичну опозицію [41, с. 237].

У такому зрізі конкуренція між урядом та політичною опозицією, які є політичними категоріями, є передусім конкуренцією за політичну владу. Або іншими словами, конкуренція за схемою «уряд–опозиція» традиційно розглядається як оспорювання питань з приводу отримання і здійснення влади, що, з одного боку, відповідає зауваженню італійсько-американського філософа, соціолога і політолога Дж. Сарторі [14, с. 149], згідно думки якого політична опозиція має бути наділеною можливостями перевіряти владу, а з іншого боку, кореспондує з ідеєю французького філософа, політолога, економіста та футуролога Б. де Жувенеля, згідно якої політична опозиція повинна інституціоналізувати та гарантувати свободу. Це доводить, що у вузькому або класичному визначенні політична опозиція є «надбудовою» уряду в «суперструктурі» влади [42, с. 157], а відповідно політична влада неможлива без політичної опозиції.

Це результує висновок, згідно якого уряд та опозиція повинні бути зумовлені певною мірою взаємного визнання один одного, а тому й виключає високу ступінь насильства у їхніх взаєминах та конкуренції (внаслідок чого опонування під час війни і несанкціонований урядом страйк не є виявами політичної опозиції), змінюючи їх структурованими правилами. Хоча, з іншого боку, така концептуалізація політичної опозиції, будучи базовою, є недостатньою, оскільки спрацьовує винятково в умовах демократичного політичного режиму. Але дане зауваження не є завданням представленої наукової розвідки, воно є предметом подальших наукових пошуків з проблеми визначення політичної опозиції.

1. *Andeweg R.* Parliamentary Opposition in Post-Consociational Democracies : Austria, Belgium and the Netherlands / Rudy B. Andeweg, Lieven De Winter, Wolfgang C. Müller // *Journal of Legislative Studies.* – 2008. – Vol. 14. – № 1-2. – P. 77-112.

2. *Blondel J.* Political Opposition in the Contemporary World / Jean Blondel // *Government and Opposition.* – 1997. – Vol. 32. – № 4. – P. 462-486.

3. *Brack N.* What do we mean by “political opposition” : a theoretical perspective / Nathalie Brack, Sharon Weinblum. – Presented at Potsdam ECPR General Conference, 09-12 September 2009. – 16 p.

4. *Christiansen F.* Parliamentary Opposition under Minority Parliamentarism : Scandinavia / Flemming Juul Christiansen, Erik Damgaard // *Journal of Legislative Studies.* – 2008. – Vol. 14. – № 1-2. – P. 46-76.

5. *Dahl R.* Political Oppositions in Western Democracies / Robert Alan Dah. – New Haven : Yale University Press, 1966. – 458 p.

6. *Dahl R.* Regimes and Oppositions / Robert Alan Dahl. – London, New Haven, 1973. – 411 p.

7. *Helms L.* Studying Parliamentary Opposition in Old and New Democracies : Issues and Perspectives / Ludger Helms // *The Journal of Legislative Studies.* – 2008. – Vol. 14. – № 1. – P. 6-19.

8. *Ionescu G.* Opposition : Past and Present of a Political Institution / Ghița Ionescu, Isabel de Madariaga. – London : The New Thinker Library, 1968. – 213 p.

9. *Kaiser A.* Parliamentary Opposition in Westminster Democracies : Britain, Canada, Australia and New Zealand / Andre Kaiser // *Journal of Legislative Studies.* – 2008. – Vol. 14. – № 1-2. – P. 20-45.

10. *Kopecky P.* Parliamentary Opposition in Post-Communist Democracies : Power of the Powerless / Petr Kopecky, Maria Spirova // *Journal of Legislative Studies.* – 2008. – Vol. 14. – № 1-2. – P. 133-159.

11. *Kramm L.* Grundzüge einer Theorie der politische opposition / Lothar Kramm // *Zeitschrift für Politik.* – 1986. – Vol. 3. – № 1. – P. 33-43.

12. *Mair P.* Political Opposition and the European Union / Peter Mail // *Government and Opposition.* – 2007. – Vol. 42. – № 1. – P. 1-17.

13. *Norton P.* Making Sense of Opposition / Philip Norton // *The Journal of Legislative Studies.* – 2008. – Vol. 14. – № 1. – P. 236-250.
14. *Sartori G.* Opposition and Control Problems and Prospects / Giovanni Sartori // *Government and Opposition.* – 1966. – Vol. 1. – № 1. – P. 149-154.
15. *Schapiro L.* Putting the lid on Leninism. Opposition and dissent in the communist one-party states / Leonard Schapiro // *Government and Opposition.* – 1967. – Vol. 2. – № 2. – P. 181-203.
16. *Stepan A.* Democratic Opposition and Democratization Theory / Alfred Stepan // *Government and Opposition.* – 1997. – Vol. 32. – № 4. – P. 657-678.
17. *Schapiro L.* Foreword / Leonard Schapiro // *Government and Opposition.* – 1965. – Vol. 1. – № 1. – P. 1-6.
18. *Alibasic A.* Political Opposition in Contemporary Islamic Political Thought in The Arab World : A M.A. Thesis / Ahmet Alibasic. – Kuala Lumpur, 1999. – 173 p.
19. *Чижова О.* Системні відносини влади, опозиції і прагматизму / Олена Чижова // *Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації.* – 2011. – № 4. – С. 135-139.
20. *Гизо Ф.* О средствах правления и оппозиции в современной Франции / Ф. Гизо // *Классический французский либерализм : сборник.* – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 591 с.
21. *Шумпетер Й.* Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. Шумпетер. – К. : Основи, 1995. – 528 с.
22. *Михельс Р.* Социология политической партии в условиях демократии (фрагмент) / Р. Михельс // *Антология мировой политической мысли : в 5 т. – Т. 2.* – М. : Мысль, 1997. – С. 549-551.
23. *Luhmann N.* Theorie der politischen Opposition / Niklas Luhmann // *Zeitschrift für Politik.* – 1989. – Vol. 36. – № 1. – P. 13-26.
24. *Neunreither K.* Governance without opposition : the case of the European Union / Karlheinz Neunreither // *Government and Opposition.* – 1998. – Vol. 33. – № 4. – P. 419-441.
25. *Scott J.* Domination and the Arts of Resistance : Hidden Transcripts / James C. Scott. – New Haven : Yale University Press, 1990. – 251 p.
26. *Lust-Okar E.* The Management of Opposition : Formal Structures of Contestation and Informal Political Manipulation / Ellen Lust-Okar // *Schlumberger O.* Debating Arab Authoritarianism. Dynamics and Durability in Nondemocratic Regimes / Oliver Schlumberger. – Palo Alto : Stanford University Press, 2007. – P. 21-38.
27. *Anderson L.* Lawless Government and Illegal Opposition : Reflections on the Middle East / Lisa Anderson // *Journal of International Affairs.* – 1987. – Vol. 40. – № 2. – P. 219-232.
28. *Brack N.* "Political Opposition" : Towards a Renewed Research Agenda / Nathalie Brack, Sharon Weinblum // *Interdisciplinary Political Studies.* – 2011. – Vol. 1. – № 1. – P. 69-79.
29. *Albrecht H.* Political Opposition and Authoritarian Rule in Egypt : Dissertation / Holger Albrecht. – Eberhard-Karls Universität Tübingen, 2008. – 210 p.
30. *Kolinsky E.* Opposition / Eva Kolinsky // *The Blackwell Encyclopaedia of Political Science / Vernon Bogdanor.* – Oxford : Blackwell, 1992. – P. 397-400.
31. *Robertson D.* The Penguin Dictionary of Politics / David Robertson. – London : Penguin Books, 1993. – 495 p.
32. *Wjatr J.* Control without Opposition / Jerzy Wjatr, Adam Przeworski // *Government and Opposition.* – 1995-1996. – Vol. 1. – № 2. – P. 227-239.
33. *Політична наука : словник: категорії, поняття і терміни / Б. Кухта [та ін.] ; за ред. Б. Кухти.* – Львів : Кальварія, 2003. – 500 с.
34. *Конончук С.* Парламентська опозиція в Україні : модель та провадження: Дослідження проблеми / С. Г. Конончук, О. А. Ярош. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2006. – 63 с.
35. *Обушний М.* Політологія : довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач ; за ред. М. І. Обушного. – К. : Довіра, 2004. – 599 с.
36. *Рябов С.* Опозиція як джерело альтернативної політики / С. Рябов // *Вибори та демократія.* – 2005. – № 4. – С. 8-18.

37. *Постригань Г.* Опозиція та опозиційність в теоретичних співставленнях / Г.Ф. Постригань // Політична опозиція : теорія та історія, світовий досвід та українська практика : матеріали наук.-практ. конф. / Відп. ред. І. М. Варзар. – К., 1996. – С. 172-177.
38. *Eilfort M.* Politische Opposition in den Vereinigten Staaten und in Deutschland. Ähnlichkeiten nicht nur im Kern: Auch ein Vergleich von Äpfeln und Birnen kann aufschlussreich sein / Michael Eilfort // Hauler A. Die USA als historischpolitische und kulturelle Herausforderung Vermittlungsversuche / Anton Hauler, Werner Kremp, Susanne Popp. – Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2003. – S. 152-172.
39. *Hagan J.* Political Opposition and Foreign Policy in Comparative Perspective / Joe D. Hagan. – Boulder : Lynne Reinner Publishers, 1993. – 274 p.
40. *Колодій А.* Політичний спектр посткомуністичних держав і проблема формування лояльної опозиції (приклад України) / А. Ф. Колодій // Політична опозиція : теорія та історія, світовий досвід та українська практика. – К. : Навч.-метод. каб. вищ. освіти України, 1996. – С. 142-147.
41. *Kirchheimer O.* Germany : The Vanishing Opposition / Otto Kirchheimer // Dahl R. Political Oppositions in Western Democracies / Robert Dahl. – New Haven, London : Yale University Press, 1966. – P. 237-259.
42. *de Jouvenel B.* The Means of Contestation / Bertrand de Jouvenel // Government and Opposition. – 1965-1966. – Vol. 1. – № 2. – P. 155-174.

Валентина Смірнова

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

ВІДСУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ВОЛІ ДО ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ЯК ЧИННИК ПОГЛИБЛЕННЯ ДЕСТРУКТИВНИХ ПРОЦЕСІВ

Valentina Smirnova. Lack of political will to democratic transformations as a factor in the deepening of destructive processes.

The analysis of controversial and ambiguous political processes that have taken place in recent decades in all regions of the world without exception requires further in-depth study. This is especially true of the determining influence of the lack or insufficient utilization of power-volitional aspects in the conditions of transition from authoritarianism to democracy. Fuse deployment destructive processes of social development and statehood must be working effectively state-administrative apparatus at the system level and the political will at the level of functioning of individual and collective actors political and decision-making. In fact, the political will of the national elite as a generator of reforms in the face of modernization challenges appears as a systemic characteristic and prerequisites for the effectiveness of the state-management system as a whole. The lack of consistency in the interaction management, and state authorities, in turn, leads to the expansion and deepening of destructive processes at national or regional level, which is convincing proof of lack of political will in political and business decision-making.

The political development of the post-Soviet countries in the last quarter century, that is, after the collapse of the USSR, proves that one of the examples of deliberate election by the representatives of the national political elite of the destructive vector of state development is the countries of Central Asia, where autocratic regimes of the sultanist type were formed, accompanied by the simultaneous archaization of socio-cultural and economic The life of these countries. Choice destructive vector of development of Central Asia in the form sultanizmu demonstrates the lack of political will of the ruling class of these countries at the beginning of national state when making a decision to break as the colonial and Soviet traditions patrymonializmu, cronyism and nepotism and the transition to democratic practices. The choice of archaism socio-cultural and political life of the national elites in Central Asia was primarily driven by their fear of radical systemic change as a potential threat to personal specifically for these elites, quite correctly be interpreted as a manifestation of the lack of will for democratic change.

Thus, due to the absence or lack of political will of the ruling class in countries neopatrymonialnymy political systems there involotional public-policy process - from upgrading often quietly move to kontrmodernizatsiyi, preserving or incomplete socio-political transformation and publicly reject any changes as Those that are not inherent in the national traditions and mentality of the people. The indicated processes are extremely destructive for the national-state development of countries with incomplete modernization, because they provoke unpredictable consequences in the future. And these consequences can be unpredictable delays at the time, but they do gosudarstvennichesky national development in the future unsecured and non-competitive compared with countries where the political will of the ruling class helped bring modernization transformation to its logical conclusion. Accordingly, further research of the proposed problem should focus on the study of the classification characteristics of manifestations of individual and collective political will and its absence in the modern world.

Key words: political will, democratic transformations, destructive processes, neopatrimonyalism, political modernization, incomplete modernization, authoritarianism.

Аналіз суперечливих і неоднозначних політичних процесів, що відбуваються в останні десятиріччя в усіх без виключення регіонах світу, які багато хто з дослідників характеризує в якості «провалів модернізації», «цивілізаційних пасток», «відкатів демократизації», «архаїзації національних політичних систем», потребує подальшого поглибленого вивчення, адже з впевненістю можна прогнозувати, що вплив вказаних феноменів у найближчий час буде тільки зростати. Особливо це стосується феномену визначального впливу відсутності або недостатнього задіяння владно-вольових аспектів в умовах перехідного розвитку від авторитаризму до демократії.

Окремі аспекти зазначеної проблеми висвітлювались у працях західних і вітчизняних політологів, серед яких варто відзначити таких дослідників як Є. Вятр, Дж. Сарторі, Р. Адамс, С. Ліпсет, Р. Інглегарт, Ф. Шміттер, Дж. Барбер, С. Хук,

А. Пшеворський, Є. Шестопал, Г. Дилігенський, В. Горбатенко, Ю. Мацієвський, М. Михальченко, Т. Пояркова, О. Новакова, Г. Зеленько, О. Фісун, М. Шаповаленко, А. Колодій та ін. Разом з тим, слід зазначити, що окреслена вище проблема потребує постійної уваги внаслідок надзвичайно мінливої і складної динаміки перехідного розвитку.

Виходячи з вищезазначеного, метою представленої статті є розгляд впливу відсутності волі до демократичних перетворень як чинника поглиблення деструктивних процесів у сучасному світі на прикладі окремих країн і регіонів. Серед завдань розвідки – висвітлення найбільш показових, на погляд авторки, прикладів відсутності політичної волі у представників політичної еліти, що призвела до формування і поглиблення деструктивних процесів у тих чи інших країнах чи регіонах перехідного типу. Окрема увага звертається на зв'язок відсутності політичної волі з феноменом (нео)патримоніалізму.

Поглиблення деструктивних процесів у сучасному світі варто розглядати, на нашу думку, у контексті аналізу концепції стадіально-циклічного розвитку. Адже потреба у системній модернізації у певний період у тій чи іншій країні або регіоні світу постає як необхідна складова еволюційного процесу державницького поступу. Розвиток будь-якої держави, відповідно, умовно можна поділити на цикли (стадії) піднесення, стабілізації, стагнації й занепаду. Причому останні два цикли не завжди і не обов'язково мають слідувати після стадій поступу. І навпаки, у багатьох державах і регіонах світу цикли стагнації й занепаду стають суспільно-політичною і соціально-економічною реальністю на довгі десятиліття, виражаючи тим самим специфічний прояв стабільності – стабільності занепаду, а періоди піднесення і розвитку так і не настають. Прикладами подібних «збоїв» у функціонуванні державницького механізму стають архаїзація політичного і соціокультурного життя, провали модернізації, демократичні відкати тощо.

Зрозуміло, що головним запобіжником розгортання деструктивних процесів суспільного і державницького розвитку має бути ефективно працюючий державно-управлінський апарат на системному рівні та, зокрема, наявність політичної волі на рівні функціонування індивідуальних і колективних суб'єктів прийняття політико-управлінських рішень. Фактично політична воля національної еліти як генератора реформ за умов модернізаційних викликів постає в якості системної характеристики і передумови ефективності роботи державно-управлінської системи загалом. У цьому контексті Н. Діденко зауважує: «За допомогою системності в результаті взаємодії управління, влади і держави створюється якісна визначеність певного суспільства... Це дозволяє управлінню зосередити соціальні процеси в певних рамках, встановити суспільні пріоритети, визначити можливості реалізації соціальних цілей і програм» [1, с. 8]. Втім, відсутність системності у взаємодії управління, влади і держави, у свою чергу, призводить до розгортання і поглиблення деструктивних процесів на національному або (суб)регіональному рівнях, що й стає переконливим доказом браку політичної волі у суб'єктів прийняття політико-управлінських рішень і їх потрапляння у пастку приреченості провадити «безхребетну політику».

Оригінальну авторську модель циклічно-ціннісної концепції суспільного розвитку запропонував вітчизняний науковець О. Радченко. Відповідно до неї трансформація державно-політичного режиму в суспільстві, яке переживає період системної модернізації, може бути охарактеризована за допомогою чотирьох етапів: формування нової ціннісної системи, освоєння нових цінностей-ресурсів розвитку, їх вичерпання та ціннісного зсуву, що тягне за собою формування нової ціннісної системи [2, с. 19].

Однак, успішне і послідовне проходження усіх чотирьох етапів трансформації державно-політичного режиму можливе тільки у ситуації, коли національна політична еліта усвідомлює свою ключову роль у реалізації названого сценарію, щиро прагне втілити його в життя та володіє вольовим і ресурсним потенціалом для здійснення системних перетворень. «Авторитарна політична еліта країни, що свідомо прагне встановлення демократії, спираючись на силу та авторитет своєї влади, ефективно використовує всі види ресурсів суспільства задля його стабільного функціонування та поступального розвитку; розробляє та якісно реалізовує стратегії суспільного розвитку», - так описує ознаки вольових якостей політичної еліти країн перехідного типу, які потребують політичної модернізації О. Радченко [2, с. 20].

У процесі політичної модернізації політична еліта країн перехідного типу може використовувати чотири основні механізми трансформації державно-політичного режиму: 1) легітимізаційно-інституційний (еволюційний розвиток демократичної політичної культури); 2) ціннісно-мобілізуючий (формування національної ідеї як рушійної сили демократичного транзиту); 3) процедурно-інституційний (реалізація моделі конституційної інженерії, коли рушійною силою системних перетворень є сильна політична воля державця та раціонально-логічний стратегічний план інституційної перебудови держави і суспільства); 4) процедурно-імітаційний (формальні демократичні інституції наповнюються цілком недемократичним змістом та ментально-владними відносинами) [2, с. 23]. Як бачимо, реалізація моделей модернізації з використанням перших трьох з вказаних вище механізмів вимагає прояву вольових якостей політичної еліти країн перехідного типу. Реалізація на практиці четвертого механізму трансформації державно-політичного режиму є яскравим взірцем відсутності вольової складової в здійснюваній політиці та розгортання деструктивних процесів на національному або регіональному рівні. Розглянемо найбільш показові приклади відсутності політичної волі у представників політичної еліти, що призвела до формування і поглиблення деструктивних процесів у тих чи інших країнах і регіонах перехідного типу.

Аналіз політичного розвитку країн пострадянського простору в останню чверть століття, тобто після розпаду СРСР, доводить, що одними з прикладів свідомого обрання представниками національної політичної еліти (або, точніше, правлячого класу) деструктивного вектору державницького розвитку, які найбільш впадають в поле зору дослідника, є країни Центральної Азії, де сформувалися авторитарні (а подекуди – й авторитарно-тоталітарні або неототалітарні) режими султаністського типу, що супроводжувалося одночасною архаїзацією соціокультурного й економічного життя цих країн.

Американські науковці у колективній праці «Султаністські режими» за редакцією одного з найбільш авторитетних політичних аналітиків Г. Лінца характеризують такий режим як крайню форму патримоніалізму. Якщо султаністські режими в Азії, Африці та деяких країнах Латинської Америки й Карибського басейну (скажімо у Гаїті часів Дювал'є) формувалися на основі військових переворотів чи політичної демагогії і політичного патронажу як типових політичних практик країн «третього світу», то у державах Центральної Азії наприкінці ХХ століття становлення такого типу режимів відбулося фактично з коріння радянської комуністичної номенклатури брежнєвських і постбрежнєвських часів. Американські дослідники вказують на відмінності кожного з типів цих режимів у Туркменістані, Узбекистані й Казахстані та наявність дилеми: султанізм чи створення дієвих державних систем та бюрократій, заснованих на владі закону [3].

Вибір деструктивного вектору розвитку країн Центральної Азії у формі султанізму засвідчує відсутність політичної волі у представників правлячого класу цих держав на

початку національного державотворення при прийнятті рішення про необхідність зламу як колоніальних, так і радянських неоімперіалістичних традицій патримоніалізму, клановості та непотизму та переходу до демократичних практик. Як підкреслює російська дослідниця Д. Швецова: «Для цих держав характерною є особлива систем взаємовідносин суспільства і влади, яка впливає на всю сукупність механізмів формування владних інститутів. Це складні ієрархічні суспільства, які мають, з одного боку, кланову структуру, а з іншого – неформалізоване територіальне представництво» [4, с. 153]. На нашу думку, вибір на користь архаїзації соціокультурного і політичного життя з боку національних еліт країн Центральної Азії був обумовлений насамперед їх острахом перед радикальними системними змінами як потенційною персональною загрозою безпосередньо для цих еліт, що цілком коректно можна тлумачити як прояв відсутності волі до демократичних змін.

Туркменістан, особливо у часи президентства С. Ніязова (Туркменбаші) – один з найбільш переконливих прикладів того, що архаїзація соціокультурного і політичного життя в умовах зміцнення султаністського правління призводить до становлення неототалітарного режиму й навіть певного цивілізаційного відкату нації. Адже Туркменістан – це одна з найбільш закритих країн у світі, в якій на початок 2000-х років була сформована неодеспотична політична система з одночасним створенням культю особи, чому слугувало і відкриття спеціального державного телевізійного каналу, присвяченого виключно Туркменбаші та його «геніальним» рішенням [5]. Країні вияви персоналізму у сукупності з досить потужними фінансовими ресурсами зумовили консервацію неопатримоніальних практик, деградацію громадянської активності й примітивізацію соціального життя в країні і після смерті С. Ніязова. Підтвердженням того, що у сучасному Туркменістані триває архаїзація політичного і соціокультурного життя є, наприклад, ухвалення нової Конституції, відповідно до положень якої президент Гурбангули Бердимухамедов отримав можливість керувати країною довічно [6].

Варто зауважити, що розгортання і поглиблення деструктивних процесів у певних країнах та/або регіонах сучасного світу дуже часто пов'язано зі згадуваним вище феноменом (нео)патримоніалізму. Неопатримоніалізм є своєрідним соціополітичним симбіозом, спробою поєднання в умовах, коли національній еліті бракує політичної волі здійснити повноцінну політичну і соціокультурну модернізацію, сучасні форми («фасад») політико-державних інституцій зі збереженням традиційних соціополітичних і культурних практик – відносин, процесів, зв'язків, традицій тощо.

Вітчизняний науковець С. Шуляк здійснив у своєму дисертаційному дослідженні фундаментальний аналіз неопатримоніальних диктатур в арабському світі, виділивши дві найголовніші риси подібних режимів – персоналізацію влади та домінування патронажно-клієнтальних відносин. За його словами, провідною рисою такого режиму є «персональне правління, яке спирається на систему сучасних політичних інститутів та, водночас, – на розгалужену мережу персональних зв'язків традиційного типу (конфесійних, племінних, патронажних), що інтегруються до цієї системи та визначають способи і принципи її функціонування» [7, с. 3, 7].

Феномен відсутності політичної волі за умов неопатримоніалізму виявляється у тому, що політична еліта (правлячий клас), будучи не в змозі змінити, осучаснити національні соціополітичні практики і традиції, намагається пристосувати (адаптувати) новітні (такі, що за формою відповідають вимогам модернізаційних перетворень) державні інститути архаїчним нормам і цінностям суспільства. На прикладі аналізу баасистської моделі (Ірак у 1968 – 2003 рр.; Сирія з 1963 р. і донині – територія, контрольована режимом Б. Асада – В. С.) С. Шуляк виокремлює такі риси неопатримоніалізму: 1) у подібній державно-політичній системі право на владу

приписується радше особі, аніж офіційній установі (відбувається крайня персоніфікація державних інститутів, перш за все – інституту глави держави – В. С.); 2) повнота влади концентрується в руках глави держави, який контролює діяльність усіх гілок влади; 3) глава держави посідає усі ключові посади в державно-політичній ієрархії та користується майже необмеженими повноваженнями, які закріплюються юридично [7, с. 10].

Відтак, постає наступний парадокс: нібито «сильний» державний лідер у неопатримоніальній системі стає чи не найслабкішою її ланкою, на яку часто зав'язана її життєздатність. Згадувані вище Ірак часів С. Хусейна та Сирія часів правління династії Асадів – показові приклади названого парадоксу. Певним чином, на нашу думку, подібним прикладом можна вважати і сучасну Росію, де восени 2014 р. була сформульована своєрідна формула національно-державницького виживання: «Є Путін – є Росія, немає Путіна – немає Росії» (теза належить главі Адміністрації Президента РФ В. Володіну) [8]. На переконання авторки, «сильний» глава держави за умов неопатримоніалізму – це радше загроза, а не перевага у суспільствах, які потребують докорінних системних змін і виходу на якісно новий рівень політичного розвитку. Адже, як зазначав Р. Інглхарт, потреба у сильному політичному лідері характеризує ті політичні системи, перспективи виживання котрих можна оцінювати як негарантовані [9, с. 21, 22].

Неопатримоніалізм як провідна характеристика національної політичної системи спостерігається нині у більшості країн Азії й Африки, у багатьох країнах Латинської Америки, для яких соціополітичною нормою є чудернацьке поєднання, симбіоз «рис, елементів, інститутів, стереотипів мислення, норм та звичаїв», традиційних для цих народів з певними «запозиченнями з теорії та практики західного світу». Проявом відсутності політичної волі у такій ситуації стає зокрема формування абсолютно викривленої партійної системи, коли політичні партії утворюються і функціонують не навколо партійної (ідеологічної) платформи, а на ґрунті відносин «патрон-клієнт» – особистих зв'язків між лідерами і рядовими членами на основі клановості, етноплемінної спільності, земляцьких зв'язків, релігійних принципів тощо. Так, в Ірані після «Ісламської революції» 1978-1979 рр. брак політичної волі з боку представників світської державної влади призвів до того, що національні інститути, які обираються демократичним шляхом (президент, парламент) опинилися у повному підпорядкуванні органам, що призначаються рахбаром – вищим духовним керівником Ісламської Республіки Іран. Ані рішення президента, ані закони, які приймаються парламентом, не можуть вступити у силу без дозволу (затвердження) рахбаром або Спостережною Радою [10, с. 118]. Як бачимо, за умов подібної політики з боку представників вищої світської влади в Ірані за останні майже сорок років відбувся цивілізаційний відкат, внаслідок чого країна набула рис вкрай реакційної ісламської теократії, де уся повнота фактичної влади зосереджена в руках невеликої групи релігійних діячів.

Серед особливостей політичного процесу за умов неопатримоніалізму, які призводять до розгортання деструктивних тенденцій у соціополітичному житті, колектив науковців під керівництвом В. Бакірова та М. Сазонова називає наступні. По-перше, провідним агентом політичного процесу стає держава, що є абсолютно незалежною від суспільства, яке перебуває на периферії соціополітичного життя. По-друге, головне місце у системі влади займають представники державно-бюрократичного комплексу, які структуруються на основі кланових зв'язків. Власне і сам правлячий клас перетворюється в окремих клан суспільства, який живе автономно. По-третє, усі інші компоненти політичного поля (парламент, партії, профспілки, групи інтересів, громадські організації і т. ін.) є структурно нерозвиненими або перебувають в

зародковому стані, вони не є повноцінним елементом політичного життя. По-четверте, або відсутнє, або вкрай урізане є правило альтернату – принцип зміни уряду в залежності від перемоги тієї чи іншої партії [11, с. 504, 505, 508].

Чи не найголовнішим наслідком означених особливостей неопатримоніалізму стає «інституціоналізація втручання» у політичне життя тих сил та інституцій, які мають бути політично нейтральними, перебувати поза полем політичної боротьби. Серед таких сил й інституцій у більшості країн Азії, Африки та Латинської Америки можна виокремити армію. Відтак, базові демократичні інститути держави – парламент, партії, вибори – у неопатримоніальних системах перетворюються на політичну фікцію, імітуючи квазідемократичні процеси, стаючи своєрідним прикриттям традиційних та напівтрадиційних суспільних зв'язків: «Поєднані між собою значною мірою не сучасними, легально-раціональними зв'язками громадянського типу, а відносинами патронажу і клієнтели, сучасні політичні інститути стають зручним каркасом, у рамках і під ширмою якого відбувається процес відтворення традиційних форм патримоніального панування» [11, с. 509].

Таким чином, внаслідок відсутності чи браку політичної волі у представників правлячого класу у країнах з неопатримоніальними політичними системами спостерігається інволюційний державно-політичний процес – від модернізації вони часто непомітно переходять до контрмодернізації, консервуючи або незавершені соціополітичні перетворення, або публічно відмовляються від будь-яких змін як таких, що є неприйнятними національними традиціями і менталітету народу. Вказані процеси є вкрай деструктивними для національно-державницького розвитку країн з незавершеною модернізацією, бо вони провокують непередбачувані наслідки у майбутньому. Причому подібні непередбачувані наслідки можуть бути відтягнені у часі у середньо- або навіть довгостроковій перспективі, проте вони роблять національно-державницький розвиток негарантованим у перспективі та неконкурентним у порівнянні з країнами, де політична воля представників правлячого класу дозволила довести модернізаційні перетворення до логічного завершення.

Безперечно, представлений аналіз прикладів проявів браку (відсутності) політичної волі, що призводять до розгортання деструктивних процесів у суспільствах, які модернізуються, є неповним. На наш погляд, подальші дослідження мають бути зосереджені на поглибленні висвітлення окреслених проблем, а також на вивченні класифікаційних характеристик проявів індивідуальної і колективної політичної волі та її відсутності у сучасному світі.

1. Діденко Н. Управління, влада, держава : філософські аспекти взаємодії : монографія / Н.Г. Діденко. – Донецьк : ДонДУУ, 2005. – 128 с.

2. Радченко О. Ціннісний вимір трансформації державно-політичного режиму в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. наук з держ. управління : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / О. В. Радченко ; Класичний приватний університет ; МОН України. – Запоріжжя, 2010. – 33 с.

3. Sultanistic Regimes / Ed. by H. E. Chehaby and H. J. Linz. – Baltimore & London : The Johns Hopkins University Press, 1998. – 284 p.

4. Швецова Д. Политические риски в государствах Центральной Азии / Д. С. Швецова. // Полис. – 2008. – № 2. – С. 147-156.

5. Ochs M. Nivazov's Turkmenistan: A Sultanistic Regime? [Electronic resource] / Michael Ochs. – Available at : <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/84076ef2-392f-4db6-a33c4153f6f3f38d.pdf>

6. Нова конституція Туркменістану дозволяє Бердимухамедову бути президентом довічно [Електронний ресурс] // УНІАН. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/world/1520364-nova-konstitutsiya-turkmenistanu-dozvolyaє-berdimuhamedovu-buti-prezidentom-dovichno.html>.

7. Шуляк С. Неопатримоніальні диктатури в арабському світі: аналіз баасистської моделі : автореф. дис. на здобуття наук. ст. канд. політ. н. : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / С. В. Шуляк ; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2004. – 18 с.
8. Володин: без Путина нет России и атака на Путина – атака на Россию [Электронный ресурс] // Новая газета. – Режим доступа : <http://www.novayagazeta.ru/news/1688556.html>.
9. Инглхарт Р. Постмодерн : меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт ; [Пер. с англ.] // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6-33.
10. Политические системы и политические культуры Востока : монография / Под ред. проф. А. Д. Воскресенского ; 2-е изд., перераб. и доп. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 829 с.
11. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира : монография / Под общей ред. В. С. Бакирова, Н. Н. Сазонова. – Х : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2005. – 592 с.

IV. Kultura polityczna i historia polityczna

IV. Політична культура та політична історія

Василь Пахолок

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

РОЛЬ ДЕРЖАВНИХ НАГОРОД У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА КУЛЬТУРИ

Vasyl Pakholok. The role of public awards in the process of formation of domestic political consciousness and culture.

It was examined state awards as a resource of influence on the process of formation of political consciousness and culture. It was revealed the specificity of the use of state awards in the national political and cultural practice.

The niche of state awards institutionally is in the structure of political symbols, and therefore entirely covers the functions of political symbols. Communication means, control and cognitive function is distinguished among the most significant general-symbolic functions. However, state awards have their inherent and own functions: political, stimulating, ideological, social, symbolic, diplomatic.

It was found out that the modern domestic awards practice has traditional affinity with the period of Soviet statehood which left a significant political and cultural imprint, although work on the creation of the national awards system in Ukraine began immediately after proclamation of independence. State awards obtained their legal definition on March 16, 2000 with the adoption of the Law of Ukraine "On State Awards of Ukraine". By that time a rather holistic system of distinctions has already been formed which could mark the merits of almost all spheres of public life. This law distinguishes such types of awards: Hero of Ukraine title; order; medal; nominal firearms award; honorary title of Ukraine; state prize of Ukraine; presidential award.

The title of the Hero of Ukraine is the highest degree of distinction, its assignment, depending on the grounds, includes the awarding of an order of the "Golden Star" - for doing a prominent heroic act, or an order of the state - for outstanding work achievements.

Often, presenting of state awards is an artificial attempt to create a cause for strengthening the social image of the government among the public, and in particular the wide range of awardees. So, six medals out of ten in Ukraine are commemorative and jubilee. Typically, the number of people presented by them is measured by hundreds or even by thousands. They are presented not for a particular merit, but as a reminder that the authorities are aware of pre-committed heroic deeds or events and persons involved in them. At the same time such awards represent a form of historical memory, contribute to emphasizing certain events of the past. In general the use of state awards as a mechanism of ranking political and historical priorities is a widespread world practice. In this context the Polish "East Cross" award is a sign of gratitude, respect and memory for those people who helped the Poles who were persecuted because of their nationality in the East in the years 1937-1959. The initiators of the award introduction focused on the award Yad Vashem - "Righteous among the Nations".

The political and cultural orientation of state awards is also seen in the nomination of state awards. There are four state awards: Taras Shevchenko National Prize of Ukraine, State Prize of Ukraine in the field of architecture, Oleksandr Dovzhenko State Prize of Ukraine, State Prize of Ukraine in the field of education are oriented at leaders who are capable by virtue of their profession to convey a certain ideology to the society. And only the State Prize of Ukraine in the field of science and technology allows nomination of representatives of other professions.

Each system of state awards under the condition of well-balanced domestic policy is formed in accordance with the strategic directions of social development and coordinates the demands of the society with the state interests. The lack of such coordination can cause a crisis of legitimacy of awards and as a consequence - distrust of state institutions, doubt in correctness of public policy and social justice. The authority of state awards and accordingly their positive influence on the political consciousness of society greatly undermine misunderstandings that arise periodically around their awarding.

So, despite significant cultural devaluation, state awards are not only a political symbol, an attribute of the country, stimulus for hard work and an effective resource of influence on formation of political

consciousness. With proper information campaign, schooling and education, the positive effect of this resource can be strengthened in times.

Qualitative visualization of award procedures should be ensured by using the potential of political rituals with broad involvement of the media. Presenting with high state awards must be the subject of television shows and be displayed in systematically adjusted social advertising.

Key words: state awards, political consciousness, political culture, hero of Ukraine, awards policy, propaganda, political and cultural values.

Успішність розбудови державності визначається цілим комплексом складових, котрі можуть мати абсолютно відмінну природу. Окремі із них (реформи, вибори, задоволення утилітарних потреб) здатні буквально миттєво впливати на поточну політичну ситуацію, однак їхній ефект може бути короткотривалим, а інші, зокрема політична свідомість та культура, – зберігають довготривалу дію, хоча утверджуються і трансформуються впродовж значних проміжків часу (інколи охоплюючи цілі історичні епохи). Тому науковий інтерес до формування політичної свідомості та культури має перманентну актуальність, і особливо загострюється в критичні часи, зокрема до різних суспільно-політичних переходів.

Сучасний етап вітчизняної державності обтяжений відсутністю чітко визначених політичних цінностей та завищеними сподіваннями на окремих політичних діячів, котрі часто навіть не мають структурованих програм. Це спричиняє різкі зміни суспільних настроїв, нівелює усталені цінності. Відсутність нерозривної державницької тяглості, тривалий період бездержавності спричинили неспроможність поточної політичної свідомості та культури оперативного, помітною мірою, пом'якшувати політичні виклики, що постають перед суспільством та державою. Відповідно, перед суб'єктами політичного процесу (елітами, громадськими об'єднаннями, самоврядними та владними структурами) постає завдання сприяти формуванню політичної свідомості, орієнтованої на західні плюралістичні цінності, спроможної виконувати стабілізаційно-компенсаторну функцію в сучасних умовах розбудови державності. Особлива роль у даному процесі належить державі, котру наділено засобами санкцій, пропаганди та заохочень, використання яких дає можливість корегувати напрями політико-культурного розвитку. Одним із таких ресурсів є державні нагороди. Присвоюючи певну нагороду, держава не лише «віддячує» за непересічний вчинок, але й пропагує певні політико-культурні цінності, подає взірець для наслідування.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми уже набули наукової розробки: нагородну систему держави як складову політичної культури досліджував сучасний російський філософ А. Дьомін [1], роль державних нагород у визначенні соціального статусу відображено у доробку ще одного російського дослідника – Н. Гусевої [2]. Значний науковий доробок у висвітленні окресленої теми зробили вітчизняні дослідники: потенціал політичної символіки, як ресурсу політичної освіти відображено у дослідженні В. Климончука [3], а політико-правова природа державних нагород є об'єктом наукових робіт А. Майдебури [4, 5], М. Дей [6], Д. Коритька [7]. Але загалом у політологічній площині проблема державних нагород як фактору впливу на формування політичної свідомості та культури є недостатньо вивченою, тому метою даної статті є дослідження ролі державних нагород як інституту впливу на процеси формування політичної свідомості та культури у контексті вітчизняної нагородної практики.

Державотворчий поступ України у напрямку розбудови державності за сучасними успішними світовими взірцями значною мірою ускладнюється політичною свідомістю, обтяженою проявами атавізмів радянського періоду. Поточні пріоритети політичного розвитку потребують адекватного динамізму політичної культури, оскільки будь-які соціальні зміни починаються передусім зі свідомості людей. «Підвищення рівня політичної культури та свідомості громадян є ключем до вирішення найгостріших

проблем як значної частини індивідів, так і самої держави, яка декларує своє прагнення стати демократичною, правовою та соціальною» [3].

У перехідних умовах формування політичної свідомості йде складним і суперечливим шляхом. З одного боку, це відбувається через критичне осмислення соціальної дійсності, поступову раціоналізацію чуттєвих уявлень людей, узагальнення тієї інформації якою вони володіють. Із іншого боку – за рахунок усвідомлення мети партійного чи політичного руху, тобто приєднання до вже сформульованих оцінок і норм громадянської поведінки. І нарешті шляхом емоційного прилучення до віри в справедливість, до тих чи інших політичних ідеалів [8, с. 527].

Перший шлях, через раціоналізацію, є найбільш бажаним, однак потребує цілеспрямованого культурного впливу упродовж тривалого часу із поступовим витісненням вкорінених політико-культурних пережитків та культивування модерних політичних цінностей. Натомість використання діючих оцінок і норм, а особливо емоційних очікувань та схильностей, дозволяє корегувати політичну свідомість в короткотривалій перспективі. Саме тут зростає потенціал політичного символізму, котрий за природою не апелює до глибоко-раціонального осмислення.

На думку Л. Климанської політичні символи виконують цілий ряд функцій [8, с. 240–245]. Функція експресії виявляється в усіх ситуаціях, де йдеться про залучення емоцій, про їхнє стимулювання та спрямування в позитивному чи негативному напрямку. Символи в політиці виявляють і демонструють два аспекти: ідеологічний та емоційний. Перший представляє та викликає ідеї, другий – породжує емоції та в такий спосіб насичує попередній почуттями. Саме тому, на думку дослідника, символічні тексти дуже рідко бувають емоційно нейтральними. Комунікаційна функція полягає в передачі абстрактних цінностей, апелюючи безпосередньо до емоцій та напівсвідомих асоціацій, оминаючи інтелектуальне впорядкування і складну вербалізацію. Пізнавальна функція дає можливість уявити те, що залишалося практично неосяжним. Функція контролю передбачає, що символи виражають моральні принципи, принципи політичної віри, виправдовують існуючий або бажаний політичний порядок, апелюючи до загальноновизнаних символів-авторитетів. Загалом у кожному конкретному випадку символи добираються та поєднуються так, щоб в індивіда формувалося певне бачення, виникали прогнозовані емоції, здатні стимулювати відповідні дії.

Серед найбільш значимих політичних символів вирізняють національно-державні (прапор, герб, гімн, конституція, національна валюта, знаки посадового та військового розрізнення, історичні документи, державні свята, державні нагороди). Перелік власне державних символів встановлено ст. 20 Конституції України. Він включає в себе Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. Окрім суто атрибутивного призначення дані політичні символи покликані консолідувати націю, формувати і підсилювати почуття національної гордості та власної причетності до неї.

Державні нагороди серед національно-державних символів, є одним із найбільш мобільних ресурсів формування політичної свідомості та культури. Вони здатні майже миттєво реагувати на політико-культурні запити суспільства, пропонувати затребувані суспільні цінності та акцентувати на актуальних зразках поведінки.

Будучи одним із основних атрибутів держави, нагороди передають інформацію про її пріоритети та ідеологію. Практика їх застосування у свідомості громадян пов'язана із однією з головних моральних цінностей – поняттям справедливості [1]. В даному контексті особлива роль державним нагородам відводиться в країнах з тоталітарним чи гібридним політичним режимом, де їхнім завданням часто є короткотермінова

маніпуляція свідомістю громадян з боку влади, підняття рейтингу непопулярних політиків у владі чи опозиції.

Для державних нагород, як різновиду політичної символіки, притаманні й власні функції, до яких відносять наступні: політичну, стимулюючу, ідеологічну, соціальну, символічну, дипломатичну [5]. Суть політичної зводиться до можливості здійснення управлінського впливу інститутами державної влади за посередництва державних нагород. Дана функція може реалізовуватися виключно за умови володіння державою необхідним обсягом суверенітету. Стимулююча проявляється у спонуканні до продуктивної, суспільно корисної праці, оскільки нагородження є бажаним результатом оцінки певної діяльності або вчинків з боку держави і може містити матеріальну складову. Ідеологічна функція сприяє зміцненню та пропагуванню ціннісних концептів держави. Через інформаційну кампанію формується громадська думка про їх правильність та суспільну користь. Соціальна функція полягає у наданні особливого почесного статусу конкретній людині, підносячи її вчинок або системну працю до взірця для наслідування. Символічна функція не передбачає певної особливої заслуги нагородженого. Нагороди часто надаються особам, що обіймають певні посади (у тому числі звання: Президент, Надзвичайний і Повноважний Посол), або з нагоди пам'ятних дат. Дипломатична функція підкреслює прояв поваги до вшанованих офіційних осіб іноземних держав і є елементом дипломатичного протоколу.

Сучасна вітчизняна нагородна практика має традиційну спорідненість із періодом радянської державності, котрий залишив на ній вагомий політико-культурний відбиток. Радянські дослідники свого часу виробили єдиний підхід до розгляду явища державної нагороди, що поставала як засіб ушанування сумлінної праці та інструмент встановлення справедливості [7, с. 83]. Важливо зауважити, що у законодавчому та юридично-науковому обігу термін «державні нагороди» вживається відносно недавно. Зокрема, у законодавстві Української РСР термін «державні нагороди України» був уперше вжитий в указі Президії Верховної Ради Української РСР від 7 травня 1981 р. «Про затвердження Положення про державні нагороди Української РСР» [5].

Робота над створенням в Україні власної нагородної системи розпочалася одразу після проголошення незалежності. Уже в січні 1992 р. була створена Комісія Президії Верховної Ради України у питаннях заснування державних нагород України, перед якою постало питання розробки державної нагородної концепції. До складу Комісії, крім народних депутатів, входили і фахівці із геральдики. Законодавче визначення державні нагороди отримали 16 березня 2000 р., із прийняттям Закону України «Про державні нагороди України». До цього Президент України міг присвоювати почесні звання та відзнаки.

Першою нагородою в незалежній Україні стала Почесна відзнака Президента України (1992 р.) котра залишалася єдиною до 1995 р. Пізніше було започатковано інші відзнаки: ордени князя Ярослава Мудрого (1995 р.), Богдана Хмельницького (1995 р.), «За мужність» (1996 р.), «За заслуги» (1996 р.), княгині Ольги (1997 р.), медалі «За військову службу України» (1996 р.), «За бездоганну службу» (1996 р.), «Захиснику Вітчизни» (1999 р.), відзнака «Герой України» (1998 р.).

На той час Президентом була створена якісна та досить цілісна система відзнак, якими можна було нагороджувати громадян за заслуги практично у всіх сферах суспільного життя, що дозволило покласти систему президентських відзнак в основу системи державних нагород України [4, с. 174]. Наразі встановлення нових державних нагород конституційно визначено шляхом прийняття відповідних законів, а за Президентом закріплено повноваження встановлювати президентські відзнаки. Після прийняття Закону до нього було внесено ряд змін, після чого перелік державних нагород

поповнився орденом Данила Галицького (2003 р.), орденом Свободи (2008 р.), орденом «За доблесну шахтарську працю» (2009 р.), орденом Героїв Небесної Сотні (2014 р.), медаллю «За врятоване життя» (2008 р.).

Закон визначає державні нагороди як вищу форму відзначення громадян за видатні заслуги у розвитку економіки, науки, культури, соціальної сфери, захисті Вітчизни, охороні конституційних прав і свобод людини, державному будівництві та громадській діяльності, за інші заслуги перед Україною [9]. Серед видів нагород він розрізняє звання Герой України; орден; медаль; відзнаку «Іменна вогнепальна зброя»; почесне звання України; Державну премію України; президентську відзнаку.

Звання Герой України є вищим ступенем відзнаки. Його присвоєння, в залежності від підстав, передбачає вручення ордену «Золота зірка» – за здійснення визначного героїчного вчинку, або ордену держави – за визначні трудові досягнення. Для зручного носіння передбачена мініатюра даних нагород – фрачний варіант. Практика видачі одночасно із нагородою відповідних мініатюр вперше була застосована у 1992 р. із запровадженням Почесної відзнаки Президента України.

Зараз у нагородному інструментарії президента України є 10 медалей: медаль «За працю і звитягу» (2001 р.), ювілейна медаль «60 років визволення України від фашистських загарбників» (2004 р.), Хрест Івана Мазепи (2009 р.), ювілейна медаль «20 років незалежності України» (2011 р.), пам'ятна медаль «25 років виведення військ з Афганістану» (2014 р.), медаль «70 років визволення України від фашистських загарбників» (2014 р.), ювілейна медаль «70 років перемоги над нацизмом» (2015 р.), ювілейна медаль «25 років незалежності України» (2016 р.), «За участь в антитерористичній операції» (2016 р.), «За гуманітарну участь в антитерористичній операції» (2016 р.).

Шість нагород із наведеного переліку – пам'ятні та ювілейні. Як правило, чисельність таких відзнак вимірюється сотнями, або навіть тисячами. Вони вручаються не за конкретну заслугу, а як нагадування, що влада пам'ятає про попередньо здійснені героїчні вчинки або події та причетних до них осіб. На прикладі медалей «70 років визволення України від фашистських загарбників» (2014 р.) та «70 років перемоги над нацизмом» (2015 р.), положення про які практично не відрізняється, видно штучну спробу створення приводу для посилення соціального іміджу влади серед широкого загалу нагороджених. Водночас такі нагороди являють собою форму історичної пам'яті, сприяють розстановці політичних акцентів на певних подіях минулщини.

Використання державних нагород як механізму розстановки політико-історичних пріоритетів є поширеною світовою практикою. У даному контексті можна розглянути польську нагороду «Східний хрест» – знак подяки, поваги і пам'яті про тих людей, котрі допомагали полякам, яких переслідували через їхню національність на Сході у 1937-1959 роках. Ініціатори запровадження нагороди орієнтувалися на нагороду Яд Вашем – «Праведник народів світу». З цього приводу депутат польського Сенату М. Дворчик зазначив, що дана нагорода є інструментом східної політики Польщі, сприятиме підтримці громадянського суспільства на Сході, зближенню цих країн із ЄС, роззброєнню «історичних бомб» [10].

У нагородному арсеналі України є 36 номінацій звання «заслужений» у різних галузях професійної діяльності. Крім зазначеної нагороди передбачено також звання «Народний артист України», «Народний архітектор України», «Народний вчитель України», «Народний художник України», котрі можуть присвоюватися, як правило, не раніше ніж через десять років після присвоєння звання «заслужений» у відповідній галузі. Наявність почесного звання «народний» певною мірою підкреслює винятково важливе значення для держави визначених напрямків професійної діяльності. Таку

посилену увагу можна пояснити здатністю впливати на формування суспільної думки; пропагувати певні суспільно-політичні ідеї і цінності, зразки та норми поведінки, критерії сприйняття і оцінки дійсності через художні твори та образи.

Політико-культурна орієнтація державних нагород проглядається і в номінації державних премій. Чотири державні премії: Національна премія України імені Тараса Шевченка, Державна премія України в галузі архітектури, Державна премія України імені Олександра Довженка, Державна премія України в галузі освіти – знову ж таки орієнтовані на діячів, спроможних, у силу свого фаху, доносити певну ідейність до суспільства. І лише Державна премія України в галузі науки і техніки дає можливість номінуватися представникам інших професій.

Дисбаланс потенційних можливостей отримати державну нагороду за власну професійну діяльність, на думку окремих дослідників, «необґрунтовано знижує престижність деяких видів праці» [6, с. 130] та обмежує конституційні права громадян на рівні можливості в отриманні нагород і почесних звань, що заборонено ст. 24 Конституції України. Таким чином, можливість отримання державної нагороди прямо корелюється із сферою зайнятості індивіда в державному або приватному секторі; розмірами організації; механізмом нагородження; характером міжособистісних стосунків з безпосереднім керівництвом; пріоритетами правлячих кіл [2].

Кожна система державних нагород, за умови виваженої внутрішньої політики, формується у відповідності із стратегічними напрямками суспільного розвитку та узгоджує запити соціуму із державними інтересами. Відсутність такого узгодження може спричинити кризу легітимності нагород і, як наслідок, – недовіру до інститутів держави, сумніви в правильності державного курсу та соціальної справедливості. А це, у свою чергу, стримує розвиток політичної культури, спричиняє її виродження та породжує амбівалентні риси у політичній свідомості. Як один із способів посилення довіри до державних нагород та підняття їхнього авторитету часто пропонується змінити механізм прийняття рішень про нагородження, передавши прерогативу колегіальним органам: парламенту, судам тощо, але присвоєння державних нагород главою держави є загальноприйнятою світовою практикою.

Авторитет державних нагород, а відповідно і їхній позитивний вплив на політичну свідомість суспільства, суттєво підривають непорозуміння (часто скандали), що періодично виникають навколо їхнього присвоєння. Станом на січень 2017 р. в Україні високе звання «Герой України» присвоєно 429 особам, із них 170 нагороджено орденом «Золота Зірка» і 259 – Орденом Держави. Найбільш широкого суспільного резонансу набула справа позбавлення звання «Герой України» С. Бандери та Р. Шухевича, що були присвоєні Президентом В. Ющенком. Указ «Про присвоєння С. Бандері звання Герой України» було підписано 20 січня 2010 р., вже після першого туру президентських виборів, за результатами якого чинний президент не входив до лідерів перегонів. Із обранням нового Президента дане питання загострилося, оскільки «позбавлення державних нагород може бути проведено Президентом України лише у разі засудження нагородженого за тяжкий злочин за поданням суду у випадках, передбачених законом», а таких підстав не було. Відповідне рішення судом було прийняте, посиляючись на відсутність громадянства України в нагороджених [11] (що є обов'язковим для даної нагороди). Аналогічні подання були у справах колишніх радянських воїнів, що отримали високе державне звання, однак суд відмовився їх розглядати [12]. Загалом, звання «Герой України» присвоєно 17 особам, котрі ніколи не мали громадянства України (померли до проголошення незалежності). Першим його отримав Президент Карпатської України А. Волошин, згідно указу Л. Кучми, інші 16 були нагороджені В. Ющенком. Серед них п'ять ліквідаторів чорнобильської аварії (О. Лелеченко, В. Тішура, В. Ігнатенко,

М. Ващук, М. Тетенюк), чотири радянських воїни (О. Берест, М. Василюшин, Т. Маркус, К. Деревянко), три діячі культури (В. Стус, Г. Китастих, В. Івасюк), два діячі національного підпілля (С. Бандера, Р. Шухевич), один дисидент (О. Гірник), один рятувальник дітей у час голодомору 1932–1933 рр. (В. Івчук). Даний перелік є абсолютно різноплановим, формувався впродовж всієї каденції В. Ющенка і свідчить про відсутність вираженої політичної упередженості гаранта. Хоча В. Януковичу вдалося уникнути певних нагородних помилок своїх попередників, скандали із присвоєнням державних нагород не були поодинокими, часто відзнаки діставалися особам наближеним до правлячих кіл [13].

Статут нагород не передбачає строку давності вчинку, що став підставою нагородження, однак присвоєння державної нагороди за вчинок, що був відомим вже кілька десятиліть, можна пояснити або спробою ревізійності, або намаганням отримати політичні дивіденди. В обох випадках це не матиме бажаного політико-виховного ефекту, замість консолідації підірватиме авторитет відзнаки серед частини народу.

Гучний резонанс мала ініціатива позбавлення звання Герой України Н. Савченко, котра отримала його 02 березня 2015 р., перебуваючи під арештом у Росії. Після повернення Н. Савченко в Україну, 25 травня 2016 р., вже 22 липня на сайті Президента зареєстрували петицію, в якій просили відібрати у неї звання Героя України [14], оскільки її поведінка і політичні заяви стали об'єктом невдоволення серед частини політиків та пересічних громадян.

Ще одним предметом політичних та суспільних дискусій є проблема нагородження вогнепальною зброєю. В різний час, починаючи з 1995 р., в Україні, згідно з даними Української асоціації власників зброї, близько 50 тис. чиновників отримали нагородну зброю [15]. Повні списки нагороджених є поза вільним доступом, а тому піддається сумніву їхня адекватність статуту нагороди. У даному випадку зброя є саме нагородою, а не засобом самозахисту чи табельним знаряддям і факт її вручення не повинен бути таємницею, оскільки знижує функціональність нагороди. Аналіз матеріалів ЗМІ показав, що в абсолютній більшості повідомлення про нагородження зброєю стосувалися саме сумнівних ситуацій із присвоєнням зазначеної відзнаки, а тому доречно говорити швидше про негативний вплив їхнього присвоєння на політичну свідомість українців.

Присвоєння державної нагороди може бути не лише стимулом для подальшої сумлінної роботи в галузі, де уже досягнуто значних здобутків, але й перепусткою у політику. Саме таким чином склалася політична кар'єра шахтаря П. Солтуса, яка завела його у парламент. Подібним чином склалося і політичне майбутню першої вчительки-Героя України Т. Прошкуратової, котра вже через місяць після нагороди стала обличчям першої п'ятірки СДПУ(о), а згодом – народним депутатом України [16]. Практика залучення до політики осіб, що отримали нагороди і визнання за досягнення у професійній сфері, свідчить про наявність значного соціального капіталу здобутої нагороди.

Політико-пропагандистський ефект має не лише вручення державної нагороди, але й відмова від неї. У співвідношенні до нагороджених частка тих, хто відмовився від державних відзнак є мізерною. Відмова від державної нагороди є свого роду політичним протестом проти курсу держави або нагородної політики.

Отже, попри значну культурну девальвацію, державні нагороди є не лише політичним символом, атрибутом держави, стимулом для сумлінної праці, а й ефективним ресурсом впливу на формування політичної свідомості.

За умови правильної інформаційної кампанії, шкільної освіти і виховання, позитивний ефект даного ресурсу можна посилити у разі. Наразі система освіти і виховання фактично самоусунулась від формування політичної свідомості, посилюється

вплив утилітарних факторів [17]. У шкільній програмі практично не відведено місця Героям України, котрі за власною суттю покликані бути взірцем громадянина. Авторське опитування студіюючої молоді показало, що близько 85 % опитаних не знають жодного прізвища Героя України, жодного лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка за останні 20 років. Значною мірою це є наслідком відсутності відповідних акцентів у системі шкільної освіти, гуманітарної та інформаційної політики. Функції державних нагород як різновиду політичної символіки реалізуються лише частково. А тому ресурси, що вкладаються у державні нагороди, є неадекватними віддачі.

Підняти авторитет державних нагород та посилити їхній позитивний вплив на формування політичної свідомості можна через жорсткішу регламентацію присвоєння. Варто чіткіше зазначати персональну заслугу нагороджуваного, посилити увагу до статутів нагород, зробити доступними списки нагороджених. Соціально-політичний ефект нагород значно посилюється б за вільного доступу до усього переліку представлених осіб.

Слід забезпечити якісну візуалізацію нагородних процедур, використавши потенціал політичного ритуалізму із широким залученням ЗМІ. Вручення високих державних нагород має стати темою телевізійних шоу і відображатися у системно налагодженій соціальній рекламі.

1. *Демин А. Л.* Наградная система государства как компонент политической культуры [Електронний ресурс] / А. Л. Демин. – Режим доступу : <http://www.dslib.net/soc-filosofia/nagradnaja-sistema-gosudarstva-kak-komponent-politicheskoy-kultury.html>

2. *Гусева Н. А.* Роль государственных наград в определении социального статуса в современном российском обществе: автореферат дис. на соискание ученой степени канд. социолог. наук : спец. 22.00.04 / Н. А. Гусева. – Санкт-Петербург, 2012. – 17 с.

3. *Климончук В.* Політична освіта як засіб реалізації політичних свобод демократичного процесу в сучасній Україні [Електронний ресурс] / В. Климончук // Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. – 2010. – № 1. – Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/655008/>

4. *Майдебура А. М.* Становлення та розвиток інституту державних нагород України / А. М. Майдебура // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Одеса : Юридична література, 2003. – С. 170-176.

5. *Майдебура А. М.* Державні нагороди – важливий атрибут державності України [Електронний ресурс] / А. М. Майдебура. – Режим доступу : <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/5852/%c0#>

6. *Дей М. О.* Державні нагороди як найвища форма правового заохочення / М. О. Дей // Право і безпека. – 2005. – № 4-5. – С. 129-133.

7. *Коритько Д. Г.* Нагородне право: стан дослідження проблематики / Д. Г. Коритько // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 82-87.

8. *Основи політичної науки : курс лекцій. – Ч. 3 : Політична свідомість і культура / Б. Кухта, Л. Климанська, А. Романюк та ін.; за ред. Б. Кухти. – Львів : Кальварія, 1998. – 556 с.*

9. Закон України «Про державні нагороди України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1549-14>

10. «Східний хрест»: або про минуле без ненависті [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.polradio.pl/5/39/Artykul/281676>

11. ВАСУ позбавив звання Героїв України Шухевича й Бандеру [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.5.ua/polityka/vasu-pozbavyv-zvannia-heroiv-ukrainy-shukhevycha-i-banderu-video-span-29966.html>

12. Вищий адміністративний суд України розгляне справу про позбавлення звання «Героя України» радянських солдат [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://tsn.ua/ukrayina/spravu-pro-pozbavleniya-zvannya-geroyiv-radyanskih-voyiniv-peredano-u-vasu.html>

13. Державні нагороди як знак приналежності до «Сім'ї Януковича» [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.pravda.com.ua/articles/2013/09/13/6997887/>

14. Активісти просять Порошенка забрати «Героя» у Савченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.depo.ua/ukr/politics/aktivisti-prosyat-poroshenka-zabрати-geroia-u-savchenko-26072016102500>

15. *Забелина Ю.* Таємничі «герої»: чому влада приховує імена нагороджених зброєю [Електронний ресурс] / Ю. Забелина. – Режим доступу :

<http://apostrophe.ua/ua/article/society/2017-01-05/tainstvennyie-geroi-pochemu-vlast-skryivaet-imena-nagrajdennyih-orujiem/9322>

16. *Солодько П.* Залишилося 253 Герої України. Хто вони? [Електронний ресурс] / П. Солодько. – Режим доступу :

<https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/13/14308/>

17. *Пахолок В.* Політична топоніміка як механізм впливу на політичну свідомість / В. Пахолок // Політологічні читання імені професора Богдана Яроша : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. І. Бортнікова, Я. Б. Яроша. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – Вип. 3. – С. 122-125.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ УМОВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА В МІСТАХ ВОЛИНИ (XV–60-ті рр. XVI ст.)

Alla Bortnikova. Socio-political conditions for the introduction of the Magdeburg law in the cities of Volyn of the 15th and 60th years of the 16th centuries.

In the 15th–16th centuries most of the cities and towns of Ukrainian lands, which were part of the Grand Duchy of Lithuania, were concentrated in Volyn land, where the geographical factor was quite favorable for social development. The cities, along with the castles, remained strategic frontiers of the military organization of the state, outpost of protection against external aggression, which required constant attention from the state. The spreading process of the craft separation from agriculture caused the need for sales markets and increased the demand for agricultural products. Due to the auspices policy there was a process of specialization of production, the changes took place in the structure of the of the population work, a shop handicraft and craft were developed, the number of urban population in general and the township in particular increased.

The Magdeburg law was acrued to Volyn cities from Germany via Poland and Lithuania, when appropriate socio-economic and political conditions similar to those of Western Europe were created for this purpose. The transition of the cities' administration to the Magdeburg law was a reflection of the process of the establishment of Slavic law in the West European lands in general, since it was being modified, in particular under the influence of German law. The introduction of the Magdeburg law in Volyn cities was expanded considering the national traditions of customary law; however, it was an original process that took place with considerable delay compared to the cities of Western Europe. The fate of Volyn cities in the context of their incorporation into the political-legal system of GDL was also determined by geostrategic and political factors that were in progress during 14th and 15th centuries – struggle for Volyn and Podillya between Lithuania and the Kingdom of Poland.

The Magdeburg law became not only a means of modernizing of the public relations, but also the instrument of political influence of the Polish Crown, aimed at incorporating the Volyn and the Grand Duchy of Lithuania in general, into Poland. In this context, the socio-political conditions for granting Lutsk land a privilege on the Magdeburg law by the Polish King Władysław Jagailo on October 30, 1432 are indicative. The privilege of 1432 was unique among such acts, since it provided German law not to the city or to the burghers, but to all residents of Lutsk land. Apparently, this format had, above all, an important political significance – an attempt to attract Lutsk land to the Polish kingdom as closely as possible, its own economic component had been secondary, since in the privilege there were no specific indications as to the order of the organization of trades and fairs, the scope of the powers of Vogt, etc., which was obligatory component part of similar acts. The structure and functions of the local self-government bodies depended upon many factors, including statute of the cities: state-owned (grand-prince) or private-owned, privileged, or not, with full and incomplete Magdeburg law.

Key words: Volyn land, the Grand Duchy of Lithuania, Polish kingdom, city, the Magdeburg law.

В Україні відбувається процес реформування місцевого самоврядування на базі децентралізації та створення нових територіальних громад. Цей процес охоплює й міста, які об'єднуються із прилеглими сільськими громадами для оптимізації системи управління та забезпечення якісного обслуговування населення. Попри відсутність безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку між функціонуванням органів міського самоврядування на українських землях у пізньому Середньовіччі та у другому десятилітті XXI ст., все ж існують точки дотику у вигляді принципів і форм самоорганізації міських громад, які варті уваги. Загалом йдеться не лише про розподіл функціональних обов'язків між урядниками органів місцевого самоврядування або характер взаємодії між ними та інститутами центральної влади, обсяг делегованих повноважень від центру на місця, процедурні питання тощо, а скоріше про шляхи переходу від історично обмежених, лише частково самоврядних структур, яким було міське самоврядування в Україні, до справжньої місцевої демократії.

Початок дослідження проблеми магдебурзького права у контексті самоорганізації місцевих громад покладено в працях польських авторів XVII–XVIII ст. – А. Віюк-Кояловича, А. Нарушевича та ін. Вагомий внесок у дослідження магдебурзького права в містах Великого князівства Литовського (ВКЛ), зокрема, й волинських у XIX ст. зробили М. Владимирський-Буданов, В. Антонович, М. Грушевський, Ф. Тарановський, М. Довнар-Запольський та ін. У XX ст. цією проблематикою майже ніхто не займався, за винятком окремих дослідників (білоруського історика В. Дружчиця, В. Отамановського, польських авторів 20–30-х рр. С. Кутшеби, Г. Ловмянського, І. Яворського, у 60-і рр. О. Компан, Я. Кіся, А. Грицкевича, З. Кописького, у 80–90-і рр. П. Саса, М. Ковальського, польських дослідників Ю. Бардаха, М. Богуцької, Ю. Охмянського, Г. Самсоновича).

Ґрунтовним історіографічним дослідженням проблеми політичної історії ВКЛ, в якому побіжно розглядалися й питання управління в містах, стала монографія дніпропетровського дослідника В. Василенка. В наш час деякі аспекти цієї теми досліджують українські дослідники Н. Яковенко, А. Заяць, Н. Білоус, Н. Старченко. Утім поза увагою сучасних науковців опинилася проблема суспільно-політичних умов запровадження магдебурзького права у волинських містах, тому метою цієї статті є політологічний аналіз суспільно-політичних умов становлення органів міського самоврядування в містах Волині у складі Великого князівства Литовського.

У XV–XVI ст. більшість міст і містечок українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, концентрувалися на Волинській землі, де географічний чинник був цілком сприятливим для суспільного розвитку. Залишаючись осередками вільної праці в умовах панування феодальних відносин, міста здійснювали потужний вплив на всі сфери середньовічного суспільства, водночас пристосовуючись до об'єктивних умов існуючого соціально-економічного та політико-правового середовища із наявними інститутами та формами організації державної влади.

На зламі XV–XVI ст. в розвитку волинських міст розпочався якісно новий етап, який характеризувався бурхливим ростом нових міських поселень – наприкінці XV ст. тут було 18 міст: Володимир, Камінь, Литовеж, Турійськ, Луцьк, Дубно, Клевань, Корець, Острог, Переміль, Ровно, Степань, Кременець, Заслав, Збараж, Колодно, Полонне, Вишнівець [1, с. 34].

Міста, як правило, виникали на місцях вже добре розбудованих сіл. Для збільшення людності в міста запрошувалися поселенці, які займали незаселені території. Процес їх локації супроводжувався включенням міст у структуру соціально-економічних відносин краю, що викликало відповідне поживлення в місті торгівлі та ремесла. Водночас середньовічні міста мали подвійну природу. З одного боку, вони були відокремлені від тогочасного села і багато у чому йому протиставлялися, оскільки міста були носіями якісно нових, прогресивних елементів: товарно-грошових відносин, особистої свободи, особливих типів власності, управління і права, зв'язків із центральною владою. З іншого боку, міста залишалися органічною частиною феодального світу, що засвідчувалося їх залежністю від сеньйоріального режиму, обслуговування їх міськими грошима. Міста виступали як місце перерозподілу феодальної ренти: «муніципальний лад і правова організація міста залишалися в межах феодального права і управління» [2, с. 231].

Волинські міста, які стали органічною складовою ВКЛ, залежали від адміністративно-територіального поділу держави, його політико-правової системи та організації влади. Міста, разом із замками, залишалися стратегічними пунктами військової організації держави, форпостами захисту проти зовнішньої агресії, що потребувало постійної уваги з боку держави. Не випадково перший Статут ВКЛ 1529 р. виокремлює «місто» як специфічну соціально-правову категорію: «...прелатам,

княжатам, панам хоруговним, шляхтичам і містам (курсив А. Б.) позначених земель Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтського та інших ми пожалували...» (розд I, арт. 1) [3, с. 208].

Поширення процесу відокремлення ремесла від сільського господарства викликало потребу ринків збуту та збільшення попиту на продукцію сільського господарства. Завдяки політиці протегування відбувалися зміни в структурі праці населення, розвивалося цехове ремесло і промисли, йшов процес спеціалізації виробництва, зростала кількість міського населення загалом і міщанства зокрема.

Міські жителі створювали конгломерат людності, яка відрізнялася за багатьма показниками: правовими, соціальними, етнокультурними, релігійними, професійними тощо. Так, ядро міщан утворювали люди, що мали міське громадянство і були християнами. Категорія міських жителів, на базі якої формувався міщанський стан, включала осіб різного достатку. Окремі міщани, крім занять ремісництвом і торгівлею, володіли земельними наділами і навіть цілими маєтками із селянами. За це вони разом зі шляхтою та зем'янами, які так само могли проживати в місті, несли військову службу. Найбагатшу, відносно вузьку, але дуже впливову групу становив так званий патриціат, до якого належали багаті купці, найзаможніші ремісники, верхівка міських урядників та ін. Іншу групу населення становили середнього і невеликого достатку ремісники і торговці, особи, що займалися промислами та сільським господарством. Внизу міської соціальної піраміди перебував плебс, люди, які шукали в містах засобів проживання.

У XV–XVI ст. міста ВКЛ переживали складний процес, пов'язаний із заміною давнього звичаєвого права на магдебурзьке. Структура і функції органів міського самоврядування в містах ВКЛ залежали від багатьох чинників, серед яких – статус міст: державні (великокнязівські) або приватновласницькі, привілейовані або ні, з повним і неповним магдебурзьким правом. До міст з повним магдебурзьким правом у Південно-Західній Русі, на думку М. Ф. Владимирського-Буданова, належав лише Кам'янець, – з інших міст жодне не мало такого управління, яке містило в собі всі ознаки магдебурзького права [4, с. 519–520].

Нові умови виробництва та спосіб життя потребували відповідного юридичного оформлення. Магдебурзьке право поширювалося на волинські міста з Німеччини через Польщу та Литву, коли для цього було створено відповідні соціально-економічні та політичні умови, подібні до міст Західної Європи. Починаючи з XV ст., до середини XVII ст. магдебурзьке право отримали близько 96 волинських поселень, що становило половину їх загальної кількості [1, с. 161]. За цей час магдебурзьке право отримали Луцьк (1432), Кременець (1438), Володимир (приблизно середина XV ст., підтверджено 1509 р.), Ковель (1518) та ін. Особливо активно цей процес відбувався за часів правління великого литовського князя Казимира Ягеллончика (1440–1492), що пов'язано із розвитком внутрішнього ринку і зовнішньої торгівлі.

Перехід управління міст на магдебурзьке право був віддзеркаленням процесу становлення слов'янського права на західноєвропейських землях загалом, оскільки воно видозмінювалося, зокрема під впливом німецького права. Західні слов'яни, на думку професора Варшавського університету XIX ст. Ф. Ф. Зігеля, поглинули масу західноєвропейських, переважно німецьких елементів, саме тому в західнослов'янських державах «проходили століття в боротьбі ідей старослов'янських про народоправство, особисту свободу народу тощо з ідеями, привнесеними із Заходу» [5, с. 405].

Правомірним видається припущення М. Ф. Довнар-Запольського про те, що з самого початку німецьке право з'являлося в містах «оазисами»; воно запроваджувалося в окремих центрах для потреб фінансово-економічних і адміністративно-правових, однак із часом відокремлення міста від волості, землі стає доконаним фактом унаслідок умов,

що становили новий соціально-економічний лад і тоді «широкою хвилею вливається німецьке право: але зараз воно вже з'являється у переробленому вигляді, завдяки чому міцно вростає у життя» [6, с. 805].

Першим свідченням наявності у волинських містах елементів міської організації на магдебурзькому праві є лист представників міської громади Володимира 1324 р. до громади міста Штральзунда. Від імені жителів Володимира зверталися «консули» (радці): «*consulibus ac universitati in Stralsundis consules ac universitas civitatis Ladimiriensis*». Зміст листа полягав у захисті інтересів двох володимирських купців – Бертрама Русина й брата його Миколая. Наявність зазначених посадових осіб, чинна система управління містом, характер звернення дали підстави ще М. С. Грушевському вважати, що у Володимирі існувала міська організація на зразок німецького права, «хоч би тільки часткова, а не цілого міста» [7, с. 225–226]. Політичну мету поширення іноземної колонізації М. С. Грушевський вбачав у збільшенні неруських елементів для протиставлення місцевим русинам: «німецьке право служить не тільки цілям культурним, чи властиво фіскальним..., а й пониженню Руси, денационалізації руських країв, скріпленню елементів католицьких і польських...» [7, с. 228].

Долю волинських міст у контексті їх інкорпорації у політико-правову систему ВКЛ визначали також геостратегічні і політичні чинники, що мали місце упродовж XIV–XVI ст. – боротьба за Волинь і Поділля між Литвою і Польським королівством. У цьому контексті показовими є суспільно-політичні умови надання 30 жовтня 1432 р. Луцькій землі привілею на магдебурзьке право польським королем Владиславом Ягайлом. Це був період боротьби Польського королівства і Великого князівства Литовського за перерозподіл сфер впливу, що відобразилося у феодальній війні 1432–1439 рр. Ворогуючі табори очолили великий князь литовський Жигимонд Кейстутович, який спирався на прихильність польської Корони, та його брат Свидригайло Ольгердович – «захисник православ'я» і, відповідно, Русі, якого було позбавлено трону унаслідок змови.

Події розгорталися на тлі структурних змін у житті ВКЛ – поширення писемної культури, переходу від держави, заснованої на особистих зв'язках, до системи центральних і місцевих органів управління, формування єдиного шляхетського стану і «протопарламентських» інститутів (великокнязівської ради ВКЛ і сейму), формування великого землеволодіння. Ситуацію ускладнювало втручання зовнішніх сил. До цієї боротьби залучалися фактично усі великі політичні сили Східної та Центральної Європи – Польща, Тевтонський орден, Московське князівство, Молдова, чеські гусити, угорський і римський король (з 1433 р. – імператор) Сигизмунд Люксембурзький.

На думку С. Полехова, події від початку 1430 – до початку 1440-х років були проявом політичної кризи ВКЛ: відбувся «переломний момент у функціонуванні сформованої системи відносин (і внутрішньо-, і зовнішньополітичних), який призвів до її модифікації. Її наслідком стало загострення конфліктних ситуацій у взаємовідносинах між історичним центром держави та її периферією» [8, с. 4–6; 18–20].

Ця війна від інших конфліктних ситуацій XV ст. відрізнялася і масштабами, і тривалістю. Польський дослідник Г. Блажчик вірно, на нашу думку, визначає війну 1432–1439 рр. «типовою феодальною війною за владу у ВКЛ, за посаду у Вільно», але водночас «проявом суперництва русинів і литвинів за зрівняння обох груп у правовому і віросповідному відношеннях» [9, с. 692]. Обидва великі князі, що претендували на цей престол, намагалися перетягнути на свій бік основну частку класу феодалів та заможних верств населення, поширюючи на них пільги та привілеї, що надавалися католикам.

У згаданому привілеї 1432 р. князям, прелатам, боярам, воїнам, шляхтичам й іншим жителям Луцької землі, які належали святій римській церкві та церкві східній або

грецького обряду, Владислав Ягайло «дарував і щедро обдаровував» усі права і вольності, що «мають і якими користуються прелати, барони і шляхта Польського королівства». Привілей надавав німецьке право не усім жителям землі, а насамперед полякам, тевтонам (німцям), русинам. За текстом привілею їм надавалося «тевтонське право» («*justheutonicum*»), а іудеям та вірменам таке право, яким користувалися іудеї і вірмени в коронних містах Кракова і Львова. Поняття «*justheutonicum*» уживали в перших ранніх пожалуваннях, у яких йдеться взагалі про німецьке право, включно магдебурзьке. *Justheutonicum* протиставлено чужоземному праву, *justerrestre*, *jus Polonicum*. Лише із часом в мову привілеїв увійшли видові назви іноземного права: магдебурзьке право (*jusMagdedurgense*, *Maydeburskie*), хелмінське [10, с. 18–19].

Привілей 1432 р. був унікальним серед такого виду актів, оскільки він надавав німецьке право не місту або міщанам, а всім жителям Луцької землі. Вочевидь, такий його формат мав, насамперед, важливе політичне значення – намагання якомога тісніше залучити Луцьку землю до Польського королівства, його ж економічна складова є другорядною, оскільки у привілеї відсутні конкретні вказівки на порядок організації торгів і ярмарок, обсяг повноважень вїйта та ін., що є обов'язковою складовою частиною аналогічних актів.

Надаючи містам магдебурзьке право, польські королі і великі литовські князі виходили з переконання, що це право сприятиме підвищенню ролі міських жителів в управлінні містами, їх розвитку, збільшенню матеріального статку мешканців міста. Так, привілей Олександра 1497 р. надавав Луцьку магдебурзьке право для покращення його стану: «щоб його мешканці, відповідно до свого становища, могли робити більше для його устрою» [11, с. 14].

Магдебурзьке право передбачало декілька головних норм: відміну чинних звичаїв, литовського, руського права; скасування влади і суду над міщанами урядників великокнязівської адміністрації і передачу їх під присуд вїйта; запровадження виборних органів міського самоврядування із врахуванням етнічного і конфесійного складу населення; запровадження в місті торгів і ярмарків; дозвіл на вільне користування лісом поза містом на певній відстані та ін. Правовий імунітет, який надавало містам магдебурзьке право, не виводив їх повністю з-під впливу центральних і регіональних владних інституцій. Так, шляхту і духовенство, як привілейовані стани, було звільнено від сплати постійних податків, але їх тягар лягав на плечі непривілейованих станів – міщанства і селянства.

Ступінь поширення магдебурзького права на життя місцевої громади значною мірою залежав від статусу міст, оскільки у ВКЛ за правовим статусом міста і містечка поділялися на великокнязівські (державні), приватновласницькі та церковні. У великокнязівських містах старостинський уряд виконував функції вищої судової та адміністративної інстанції для частини міщан, які належали до замкової юрисдикції, а також для тих міських жителів, на яких не розповсюджувалася дія магдебурзького права: світських і духовних феодалів, населення численних юридик та ін.

Ситуацію ускладнювало те, що значна частина людей проживала на юридиках – адміністративно відокремлених частинах міст чи передмість, що перебували під владою феодалів, церков або монастирів, на жителів яких не поширювалася судова і адміністративна влада міського самоврядування. Власники церковних юридик та монастирів, заможні феодалі (князі, пани, зем'яни) намагалися розширити свої землі за рахунок міських, що викликало протест з боку міщан та міської адміністрації [12, арк. 171 зв.–172, 213–214 зв.]. Матеріали ревізій Луцького та Володимирського замків 1545 р. засвідчують наявність у Луцьку близько 40 і у Володимирі понад 20 юридик [13, с. 169–170].

Юридики мали приватне підданство й власну адміністрацію. В містах, де були розташовані господарські замки, головною юридикою зазвичай була замкова, яка обіймала територію навколо замку. Управління та судочинство в ній над осілим населенням виконував замковий уряд, на чолі якого стояв намісник або староста. Наявність у містах юридик негативно позначилося на розвитку економіки, поповненні міської скарбниці, оскільки увесь тягар податків лягав на міщан магдебурзької юрисдикції. До того ж, конкуренція з боку торговельно-ремісничого населення юридик завдавала відчутних збитків інтересам більшості міських жителів. За висновками Я. Д. Ісаєвича, утворення юридик «скоротило сферу діяльності міського самоврядування, підірвало політичну силу міста» [14, с. 165–166].

Отже, поширенню магдебурзького права в містах Волині сприяла низка соціально-економічних та політичних чинників. Так, прискорений розвиток сільського господарства, посилення впливу на господарське життя товарно-грошових відносин сприяли піднесенню волинських міст та їх жителів, що вимагало відповідної правової регламентації. Запровадження магдебурзького права у волинських містах поширювалося під польським впливом із урахуванням вітчизняних традицій звичаєвого права, однак це був оригінальний процес, який відбувався зі значним запізненням порівняно з містами Західної Європи. Магдебурзьке право ставало не лише засобом модернізації суспільних відносин, а й інструментом політичного впливу Польської корони, спрямованим на інкорпорацію Волинської землі й ВКЛ загалом до Польщі. Залишається не до кінця з'ясованим питання співвідношення процесів поширення магдебурзького права в містах Волині і політики централізації, що характеризувалася зміцненням бюрократичної опіки з боку влади, неминучим у процесі утворення централізованої держави, якою було Велике литовське Князівство.

1. *Заяць А. Є.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Є. Заяць. – Львів : Добра справа, 2003. – 205 с.
2. *Сванидзе А. А.* Город в период развитого феодализма (XI-XV вв.) / А. А. Сванидзе // История Европы / под ред. Е. В. Гутновой. – М., 1992. – Т. 2 : Средневековая Европа. – С. 229-235.
3. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – 464 с.
4. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Немецкое право в Польше и Литве / М. Ф. Владимирский-Буданов // ЖМНП. – 1868. – Ч. СXXXIX. – С. 467-554.
5. *Лаптева Л. П.* История славяноведения в России в конце XIX – первой трети XX в. / Л. П. Лаптева. – М. : Индрик, 2012. – 840 с.
6. *Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М. В. Довнар-Запольский. – К. : Тип. Император. ун-та Св. Владимира, 1901. – Т. I. – 807 с.
7. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. V : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII ст. / М. С. Грушевський. – Львів : [б. в.], 1905. – 687 с.
8. *Полехов С. В.* Внутриполитический кризис в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века: автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук / С. В. Полехов. – М. : МГУ, 2011. – 20 с.
9. *Własczyk G.* Dzieje stosunków polsko-litewskich. – Т. II : od Krewa do Lublina. Część I / G. Własczyk. – Poznań, 2007. – 935 s.
10. *Тарановский Ф. В.* Обзор памятников магдебургского права Западно-Русских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование / Ф. В. Тарановский. – Варшава : Тип. Варш. уч. округа, 1897. – 201 с.

11. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. V. – Т. 1 : Акты о городах (1432-1798). – К. : Университет. тип., 1869. – 636 с.
12. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот / [Підгот. до видання В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук]. – Луцьк. : [б. в.], 2013. – 733 с.
13. Литовська Метрика. – Кн. 561. Ревізії українських замків 1545 року / [підгот. В.М. Кравченко]. – К. : [б. в.], 2005. – 598 с.
14. *Исаевич Я. Д.* Город Дрогобыч в XVI–XVIII вв. / Я. Д. Исаевич // Города феодальной России : сб. ст. памяти Н. В. Устюгова. – М. : Наука, 1966. – С. 160-167.

СХІДНІ КРЕСИ В ПОЛЬСЬКІЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ (1914-1925 РР.)

Olga Bilobrovets. Kresy Wschodnie in Polish public and political opinion.

The notion of Kresy Wschodnie till nowadays remains one of the most arguable matter and is not clearly determined among historians and politicians, that's why has a reflection in present and influences public and political life in modern countries.

In the article the meaning of this territory is analysed as well as its perception in collective conscience, use of Kresy Wschodnie in political plans by Polish parties, also in Polish public and political opinion in times of World War I and at the beginning of formation of independent Poland.

Polish socio-political opinion during the World War I and at the beginning of formation of independent Poland, namely Second Polish Republic, reflected main views, concepts, plans of Polish parties and had practical value for determination of Polish borders.

Kresy Wschodnie was considered by Poles as ancient Poland and according to them this native land was full of strong-willed, talented people, who glorified Poland. The Poles who lived on eastern lands and belonged to Russia after the division of Poland kept trying to restore the Polish state system. November and January uprisings in XIX century, intense work and formed political parties implied to join these lands to the future state of Poland.

World War I gave hope to Poles for gaining autonomy and independence. Authority appeals to the Polish nation in Russia, Germany and Austria-Hungary were referred to Poles to support ruling establishment. Different foreign policy: pro-Russia and pro-Austria-Hungary; different ideological attitudes and directions did not stop Polish political forces from joining for creating their own state after Germany and Austria-Hungary made a Declaration of Independence for Kingdom of Poland in November 5, 1916, as well as Russian Provisional Government Appeal of acknowledgement of independent united Poland in March 1917.

The appearance of independent Poland after World War I forced topical issues to be solved: to define eastern borders, status of Kresy Wschodnie, political attitude towards people on these lands. This matter had two main directions. Endecja was pro-Russia and considered Russia to be an ally in future war with Germany. The National Democracy programme meant restoration of Polish lands from 1772. This included western Ukrainian lands (Kiev region, Volyn, Podil, Galicia), some part of Lithuania and Belarus. However, proclamation of new rules of international life by American President Woodrow Wilson, which were supported by Entente countries, the policy of Left governments put conditions that Endecja agreed to the part of eastern territory defined by Treaty of Riga. The policy of land incorporation was aimed at making a country nationally similar and could become an ally to Russia. This explains why Endecja did not suggest maximum territorial programmer at the east and could compromise with Russia. Lots of scientists a political figure explained such position for negotiation at international level.

According to Lefts forces regarding Kresy Wschodnie, namely Polish Socialist Party, and thier leader J. Pilsudski, Ukrainians, Belarusians and Lithuanians could form their own independent states, which would become a buffer between Poland and Russia. This would make an utmost interest of Poland. One more acceptable variant would work for Lefts if Poland created a federation with Ukraine, Lithuania and Belarus. Although, in theory it implied work within political parties. In practice first Left government wanted to preserve Polish state interests and provide rights for national minorities on eastern lands. Right forces that came to rule in 1923, changed the policy according to their point of view.

Key words: Kresy Wschodnie, Polish public and political opinion, World War I.

Погляд на проблему Східних Кресів як окраїн польських територій колишньої Речі Посполитої має проєкцію в сучасність і впливає на суспільно-політичне життя нинішніх держав. Різні ставлення правих і лівих польських політичних сил до визначення кордонів між Польщею і Україною після Першої світової війни, асиміляторська політика щодо національних меншин у Польщі в міжвоєнний період, трагічні події міжетнічної боротьби на Волині в роки Другої світової війни та інші складні й не вповні досліджені питання використовуються сучасними політичними силами, зокрема польськими і

українськими правими, що підвищує суспільну напругу й може викликати непорозуміння між державами.

Проблематику Східних Кресів у період відродження польської державності і формування її політики (1914-1925 рр.) розглядали політики, громадські діячі, публіцисти і науковці того часу, зокрема Р. Дмовський [1], М. Наленч-Добровольський [2], Й. Бартошевич [3], М. Слюбіш [4], Л. Василевський [5] та ін. Східну політику Польщі стосовно України, Білорусії і Литви детально розглянув польський історик А. Деруга [6]. До питань нового осмислення ролі і значення цього краю для Польщі, використання його у планах польських політиків звертаються сучасні українські і польські історики – А. Чубінський [7], П. Еберхардт [8], Я. Куронь [9] та ін. Але недослідженим залишається питання сприйняття, значення та використання Східних Кресів у політичних планах польських партій та польській суспільно-політичній думці часів Першої світової війни, а також у перші роки утворення незалежної Польщі, чому й присвячена дана стаття.

Визначення поняття «Кресів», їх географічний простір точно до сьогодні не означені. В ілюстрованій енциклопедії Тшаски, Еверта і Михальського загалом визначено, що «це територія на окраїнах польської держави» [10, с. 7]. Пізніше це поняття уточнювалось, доповнювалось і прийнято вважати, що це «простір, розташований на схід від компактної етнічної польської території. Зазвичай до Східних Кресів зараховують територію етнічної Білорусії, Литви, України, південно-східної Латвії, на яких проживало багато поляків і на яких польська культура відіграла важливу роль, як у матеріальному, так і в духовному відношенні» [8, с. 29].

Ці території були частиною колишньої Речі Посполитої. Галичина і Західне Поділля стали частиною Польської держави у XIV ст., а решта українських земель увійшли до складу Великого князівства Литовського. Об'єднання всіх українських земель під владою Польщі відбулося після Люблінської унії у XVI ст. За цей час провідна верства українського суспільства – шляхта – перейняла католицьку віру, польську мову і звичаї. Долучившись до участі у державному житті, шляхта, що володіла активним виборчим правом, почала усвідомлювати себе частиною політичної нації. Найкраще ці погляди висловив С. Оріховський, відомий публіцист того часу, вихованець п'яти європейських університетів, який ренесансну ідею патріотичної любові до своєї держави пов'язував з усвідомленням свого руського походження. Витворюється образ шляхтича «руського за походженням, польського за національністю» [11, с. 52].

Саме ця верства стала об'єднуючою у всій Речі Посполитій, виразником і провідником державно-національної єдності. На всіх просторах польської держави шляхта почувалася єдиною у національному, мовному і релігійному значеннях [8, с. 32]. Формування козацької верстви, її боротьба за свої права і державницькі прагнення, воєнні невдачі Польщі та її ослаблення призвели до поділу її території сильнішими сусідами. Втрата Польщею незалежності та входження її частини до Російської імперії визначили специфіку подальшого національного розвитку. Політика русифікації у XIX ст., особливо після листопадового і січневого повстань, зменшила польські впливи, однак знищити їх не змогла.

У польській літературі територія Кресів поставала як загадковий край, Дике поле, на якому сформувався міф про сміливого польського лицаря, де народилися герої польського духу, які своїм талантом і відвагою пізніше прославили Польщу в усьому світі. Йоахим Бартошевич у 20-х рр. XX ст. писав, що східні краї, здавна прилучені до Польщі і сьогодні для поляка з понад Вісли мають смутне, часто фальшиве уявлення і поняття. Він знає про них щось із давньої історії, але не розуміє істотного значення історичних фактів. В уявленні кожного пересічного поляка поставали великі литовсько-

руські простори, покриті густою млою романтичної таємничості, поетичності і фантастичної грози. Під традиційною декорацією потужних кролев'ят, пишних магнатів, бунтівників, гайдамаків і різунів гинув образ реальної дійсності. «Так було давно, і так є зараз. Сьогодні ще гірше, ніж раніше, оскільки багато фактів забулося, які могли б виправити ці уявлення» [3, с. 5].

Марцелій Налєч-Добровольський оспівував польський творчий геній, який перебував у цьому краї завжди. Він зазначав, що, незважаючи на варварський розділ держави сусідами, польський дух вольності, свободи людини і громади повністю зберігся і навіть серед нечуваних поразок і розділів зміцнився, набув гартівного блиску, з поетичного щита перейшов у реальність і боровся за перемогу. Автор визначав, що значення цього краю для материнської Польщі полягає у тому, що Креси підставили своє плече Я. Ходкевичем, С. Жолкевським, Т. Костюшком, Е. Ружицьким, Ю. Пілсудським та іншими, зміцнюючи і розвиваючи батьківщину, підносячи її до високого рівня свободи творами А. Міцкевича, Ю. Словацького, А. Мальчевського, С. Гоцинського, зміцнювали його містичною вірою польської місії і вічної справедливості [2, с. 8].

У започаткованому в Києві у 1914 р. польському двотижневику «Kłosy Ukraińskie» у вступній статті щодо завдань нового видання редакція звертається до великих піснярів Польщі на Східних Кресах і пише, що «майбутнє цього краю не може формуватися без зусиль польського населення, яке повинно долучитися до його розквіту. «Ми хочемо вдарити у дзвін, запалити вогонь культури. Саме з України і Литви черпали своє натхнення наші великі пророки і наш Генріх Сенкевіч» [12, с. 1].

М. Ролле присвятив Східним Кресам брошуру під назвою «Кохаймо наші східні креси». Він визначав їх незаперечну належність Польщі, особливо двох міст, в яких найбільше відбилися польська культура і польська душа – Львова і Кам'янець-Подільського. Більше уваги автор надавав останньому місту, підкреслюючи його польськість. Ролле писав, що Східні Креси в історії Польщі відіграли славу і почесну роль, вони стали колискою для надзвичайно сильних характерів, часом навіть трохи авантюристичних, однак завжди люблячих свою батьківщину і готових віддати за неї своє життя. Цей край часто грабувався. Після принесення цивілізації на ці землі почалися набіги і грабежі татар, які забирали ясир. Спеціальні умови життя витворили окремий тип чоловіка, незвично практичного і економного, часом авантюристичного, що не випускав з рук нагайки в умовах постійних набігів, проявляв мужність і безстрашність і притягував своєю силою місцевих наречених [13, с. 3].

Вирішення польського питання, прагнення державного відродження стали актуальними і очікуваними під час Першої світової війни. З'являються публіцистичні, наукові матеріали, присвячені Східним Кресам. Поляки проросійської орієнтації, натхненні відозвою Верховного головнокомандуючого, Великого князя Миколи Миколайовича «До поляків» обґрунтовують єдність польського і російського народів спільним слов'янським походженням. В «Kłosach Ukrainskich» була розміщена стаття публіциста Т. Гаржа «Нехай живе слов'янщина». Автор пише, що слова про єдність польського і російського народів гучним відлунням відбиваються від Карпатських гір до берегів Адріатичного моря. Він наводить приклад, коли на пам'ятному зібранні 30 травня 1865 р. Слов'янському клубі у Відні присутні, зайшовши у зал, зупинились вражені перед великого розміру картиною на сцені із зображенням Грюнвальдської битви. Слова захвату зірвалися з вуст усіх присутніх: «Нехай живе слов'янщина». Тому, зазначає автор, віримо, що збудуться слова Верховного головнокомандуючого Миколи Миколайовича: «Настав час, у якій мають ожити надії ваших батьків» [14, с. 6].

Центральні і місцеві російські газети у перші дні війни друкували багато матеріалів, присвячених Польщі, в яких стверджувалось, зокрема, що «треба подолати

вікову ворожнечу між росіянами і поляками на приєднаних до Росії територіях, що настав виключний момент і слов'янський світ почув особливі, виключні акорди: полякам пропонувалось спільно з росіянами переглянути старі сторінки історії і внести в них суттєві зміни. «Нехай зітруться кордони, які розірвали на частини польський народ і нехай з'єднається він воєдино під скіпетром російського царя» [14, с. 1].

Разом з тим, частина політиків і публіцистів, орієнтуючись на блок центральних країн – Німеччину і Австро-Угорщину – у Першій світовій війні, робили акцент на відмінностях російської і польської душі, які найбільше проявилися на Східних Кресах. Мар'ян Слюбіш на початку війни відзначив особливість розташування Польщі на межі східного і західного світів. Він наголошував на відмінностях двох народів у приналежності до візантійської і римської культур, різних мов і релігії. Визначав також колонізаційні спрямування, як Польщі у свій час, так і Росії, однак відмінність, як він вважав, полягала у цивілізаційній колонізації поляків і асиміляторській, загарбницькій, азійській колонізації росіян [4, с. 12].

На різниці між росіянами і поляками наголошував відомий публіцист і громадський діяч Євгеній Старчевський. Він писав, що російська душа – це слов'янсько-татарсько-візантійський витвір, а поляки – слов'янсько-західноєвропейський; одна – колективістська, інша – індивідуалістична; одна залюблена у відірванні від життя образи, друга – в європейські естетичні форми, в яких шукає узгодження ідеалів з дійсністю. Однак Росія могла би бути великою національною і централізованою державою в етнографічних межах. Але це означає її поразку на кресах. «Катаклізм, який стався в Росії під час нинішньої війни, зруйнував її матеріально, розбив на частини і переорав так глибоко, що можна говорити про нову еру на Сході Європи. Одним помахом рухнув той колос на глиняних ногах, який століттями утискував людей, що в ньому проживали. І російський народ, випаливши в собі всю кількасотлітню гнилість самодержавства, ознак візантійства і татарського ярма, зможе духовно, матеріально і морально відродитися» [16, с. 31].

Революційні рухи, які охопили Європу, завершення Першої світової війни, новий порядок формування міжнародних відносин зумовили розпад Російської і Австро-Угорської імперій і утворення низки незалежних держав. Відроджена у 1918 році польська держава – Річ Посполита – постала перед проблемою визначення кордонів. У цьому відношенні знову актуальним стало питання Східних Кресів. Незважаючи на різні ідеології і напрямки своєї діяльності, найбільші польські партії під час війни ставили своїм завданням відновлення польської державності. Разом з тим, після утворення держави у польських партій було різне бачення і політичні плани щодо Східних Кресів та визначення кордонів.

Новостворена Польща була поміщицько-буржуазною державою, в якій знайшли відображення два важливі моменти: 1) на противагу іншим капіталістичним державам землевласницький капітал відігравав особливо важливу роль в економіці; 2) серед польських поміщиків першість мали поміщики зі Східних Кресів – Литви, Білорусії, України, які мали вищу політичну активність, ніж землевласники з Великопольщі і Королівства. Стосовно своєї кресової політики Польща відігравала певну роль у міжнародному масштабі [6, с. 18].

Народова демократія (ендеки) на чолі зі своїм лідером Романом Дмовським у досягненні мети створення власної держави була проросійськи орієнтована. У своїй територіальній програмі вони виходили з того, що поляки не повинні послаблювати Росію, що вона має бути союзником у майбутній війні з Німеччиною. Лідер народівців прагнув до побудови держави національно однорідної, яка була б союзницею Росії. Тому

ендеки не висували максимальної територіальної програми на сході і були схильними до компромісів з Росією [7, с. 52].

У відношенні до Кресів політика польської держави залишалася стабільною і передбачала відродження Польщі в історичних межах, тобто до 1772 р. Р. Дмовський обґрунтував правильність рішення Тимчасового уряду про визнання права Польщі на незалежну державу. Він писав у своїх працях, що з усіх змін, які настали в Росії протягом війни, найбільшою стала революція і була одна певна річ: Росія не повернеться до своїх давніх кордонів на заході. «Визнавши незалежність Польщі, Тимчасовий уряд проявив не революційну імпульсивність, а розумно визнав історичну необхідність» [1, с. 128].

Залишалось питання кордонів між Росією і Польщею. Це питання було достатньо складним. Лідер народовців вважав, що були поляки, які відстоювали історичне право на всі території Литви, Волині, Поділля і Київщини, аж до Дніпра. Натомість деякі росіяни спирали свої претензії на фальшиву статистику і фальшиву теорію і хотіли б провести кордони по лінії самого Королівства Польського. Вони не усвідомлювали, що під час війни російські впливи на цій території зникли разом з російською армією, не залишивши сліду. Він твердив, що «значна частина історичної Польщі повинна залишитись за межами польської держави, але вона має зайняти ті провінції, в яких західна (польська) цивілізація пустила глибоке коріння, де польське населення є кількісно значним, або переважно католицьким. Жодна держава, крім польської, не може ефективно управляти цим краєм і розвивати його. Якщо ці умови будуть виконані, то польська держава повинна зайняти Ковенську, Віленську, Гродненську, більшу частину Мінської губернії і Волинь. Цей справедливий поділ спірної території найкраще відповідав би потребам мешканців і найкраще забезпечував би приятельські стосунки між Росією і Польщею в майбутньому» [1, с. 269].

Ціла низка публіцистів і науковців, часто на замовлення ендеції, для виступів політиків на переговорах з країнами Антанти, обґрунтовували необхідність визнання Східних Кресів у складі новоутвореної польської держави. Геофізичне обґрунтування єдності Литви і Русі з польською державою зробив професор Євгеній Ромер. У праці «Польська земля і держава» він зазначав, що Русь довго мала зверхність у культурі над Польщею і Литвою. Але організаційна сила не йшла з Русі, вона виходила з Литви і Польщі. Русь була переважно степовою державою, тим коридором, «брамою народів», якою йшли організовані орди. Степовій Русі не вистачало сил, щоб чинити дієвий опір. І тільки лісова Литва і Польща могли його зупинити. Крім зовнішніх були і внутрішні причини слабкості Русі. На значних її просторах був достатньо одноманітний клімат, натуральне господарство і матеріальна культура. Це стало причиною тим більшої господарської залежності, чим вищою була духовна культура народу і нижчі комунікаційні можливості. Мало земель у світі, де б льодовики затримались так довго, а коли вони розтанули, то перетворили територію на суцільне бездоріжжя. Він писав, що немає нічого дивного, що Русь час від часу через відсутність доріг розпадалася на окремі частини.

Далі з метою порівняння Є. Ромер описує польські землі. «Польща Пястів мала зовсім інші умови. Це була країна передгір'їв, долин і озер, а при сходженні льодовиків води текли до трьох морів (Німецького, Балтійського і Чорного). Тому зрозуміло, що Русь культурно була вище за Литву, але політично підпорядковувалась їй. Зрозуміло також, що всі обхідні дороги – Дністер, Прип'ять, Буг – тяжіли до польських «великих долин» і Русь була підпорядкована політично Польщі» [17, с. 21].

Політичне значення для Польщі Східних Кресів відзначав прихильник народних демократів, політичний і громадський діяч, редактор газети «Dziennik Kijowski» Й. Бартошевич. Він характеризував стан польських східних земель під час існування

II Речі Посполитої. До території Польщі, яку було затверджено Ризьким договором 1921 р. і рішенням держав-переможців у війні, у 1923 р. не увійшли Литва Ковенська з частиною Віленщини і Сувальщини, вся Мінська, Могилівська, Вітебська області, польські Інфланти, що увійшли до утвореної Латвійської держави, значна частина східної і південної Волині (давні повіти – Житомирський, Овруцький, Заславський, Старокостянтинівський, весь Звягельський і половина Острозького) і давні російські губернії: Київська і Подільська. Він вважав, що існуючі кордони не відповідають тим рекомендаціям, які давав Польський національний комітет у Парижі. Легковажна польська експедиція Ю. Пілсудського 1920 р. привела до Ризького договору, який був невідповідний для Польщі. Автор навів статистику населення за національностями. У підсумку найбільша кількість українців проживала у Волинській (68,3 %) і у Львівській (38,8 %) землях, на інших територіях їх чисельність була меншою за 50 %. Як висновок, він вважав, що переваги поляків у цьому слабо заселеному краї можна було досягти у короткий час [3, с. 26].

Й. Бартошевич зазначав, що східні землі були включені до Польщі на підставі програми інкорпорації, що означало їх інтеграцію до польської держави. Це відбулося через великі труднощі і всупереч програмі, якою керувалися у Польщі з моменту виникнення держави до 1923 р. представники лівих сил, які керували Польщею. Вони прагнули до утворення з литовсько-руських земель давньої Речі Посполитої окремих державних одиниць, які б перебували з Польщею у федеративному зв'язку. Політика лівих урядів щодо Східних Кресів визнавала незалежність Литви і приєднання до неї колишніх польських територій. Зв'язок Ю. Пілсудського і С. Петлюри мав таємні домовленості. Причини неврахування в Ризі програми Національного Комітету (Р. Дмовського) щодо південно-східних кордонів Польщі (не включено південні повіти Волині й західні повіти Поділля з Проскуровим і Кам'янцем) треба шукати в таємному квітневому договорі з Петлюрою [3, с. 27].

Ліві уряди на східних польських територіях прагнули до підтримки національних рухів, розвитку їх освіти і мови. Ця політика, на думку ендеків, не відповідала інтересам Польщі. Вони вважали, що виникнення окремих незалежних держав на східних польських територіях приведе не до посилення Польщі та її впливів, а до їх зникнення. Наголошуючи на значенні східних земель для Польщі, Бартошевич нагадував, що світова війна скасувала акт поділів Польщі і тим самим санкціонувала історичне право Польщі. Таким чином, Польща мала формальне право на включення до своєї державної території всіх земель, які належали їй до 1772 р. Правда, під впливом доктрини американського президента Вільсона, до визначення результатів війни і накреслення нової карти Європи було взято не історичний принцип, а нове положення про свободу народів. Разом з тим з цього не випливало, що історичне право народів і держав втратило свою силу. «Жодна доктрина не може перекреслити історії і наслідків, що з неї витікають. Польща повинна бути тільки територіально великою державою, а це означає, що вона не може бути без литовсько-руських земель» [3, с. 27].

Зауваження щодо східних кордонів Польщі з точки зору їх оборонності зробив у своїй праці М. Жегота-Янушайтіс. Закінчення війни стало визначальним для поляків і важливим для встановлення її кордонів, виходячи із стратегічних умов існування і розвитку. Тривалість миру повинна забезпечуватись статутом союзу народів, однак досвід вчить, що сильнішими виявляються права життя і прагнення до розвитку, ніж писані статuti. До того ж, відносини на сході Європи – зауважував він – ще довго будуть невизначені і найменше підпорядковані ідеям союзу народів. Тому Польща, вірячи у перемогу передових ідей Вільсона, все ж повинна прагнути до утворення таких кордонів,

які з військового погляду забезпечать їй мир і переваги на випадок війни зі східним варварським сусідом [18, с. 1].

М. Жегота-Янушайтіс зазначав, що політичні ідеї у справі польських кордонів на сході повинні узгоджуватися з військовою необхідністю, оскільки політика залежить від державної і військової сили. Політичні експерименти на тілі польського народу, що не спираються на реальну економічну і культурну силу та фізичні переваги, рано чи пізно створять сприятливий ґрунт для варварського загарбання Сходу чи Заходу, будуть викликати ще сильніший апетит і хтивість сусідів. Тому першочергово необхідним було, щоб галицький фронт міг бути природно пов'язаний з системою оборони, що спирається на заплави Прип'яті. «Ключем до цього є збереження для нас р. Горині разом з трійкою волинських твердинь (Рівне, Дубно, Луцьк), які відмінно використовуються для зв'язку польських боліт з обороною східної і середньої Галичини. Важливою є також територія між Збручем і Смотричем» [18, с. 2].

До питання східних кордонів звертався і професор Ян Чекановський. Він підготував декілька статей на цю тему для виступу Р. Дмовського, як голови Польського національного комітету в Парижі, для польської делегації на конференціях у Парижі й у Ризі. Я. Чекановський зазначав, що для визначення польського розселення користувався картами проф. Є. Ромера і статистикою перепису 1919 р., а для Волині й Поділля – Всеросійським переписом 1897 р. Важливість підписання миру в Ризі визнали широкі маси поляків. Більшість побачила в них гарантію миру, необхідну для відбудови зруйнованого краю. Автор вважав, що стосовно визнання кордону було багато застережень з боку поляків, які проживали за демаркаційною лінією, тому заключення миру – це тільки етап у формуванні польської політичної думки. З цього погляду підписання миру стало доленосним. Польське суспільство змушене було організовуватись у складних умовах. Він пише, що «в період демократизації ХІХ ст., яка відбувалась у найтяжчих умовах, всупереч демократичним гаслам нав'язаним полякам зовні з деструктивною метою, нам вдалося зберегти не тільки спадковість традицій шляхетської Речі Посполитої з Польщею ХХ ст., але також і розширити польську етнографічну територію до розмірів, які перевищують успіхи найкращих періодів Речі Посполитої». Професор Чекановський вважав, що для формування суспільної думки по відношенню до питання східної політики, з метою справитись із політичним романтизмом всередині краю та в ім'я необхідності розв'язання конкретних питань, суспільство повинно було пережити всю грізну боротьбу 1920 р. Польща виявилася затиснутою між Німеччиною і Радянською Росією. Спроби усунутись із цієї системи виявилися безплідними, і від внутрішньої політики Польщі залежить, чи зможе вона протистояти цим силам [19, с. 109].

Іншої позиції стосовно визначення східних кордонів і ставлення до національних меншин дотримувались ліві сили, зокрема Польська соціалістична партія (ППС) на чолі з Юзефом Пілсудським і Польська соціал-демократична партія (ППСД). Особливо сильний вплив на східну політику як начальник держави мав Ю. Пілсудський. Він вважав: «Схід – це двері, які відчиняються і зачиняються і все залежить від того, хто і як широко з силою їх відкриє» [7, с. 106]. У меморіалі, підготовленому пілсудчиками від Правління Партії польської демократичної політики від 05.10. 1918 р. до Регенційної Ради містилась програма стосовно східних територій Польщі, в якій було сформульовано положення щодо федеративного устрою Польщі. Зазначалось, що найпростішим вирішенням справи була б відбудова давньої Польщі на засадах сучасного федералізму: в формі унії Польщі, Литви, Білорусії й України.

Роман Кноль, офіційний представник Польщі щодо українських справ, у 1918 р. виступав як послідовний і впевнений федераліст. Він запропонував концепцію т. зв.

рівноваги: «Наші суперечки з Україною мають бути вирішені полюбовно, що буде можливим після усунення Німеччини від антипольської діяльності в Україні, впровадження в її політику більшої поміркованості і зречення претензій на польські землі Холмщини, Підляшшя, польського Львова і всіх земель зі змішаним населенням. Лінія рівноваги залишила б в Україні стільки поляків, скільки українців у Польщі, що стало б підставою для майбутніх кордонів». Талановитий публіцист ППС Т. Голувко стосовно східних кордонів писав, що «Польща зацікавлена у виникненні самостійної української держави, яка б у такий спосіб ослабила Росію» [6, с. 128].

Відомий речник ППС, політичний і державний діяч Леон Василевський присвятив питанням політики Польщі щодо східних земель низку статей і брошур. Він писав, що проблеми кресів це не лише польські проблеми. В Європі від південного сходу до північного заходу скрізь існує питання «кресів», пов'язане із справою національних меншин, які відігравали значну роль у політиці держав і вимагали вирішення. Василевський зауважував, що державні кордони не відповідають точному мовному розмежуванню народів, що значна кількість населення, яке говорило окремою мовою і належало до окремого народу, входить до держав, у яких переважає населення з іншою мовою й іншою національністю. Великі держави, які включили у свої межі низки національних територій, розпадаються. Виникають нові держави, які забезпечують права поневоленим народам. У зв'язку з цим національні утиски, що панували у світі, значно зменшилися, але не зникли остаточно, оскільки не всі народи утворили свої національні держави. Історичний розвиток, безсумнівно – вважав Василевський – буде йти у тому ж напрямку і надалі, і з впевненістю можна передбачити, що розпадеться «потворний зліпок різних народів, які утворили Союз радянських соціалістичних республік, що тримається разом силою» [5, с. 22].

Він виділив на території Польщі національні екстериторіальні меншини, які існували незалежно, оскільки ніде не мали компактної області проживання і були розпорошені по всій території. Це насамперед євреї. Територіальні національні меншини складала меншість населення всієї держави, але на певних територіях становили більшість. Такими меншинами на Східних Кресах були литовці, білоруси й українці. Виходячи з цього, він вважав, що державна політика Польщі щодо кресів повинна мати на меті утвердження і зміцнення держави через врахування потреб й інтересів усіх груп населення, а не тільки польської національності.

На його думку, з програми кресової політики повинно бути усунуто все, що приводило б до переслідувань чи обмежень прав різних національностей, оскільки ніколи ще політика обмежень і перешкод не була на користь державі. Тому Польща повинна вжити всіх засобів, що не протирічили б державній політиці, щоб викликати у національних меншостей довіру і прихильність. Повноправність громадянських, культурних й економічних інтересів національних меншин повинна була стати національною програмою держави, яка дбає про власний нормальний розвиток і своє майбутнє. «Тільки на підставі виконання такої програми ми маємо право сподіватися від національних меншин на кресах широкого лояльного ставлення до Польщі» [5, с. 28].

Таким чином, польська суспільно-політична думка щодо Східних Кресів під час Першої світової війни і в перші роки утворення незалежної польської держави – Другої Речі Посполитої – відбивала основні погляди, концепції, плани польських політичних партій і мала практичне значення для визначення її кордонів. Східні Креси, як частина давньої Польщі, в уявленні поляків були краєм сильних духом, волею і талантом особистостей, які прославляли Польщу. Прагнення до відновлення державності залишалося в поляків на східних територіях і після розділу Польщі у складі Росії. Перша світова війна дала полякам надію на одержання автономії і незалежності. Різні

зовнішньополітичні орієнтації – проросійська і австрофільська, – різні ідеологічні установки і спрямування не завадили польським політичним силам об'єднуватись у питанні необхідності побудови власної держави.

Утворення незалежної Польщі після світової війни зробило актуальним питання визначення східних кордонів, статусу Східних Кресів і політики щодо населення цих територій. У цьому питанні виявилось два основних підходи. Програмою Народової демократії передбачалось відновлення Польщі у межах 1772 р., що означало включення західноукраїнських земель (Київщини, Волині, Поділля і Галичини), частини Литви і Білорусії до Польщі. Однак проголошення нових принципів міжнародного співжиття, політика лівих урядів створювали умови, в яких ендеція згоджувалася на включення лише частини східних земель, визначених Ризьким договором. Політика інкорпорації земель мала сприяти перетворенню держави на однорідну у національному відношенні країну.

Позиція лівих сил щодо Східних Кресів, зокрема Польської соціалістичної партії і їх лідера Ю. Пілсудського передбачала, що найкориснішим для Польщі було б надання можливості українцям, литовцям і білорусам створити свої незалежні держави, які б стали буфером між Польщею і Росією. Ще одним прийнятним варіантом для лівих сил було створення федерації Польщі, Литви, Білорусії й України. Проте здебільшого це було в теорії політичних партій.

1. *Dmowski R.* Polityka polska I odbudowanie państwa. Z dodatkiem memoriału „Zagadnienia środkowo-i wschodnio-europejskie” i innych dokumentów z lat 1914-1919 / R. Dmowski. – W-wa, 1926. – 533 s.

2. *Nalęcz-Dobrowolski M.* Polski lud i kresy wschodnie / M. Nalęcz-Dobrowolski. – Kijów, 1917. – 30 s.

3. *Bartoszewicz J.* Znaczenie polityczne kresów wschodnich dla Polski / J. Bartoszewicz. – Warszawa, 1924. – 40 s.

4. *Slubisz M.* Polska między wschodem i zachodem / M. Slubisz. – Kraków, 1914. – 20 s.

5. *Wasileski L.* Sprawa Kresów i mniejszości narodowych w Polsce / L. Wasileski. – W-wa : Wyd-wo Warszaw. Oddziału T-wa Un-tu Robotniczego, 1925. – 24 s.

6. *Deruga A.* Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918-1919) / A. Deruga. – Warszawa : KIW, 1969. – 331 s.

7. *Czubiński A.* Problem granic odrodzonego państwa polskiego w działalności Józefa Piłsudskiego w latach 1918-1922 / A. Czubiński // Problem granic i obszaru odrodzonego państwa polskiego (1918–1990). – Poznań, 1992. – S. 49-70.

8. *Eberhardt P.* Kresy Wschodnie – granice, terytorium, ludność polska / P. Eberhardt // Europa nie prowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Ukraina, schodnie pogranicze III Rz. W latach 1772-1999) / Praca zbiorowa pod red. Krzysztofa Jasiewicza. – Warszawa ; Londyn : In-t Studiów Politycznych PAN, 1999. – S. 29-39.

9. *Куронь Я.* Поляки та українці: важкий діалог / Куронь Я. – К. : Дух і Літера, 2012. – 264 с.

10. *Fraz Z.* Kresy i pogranicze / Z. Fraz // Kresy i pogranicze / Historia, kultura, obyczaje. – Olsztyn : Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1995. – 266 s.

11. *Яковенко Н. М.* Нарис історії України / Н. М. Яковенко ; Український науковий інститут Гарвардського університету, Інститут Критики. – К. : Критика, 2009. – 584 с.

12. *Kłósy Ukraińskie.* – Kijow. – 1914. – № 1. – S. 1-2.

13. *Rolle M.* Kochajmy nasze wschodnie kresy / M. Rolle. – Lwów : Nakład Rady Parafialnej, 1919. – 16 s.

14. *Kłósy Ukraińskie.* – Kijow. – 1914. – № 9-10. – S. 5-6.

15. *Жизнь Волини.* – Житомир. – 1914. – 5 августа. – С. 1.

16. *Starczeski E.* Polska a państwa centralne / E. Starczeski. – K., 1918. – 56 s.

17. *Romer E.* Polska ziemia i państwo / E. Romer. – Lwów, 1917. – 76 s.

18. *Żegota-Januszajtis M.* Strategiczne granice Polski na Wschodzie / M. Żegota-Januszajtis. – W-wa : Nakł. Księgarni Wojskowej, 1919. – 8 s.
19. *Czekanowski J.* Wschodnie zagadnienia graniczne Polski i stosunki etniczno-społeczne / J. Czekanowski. – Lwów, 1921. – 144 s.

Олексій Кресін

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

**«ІСТОРІЯ МАЛОРОСІЇ» МИКОЛИ МАРКЕВИЧА:
ІСТОРИЧНА ПРАЦЯ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ТРАКТАТ¹**

«Історія Малоросії» як історичний твір

«Історія Малоросії» М. Маркевича є цілісною історичною працею, що охоплює події в історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Автор поділив монографічну частину своєї праці на шість розділів, які відповідають шести періодам історії України згідно з власною періодизацією. На берегах тексту розміщено посилання на друковані праці, рукописи та архівні фонди; деякі з посилань подають точну інформацію – до номера документу чи сторінки книги, інші – більш загальну. Частину посилань на джерела розміщено у самому тексті. Також на берегах тексту зустрічається датування, як у літописних творах. Проте його використання є несистематичним. Текст побудовано за змішаним хронологічно-тематичним принципом. Найбільш деталізованим є виклад подій з 1648 по 1654 рр., події до XIV ст. викладені усього на кількох сторінках.

М. Маркевич виявив найбільший інтерес до політичних, військових, церковних, дипломатичних явищ. Твір насичено специфічною військовою та релігійною інформацією та термінологією, що виявляють глибоку обізнаність автора з цими сферами людського буття.

Загалом у тексті є посилання на 35 використаних М. Маркевичем праць різних авторів – як друкованих, так і рукописних. Також є нечисленні посилання на архівні джерела – архіви у Санкт-Петербурзі, Чернігові, родинні архіви та приватні зібрання. Більшість з цих джерел згадуються у тексті списками або використовуються для отримання другорядної інформації. Але насправді «Історія Малоросії» написана на основі насамперед кількох джерел – «Історії Русів», «Історії Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського (1822, 1830 рр. видання) та «Історичного повідомлення про унію, що виникла у Польщі» М. Бантиша-Каменського (1805 р.).

Серед цих праць безперечний пріоритет автором надається першій. За нашими підрахунками, «Історія Русів» згадується у творі М. Маркевича не менш ніж 60 разів, переважно це супроводжується розлогими, інколи багатосторінковими, цитатами; також не менш ніж 25 разів подаються прямі цитати з неї без жодних посилань. Загалом не менш ніж половина праці М. Маркевича прямо чи у незначній обробці запозичена з «Історії Русів». Остання, проблема авторства якої досі не вирішена, була написана наприкінці XVIII і стала відомою на початку XIX ст., поширювалася у рукописних списках до публікації 1848 р., відразу привернула увагу українських та російських істориків та письменників, багато у чому визначила змістовне та ідейне наповнення

¹ Нарис написано у 2002 році, але з різних причин його досі не було опубліковано. Присвячуємо його 175-річчю з часу видання п'ятитомної "Історії Малоросії" Миколи Маркевича. Вперше цю працю було опубліковано в Москві у 1842 – 1843 рр. у п'яти томах, з яких томи 1 і 2 вміщували монографічну працю, а томи 3-5 були документальним додатком. У 2003 р. перші два томи «Історії Малоросії» перевидано в Києві з передмовою Ю.С. Шемшученка і примітками О.В. Кресіна.

творів останніх. Захоплювалися нею М. Гоголь, О. Пушкін, Т. Шевченко та інші. Вона стала одним із джерел праці Д. Бантиша-Каменського «Історія Малої Росії».

У часи написання М. Маркевичем «Історії Малоросії» питання достовірності інформації «Історії Русів» ніким всерйоз не ставилося. Лише пізніше українськими та російськими науковцями, зокрема М. Костомаровим, С. Соловйовим та іншими, було висловлено критичні думки щодо можливості беззастережного використання цієї пам'ятки. М. Маркевич вважав, що «Історія Русів» складена на основі власноручних заміток Богдана та Юрія Хмельницьких та інших достовірних джерел, які згодом були втрачені. Він не ставив під сумнів заявлене в «Історії Русів» авторство архієпископа Георгія Кониського, вважаючи його «найчеснішим з наших істориків», «нездатним на підлог». У низці випадків М. Маркевич дає подвійне посилання – на «Історію Русів» та «Історію Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського.

Близько третини документів, поданих автором, запозичено саме з «Історії Русів» – у апокрифічній чи неавтентичній формі. У більшості випадків запозичення цих «джерел» М. Маркевич здійснив їх мовну редакцію, дещо модернізувавши термінологію та замінивши деякі українські слова на російські.

«Історія Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського є другим за важливістю та частотою посилань джерелом праці М. Маркевича. Було використане насамперед друге видання праці, здійснене у Москві 1830 р. Д. Бантиша-Каменського автор вважав своїм попередником і висловлював позитивне, але достатньо стримане ставлення до його праці. Водночас М. Маркевич запозичує з неї значний фактичний матеріал, не завжди при цьому посилаючись на джерело. Окрім цього, є підстави стверджувати, що частину інших джерел він теж цитує не з оригіналів, а за книгою Д. Бантиша-Каменського.

Серед письменників, літописців, науковців, авторів мемуарів, твори яких використав М. Маркевич, слід відзначити: українських: М. та Д. Бантиш-Каменських, Євгена (Євфимія) Болховітінова, М. Козачинського, Ф. Прокоповича, В. Рубана, П. Симоновського; польських: Є.С. Бандтке, М. Бельського, В.І. Коховського, С. Окольського, Й. Пасторія; російських: І. Голікова та М. Карамзіна; французьких: Г. Левассера де Боплана, Вольтера, Н.-Г. Ле Клера (Леклерка), Ж.Ф. Лесюра, П. Шевальє, Ж.-Б. Шерера; німецьких: З. фон Герберштейна, К. Коха; шведських: К. Ліннея, Г. - А. Нордберга; сирійського – П. Алеппського; шотландського – П. Гордона; австрійського – Й.Х. фон Енгеля; латвійського (курляндського) – Х.-Й. Манштейна.

На жаль, нам не вдалося розшифрувати частину інших посилань. Водночас у «Історії Малоросії» дуже поширене використання запозиченого з інших праць матеріалу, часто-густо навіть дослівне, без жодних посилань. Значна частина цитат у праці подається у лапках, але без зазначення джерела.

Як уже зазначалося, у тексті праці М. Маркевича зустрічається велика кількість історичних «документів». З них практично всі, датовані до 1648 р., взагалі не мають нічого спільного із справжніми документами, а щодо подальшого періоду, то одна їх частина є фальсифікацією (позичені з «Історії Русів»), інша частина – вільним авторським переказом справжнього джерела. Так само у тексті не відповідають дійсності промови та діалоги різних історичних осіб.

Нам невідомі жодні свідомі підробки історичних документів, зроблені власне М. Маркевичем. Включення до праці несправжніх джерел натомість пов'язане з некритичним сприйняттям історичних праць XVI – XVIII ст., насамперед вже згаданої «Історії Русів». Найбільш відомі підробки, які були популяризовані насамперед завдяки «Історії Малоросії» – промови І. Мазепи та П. Полуботка. Останні досі (!) широко репродукуються в історичній, політологічній, філософській, правовій літературі,

здебільшого без жодної критики, стають підставою для підтвердження чи спростування «наукових» теорій.

Сам М. Маркевич провів стилістичну та лексичну редакцію запозичених «документів», спрямовану на модернізацію та, так би мовити, спрощення тексту. Так само він, користуючись низкою справжніх джерел, датованих періодом після 1648 р., у тексті своєї праці без усіляких пояснень під виглядом повного тексту документів подає уривки чи власний переказ. Це пов'язане з недосконалістю тогочасних археографічних методик, звуженим утилітаристським розумінням значення історичного документу. Але такі характеристики можуть бути з повним правом застосовані до інших тогочасних і навіть пізніших історичних праць.

На сторінках своєї праці М. Маркевич неодноразово принагідно звертається до питання про те, чим є історія як наука, діяльність історика. Насамперед він наполягає на безпристрасності історика як запоруці науковості історичної праці: «істина, якою б вона не була, священна для кожної науки, і тим більше для історії».

Автор обмежує історичне пізнання лише об'єктивною стороною подій: «історія... не має права заглиблюватися у потаємні почуття, одному Богу відомі». Цьому не суперечать інші висловлювання автора – про характеристику «духу часу». М. Маркевич не визнає за особою, народом, державою самостійної ролі в історичному процесі. Усі вони є лише інструментами у Божих руках. Сам історичний процес наперед визначений, він є стадіальним згідно з Божим замислом. Воля людини, народу, держави при цьому стає малопомітним та маловпливовим чинником. Індивідуальна доля цих суб'єктів залежить від того, наскільки вони наближаються до розуміння змісту та напряму історичного процесу, а також від їх позиції – вони можуть обрати для себе свідомо, підсвідомо, конформістськи або вимушено шлях згідно з передвизначеним небом напрямом або чинити спротив, намагатися йти у протилежному напрямі та загинути у боротьбі з фатумом. Проте лише монархам Бог дає справжнє розуміння змісту процесів сьогодення та розкриває свій задум щодо майбутнього.

На думку автора, оціночні судження історика не лише можливі, але й необхідні; історик виступає у ролі слідчого, криміналіста, судді, розкриваючи таємниці та здійснюючи суд над минулим. Що дає науковцю такі повноваження та впевненість? Вірогідно, уявлення про те, що завдяки історичним дослідженням можна пізнати Божий задум у ретроспективі. Отже, вивчена та усвідомлена історія наближає кожне нове покоління до сутності вищого Провидіння, робить людство розумнішим, створює передумови для прогресу людської думки. Таким чином історичний твір набуває глибокого дидактичного та методичного змісту. Водночас, це для М. Маркевича – не лише наукове, але й літературне явище, яке повинне мати «чарівність та привабливість».

Як уже згадувалося, праця М. Маркевича поділена на шість розділів. Перший розділ охоплює період до XVI ст. Автор проголошує автохтонне походження українців, росіян та білорусів, Київську Русь розглядає як їх спільну державницьку спадщину. Водночас історію східнослов'янських народів автор розглядає до певної міри як історію їх суперництва за «центральність», лідерство та інтеграційну роль у регіоні. Згідно з «Історією Малоросії», українські землі з XIII ст., після нашествия монголів, а згодом після переїзду київських митрополитів до Володимира-на-Клязьмі втрачають свою первинну політичну та духовну центральність, що характеризується автором як «лихо».

М. Маркевич відзначає роль Великого князівства Литовського у звільненні українських земель від Золотої Орди та неодноразово наголошує, що об'єднання з Литвою було добровільним, паритетним та договірним. Автор вважає, що козацтво в Україні існувало ще за часів Київської Русі та вже тоді очолювалося виборним гетьманом, підпорядкованим князю. Він зазначає, що після об'єднання з Литвою, а

згодом – з Польщею, українське козацтво зберегло свою військову структуру, і в цьому вбачає спадкоємність українського політичного розвитку. Як стверджує «Історія Малоросії», і литовці, і українці очолювалися гетьманами, яких обирало рицарство і затверджував великий князь. Після скасування князівств в Україні та поділу її на воєводства гетьмани українського козацтва набули політичної влади. Станові привілеї українського населення та права православної церкви, у сукупності яких М. Маркевич вбачає зміст української автономії, зберігалися та підтверджувалися великими литовськими князями без змін, проте представники місцевої виконавчої влади їх нерідко порушували.

Другий розділ книги охоплює події з 1500 по 1592 р., які визначаються автором як період з часу створення Гетьманщини (набуття гетьманами політичної влади) до Берестейської церковної унії 1596 р. Згідно з «Історією Малоросії» утворення Речі Посполитої 1569 р. та передача українських земель до складу Королівства Польського відбулися добровільним шляхом за українською ініціативою у зв'язку з намаганнями литовців закріпити українських селян. У Речі Посполитій українські гетьмани самостійно здійснювали зовнішню політику за погодженням з урядом держави, а також контролювали «Малоросійський скарб».

Іншими словами, М. Маркевич, очевидно виходячи з уявлення про Річ Посполиту як рівноправну федерацію трьох народів (польського, литовського та українського), переніс елементи автономного статусу Великого князівства Литовського у цій державі на українські землі, підкреслюючи неперервність їх державотворчої традиції. Як загалом по всьому тексту, так і щодо цього періоду автор намагається підкреслити, що українці не є народом бунтарським, вони лояльні до влади, якщо вона не порушує їх прав. Тому другий період він змальовує ідилічними фарбами: «У всіх трьох об'єднаних народах був дух єдності та братерської згоди. Не чути було суперечок ані щодо порядку, ані щодо релігії». За його словами, відчувалася навіть релігійна індиферентність населення, православні та католицькі священики могли взаємно замінятися у церквах країни.

Автор стверджує, що у своїх станових правах козацтво було зрівняне із шляхтою і судилося у тих самих судах. Згодом ці суди було перенесено у козацькі полки та сотні. Судова система завершувалася малоросійським трибуналом, апеляція від якого могла йти вже лише до короля. Україна у складі Речі Посполитої, за словами М. Маркевича, виступала захисницею від зовнішніх ворогів, приймаючи їх удари на себе.

Проте, згідно з «Історією Малоросії», 1589 р. розпочалися порушення станових прав козаків, а на початку 1590-х рр. розпочалася підготовка до укладення релігійної унії між православною та католицькою церквами. Ці події й порушили період відносно стабільного розвитку України у складі Речі Посполитої.

Третій розділ праці охоплює події з 1592 р. до середини XVII ст. Релігійну унію М. Маркевич вважає початком кінця Речі Посполитої. «Провина» за її впровадження, на його думку, лежить насамперед на державі, зокрема на польських магнатах та шляхті. Автор загалом вважає неприпустимим втручання держави у релігійне життя. Першою реакцією ще на задум укладення Берестейської унії автор називає повстання К. Косинського. Цей період позначений, згідно з «Історією Малоросії», стрімким зростанням ролі козацтва, як ресстрового, так і запорозького. Посилення запорожців автор пов'язує зокрема й з невдоволенням українців церковною унією. Загалом М. Маркевич негативно ставиться до Запорозької Січі, вважаючи її анархічною, малокерованою, хоча й зазначає, що 1637 р. козаків було зрівняно з селянами, що порушило станові права українського населення.

Підтримуючи справедливість українських домагань щодо відновлення порушених прав, король Володислав IV, з огляду на особливості форми правління у Речі Посполитій,

не мав достатніх політичних засобів для вирішення проблеми. Тому він, бажаючи «опанувати буйство магнатів», дозволив козакам війну за себе та за нього. Отже, у баченні М. Маркевича, Хмельниччина не була виступом проти Богом даного монархічного світопорядку, але навпаки, – рухом за його відновлення, а також за станові та релігійні права, що разом у баченні автора становлять права людини.

Цими подіями розпочинається четвертий розділ книги, що присвячений гетьманству Б. Хмельницького. Якщо три попередні розділи разом займають лише третину першого тому «Історії Малоросії», то четвертий розділ сам займає дві третини, і це безперечно свідчить про те, що події Визвольної війни середини XVII ст. посідають у праці центральне місце.

При викладенні подій періоду Хмельниччини М. Маркевич звернув особливу увагу на відносини Війська Запорозького з Московською державою. На думку автора, перші звернення гетьмана до Олексія Михайловича не містили пропозицій про підданство чи формалізований союз, а лише про координацію військових дій проти Речі Посполитої. Натомість пропозиція встановити союзні відносини надійшла вперше з царського боку. У відповідь на це козацька рада 1649 р. так і не змогла дати чіткої ані позитивної, ані негативної відповіді. Така невизначеність, згідно з М. Маркевичем, була викликана незадоволенням козаків Москвою через те, що вона не допомогла українцям у важкі часи боротьби проти унії. Натомість тоді й пізніше, як зазначає автор, значна частина козацтва вважала «надійнішою, вигіднішою та кращою» протекцію Османської імперії.

Пізніше Військо Запорозьке приймає російську пропозицію, проте питання починає затягуватися царським урядом. Автор припускає, що політика останнього щодо України могла мати цинічний, лицемірний характер: «Можливо /цар/... бажав послабити дещо сили Хмельницького, щоби потім легше управляти козаками». У відповідь на це гетьман погрожував Московській державі нападом об'єднаних українсько-татарсько-польських сил. Саме це й змусило царський уряд ухвалити остаточне позитивне рішення й розпочати переговори з Військом Запорозьким.

М. Маркевич, як і багато інших авторів, вважав, що Переяславський договір 1654 р. був скріплений присягою обох сторін – української та російської. При цьому він наголошує, що умови договору були складені козацьким урядом. Одним з головних здобутків цього договору автор вважає зрівняння «українських чинів» (старшини) та шляхетства з російськими.

У наступні роки, як зазначає автор, Б. Хмельницький був розчарований характером відносин з Росією. Зокрема, він не міг погодитися з бажанням Москви замиритися з Варшавою шляхом перерозподілу українських земель та ін.

Другий том «Історії Малоросії» містить п'ятий та шостий розділи праці. Він досить насичений подіями, менш схематичний, а отже й менш концептуальний. Величезна кількість фактичного матеріалу просто не могла бути вкладена у прокрустове ложе завчасно визначених автором концепцій, об'єктивно містила значну кількість суперечностей. З іншого боку, другий том праці написаний на основі значної кількості джерел і є більш достовірним, аніж перший.

П'ятий розділ присвячено подіям від смерті Б. Хмельницького до Полтавської битви 1709 р. Основним змістом цього періоду, на думку М. Маркевича, була боротьба навколо об'єднання Гетьманщини з Росією, яка стала міжнародною, так чи інакше охопила більшість навколишніх країн. Незважаючи на те, що М. Маркевич вважав українсько-російське єднання історично передвизначеним, він продемонстрував усю складність та неоднозначність цього питання у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Для автора основне протистояння цього періоду є не міжнародним, а внутрішнім, що відбувається всередині українського народу. Договірні відносини Гетьманщини з

царським урядом у цей час він вважає оптимальними, і гостро засуджує їх невиконання, нехтування ними або бажання змінити їх з боку українських чи російських політичних сил.

Шостий розділ праці присвячений періоду з 1709 по 1793 рр. На думку М. Маркевича, повстання І. Мазепи порушило договірні відносини сторін. Самі ці договірні відносини, на думку автора, вже себе вичерпали, виконавши свою основну роль – забезпечивши створення спільної держави. Наступним, кульмінаційним процесом на шляху єднання мала стати уніфікація державних інститутів, а отже – скасування Гетьманщини, а також злиття малоросів та великоросів у єдиний та неподільний російський народ. Ще одним змістом цього періоду, на думку М. Маркевича, стало завершення возз'єднання земель Київської Русі у 1793 р., пов'язане з остаточним поділом Речі Посполитої.

Отже, на нашу думку, історія України стала для автора послідовністю з трьох циклів, кожен з яких складається з народження, розквіту та смерті: російського народу в Київській Русі, малоросійського народу (з XIII до XVIII ст.), а також відродженого російського народу в Російській імперії. Час останнього, згідно з «Історією Малоросії», лише розпочався...

Три стихії Маркевича. Природа, народ, держава в «Історії Малоросії»

Хоча твір М. Маркевича, як і заявлено у його назві, є історичним, є підстави вважати, що він має глибокий політичний та правовий зміст, який не є просто тлом для розгортання подій. На нашу думку, цю працю можна назвати політико-правовим трактатом, написаним на історичному матеріалі. М. Маркевич перетворив історичні події на тло для розгортання сюжету, передвизначеного Божим Провидінням, де немає випадковостей, а кожна наступна подія лише продовжує та розвиває попередню. Нагромадження описів подій у хронологічній послідовності лише на перший погляд може видатися хаотичним при прискіпливому прочитанні стає зрозуміло, що всі вони мають чітко визначене автором місце та призначення, а вся праця є не меншою мірою політичною, правовою, художньою, ніж історичною.

Суб'єктами та чинниками політики, так само як історичного процесу, для М. Маркевича є природа, народи та держави, – причому саме у такій послідовності – не лише одночасній, але й причинно-наслідковій та навіть хронологічній. З іншого боку, головними суб'єктами «Історії Малоросії» виступають українські, російські та польські природа, народи, держави, духовні світи.

Україна для автора є кращою країною Європи. Географічно Україна для М. Маркевича охоплює Малоросію – цілком визначену як територію колишньої Гетьманщини, а також Поділля, Волинь, Галичину, Слобожанщину. Територія України для нього визначається насамперед межами компактного традиційного розселення українців. Автор неодноразово звертається до теми детермінованості політичної історії України її географічними, геологічними та іншими природними особливостями. Зокрема він пише: «Кордони наші не укріплені жодними природними укріпленнями; ані золота для карбування грошей, ані міді для гармат, ані заліза для зброї та збруї, ані навіть солі для хліба у нас немає. Рівний степ, на якому багато хліба та сіна». Отже, для нього територія України не захищена від агресивних сусідів, а також не має більш-менш замкнутого виробничо-господарського циклу. З цього М. Маркевич робить висновок про те, що вона не становить надійного фундаменту для окремої державності та має бути під чийось захистом, входити до більшого державного утворення.

М. Маркевич демонструє гордість за державницьке минуле українських земель, коли вони були центром великої та могутньої східнослов'янської держави – Київської

Русі: «Київ, Чернігів, Переяслав – гніздо Русі, початок її міст, початок усіх її княжінь, три крапки яскраві, що розлили на Північ та Схід світло християнства». Процитовані слова дуже важливі: для автора Україна-Малоросія – це справжня Русь. Вона є давнішою, старшою, ніж Росія: «Руський князь Володимир був князь Руський, не Московський, жив завжди у Києві, а у Москві не бував». Саме історичні українсько-російські порівняння на матеріалах Київської Русі живлять уяву автора, емансипують його свідомість, дають йому підстави ігнорувати реалії периферійного становища Малоросії в Імперії. Для нього після розпаду князівської держави та перенесення митрополії до Москви Київ поступово втратив своє центральне становище у Східній Європі, а Україна, зокрема й через свою географічну незахищеність та несамодостатність, кілька століть мала відстоювати право на існування. Подолання наслідків розпаду, возз'єднання у Імперії як відновлення Київської Русі – ось у його розумінні шлях до колишньої могутності, величі, слави.

Українців (малоросів або південноросів) М. Маркевич вважає старшими братами росіян (великоросів або північноросів) і неодноразово це підкреслює у своїй праці. Він зазначає, що первинно русами називали давніх скандинавів, а козаками – військо, складене з представників степових народів, яке служило Київській Русі – теорії, запозичені з творів В. Рубана, Г. Міллера та інших авторів. Також він використовує запозичену з «Історії Русів» та більш ранніх творів теорію сарматського походження українців, поляків та литовців. Проте він неодноразово наголошує, що згадані стародавні народи щезли, залишивши лише свої назви; а українці є автохтонним та історично безперервним населенням на своїй території. Етнічна спорідненість народів для М. Маркевича є суттєвим чинником, що реально впливає на міжнародну політику, а також є підставою для об'єднання в одну державу.

Автор виступає проти ототожнення українців з козацтвом, зокрема, щодо їх походження та історії, а також проти їх відокремлення – теорій, характерних для українських авторів XVIII ст. Для нього козацтво є феноменом не рівноцінним українському етносу, а лише похідним, підпорядкованим, хронологічно обмеженим, меншим за обсягом і виключно соціальним.

Українців автор «Історії Малоросії» називає нацією. Українські автори XVI – XVIII ст. услід за латинською традицією вживали це поняття у соціально-політичному значенні – як привілейовану верству дворян-лицарства (і козацтва) певної країни – на противагу решті народу (*gens*). Під впливом просвітницьких ідей, і насамперед у їх французькому варіанті, *patio* в «Історії Русів» було вжито вже як суто політичне поняття – сукупність громадян певної країни.

На нашу думку, в «Історії Малоросії» прослідковується також етнічне розуміння цього терміну, яке вважається німецько-східноєвропейським і було поширене в Україні у XIX ст. Воно відображало насамперед появу нового погляду на етнос як суб'єкт політики, що загалом не було притаманне мислителям попереднього періоду як у Європі, так і в Україні.

Водночас у «Історії Малоросії» вживається термін «народ» – знов-таки переважно у етнічному, а якщо бути точнішим – навіть у генетично-популяційному значенні (автор часто-густо вживає слова з коренем «плем'я»). Цьому відповідає й розуміння автором батьківщини як традиційного ареалу розселення народу. При цьому свідомість як елемент етнічної та національної ідентифікації у праці М. Маркевича вважається іманентною та похідною від етнічного походження. Поряд із цим автор використовує термін «народ» у політичному та соціальному значеннях. Цьому відповідає уявлення про те, що людина може змінити самоідентифікацію та стати частинкою іншої нації, ніж її предки: «/про Івана Мазепу нове/ми визнаємо предків його малоросіянами, його –

поляком». Загалом для «Історії Малоросії» характерний понятійно-термінологічний еkleктизм, пов'язаний з її залежністю від своїх різномірних джерел, слабким ступенем обробки та концептуалізації автором джерельного матеріалу.

Одним з аспектів українського етнічного розвитку, на який звернув увагу автор, були міграції. Зокрема, внаслідок міграцій можуть з'являтися нові народи: згідно з «Історією Малоросії», українці дали початок донському козацтву. Також може суттєво і незворотно змінюватися етнічний характер цілих територій: так, М. Маркевич вказує на Слобожанщину та Запоріжжя, колонізовані українцями, а також на те, що певні українські території були ополячені.

Значну увагу автор приділяє українському національному характеру. Судячи з відповідних висловлювань, він вважає етнічні світогляд, ціннісні орієнтації, ідеали, особливості побутової поведінки важливими політичними чинниками, що багато у чому визначають форми правління, правові системи, міжнародні відносини. На думку М. Маркевича, українці – це насамперед народ свободолюбивих та сміливих воїнів: шляхетних, самолюбивих, войовничих, витривалих лицарів, що прагнуть слави; безхитрісних, довірливих та недалеких, байдужих до господарювання, схильних до алкоголю обивателів; громадян та політиків, неохочих до сильної влади та держави загалом, схильних до демократії (цей термін автор вживає у сучасному йому значенні «охлократія») та анархії («людей незалежних, у яких одні лише особисті чесноти могли скріпляти владу»).

Україна (Гетьманщина) у праці М. Маркевича виступає як країна, де було реалізовано демократичне представницьке правління. Гетьман та уряд обиралися від усіх станів – «народом, військом та чинами», посада гетьмана не могла передаватися у спадок. Іншим джерелом влади гетьмана виступала монарша воля (короля Речі Посполитої, російського царя). Гетьман та уряд підкоряються рішенням «спільної Ради усіх чинів та всіх станів». При цьому ця «Рада» – не інституціоналізований орган, не парламент, законодавчий орган, а все українське населення: «він (Б. Хмельницький) знав, що не є гетьманом «Божою милістю», має підкорятися спільній волі війська, шляхетства та посполитства. Він визнавав вищу силу над собою – владу народу». Гетьман виносить на розгляд народу проекти найважливіших рішень; йому підпорядковуються всі органи виконавчої та судової влади.

Український народ, представлений гетьманом та урядом, входив у договірні відносини з монархом. Такий взаємозобов'язуючий договір був основним законом країни. За свої дії гетьман відповідав як перед народом, так і перед монархом. Але головними посадовими обов'язками гетьмана, згідно з «Історією Малоросії», були забезпечення оборони батьківщини та недоторканності народних прав.

Гарантією договірних відносин та реалізації прав народу є абсолютна влада монарха – адже останній наділяється Богом особливими якостями, одна з яких – монарша честь – передбачає вірність договорам. У Речі Посполитій, де влада короля була слабкою, олігархічні кола порушили права українського народу, що дало підстави «ревнителю» цих прав гетьману Б. Хмельницькому розпочати повстання – але не проти короля, а проти його вельмож.

Одним з головних положень договорів народу з монархом є рівність статусу всіх народів під владою суверена, а також пряма підлеглисть народу суверену, а не чиновникам, що належать до іншого народу. Тому М. Маркевич гостро засуджував російських чиновників, що втручалися у вибори гетьманів Війська Запорозького. Порушення права, у його баченні, – безумовне зло, яке має багатоаспектні наслідки. Тому автор вважає, що саме ті гетьмани, які отримали владу не згідно звичаю та

автономних прав Гетьманщини, а завдяки прихильності московських вельмож, «зраджували» Росію.

Ще одним пунктом недотримання договірних відносин сторін з російського боку, на думку автора, було порушення царським двором територіальної цілісності Гетьманщини. Зокрема, це відбувалося через укладення Андрусівського договору 1667 р., Бахчисарайського договору 1681 р., Московського договору 1686 р. та інших міжнародних угод, що передбачали визнання приналежності частини території Гетьманщини до Речі Посполитої чи Османської імперії.

З іншого боку, М. Маркевич засуджує гетьманів, особливо Ю. Хмельницького, І. Брюховецького та інших, які з різних причин погодились на звуження автономії Гетьманщини, а отже – на порушення умов українсько-російського договору 1654 р. У авторському баченні інтереси держави в цілому та її автономної одиниці – народу – можуть не збігатися. У такому разі гетьмани повинні були згідно із своєю посадою діяти в інтересах народу (Гетьманщини), навіть якщо це йшло врозріз із інтересами держави (Росії): «Брюховецький не був царем, він був головою народу, що його обрав; обов'язок головний гетьманів полягав у захисті народу, а не у продажу прав народних».

Серед порушень принципів договірних відносин, здійснених гетьманами, починаючи з Ю. Хмельницького, М. Маркевич називає підкорення Гетьманщини (у цілому) російським органам влади. На думку автора, це порушувало принцип рівності народів під владою одного монарха, могло призвести до встановлення панування одного народу (великоросів) над іншим (малоросами). Так само порушенням, здійсненим гетьманами, зокрема І. Брюховецьким, М. Маркевич називає згоду останніх на запровадження у Гетьманщині російських органів влади, що порушувало внутрішню цілісність системи органів влади автономії. Таких гетьманів він вважає зрадниками народу і батьківщини.

М. Маркевич підходить досить обережно до оцінки демократичної форми правління в Гетьманщині, не висловлюючи ані однозначного схвалення (як щодо російської форми правління), ані безапеляційного засудження (як щодо Речі Посполитої). Можливо, автор уникає негативної оцінки загалом нераціональної, з його точки зору, демократії саме в українському її варіанті через пов'язаність свого роду з Гетьманщиною. Дійсно, як пояснити своє дворянство та історію Маркевичів-Марковичів без історії Війська Запорозького? Засудити останнє означало б для нього засудити своїх предків. Але, у будь-якому разі, необхідність підпорядкування Війська Запорозького монарху у нього сумнівів не викликає.

Є елемент, присутній у праці М. Маркевича термінологічно, але недостатньо виписаний концептуально – ідея про два види правового статусу народів (і територій) під владою монарха – природних та набутих – і характер влади суверена над ними. Ми вважаємо припустимим стверджувати і концептуальну присутність цього елемента, спираючись на ідейний зміст джерел «Історії Малоросії» – літопису В. Рубана, «Історії Русів» та ін.

Так от, якраз цей латентний, але дуже важливий ідейний елемент праці М. Маркевича допомагає зрозуміти, як узгоджуються помірковано-позитивне ставлення автора до української автономії та його безумовна відданість ідеї єдиної східнослов'янської імперії. Згідно з поглядами українських та багатьох зарубіжних мислителів XVII – XVIII ст., є два типи правового статусу народів під владою монарха. Перший тип – «природний» – відповідає народу, яким історично править певна династія, як правило, пов'язана з ним етнічно, але натомість не зв'язана у своїй політиці жодними договірними зобов'язаннями. Такий народ не має права на зміну монарха чи на опір останньому. Другий тип – «вільний» – виникає в результаті вибору народом монарха. У

такому варіанті відносини суверена та народу будуються на основі взаємозобов'язуючого договору і можуть бути розірвані у випадку порушення останнього.

М. Маркевич зазначає, що давньоруська династія залишилася природною для великоруського народу. Малоруський народ будував відносини з великими князями Литовськими, а потім з королями Речі Посполитої на договірних засадах. 1654 р. українці увійшли у такі відносини з царем. Зобов'язані Переяславсько-Московським договором, царі, на думку М. Маркевича, не порушували його умов. Правда, за них це час від часу робили вельможі, обманюючи їх.

Проте «зрада» І. Мазепи, а отже – порушення ним договірних відносин між українським народом та монархом, звільнила Петра I від його зобов'язань. Він розпочав процес уніфікації правового статусу Малоросії та Великоросії, а також злиття обох народів у єдиний російський. Якщо ж злиття відбулося – зник один із суб'єктів двосторонніх договірних відносин, і це для автора означає, що повернення до автономії чи відокремлення України вже неможливі.

Окрім того, вірогідно, автор вважав, що такі люди, як І. Мазепа, не просто порушили договірні відносини з царем, але й дискредитували демократію, продемонстрували її недосконалість як такої. М. Маркевич неодноразово показує, що демократія не створила раціональної системи відбору керівництва країни, сприяла стихійності та випадковості виборів, високому ступеню їх корумпованості.

Чи присутня в «Історії Малоросії» ідея незалежності України? Так, як історичне явище у 1648 – 1653 рр. «український народ не залежний ні від кого, крім себе та свого уряду». М. Маркевич, трактуючи зміст «незалежності», посилається на положення Вестфальського договору 1648 р. про визнання Голландії незалежною від Іспанії. Такі ідеї були на той час новаторськими, означали уявлення про народний суверенітет та припустимість республіканської форми правління. Вони відмежовують працю М. Маркевича від українських історичних творів XVIII ст., у яких держава без монарха не уявлялася можливою.

Окрім того, М. Маркевич розвинув думку про те, що батьківщина як місце проживання свого народу та сам народ є об'єктами відданості, служіння та обов'язків, що можуть не співпадати і навіть суперечити відданості, служінню та обов'язкам перед державою (монархом). Належність до народу та батьківщини для М. Маркевича виступають як безумовні, природні, натомість належність до держави є умовною. Автор жорстко засуджує зраду інтересів народу навіть на користь держави.

Проте для автора незалежність як народний суверенітет, республіка – це все ж виступ проти світового порядку. М. Маркевич вважає доречним знаходити якісь пояснення незалежницькій політиці Б. Хмельницького як чомусь виключному і пов'язаному з особливими історичними обставинами. Водночас автор підкреслює, що справжньою реалізацією свободи є не незалежність, а добровільне підданство монарху. Справжнім виміром незалежності для нього є самостійність правлячої династії: «наш народ був завжди самостійний, завжди під правлінням князів, нащадків святого Володимира».

Отже, українці в праці М. Маркевича – народ, який має низку позитивних психологічних якостей, таких, що «царська держава лише одним їх (українців) приєднанням вже потрапляє до першорядних». Водночас для автора українці – народ, нездатний самостійно господарювати, створити та розвивати ефективну державу. Тому, за словами М. Маркевича, «брати великоросіян, – ми мали, для власної нашої користі, з ними з'єднатися». Наслідком цього, на думку автора, стало не просто об'єднання, а злиття двох народів у єдиний російський.

М. Маркевич стверджує, що різниця статусу народів у одній державі, автономія Гетьманщини в Росії стала б причиною вічних «смут». Тому злиття українців та великоросів як завершення справи об'єднання Русі він вважає подвигом Петра I, виявом його мудрості та монарших чеснот. «Так закінчилося окреме життя Малоросії», – стверджує він, вважаючи, що різниця між українцями та росіянами тепер – не більше ніж просто регіональні відмінності: «вже немає ані великоросіян, ані малоросіян, ані білорусців; нині ми усі росіяни (русские), нині Русь єдина, нероздільна».

М. Маркевич не аналізує особливості географічного та геополітичного становища, природи Польщі, вказуючи лише на те, що вона захищена від степових народів українськими землями. Натомість значна увага приділяється польському національному характеру. Поляки виступають у «Історії Малоросії» хитрими, підступними, брехливими, пожадливими, пихатими та марнославними, негідними, недисциплінованими.

Ці риси, на думку М. Маркевича, визначили форму правління Речі Посполитої – змішану аристократично-монархічну з виразним пануванням аристократії, що викликало у автора стійке неприйняття: «у поляків, де не король, а багато голів володіли Річчю Посполитою, не даючи, не вміючи давати законів ані собі, ані іншим». Він вважав, що така форма правління не створювала стабільного фундаменту для державності («стоглаве правління королівства-республіки-монархії»), не давала здійснювати скільки-небудь послідовної внутрішньої та зовнішньої політики, а також суперечила ідеї верховенства права, ставила державу в залежність від стихійних настроїв соціальної еліти: «безтолковий варшавський сейм, де немає законів, де через «недозволяю!» одного вискокчи-шляхтича не можна добитися правди, і ціла держава має страждати». Це, на думку автора, наперед визначило втрату Річчю Посполитою українських земель, а згодом і своєї державності: «поляки, які досить погано корилися своєму уряду й дійшли до безначальства»; «нікчемність короля, весь його сум, усе буйство скопища магнатського і нарешті вся загибель Польщі».

Росія для М. Маркевича є окремим світом, поняттям скоріше не територіальним, а цивілізаційним. Це – не традиційна територія розселення великоросів, а поняття динамічне, що відповідає сукупності усіх народів, зібраних православними царями. Окрім того, незважаючи на свій пієтет перед імперією, автор має досить обережне, місцями негативне ставлення до великоросів – «молодших братів». Зовсім мало приділяючи уваги їх національному характеру, він все ж відзначає одну негативну рису – зверхнє, зневажливе ставлення до інших народів при невисокому рівні власного культурного розвитку, що провокувало конфліктні ситуації: «/росіяни/ мали, проте, незрозумілу зарозумілість чи якийсь сумний звичай давати усім народам зневажливі прізвиська... за цим дивним звичаєм називали вони козаків чубами, хохлами, а інколи й безмозкими хохлами; а ці сердились за це до омерзіння, і розпочинали з ними свари та бійки; а насамкінець нажили непримиренне ворогування та дихали постійною відразою». М. Маркевич зазначає, що великороси здобули центральне становище на землях колишньої Київської Русі лише через те, що значення українських земель тимчасово підупало.

Більше уваги автор приділяє формі правління Російської держави, яку він характеризує як нічим не обмежену владу однієї людини – абсолютну монархію – владу «над простором землі, майже безмежним, над народом, майже незліченим, на цій незмірній висоті, у напівбожественій самотності». Ідеалом автора виступає уніфікація, подолання роздробленості, досягнення єдності. На його думку, Російська держава, зокрема завдяки «облаштованому та надійному» правлінню, змогла досягти цієї мети,

стати гарантом внутрішньо- і зовнішньополітичної стабільності та безпеки, явити всьому світові свою міць.

Заради цього престижу, причетності до величі та сили, рівності з іншими народами, єднання із спорідненими православними народами, на думку М. Маркевича, українцям варто було жертвувати своєю національною самобутністю та політичною автономією: «Складно було у той час народу українському, – багато переніс він горя... за це нині Україна процвітає під скіпетром найвеличнішого з володарів самодержавних, зате брати наші з'єдналися з нами нерозривно; ми склали родину одну, одну Росію неозору, непереможну. І творець нашого спільного блага є – Петро».

Автор зазначає, що до Петра I українці були більш привілейованим народом, ніж росіяни. Натомість останній зробив усі народи під своєю владою рівними між собою, припинив ворогування українців і великоросів. Відносини підданих єдиного відтепер російського народу з монархом є у баченні М. Маркевича патріархальними: «ви всі діти і всі для мене рівні». Місця для довірливих відносин народу та суверена в «облаштованій» Російській державі немає.

Патріархальні політичні відносини автор відмежовує від тиранії. Монарх у тиранічній державі, за його словами, діє за допомогою насилля і проти інтересів підданих. Натомість суверен у патріархальній державі (і зокрема у Російській імперії) діє за згодою та в інтересах своїх дітей – підданих. Тому і насилля такої держави щодо підданого розглядається М. Маркевичем скоріше як повчання. І якщо за довірливих відносин народ сам формулює та закріплює свої інтереси як вимоги до суверена, то у патріархальній державі інтереси підданих найкраще знає сам монарх: «...чи можуть звичайні правила моралі слугувати мірилом для повелителів царств? ...царі мають вимірювати час не роками, а століттями; їх уділ справедливості не щодо одного підданого, не щодо дня, але щодо століть та поколінь, нинішніх та майбутніх». Отже, абсолютна монархія в Російській імперії виступила для М. Маркевича найбільш прийнятною формою правління.

Водночас у «Історії Малоросії» кількаразово відзначається негативна риса російської державності – слабкість контролю центральної влади за місцевою виконавчою владою, низькі професійні та моральні якості останньої, її безвідповідальність. Ці думки співвідносяться з визначеними автором негативними рисами російського національного характеру: повні зневажливого, зверхнього ставлення до українців, російські чиновники в Гетьманщині виявляли небажання реалізовувати мудру політику уряду, натомість через свою корумпованість сприяли приходу до влади недостойних булави гетьманів, закладали основи для українсько-великоросійських конфліктів; невисокий інтелектуальний та культурний рівень російських бюрократів теж викликав низку негативних наслідків: «доля і Малоросії і Росії була переживати неодноразово нещастя по милості бояр, яких присилали з Москви до наших гетьманів. Простота одних, користоловство інших спотворювали приписи уряду; і нерідко він сумнівався у відданості та вірності народу та військ малоросійських там, де треба було б скарлати боярина за підлог, за потурання, за наклеп; чи віддалити його за нерозсудливість». Окрім того, автор вказував на жадібність великоросів, яка теж неодноразово спричиняла конфлікти з населенням та органами влади Гетьманщини.

Проте, на відміну від характеристики Речі Посполитої, М. Маркевич не робить жодних висновків у відповідь на недосконалість російської системи управління. Він вважає, що внаслідок реформ Петра I, а згодом – із знищенням Гетьманщини, управління українськими землями було впорядковане, що вірогідно, сприяло подоланню негативів місцевого управління в Російській імперії. Автор вважає, що українці мали навіть більше, ніж інші народи, відчуті переваги об'єднання під царським скіпетром як старші

брати та одновірці великоросів. «Не в окремих правах, але у спільних законах основа народного процвітання», – стверджує він.

М. Маркевич висловлює ідеї про циклічність у розвитку народів, їх початок і кінець. Зокрема це виражається у згадках про «старі» та «молоді» народи. Точкою відліку для нього стала середина XVII ст. На цей час він вважає поляків та турків народами старими, українців та великоросів – молодими складовими нового (відновленого) російського народу. Згідно з подібними теоріями XVIII – XIX ст., розвиток народу подібний до розвитку людини. Отже, невідворотними для старих народів є занепад та смерть, для молодих – зростання, розквіт, могутність. Для автора уявлення про «молодий» вік російського народу – ще один аргумент виправдання імперської політики Росії, впевненість у її великих перспективах, підстава для гордості та оптимізму.

Автор неодноразово висловлює захоплення зовнішньою експансією та внутрішньою уніфікацією в Росії. Імперія як всесвітня потуга, носій єдино правильної форми правління, слов'янської ідеї, єдиної істинної релігії – православ'я – ось його безперечний ідеал. Підкорення Імперією інших країн, для автора, – вияв її досконалості та праведності. Він пророкує, що Росія «з часом зможе зруйнувати всі європейські монархії», і робить свій вибір на її користь. Тому, на нашу думку, М. Маркевича, безперечного історичного українофіла, можна водночас так само безсумнівно визначити як свідомого та відданого підданого Імперії.

Отже, на нашу думку, М. Маркевич вважав, що характер народу справляє значний, можливо навіть визначальний вплив на становлення певної форми правління. Автор використав історичний матеріал, щоб продемонструвати характерні риси трьох народів – українців, поляків та великоросів – як три самотності, три народні стихії; та їх державотворення – Гетьманщину, Річ Посполиту та Російську імперію – як три стихії політичні, три форми правління – демократію, аристократію та абсолютну монархію. У його баченні третя стихія, благословенна Богом, виявилася сильнішою, досконалішою, назавжди поглинувши інші дві.

Окрім цих трьох стихій автор звертає увагу на четверту, особливу – єврейську. М. Маркевич у своїй праці виявив неабиякі обізнаність і зацікавленість у єврейських релігії та культурі, історії українсько-єврейських відносин. Водночас, якщо при характеристиці українців, поляків, росіян він виявляє схильність до більш-менш прагматичних оцінок, то сприйняття ним єврейського світу є високо емоційним та упередженим.

М. Маркевич вважає відносини християнства та іудаїзму антагоністичними та безкомпромісними: «жиди, як непримиренні вороги християнства». На його думку, іудеї схильні до приниження та паплюження християнської віри і використовують для цього будь-яку нагоду та наявні засоби: «а жид при тому насміявся достатньо з богослужіння християнського та ганив усе, що чинять християни». При можливості вони, як неодноразово зазначає автор, намагаються перешкодити відправленню християнських обрядів, ускладнити життя християн. Основними заняттями євреїв М. Маркевич вважає торгівлю та лихварство («так надійне для них скверноприбиточество»), і загалом виявляє впевненість у паразитичному характері їх життєдіяльності. Без захоплення, але й без спростування чи сумніву він переповідає фольклорні оповідання про нібито фізичну неповноцінність євреїв, про звірські вбивства євреями християнських дітей.

Автор вважає, що за нібито образи християнській вірі та визиск євреями християнського населення їх має бути покарано, і буквально оспівує те, що називає «відплатою» та «очищенням» української землі – масові вбивства іудейського населення під час Визвольної війни середини XVII ст. та гайдамацьких рухів XVIII ст.:

«готовлячись різати жида, козак наспівував лайки жидівські на християн... і потім без пощади зарізував». Ідея геноциду єврейського народу в автора зустрічає беземоційне, або навіть стримано прихильне ставлення.

М. Маркевич фактично проголошує наявність колективної вини єврейського народу перед людством та визнає за будь-яким християнином право судити іудея та визначати йому міру покарання. Але навіть євреї «нешкідливі та доброї поведінки», на його думку, мають викуповувати своє право на існування.

Водночас поза Малоросією (Наддніпряниною), у Галичині автор визнає проживання євреїв нормальним явищем, а їх торгівлю – вигідною для християнського населення як виробника товарів: «Броди, місто обширне й торгове, наповнене майже одними жидами, залишене було вільним та визнане малоросіянами корисним для них самих, через обороти та заробітки, що у ньому робилися навколишніми мешканцями». Загалом М. Маркевич визнає можливими та доцільними два види політики щодо єврейського населення. Перший – це тотальне винищення. Саме про це автор говорить, коли має на увазі Наддніпрянину. Другий – підкорення, контроль та використання як напівневільників: «бути /українцям / у поляків тим, чим є жида в інших християн – це було б непросто».

Такі позиції автора щодо історії українських євреїв, яким він приділяє достатньо багато уваги на сторінках «Історії Малоросії», можна визначити лише як крайній вияв ксенофобії, етнорелігійної нетерпимості. Безумовно, представлені в історичній праці, вони мали легко трансплюватися в свідомості читача на сучасні події, могли провокувати нетолерантність і навіть виступати закликом до насильства.

Окрім згаданих народів та конфесій автор виявляє свої погляди щодо католицизму (й унії) та ісламу, литовців, німців, турків, кримських татар та японців. Насамперед відзначимо, що автор неакцентовано, але й недвозначно виявляє абсолютну нетерпимість до греко-католицької (уніатської) церкви. Натомість він визнає право католицизму на існування, хоча й називає його «римською оманю». До європейських народів він виявляє повагу та прихильність. Натомість народи Сходу він вважає жорстокими, а іслам – агресивно налаштованим проти християнства. Отже, можна стверджувати наявний, але не актуалізований елемент релігійної упередженості в свідомості автора. Проте, згадані конфесії та народи не викликають у автора скільки-небудь помітного зацікавлення.

На нашу думку, особливо нетерпиме ставлення М. Маркевича до євреїв і водночас його уявлення про можливість підконтрольного використання їх економічних здібностей на користь суспільства відображають також його суперечливі погляди щодо соціальних та економічних процесів першої половини XIX ст. Вважаючи феодальні відносини анахронізмом, автор залишається за своїми поглядами кріпосником. Він подає ідеалізовану картину патріархальних відносин пана з селянами, вважає приємним та корисним для селян спадкове володіння ними та їх землями, здійснення над ними влади поміщика. Дворянські станові привілеї в уяві М. Маркевича є недоторканими, а через всю працю червоною ниткою проходить його бажання довести дворянські права козаків і особливо козацької старшини, до нащадків якої він сам належав.

На нашу думку, патріархальні елементи у свідомості автора спричиняють його обурення процесом занепаду феодальної системи землеволодіння, а також пошук легкої відповіді на питання про причину цього. Винними у збанкрутінні дворянських господарств є в його уяві товарно-грошові, кредитні відносини як символ визиску та наживи. І найбільш наочними «представниками» цих відносин для М. Маркевича стають саме євреї. Тому якщо у ставленні автора до євреїв та іудаїзму відокремити природну упередженість людини до чужого, а також поширену та підживлювану церквою і

державою релігійну нетолерантність, у «сухому залишку» виявляться саме негативне сприйняття та побоювання буржуазних відносин.

Проте поряд з повним неприйняттям товарно-грошових відносин автор досить обережно висловлює думку про те, що під належним контролем (з боку держави) вони можуть існувати і навіть бути корисними для сільськогосподарського виробника і суспільства загалом. М. Маркевич визнає за державою важливу роль у забезпеченні зовнішньої торгівлі, звертає увагу на необхідність виваженого підходу до оподаткування, який би забезпечив розвиток промисловості. Отже, на нашу думку, автор пропонує обмежити і взяти під контроль капіталістичні відносини, перетворити їх на слугу держави, представленої дворянством.

Але загалом М. Маркевича не можна назвати етатистом – хоча держава в його праці виступає як самоцінне поняття, а компетенція держави щодо різних сфер життя суспільства мало обмежена, так само цінними та недоторканими для автора є права людини, які реалізуються через станові привілеї. Також поза межами компетенції держави, на його думку, є сфера релігійних відносин, які має регулювати саме суспільство.

Висновки

М. Маркевич був людиною свого часу. Як історик він з методологічної точки зору навіть відстав від свого часу, що не пройшло непоміченим для сучасників та нащадків. На противагу «Історії Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського, написаній в об'єктивістському стилі, він створив публіцистичний твір, де історія виступає лише тлом для політичних ідей автора.

До того ж, твір цей насправді, як уже відзначали дослідники, є переважно компілятивним, у якому, до того ж, ступінь обробки запозичень був дуже низьким. Завдяки М. Маркевичу до історичного обігу під виглядом справжніх документів було введено низку фальшивок та неавтентичних текстів. Дотепер частина істориків продовжує послуговуватися його працею без застережень, як достовірним джерелом. Парадокс полягає в тому, що М. Маркевич відомий як визначний архівіст та археограф свого часу. В третьому-п'ятому томах «Історії Малоросії» він опублікував низку важливих джерел, проте при підготовці монографічної частини своєї праці Маркевич практично не використовував достовірних документів.

Отже, «Історія Малоросії» М. Маркевича як історична праця не становить особливого інтересу. Ми розглядаємо «Історію Малоросії» як пам'ятку літератури, а також політичної та правової думки, в якій доволі яскраво відобразився комплекс ідей та естетичних смаків як самого М. Маркевича, так і цілого періоду в історії української культури. Окрім того, ми вважаємо цю працю однією з ключових для розуміння ідейних витоків творчості Т. Шевченка та інших діячів українського національного відродження XIX ст.

Історики української політичної думки мало звертаються до умовного періоду між кінцем XVIII та серединою XIX ст. Саме цей час аж донедавна залишався у відповідних дослідженнях практично не концептуалізованим. Певні позитивні зміни сталися з появою схеми національного відродження східноєвропейських народів у XIX ст. М. Гроха, розвиненої і адаптованої до українських реалій Р. Шпорлюком. Згідно з їх висновками, період, у який творив М. Маркевич, в усіх недержавних на той час народів Східної Європи пройшов під знаком впевненості в етнічному колапсі, розчиненні у великих поліетнічних націях. У Наддніпрянській Україні це виявилось в уявленні про етнічну монолітність єдиного східнослов'янського російського народу, в Галичині – у австрофільських ідеях.

Перед обличчям такої невідворотності етнографи та історики виявляли бажання зібрати та зберегти для нащадків духовну та матеріальну пам'ять про народ, що зникає. Через це період, який у Східній Європі умовно займав першу половину XIX ст., називають академічним. М. Маркевич якраз і був виразним представником цього періоду, який зробив важливий внесок у витворення цілісного історичного та етнографічного образу українського народу. Стверджуючи існування зв'язку між природою, етнологією, історією та політикою, він, можливо навіть несвідомо, поставив під сумнів ідею про можливість повного злиття українського та російського народів.

Цим він проклав місток до наступної фази розвитку української національної ідеї, що розпочалася у 1840-х рр. і відповідала центрально- та східноєвропейським тенденціям, найповніше втіленим у революціях 1848 р., а саме в запереченні концепції про злиття народів у суперетнічних спільнотах, розквіту слов'янофільства та ідеї про слов'янську федерацію тощо.

У такому контексті виразно виступає велич М. Маркевича як дослідника, який доводив, що український народ як окремий та самобутній існував. А молодше покоління – Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров на цій основі дали ствердну відповідь на питання про подальші перспективи розвитку українського народу.

Відомості про авторів

Ольга Білобровець, кандидат історичних наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка

Валерій Бортніков, доктор політичних наук, професор, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк)

Алла Бортнікова, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк)

Світлана Бульбенюк, кандидат політичних наук, доцент, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Даніель Вільк, аспірант, Ягеллонський університет у Кракові

Ксенія Гавриловська, кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та психотерапії, Житомирський державний університет імені Івана Франка

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (м. Київ)

Світлана Денисюк, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Агнешка Маргарита Кастори, габлітований доктор, Ягеллонський університет у Кракові

Віктор Кириченко, кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та психотерапії, Житомирський державний університет імені Івана Франка

Віталій Кольцов, кандидат політичних наук, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського (м. Одеса)

Валерій Корнієнко, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Олексій Кресін, кандидат юридичних наук, доцент, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (м. Київ)

Юстина Крупа, аспірантка, Ягеллонський університет у Кракові

Ольга Маруховська-Картунова, кандидат філософських наук, доцент, Університет економіки і права «Крок» (м. Київ)

Матвій Новак, аспірант, Ягеллонський університет у Кракові

Василь Пахолок, кандидат політичних наук, доцент, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк)

Ольга Пахолок, аспірант, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк)

Тетяна Пояркова, доктор політичних наук, доцент, професор кафедри філософії та соціальних наук Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

Тетяна Рева, кандидат політичних наук, доцент кафедри публічного управління та гуманітарних наук, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ)

Максим Розумний, доктор політичних наук, старший науковий співробітник, Центр досліджень проблем Російської Федерації Національного інституту стратегічних досліджень (м. Київ)

Андрій Рудик, магістр, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Сергій Рудницький, доктор політичних наук, доцент, Житомирський державний університет імені Івана Франка

Валентина Смірнова, кандидат педагогічних наук, доцент, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (м. Київ)

Ірена Ставови-Кавка, габілітований доктор, професор, Ягеллонський університет у Кракові

Катерина Фійолек, аспірантка, Ягеллонський університет у Кракові

Олена Чальцева, кандидат історичних наук, Донецький національний університет імені Василя Стуса (м. Вінниця)

Оксана Шмиглюк, аспірант, асистент кафедри теоретичної психології та психології розвитку, Житомирський державний університет імені Івана Франка

Віра Явір, кандидат політичних наук, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України (м. Київ)

Dane o autorach

Olga Bilobrowiec, kandydat nauk historycznych, docent, Uniwersytet Państwowy imienia Iwana Franki w Żytomierzu

Walery Bortnikow, doktor nauk politycznych, profesor, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki w Łucku

Alła Bortnikowa, kandydat nauk historycznych, docent katedry historii powszechnej, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki w Łucku

Swielana Bulbeniuk, kandydat nauk politycznych, docent, Kijowski Narodowy Uniwersytet Ekonomiczny imienia Wadyma Hetmana

Helena Czalcewa, kandydat nauk historycznych, Doniecki Uniwersytet Narodowy imienia Wasyla Stusa w Winnicy

Switłana Denysiuk, doktor nauk politycznych, profesor, Narodowy Uniwersytet Techniczny w Winnicy

mgr Katarzyna Fijołek, doktorantka, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Włodzimierz Gorbatenko, doktor nauk politycznych, profesor, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

Ksenia Hawryłowska, kandydat nauk psychologicznych, docent katedry psychologii praktycznej i psychoterapii, Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu

Wira Jawir, kandydat nauk politycznych, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

mgr Justyna Krupa, doktorantka, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

dr hab. Agnieszka Małgorzata Kastory, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Oleksij Kresin, kandydat nauk prawnych, docent, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodymyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

Walery Kornijenko, doktor nauk politycznych, profesor, Narodowy Uniwersytet Techniczny w Winnicy

Witalij Kolcow, kandydat nauk politycznych, Południowoukraiński Narodowy Uniwersytet Pedagogiczny imienia Konstantego Uszyńskiego w Odessie

Wiktor Kyryczenko, kandydat nauk psychologicznych, docent Katedry Psychologii Praktycznej i Psychoterapii, Uniwersytetu Państwowego im. Iwana Franki w Żytomierzu

Olga Maruchowska-Kartunowa, kandydat nauk filozoficznych, docent, Uniwersytet Ekonomiki i Prawa „KROK” w Kijowie

mgr Mateusz Nowak, doktorant, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Wasył Pacholok, kandydat nauk politycznych, docent, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki w Łucku

Olga Pacholok, doktorantka, Wschodnioeuropejski Uniwersytet Narodowy imienia Łesi Ukrainki w Łucku

Tetiana Pojarkowa, doktor nauk politycznych, docent, profesor Katedry Filozofii i Nauk Socjalnych, Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego w Sumach imienia Antoniego Makarenki

Andrzej Rudyk, magister, Kijowski Uniwersytet Narodowy imienia Tarasa Szewczenki

Sergiusz Rudnicki, doktor nauk politycznych, docent, Uniwersytet Państwowy imienia Iwana Franki w Żytomierzu

Tetiana Rewa, kandydat nauk politycznych, docent Katedry Administracji Publicznej i Nauk Humanistycznych, Narodowego Uniwersytetu Kultury i Sztuki w Kijowie

Maksym Rozumny, doktor nauk politycznych, starszy współpracownik naukowy, Centrum Badań Problemów Federacji Rosyjskiej, Instytut badań Strategicznych w Kijowie

Walentyna Smirnowa, kandydat nauk pedagogicznych, docent, Instytut Państwa i Prawa imienia Wołodomyra Koreckiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie

prof. dr hab. Irena Stawowy-Kawka, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Oksana Szmygluk, doktorantka, asystent Katedry Psychologii Praktycznej i Psychoterapii, Uniwersytetu Państwowego im. Iwana Franki w Żytomierzu

mgr Daniel Wilk, doktorant, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Шановні колеги!

Запрошуємо до співпраці з міжнародним щорічним часописом з політичних наук «Studia Politologica Ucraino-Polona», якому в 2014 році присвоєно ISSN 2312-8933 і який з IV числа індексується у міжнародній базі даних CEJSH (The Central European Journal of Social Sciences and Humanities). У 2015 р. журнал включено до переліку наукових видань Міністерства науки і вищої школи Республіки Польща (список В – журнали, що не мають індексу впливу Impact Factor). У відповідності з цим публікація в ньому оцінюється у 2 пункти.

До друку приймаються оригінальні, раніше не публіковані матеріали. Наявність частин раніше опублікованого власного тексту в рукописі є підставою до відхилення статті. Мова рукопису – українська, польська, англійська. Матеріали подаються електронною поштою. Статті набирати шрифтом Times New Roman, 12 пунктів, 1,5 інтервал, без переносів. Параметри сторінки: поля 2 см з усіх боків. Рисунки і таблиці нумерувати, а сторінки – ні. Обсяг публікації від 0,5 до 1 др. арк. Матеріали формуються у такій послідовності:

- 1) назва статті;
- 2) ім'я та прізвище автора;
- 3) місце роботи;
- 4) текст статті;
- 5) список використаних джерел у порядку посилань.

Усі джерела, які подані у списку літератури, повинні мати відповідні посилання за текстом матеріалу. Оформлення списку літератури – згідно із ДСТУ (ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»), приклади оформлення бібліографічного опису наведено в Бюлетені ВАК України, №3, 2008 (Форма 23, с. 9–13).

Разом з матеріалами прохання додати необхідні дані для зв'язку (електронна адреса і телефон). Матеріали приймаються до кінця лютого 2017 року. Після висилки матеріалів автори отримують інформацію про те, чи їх матеріали приймаються до розгляду.

Всі тексти проходять незалежне анонімне рецензування двох рецензентів. Наявність двох негативних відгуків є підставою до відхилення статті. Після змін у тексті за результатами рецензування автору слід надіслати до редакції резюме остаточного варіанту тексту англійською мовою (від 3 500 до 5 000 знаків), що має включати назву статті, ім'я і прізвище автора і ключові слова. Друк поточного випуску планується наприкінці жовтня – на початку листопада 2017 року.

Тексти висилати на адресу заступника голови редакційної колегії від української сторони:

Рудницький Сергій Владиславович:

sergiuszrudnicki@gmail.com

тел.: (067) 412-15-70; (067) 393-71-20, (063) 397-03-49, (066) 387-50-04

Szanowni Państwo!

Redakcja polsko-ukraińskiego rocznika «Studia Politologica Ucraino-Polona» zaprasza do współpracy na łamach pisma, którego celem jest zbliżenie środowisk polskich i ukraińskich badaczy z zakresu nauk o polityce oraz wymiana ich naukowych osiągnięć. Teksty są drukowane w ojczystych językach ich Autorów: polskim i ukraińskim.

Polska redakcja przyjmuje teksty drogą elektroniczną w języku polskim, w rozmiarze do jednego arkusza wydawniczego, zaopatrzone w przypisy dolne i bibliografie.

Artykuł powinien być napisany w programie Word (czcionka Times New Roman 12 pkt, odstępy między wierszami 1,5 bez dzielenia słów, marginesy – 2 cm z każdej strony). Do artykułu prosimy dołączyć streszczenie, w miarę możliwości w języku angielskim (około pół strony) oraz słowa kluczowe.

Prosimy także o następujące informacje:

1) nazwa instytucji naukowej, z którą jest związany Autor, stopień naukowy i zajmowane stanowisko;

2) adres miejsca pracy, adres e-mail, ewentualnie telefon.

Teksty prosimy kierować na adres sekretarza polskiej redakcji do dnia 1 lutego każdego roku:

dr hab. Agnieszka Kastory:

agnieszka.kastory@uj.edu.pl

Наукове видання

STUDIA POLITOLOGICA UCRAINO-POLONA

*Щорічний журнал з політичних наук
Rocznik nauk politycznych*

**Випуск сьомий
Tom siódmy**

*Редактори-упорядники Володимир Горбатенко, Ірена Ставови-Кавка
Верстальник Віктор Кириченко*